

СУМЩИНА в історії України

Навчальний посібник

СУМЩИНА в історії України

**Навчальний посібник
для 5-11 класів
загальноосвітніх шкіл**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки
України*

2763

Суми
Видавництво «МакДен»
2005

ББК 26.890 (4Укр-4Сум)я721
С89

Автори: В.І.БЕЛАШОВ; Л.І.БЕЛІНСЬКА; А.М.БЛИЗНЮК;
В.Ю.ГОЛУБЧЕНКО; В.Б.ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ, канд. філолог. наук; М.П.КАРПЕНКО;
С.Г.КАЖАН; Б.Л.КОРОГОД, канд. істор. наук; Г.І.КОРОГОД, канд. істор. наук;
В.А.КЛИМЕНКО, канд. істор. наук; І.М.СЕРГІЙЧУК, канд. істор. наук;
В.В.ТУРКОВ, канд. істор. наук; М.Ф.ЯРЕМЕНКО, канд. істор. наук

Редакційна колегія:
В.Ю.Голубченко (головний редактор), А.М.Близнюк, М.П.Карпенко,
Б.Л.Корогод, канд. істор. наук

Рецензенти: В.П.Андрущенко, академик, докт. філософ. наук, профес., ректор
Київського Національного педагогічного університету;
І.П.Мозговий, докт. філософ. наук, профес. Української академії
банківської справи;
Ю.С.Шемшученко, профес., директор Київського інституту держави
і права ім.В.М.Корецького НАН України

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для загальноосвітніх навчальних закладів
(гриф надано Міністерством освіти і науки України
лист за № 1/1 - 4179 від 25.07.05 р.)*

Авторський колектив і видавництво висловлюють щирі подяки
за надані архівні ілюстративні матеріали
Сумському обласному краєзнавчому музею,
музею освіти і науки Сумщини та Державному архіву Сумської області

С89 Сумщина в історії України: Навчальний посібник. – Суми:
Видавництво «МакДен», 2005. – 496 с.
ISBN 966-7222-39-X

У навчальному посібнику дається систематизований виклад подій
далекого минулого і сучасності, що відбувалися на території Сумщини.
Може бути використаний на заняттях з історії та краєзнавства, а
також стане в нагоді всім, хто цікавиться історією рідного краю.

ББК 26.890 (4Укр-4Сум)я721

ISBN 966-7222-39-X

© Видавництво «МакДен», 2005

**Хто зберіг любов до краю
І не зрікся роду,
Той ім'ям не вмере ніколи
В спогадах народу...**

**Хто зберіг любов до краю
І не зрікся роду,
Тільки той віддав всю душу,
Все, що міг, народу.**

Олександр Олесь

Зміст

Сумщина за найдавніших часів	7
Епоха Київської держави IX–XII ст.	47
У складі Великого князівства Литовського (Речі Посполитої (XIV – перша половина XVII ст.)	65
Визвольна війна українського народу (1648 – 1657 рр.)	89
Слобожанщина у другій половині XVII ст.	107
Північна війна на території нашого краю	135
Глухів – столиця гетьманської України	147
За часів імперського правління	159
Економіка краю у другій половині XVII–XVIII ст.	175
Соціальні відносини	191
Культурне життя у другій половині XVII–XVIII ст.	203
Війна 1812 року	231
Реформування суспільно-політичного життя	247
Культура Сумщини в XIX ст.	271
Боротьба за державність (1917 – 1920 рр.)	307
Утвердження радянської системи	325
Велика Вітчизняна війна	349
На шляху до нового суспільства (1943 – 1991 рр.)	373
У незалежній Україні	415

Від редакційної колегії

Короткий, але наповнений непересічними подіями період незалежності нашої держави став новим поштовхом до розвитку вітчизняної освіти. Одним з головних її завдань сьогодні є залучення учнів до вивчення рідного краю, національних традицій, у яких знаходимо велику мудрість наших предків, поради й настанови в життєвих справах. Для відродження історичної пам'яті, усвідомлення своєї державницької позиції треба формувати патріотизм у душі світосприйняття тих відомих представників «красного письменства» та науки і культури, які залишили по собі в народі добру пам'ять.

Автори прагнули до об'єктивного висвітлення таких фактів і подій в історії України, які стосуються передусім Сумщини. Намагалися при цьому ознайомити з діяльністю відомих історичних осіб, не впадаючи в світоглядні крайнощі, притаманні радянській історіографії. В посібнику показані основні напрямки розвитку економіки, науки, культури, сільського господарства, перипетії різних війн, особливості побуту, своєрідність життя інтелігенції, робітників і селян в українському суспільстві різних періодів.

Виважено, з нових позицій незалежності України осмислюються події давнини і сьогодення, об'єктивних оцінок набувають соціальні процеси, ідеї формування справжнього

громадянина-патріота і громадянського суспільства та продовження історичних традицій народу тощо.

Сумщина сьогодні повертається до витоків своєї багатой історії. На її просторах залишили свій слід кочові народи: скіфи, сармати, гуни, готи, хозари, угри, печеніги, половці, кримсько-татарські й турецькі завойовники, утвердили свою славу козацькі ватажки, герої визвольних рухів. Вивчення історичних подій допоможе сформувати національно-свідомих громадян нової держави, виховати молоде покоління в душі патріотизму і відданості своєму народові, який зберіг власну мову, культуру, традиції у роки перебування під владою інших держав.

Навчальний посібник «Сумщина в історії України» містить різноманітні факти, свідчення, відомості від найдавніших часів до сучасності і передбачає творчий підхід вчителів до вибору змісту у зв'язку зі шкільною програмою. Засвоєнню навчального матеріалу допоможуть ілюстрації музейних експонатів, світлин та портрети історичних діячів, письменників і вчених, репродукції з картин, зображення зброї, предметів декоративно-ужиткового призначення, архітектурних пам'яток тощо. У кінці посібника подано список науково-популярної та художньої літератури, рекомендованої для позакласного читання.

Розділ I.

Сумщина за найдавніших часів

*Кам'яний вік
Мідний вік
Бронзовий вік
Ранній залізний вік
На рубежі
та в першій половині
I тисячоліття нашої ери
Перед утворенням
Давньоруської
держави (VII-IX ст.)*

Кам'яний вік

У науці прийнято прадавній, доісторичний період в історії людства поділяти на кам'яний, бронзовий і залізний віки.

Кам'яний вік – це технологічний, культурно-історичний період історії людства, коли ще були невідомі метали, відтак знаряддя виготовлялися з каменю, дерева, кістки, рогу. Тривав він сотні тисячоліть – від появи людини (приблизно 2 млн. років тому) до освоєння людством перших металів (кінець 5 – початок 4 тис. до н. е.).

Кам'яний вік розділяють на давній, або палеоліт (2 млн. – 10 тис. до н. е.), середній, або мезоліт (11-10 тис. – 6 тис. до н. е.), новий, або неоліт (6 тис. – 4 тис. до н. е.).

Палеоліт (з давньогрецької «палайос» – давній, «літос» – камінь) – перший, найдавніший і найтриваліший період в історії людського суспільства. Саме в палеоліті закладаються основи найважливіших культурно-історичних досягнень людства. Відбувається процес виділення людини з тваринного світу. Вона оволодіває найпростішими трудовими навиками, що призводить до появи перших знарядь праці. Складаються основи суспільної організації людей – первіснообщинний лад. Зароджуються перші світоглядні уявлення та первісне мистецтво.

Неабияку роль у становленні і розвитку стародавнього суспільства відігравали неодноразові зміни природного середовища. Вони викликали суттєві зрушення у матеріальній культурі й фізичному типі людини того періоду. Тому палеоліт, відповідно до цих відмінностей, ще розділяють на ранній (нижній), що тривав від 2 млн. до 35 тис. до н. е., і пізній (верхній), тривалість якого від 35 тис. до 10 тис. до н. е.

На території України людина з'явилась у ранньому палеоліті 1,5 млн. – 150 тис. років тому в процесі розселення через західні райони Малої Азії та Балкани. Залишки стійбищ із примітивними кам'яними виробами цієї доби відомі у Закарпатті, Донбасі, на Сіверському Дінці.

На Сумщині найдавніші пам'ятки археології представлені місцезнаходженнями кісток викопних тварин та виробами кам'я-

ної індустрії періоду пізнього палеоліту, що охоплює близько 25 тисячоліть. Він ознаменувався останнім зледенінням. Клімат був нестійкий. Періодичні похолодання змінювалися тимчасовими потепліннями. За характером геологічних відкладень територія Сумської області ділиться на дві частини: більшу – північно-західну, що зазнала зледеніння, та меншу – південно-східну, що не входила в межі льодовика. Під впливом кліматичних факторів формувалася рослинний та тваринний світ льодовикової доби.

У цей час територія нашого краю була вкрита різнотравними луговими степами, які доповнювалися сосновими, листяними, зокрема березовими, лісами. На широких холодних просторах випасалися стада мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, диких коней та інших тварин плейстоценової фауни. Нестійкий клімат, а також природно-ландшафтне оточення і визначали спосіб життя та напрями господарської діяльності первісного населення, характер його матеріальної культури.

У пізньому палеоліті з'явилася людина сучасного фізичного типу – *Homo sapiens*, людина розумна. Неандертальців змінили люди, яких за першою знахідкою їхніх кісток у печері Ла Кроманьйон у Франції називають кроманьйонцями. Мешкали вони в довгочасових мисливських таборах-поселеннях або ж на тимчасових стоянках, пов'язаних із сезонним полюванням на тварин, що мають циклічну поведінку. Це – мамонти, бізони, дикі коні та інші тварини, на яких первісні мисливці полювали загінним способом.

Довготривалі поселення влаштувалися на відкритих площах у долинах річок і балок. Таке поселення мало кілька жител. Для їх будівництва використовувалися кістки та шкіри впольованих тварин, особливо мамонтів. Кістки великих розмірів та черепи, вкопані в землю по колу, були основою стін й опорою для бивнів і жердин, з яких зводився каркас покрівлі. На каркас натягували шкіри тварин, отримуючи житлові споруди площею 20–25 м². Такі житла виявлені на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині.

Економічним і соціальним осередком пізньопалеолітичного суспільства була родова матриархальна община, яка складалася із окремих споріднених сімей.

Основу господарської діяльності первісної громади складали мисливство і збиральництво. Головна роль належала мисливству, про що свідчать знаряддя праці, які зустрічаються на пізньопалеолітичних стоянках. Це – вістря списів, дротиків, скребачки, різці, рубила, проколки та інші знаряддя, необхідні як для полювання, так і для обробки мисливської здобичі. Кожен мисливець сам виготовляв усі необхідні знаряддя.

Суспільна, естетико-художня та обрядово-ритуальна діяльність давнього населення простежується в таких виявах культури, як образотворче та ужиткове мистецтво, музика, обрядові дійства. Однією з провідних тем у первісному мистецтві, поряд із зображенням тварин, є образ жінки-матері – прародительки роду. Цей образ особливо характерний для північної зони пізньопалеолітичних пам'яток, до якої входить і територія Сумщини. Хоча тривалий час поселень первісної людини тут знайти не могли, існування в суміжних областях добре досліджених пізньопалеолітичних стоянок – таких як Мізин і Пушкарі на Чернігівщині, Гінці на Полтавщині, Авдеево на Курщині – давало право припускати, що територія нашої області також входила в зону розселення стародавніх людей.

Ще з XIX ст. у нас відомі місцезнаходження кісток мамонта й інших викопних тварин, які іноді супроводжувалися кам'яними виробами первісних мисливців. Однією з перших стала знахідка кісток допотопних тварин, як їх тоді називали, біля с. Кулішівка Недригайлівського району.

У вересні 1839 р. під час земляних робіт, які проводилися за розпорядженням тодішнього власника с. Кулішівка графа Ю. Головкина, знайдено скупчення великих кісток та зубів мамонта. До місця знахідки запросили відомого натураліста, професора медицини Харківського університету І. Калениченка. Обстеживши місцевість, учений організував невеликі розкопки, які тривали 10 днів. Роботу припинили через затоплення ями ґрунтовими водами. Знайдені кістки належали мамонту, слону і дикому коневі. Частина кісток була розбита.

Повідомлення про кулішівську знахідку, опубліковане у журналі «Северная пчела», стало майже сенсаційним. Це були чи не найперші кістки мамонта, знайдені в європейській частині

Пам'ятник мамонту.
Село Кулішівка
Недригайлівського району

Російської імперії. Знахідку подарували Харківському університету і її подальша доля невідома.

Коштом графа Ю. Головкина за проектом І. Калениченка на місці знахідки в 1841 р. встановлений пам'ятник, що існує й нині. Археологи неодноразо

хотіли дослідити місце знахідки, та високий рівень ґрунтових вод не дозволив це зробити.

У 1879 р. в с. Шаповалівка Конотопського району на глибині майже 2,5 м знайдено кістки мамонта і кам'яний ніж. Через 50 років на цьому ж місці проводив дослідження відомий український археолог, наш земляк Михайло Рудинський, але палеолітичної стоянки виявити не вдалося.

Наприкінці 70-х років XIX ст. скупчення кісток мамонта, носорога та ведмеда разом з обробленими кременями знайдено біля м. Вороніж Шосткинського району. Кістки тварин виявлені у 1907 р. неподалік с. Глинськ Роменського району, а у 1923 р. кістки носорога разом з грубими кам'яними відщепами знайшли біля х. Гай того ж району.

Цілеспрямовані пошуки перебування первісних людей на території області привели до відкриття у 1988–1990 роках окремих

знарядь праці палеолітичного типу поблизу с. Велика Чернеччина Сумського району, сіл Піски і Клепали Буринського району, с. Дібровка Шосткинського, а також с. Велика Бобилівка Глухівського районів. У наш час ціла низка палеолітичних місцезнаходжень відкрита на Роменщині. Кам'яні вироби зі слідами обробки знайдені в кількох пунктах на території м. Ромни та його околиць – поблизу сіл Плавинище, Довгополівка, Житне, Піски, Рогинці.

Таким чином, дослідження останніх років незаперечно доводять, що територія нашого краю була заселена первісною людиною в епоху пізнього палеоліту.

Близько 10–11 тис. років тому відбувається глобальна зміна клімату: остаточно зникають льодовики і починається сучасна геологічна епоха – голоцен. Поряд з лісовою зоною у нашому краї формується лісостеповий ландшафт, який мало відрізняється від сучасного. Зі зміною клімату міняються природне оточення і життя стародавнього населення. Зміна рослинності спричинила зміни у складі тваринного світу. Замість мамонта, носорога, вівцебика з'являються північний та благородний олені, кабани, козулі, коні та бізони. Все це змушує людину пристосовуватися до нових умов, докорінно перебудовуючи своє мисливське господарство. Саме з цими процесами пов'язують перехід від палеоліту до мезоліту – середнього кам'яного віку. На території України він тривав з 10 до 6 тис. до н. е.

За мезоліту вдосконалюється техніка виготовлення знарядь з каменю, рогу, кістки. Широке розповсюдження отримують комбіновані знаряддя. Основу їх вирізали з дерева або кістки, а потім у спеціально зроблені пази вставляли дрібні крем'яні пластини геометричних форм – мікроліти. У мікролітичній техніці виготовлялися вістря списів, стріл, гарпуни, ножі. Одним з найбільших досягнень мезоліту стало винайдення лука і стріли. Це сприяло розвитку індивідуального полювання.

Значно зростає роль збиральництва. Плоди дикорослих рослин, ягоди, молюски складають важливу частку в раціоні людей. У цей час були приручені перші дикі тварини: собака і свиня. Особливої ваги починає набирати рибальство з використанням гарпунів, кістяних гачків, сіток, човнів.

Поселення цього часу розташовуються невеликими групками в долинах річок. Серед них – одне базове із заглибленими у зем-

лю житлами і кілька тимчасових поселень. Основним виробничим осередком стає невелика первісна громада, яка складалася з 3–4 малих кровноспоріднених сімей по 4–6 чоловік. Із таких громад, які підтримували між собою тісні зв'язки, поступово зароджується племінна організація. Аналіз повсякденного побуту мезолітичного населення дозволяє говорити про зростання рівня раціональних знань первісної людини. Її духовна культура втілюється у формуванні складних ідеологічних уявлень, які знаходять відображення у нових проявах мистецтва та різних містичних символах.

Мезолітичні старожитності, відкриті на території Сумщини, поки що нечисленні. Практично всі вони знаходяться на дюнах, що робить їх дуже вразливими, не захищеними від різних руйнівних процесів. До таких пам'яток належать залишки стоянки, виявленої у 1916 р. М. Рудинським поблизу Охтирки, де він зібрав велику колекцію (більше 500) виробів з кварциту і кременю.

У 20-х роках перші мезолітичні стоянки відкриті у басейні Десни. Поблизу с. Чапліївка Шосткинського району виявлені кілька місцезнаходжень з мікролітичними знаряддями. У цьому ж районі подібні знахідки відомі на поселеннях біля сіл Пирогівка, Боровичі, а на березі озера Студенок, поблизу с. Остроушки, відкрита мезолітична стоянка. У 1981 р. тут проводилися невеликі розкопки, під час яких зібрано значну (15516 екз.) колекцію з кременю і знарядь – вістря стріл та дротиків, скребачки, різці, мікроліти, тесла для обробки дерева. Мезолітична стоянка відкрита і біля с. Андріяшівка Роменського району.

Як бачимо, географія відомих мезолітичних пам'яток нашого краю показує, що його поліська і лісостепова частини входили до зони розселення стародавнього населення України в добу мезоліту.

Наступним етапом у розвитку історії людства став неоліт – новий кам'яний вік (6–4 тис. до н. е.). Відбуваються докорінні зміни в господарській діяльності первісного суспільства. Людство переходить від привласнюючих до відтворюючих форм господарювання. Це вже – суспільство мисливців, раних хліборобів та скотарів. Зі зміною форм господарювання як у виробництві, так і побуті вдосконалюються старі та впроваджуються нові знаряддя

праці. Сировиною, як і раніше, слугували камінь і кістка. Значно удосконалюється техніка їх обробки. Розповсюдження набувають розпилювання, шліфування, свердління. Виготовленням знарядь займалися прямо на поселеннях або в спеціально відведених місцях. Основними засобами полювання стають лук і стріли.

Започатковуються прядіння і ткацтво, про що свідчать знахідки глиняних прясел. Як матеріал для виготовлення тканин використовувалися дикорослі коноплі, льон, кропива, вовна дрібної рогатої худоби. З'являється глиняний посуд, який виготовляли джгутовим способом і випалювали у вогнищах на кожному стаціонарному поселенні. До глини додавали домішки з трави, товченої черепашки, піску. Посуд прикрашали орнаментом з наколів, прокреслених ліній, ямок, відбитків гребінцевого штампу.

Світоглядні уявлення, звичаї відбилися у поховальних культурах. Ускладнюється обрядово-міфологічний комплекс, спостерігаються стилізація образотворчого мистецтва і розквіт орнаментів, яка стала віддзеркаленням прадавньої ідеології, джерелом її пізнання. З'являються перші релігійні уявлення з елементами первісної магії, анімізму, фетишизму. Крім роду, що складався з сімей, важливою ланкою соціальної організації суспільства була громада, яка представляла кілька родів, поєднаних спільним мешканням, виробничим комплексом, соціально-побутовим самоуправлінням.

Ці докорінні зміни у розвитку людства ще називають «неолітичною революцією», яка створила передумови для виникнення цивілізації. Але зміни ці не були миттєвими, відбувалися поступово і певним чином зумовлювалися станом природного середовища. Наприклад, у Лісостепу з багатими родючими ґрунтами, вологим кліматом, густою мережею річок створювалися сприятливі умови для продуктивного розвитку привласнюючих форм господарства – таких як збиральництво, рибальство, полювання.

У пристосуванні до навколишнього середовища важливу роль відігравали міграції населення, що впливали на етнокультурну ситуацію. На терені України у добу неоліту формуються кілька

культурно-історичних єдностей, які розпадаються на ряд археологічних культур, котрі представляють собою окремі племена. Для кожної такої культури властиві певний склад знарядь праці та прикрас, форм кераміки і її орнаментів, тип жител, поховальний обряд, специфічні прояви релігійних вірувань. Неолітичну епоху нашого краю представляють дніпро-донецька та лизогубівська культури.

Пам'ятки дніпро-донецької культури, названої за територією її поширення, виявлені у 1950-х роках у результаті досліджень в околицях м.Путівль. Бля с. Козлівка знайдені залишки наземних жител у вигляді скупчення розвалів переважно гостродонних горщиків, прикрашених гребінцево-наколюватим орнаментом, а також крем'яних і кварцитових знарядь. Подібні знахідки зустрічалися і поблизу сіл Заболотове Кролевецького, Ображіївка Шосткинського районів, пізніше їх відкрили і в інших районах області.

Основу господарства дніпро-донецьких племен склали рибальство і мисливство. Поховання були колективними. Небіжчиків ховали у довгих вузьких ямах, посипаючи порошком червоної вохри. Ця культура має місцеве походження і склалася на базі надбань мезолітичного населення даного регіону.

Лизогубівська культура отримала свою назву після розкопок першого і найповніше дослідженого поселення біля с. Лизогубівка Конотопського району. Тут розчищені три житла, які мали утрабовану глинобитну долівку із залишками вогнища. Поруч із жителями виявили три господарські ями, а також два поховання – дитини і дорослого. Знайдений на поселенні інвентар складався як з кам'яних знарядь, так і виготовлених з рогу і кістки. Це – скребки, вістря стріл із кременю, палки-копачки, мотики з кістки і рогу, тесла, кварцитові плити-зернотерки, розтиральники, фрагменти гостродонних та плоскодонних горщиків. Основою економіки населення були мисливство і рибальство, але знайдені на поселеннях зернотерки, мотики та палки-копачки свідчать про появу у цих племен елементів раннього землеробства.

На території Сумщини пам'ятки цієї культури знайдені неподалік сіл Скуносове, Бунякине, Гірки Путівльського, Погорілівка Кролевецького, Озаричі Конотопського, Баранівка Сумського районів.

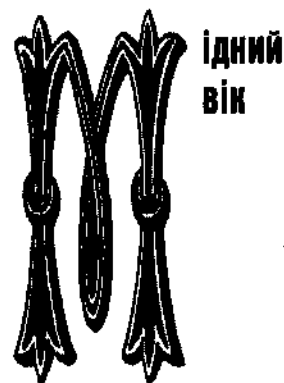
Крем'яні знаряддя і кераміка культури ямково-гребінцевої кераміки.
З фонду
Кролевецького
краєзнавчого музею

Приблизно в цей період з басейнів Оки та Верхнього Дону в північно-східні райони України прибувають переселенці, які, зав'язавши тісні стосунки з дніпро-донецькими і лизогубівськими племенами й асимілювавши частину їх, залишили пам'ятки так званої культури ямково-гребінцевої кераміки, названої за способом орнаментації посуду. Пам'ятки цієї культури, а загалом їх понад 60, відомі в Середино-Будському та Конопотському районах, на Сулі та Пелі. Разом з керамікою характерною особливістю її стали виготовлені з кременю та кварциту знаряддя для обробки дерева: клини, жолобчасті долота, сокири, свердла, які знаходять на поселеннях. Також для виготовлення знарядь, особливо рибальських, широко застосовувалася кістка. У розвитку даної культури виділяють послідовні етапи, які добре ілюструються пам'ятками, що досліджувалися на території Сумщини.

До ранніх пам'яток відноситься поселення поблизу с. Погорілівка (Кролевецький район). До середнього етапу – поселення біля с. Скуносове Путивльського району. Тут знайдено мотикоподібне знаряддя з кварциту і виготовлений з крем'яної пластини серп, подібний до знахідки у Погорілівці. Господарювання визначалось майже повністю привласнюючими галузями. Культуру ямково-гребінцевої кераміки вважають найархаїчнішою в неоліті України.

Крім стаціонарних поселень та короткочасних стоянок названих культур, відомі на території нашого краю і майстерні з виготовлення кам'яних знарядь праці та зброї, які відігравали велику роль у господарстві неолітичної доби. Такі майстерні відкриті поблизу сіл Антонівка Ямпільського та Хухра Охтирського районів.

Мідний
вік

Перехідною епохою від кам'яного віку до епохи металів був енеоліт (мідно-кам'яний вік), який у межах території України датується 4–3 тис. до н.е.

Цей період у житті людства позначений суттєвими змінами, які мали велике економічне та соціальне значення. Освоюються перші метали – мідь і золото. Утверджуються відтворюючі форми господарювання: землеробство та скотарство. Зароджується орне землеробство з використанням тягової сили бика. Дальшого розвитку набуває прядіння. Винайдено ткацький верстат, гончарний горн. З'являється колісний транспорт. Змінюються суспільні та сімейні відносини. Як і в епоху неоліту, спостерігається нерівномірність соціально-економічного розвитку різних територій.

Яскравим прикладом цього може бути Північне Дніпровське Лівобережжя. Саме тут у 4–3 тис. до н. е. на суміжних територіях співіснують культури неоліту й енеоліту. В той час, коли на території нашого краю ще побутує пізньонеолітична культура ямково-гребінцевої кераміки, яка доживає до періоду бронзового віку, на сусідніх територіях вже поширюється високорозвинена трипільська культура енеоліту. У нас вона представлена лише поодинокими знахідками імпорту, що ілюструють певні зв'язки населення цих двох культур.

Наступний період – доба бронзи. На теренах нашої держави тривала понад тисячу років (II – початок I тис. до н. е.). Це – останній великий період первіснообщинної формації.

В історії людства відбуваються важливі культурно-економічні зміни. Винайдено технологію першого штучного металу – бронзи. Її отримували зі сплаву міді й олова, яке інколи замінювали сурмою або ми-

С

Бронзовий
вік

2763

ш'яком. Зароджується металообробне ремесло, з'являються професійні майстри-металурги. Вироби з бронзи стають важливим елементом міжплеменного обміну, ознакою соціального статусу. Відбуваються суттєві зміни у господарчому та культурному житті населення. У сфері культури з'являються ідеї звеличення людини, особливе місце посідає культ предків, розширюються релігійно-космогонічні уявлення.

Як і на ранніх етапах історії, за доби бронзи одним з найважливіших чинників, які визначали спосіб життя та характер господарства, були природні умови.

У нашому краї, який розташований у двох природних зонах – Лісостепу та Поліссі, клімат і рослинний світ із часів бронзи майже не змінилися. У лісостепових районах склалися умови, сприятливі для заняття землеробством. Під орні ділянки використовували насамперед заплави річок з родючими ґрунтами, які слугували протягом тривалого часу.

У Поліссі багаті пасовиська, велика кількість води та ліси сприяли розвитку скотарства. Здебільшого розводили велику рогату худобу, багато було свиней, менше кіз і овець. Тип господарства, який базувався на розведенні великої рогатої худоби, дозволяв поєднувати скотарство із землеробством. Таким чином, у нашому краї за доби бронзи складається основний тип господарювання – скотарсько-землеробський, який значною мірою доповнювався рибальством і полюванням.

У лісостеповому Лівобережжі, розташованому далеко від великих металургійних центрів і позбавленому власної сировинної бази, упродовж тривалого часу не було місцевого виробництва бронзи. Тому вироби з неї зустрічаються тут рідко і представлені переважно прикрасами. Лише з середини II тис. до н.е. починається місцевий видобуток руди та виготовлення речей із бронзи у Донбасі.

Основні знаряддя праці, як і раніше, виготовляли з каменю, кістки, рогу. Із грубозернистих порід каменю робили зернотерки, товкачі. Для збирання зернових чи заготівлі сіна користувалися крем'яними серпами. З кременю виготовлялися і знаряддя, що слугували для обробки шкір, кісток, рогу. Це – ножі, скребачки, скребла, скобелі, струги, різакі. За їх допомоги з кістки і рогу робили мотики, проколки, гарпуни та гачки для рибальства. Велику групу складали знаряддя для обробки деревини: крем'

яні сокири і тесла, сокири-молоти з просвердленим для руків'я отвором, а також бойові сокири.

Значне місце у господарстві племен бронзового віку займав глиняний посуд. Виготовлявся він в основному жінками. Керамічний посуд різних етнічних груп і навіть племен мав певні особливості, що проявлялися у формах посуду, складі глини і домішок, способі й видах орнаментациї, яка була тісно пов'язана з символікою обожнення природи: сонця, вогню, води, рослин.

Як складова частина роду з'являється мала сім'я. Сусідні роди утворювали громади, з яких складалося плем'я. У боротьбі за худобу, землю та інші цінності кілька племен об'єднувалися, утворюючи союзи племен, які виникали та розпадалися залежно від конкретної ситуації. Провідна роль у суспільстві, починаючи з сім'ї, належала чоловікам, тому суспільство доби бронзи – патріархальне. Незмірно зростає роль глав великих патріархальних сімей, у руках яких зосереджуються влада і багатство, зростає статус воїна, з'являється знать.

Під впливом зміни клімату і викликаних нею міграційних рухів, посилення обмінних зв'язків, спричинених появою бронзи, активізувалися асиміляційні та об'єднавчі процеси. Як їх результат – строката етнокультурна карта цього часу. На теренах нашого краю простежується існування представників трьох великих етнічних утворень: фінно-угрів, індоіранців та балто-слов'ян. Ці етнічні угруповання репрезентують шість археологічних культур, в яких відбилися давні традиції та досить сталі явища попередніх епох.

У кінці III – на початку II тис. до н.е. племена ямково-гребінцевої кераміки були частково витіснені, а частково асимільовані переселенцями із заходу – племенами середньодніпровської культури, названої за територією поширення. Вивчення пам'яток у північних районах Лівобережної України почалося в 1947 р. з розкопок поселення поблизу с. Очкине Середино-Будського району. Пізніше пам'ятки відкрили біля сіл Волинцеве та Річки Путивльського, Тиманівка та Пирогівка Шосткинського, Кононенкове та Нижня Сироватка Сумського, Нищаха Тростянецького, Сидорова Яруга Великописарівського районів.

На невеликих поселеннях знаходять залишки наземних жител стовпової конструкції або з глинобитними стінами та підлогою. У житлах і поруч із ними зустрічається багато господарських

ям. Глиняний посуд, що виготовлявся з глини з домішками дрібного піску, був оздоблений багатим різноманітним орнаментом у вигляді відбитків шнура, який часто вкривав усю посудину. Більшість дослідників пов'язує середньодніпровську культуру зі стародавніми балтами та балто-слов'янською спільністю.

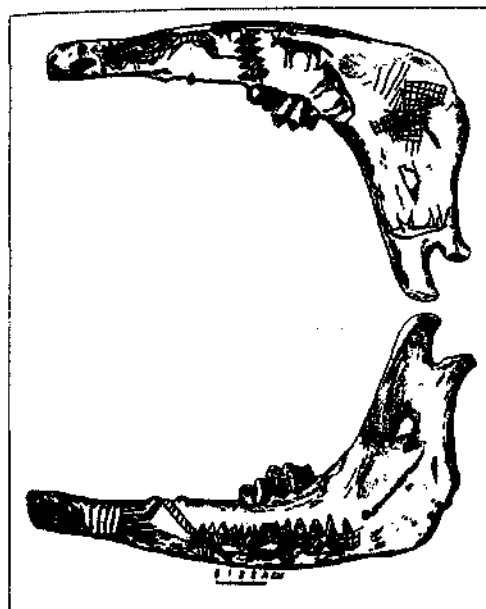
У другій чверті II тис. до н.е., як результат подальшого розвитку місцевих племен ямково-гребінцевої кераміки і впливу переселенців з півдня та південного сходу, у північно-східних районах Лівобережжя з'являються поселення мар'янівської культури – відкрита М. Рудинським у 1928 р. й отримала назву від с. Мар'янівка (нині Бунякине) Путивльського району. В 1950-х роках на берегах Десни та Сейму виявили цілий ряд подібних пам'яток.

Для мар'янівської культури характерний посуд темно-жовтого та світло-сірого кольорів, ще схожий на неолітичний, але у глині вже з'являються домішки кварциту. Також типовими вважають знаряддя, виготовлені з кварциту, особливо сокири.

Між селами Юр'єве і Линове на торфовищі у Молчанському болоті 1948 р. випадково знайдена нижня щелепа бика. З обох боків на щелепі вирізані малюнки. Серед трикутників, ромбів, різних ліній є зображення чотирьох тварин. За призначенням це могло бути послання з піктографічним письмом чи атрибут шамана. Аналіз на колаген, проведений в Інституті зоології Академії наук України, дозволяє датувати знахідку кінцем епохи неоліту або періодом ранньої бронзи. Цій даті не суперечать характер малюнків і наявність поблизу поселень того часу.

У 1953 р. мар'янівські пам'ятки відкриті на р. Сулі (с. Малі Будки Недригайлівського району). Відносяться вони до середнього періоду епохи бронзи, коли носії цієї культури розселяються з берегів Десни та Сейму в басейні Сули та Ворскли. Їхні невеликі за розмірами поселення відомі поблизу сіл Беседівка Недригайлівського, Ницаха Тростянецького, Хухра Охтирського районів. На поселенні біля с. Іванівка розкопана напівземлянка, а неподалік с. Волинцеве відкриті залишки наземних жител, представлених дев'ятьма вогнищами, навколо яких знайдені рештки горщиків, знаряддя праці з кременю та кварциту.

Пам'ятки мар'янівської культури представляють найзахіднішу групу племен фінно-угорської етнічної належності.

Щелепа бика з малюнками, знайдена в Молчанському болоті. З фондів Путивльського краєзнавчого музею

Приблизно в цей же час (II тис. до н.е.) на Лівобережжі поширюються пам'ятки культури багатоваликової кераміки, названої за характерним валиковим орнаментом. На Сумщині вони відомі на Сеймі та Сулі – поселення біля сіл Волинцеве Путивльського, Беседівка, Кулішівка, Гай Недригайлівського районів.

На поселенні Городок, поблизу с. Волинцеве, розкопані чотири житла-землянки, які мали стовпову конструкцію. Яскравою ознакою посуду цієї культури є його рельєфність і орнаментация – різноманітні композиції з прокреслених ліній, валиків, пальцьових заступів, а також домішки товченої черепашки у глині. В орнаменті посуду вбачають символіку обожнюваних сил природи: сонця, води, рослин, що пояснюється переплетінням різних традицій місцевого та прийшлого індоіранського населення. З кістки виготовляли оригінальні округлі пряжки.

Подальша доля пам'яток з багатоваликовою керамікою простежується в культурах пізньої бронзи. До цього періоду на Сумщині відносяться пам'ятки сосницької культури, названої від поселення біля м. Сосниця на Чернігівщині. Склалася вона на генетичній основі неоднорідних середньодніпровських племен, які зазнали впливів балтського та північно-іранського етносів. Її поселення відомі поблизу сіл Заболотове Кролевецького, Піски Буринського, Волинцеве Путивльського районів та біля Путивля.

Померлих ховали у курганах (як біля с. Харівка, де розкопано чотири поховання) або ґрунтових могильниках з тілоспаленням.

Житло-землянку з добре утрамбованою підлогою і двома вогнищами розкопано в урочищі Попова Левада біля с. Волинцеве. Уздовж її північної і східної стінок простежувалися материкові виступи. Один – мав три круглі ямки (очевидно, щоб ставити посуд). Інший – обшитий деревом – служив нарами. У житлі знайшли кварцитову сокиру, ніж, крупні скребки і частину глиняної формочки-матриці для відливки сокири. Найбільш характерною ознакою культури є її посуд, орнаментований прокресленими геометричними візерунками. Як домішок до глини використовували крупні зерна подрібненого або перепаленого граніту. З цієї ж глини виготовляли і різноманітні за формою та розмірами прясла, серед яких особливу групу складають так звані «рогати». Носії цієї культури належали до балто-слов'янської спільності.

Синхронною за часом сосницьким пам'яткам була зрубна культура, названа за способом влаштування поховань у зрубках. Склалася вона в результаті просування у середовище носіїв культури багатоваликів кераміки групи індоіранських племен з Доно-Волзького межиріччя.

Пам'ятки зрубної культури на Сумщині одиничні. Представлені переважно похованнями: курганами з тілопокладеннями – біля сіл Річки Путивльського, Михайлівка Лебединського районів. Залишки ж поселень відкриті біля м. Охтирка та с. Хухра цього ж району. Характерними рисами даної культури є велика кількість виробів з кістки, виготовлені з бронзи сокири-кельти, високий рівень ремесел, розвиток місцевої металообробки. Носіїв цієї культури за етносом вважають індоіранцями.

Фінальний період епохи бронзи на території Лівобережжя представлений бондарихинською культурою, яка отримала назву від урочища Бондариха поблизу м. Ізюм на Харківщині. Її пам'ятки відомі в басейнах Сули, Псла, Ворскли, зустрічаються і на Сеймі. Ця культура стала наступним етапом у розвитку етнокультурної лінії місцевого населення Лівобережжя. Для неї характерні мала кількість виробів з металу, різноманітні вироби з каменю та кістки й особливо крем'яні леза для серпів.

На поселенні біля с. Хухра Охтирського району у 1955 р. розкопане наземне житло, серед решток якого знайдені уламки горщиків, зернотерка з пісковуку, кам'яні долота, 5 проколок із кістки. Поруч із житлом – господарські ями. Інший тип житла виявлено на поселенні біля с. Ницаха Тростянецького району, де у 1960 р. розчищені залишки двох землянок з обмазаною глиною підлогою і вогнищем у центрі, а недалеко від них – залишки наземного житла. Посуд орнаментувався різними геометричними візерунками, валиком, «перлинами», насічками на вінцях.

Таким чином, у ході складних етнічних процесів шляхом об'єднання й асиміляції в епоху бронзи на території нашого краю перебували представники трьох великих етнічних утворень: споріднені племена балто-слов'ян (середньодніпровська, сосницька культури), які згодом розділяються на слов'ян і балтів; фінно-угорські племена (культура ямково-гребінцевої кераміки, мар'янівська, бондарихинська); індоіранські племена (культура багатоваликів кераміки і зрубна).

Ранній залізний вік

На початку I тис. до н.е. в господарстві, культурі та побуті давнього населення території України відбуваються корінні зміни, пов'язані з відкриттям заліза й освоєнням технології його виробництва.

Цей період в історії людства називають раннім залізним віком (VIII ст. до н. е. – IV ст. н. е.). На ранньому етапі залізної доби в межах України складаються дві різні за господарським укладом та етносом зони. В Степу – кочівники-скотарі індоіранського походження, а в Лісостепу і Поліссі – осілі племена землеробів, праслов'яно-балтів за походженням.

Коли з'явилися киммерійці, які у VII ст. до н. е. заповнили степи Північного Причорномор'я, то Дніпровське Лівобережжя населяли племена бондарихинської культури. У басейні Ворскли їх частково потіснили вихідці з Правобережного Лісостепу,

населеного племенами чорноліської культури, яка отримала назву від Чорного лісу у верхів'ї р. Інгулець. Етнічне походження цього населення за однією версією відносять до фракійського, за іншою – праслов'янського.

Пам'ятки чорноліської культури, що вузьким клином заходять у Лівобережний Лісостеп, відомі біля сіл Хухра Охтирського та Ницаха Тростянецького районів. Це неукріплені поселення, на яких досліджені залишки наземних житлових споруд та землянок. Основою господарської діяльності були орне землеробство й осіле скотарство. Усе більшого значення набували знаряддя із заліза, які поступово витіснили кам'яні, а згодом і бронзові вироби.

Важливу роль у житті чорноліських та бондарихинських племен відігравали зв'язки з кочовим степом. У VIII–VII ст. до н.е. південна частина Лісостепу потрапляє під вплив степових кочівників. Величезна територія на північ від Чорного моря, відома стародавнім грекам під назвою Великої Скіфії, була зайнята іраномовними кочовими племенами, які прийшли з глибин Азії. Стародавній історик Юстиніан так писав про них: «Це був народ у праці – невтомний, у війнах – неприборканий, а міцність тіла його була незвичайною».

Скіфи витіснили зі степу киммерійців і підкорили місцеві землеробські та скотарські племена. На чолі могутнього утворення стояли кочові царські скіфи. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя, до якого відноситься і територія нашого краю, населяли осілі землеробсько-скотарські племена, відомі в «Історії» Геродота під спільною назвою скіфів-землеробів, серед яких він називає будинів та гелонів. Сусідами Скіфії були меланхлени («чорноризці»), неври, андрофаги («людоїди»), савромати.

В умовах економічної та політичної взаємодії у культурі більшості місцевих племен та скіфів складається єдиний стиль. Місцеве населення переймає від скіфів повний набір озброєння і кінського спорядження. Спільними для всіх племен Великої Скіфії стають основні типи знарядь праці, прикрас, предметів туалету, посуду та речі культового призначення. На основі васально-данницьких відносин між осілими землеробами і кочовиками, постійних тісних економічних зв'язків з античними державами та містами Північного Причорномор'я складаються умови для створення ранньокласових суспільств. На просторах від

Дніпра до Сіверського Дінця формується культурно-історична спільність із кількома культурними осередками. В археологічному аспекті їм відповідають три локальні групи пам'яток лісостепових племен скіфського часу.

На території Сумщини представлені дві групи пам'яток. За основними районами розташування їх називають Ворсклинською та Посульською.

У скіфський час у басейні Ворскли складається один з наймогутніших міжплеменних союзів. Його центром було найбільше у Східній Європі городище поблизу с. Більськ Полтавської області. Воно відоме ще з XVI ст. і неодноразово обстежувалося археологами та дослідниками. Це городище ототожнюють із містом Гелоном, яке згадує Геродот. Його площа близько 4400 га, а укріплення тягнуться більш як на 30 км. Серед мешканців міста Гелона Геродот згадує будинів, які вели напівкочовий спосіб життя, і гелонів – вихідців з еллінських гаваней, які обробляли землю та розводили сади.

Одне з трьох додаткових укріплень Більського городища, а також частина основного – розташовані на території нашого краю. Куземинське укріплення, яке мало захищати пристань на Ворсклі, знаходиться біля с. Куземин Охтирського району. Розкопки тут не проводилися, але в селі під час земляних робіт випадково був знайдений склад античних амфор.

У басейні Ворскли існувала розвинута структура городищ, до якої входили городища поблизу сіл Кам'янка і Сосонка Тростянецького району та біля сіл Ворожба Лебединського, Токарі Сумського районів на Пелі. Крім городищ, відомі поселення та селища поблизу Ницахи у Тростянецькому, Стецьківки і Битиці у Сумському районах. Курганних могильників у басейні Ворскли небагато. Одним із найбільш ранніх (VI ст. до н.е.) вважається курганний могильник поблизу с. Кириківка Великописарівського району.

Друга локальна група пам'яток скіфської доби – Посульська, зосереджена в басейні Сули, а також частково Псла і Сейму. Ці пам'ятки є яскравим прикладом співіснування прийшлого кочового і місцевого землеробського населення. Центром Посульської групи було велике городище, розташоване біля с. Басівка Роменсь-

кого району. Воно складається з трьох укріплень загальною площею близько 160 га. Під час розкопок у 1947 р. там були розчищені залишки наземних жител з рештками згорілих дерев'яних конструкцій, обмазаних глиною, а також напівземлянка з вогнищем у центрі. У житлах і біля них зустрічалися уламки ліпного посуду місцевого виробництва та гончарного грецького, бронзові наконечники стріл, залізні ножі, глиняні прясла, кам'яні зернотерки.

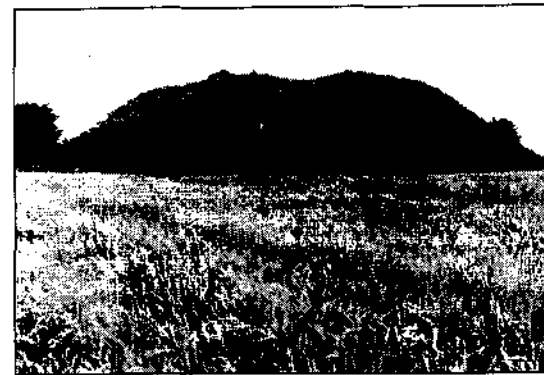
У Посуллі відома невелика кількість городищ (Глинськ і Великі Будки). Більше їх зустрічається на Сеймі (Волокитине і Ширяєве Путивльського, Червоний Ранок Кролевецького районів).

Унікальним явищем Посулля є його скіфські некрополі. Основна їх маса зосереджена поблизу сіл Пустовійтівка (колишні Оксютинці), Басівка, Плавинище, Герасимівка, Ярмолинці, Глинськ. Майже безперервний ланцюг з курганів простягнувся вздовж правого берега Сули від Великих Будок до Вовківців.

Ці курганні некрополі вирізняються серед інших могильників VII–VI ст. до н.е. не лише кількістю курганів, монументальністю насипів, а й багатством поховального інвентаря. Вони «мов книга не лише про велику і непросту історію народів, а й про конкретне життя конкретної людини», – писав про кургани відомий український археолог Б.Мозолевський.

У кінці XIX ст. розкопки у Посуллі першим розпочав місцевий поміщик Т.Кибальчич. Біля с.Оксютинці він розкрив близько 70 могил. Ці розкопки зводилися до добування цінних речей, що склали велику колекцію, деякі речі з якої зберігаються в Київському історичному музеї. Шість курганів біля Оксютинців також дослідив відомий історик В. Антонович. На некрополях біля Вовківців і Великих Будок дослідження проводив І. Лінниченко. Йому пощастило розкопати нерозграбовану гробницю двох знатних скіфських жінок. Понад 75 поховань у Посуллі дослідив один із засновників скіфології Д.Самоквасов.

За 25 років місцевий поміщик, колекціонер і художник С. Мазаракі розкопав на Роменщині близько 150 курганів. Деякі речі з цих розкопок зберігаються в Державному історичному музеї м.Москви, інші ж, особливо високохудожні, потрапили у приватні колекції тодішніх збирачів старожитностей. Наприклад, колек-

Скіфські кургани на Роменщині

ція з розкопок у Посуллі М. Брандербурга з 1932 р. зберігається в Ермітажі. У зібранні Київського історичного музею є немало речей скіфського часу з розкопок на Роменщині відомого музейника й археолога В. Хвойки. Завершують цей етап досліджень скіфських курганів Посулля роз-

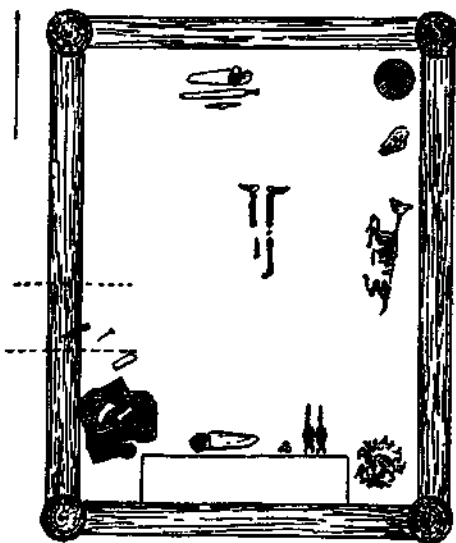
копки 1906 р. нашого земляка з Роменщини, археолога Миколи Макарєнка.

І зараз над долиною р.Сули височить величезний курган Старша Могила. За описом Д.Самоквасова, мав висоту до 20 м і був оточений широким ровом та валом.

Поруч знаходилися 13 курганів висотою від 4 до 11 м, теж оточені ровами, і більше 300 курганів середніх та малих розмірів. Могильна яма, розташована в центрі кургану Старша Могила, була перекрита накатом з товстих дубових колод, складених у два ряди. В кутках ями стояли стовпи, між якими вздовж стін покладені колоди у вигляді зрубу. На середині могили лежав пошкоджений грабіжниками скелет. Біля його ніг знайшли великий залізний мисливський ніж та залізний меч-акинак з бронзовим наконечником від піхов, прикрашений зображенням пан-

тери. Ще один залізний меч лежав під однією зі стін. Біля нього збереглися залишки дерев'яного сагайдака, обтягнутого фарбованою шкірою. У ньому – 209 вістрів стріл, з яких 149 бронзових, 40 залізних і 20 кістяних. В одному з кутків гробниці стояла велика глиняна амфороподібна посудина, поруч лежали череп свині і цілий скелет теляти з залізним ножом між ребрами. В іншому – знайдені 16 кістяких вуздечок з бронзовими та залізними вуздилками і кістяними псаліями, прикрашеними зооморфними голівками на кінцях, бронзові бляхи у вигляді голівки барана та бляшки-пронизки з рельєфним зображенням коня з підігнутими ногами і повернутою на спину головою. Недалеко лежали два бронзові навершшя з голівками биків, далі вздовж стіни – 4 залізні вістря списів, 2 залізні сокири, а також бронзові та залізні луски від панцира. До західної стінки склепу вів грабницький хід.

Геродот писав, що коли у скіфів помирав цар, то перш ніж поховати його у спеціально відведеному місці – Геррах, забальзоване тіло возили по всіх підлеглих племенах. Жителі в знак скорботи відрізали шматок свого вуха, обстригали кружальцем волосся на голові, роздряпували лоб і ніс, протикали стрілами ліву руку. Після об'їзду прибували у Герри до племен, що живуть найбільш віддалено, і до царських могил. Там тіло ховали у просторій гробниці разом із попередньо задушеною

План поховання в кургані Старша Могила

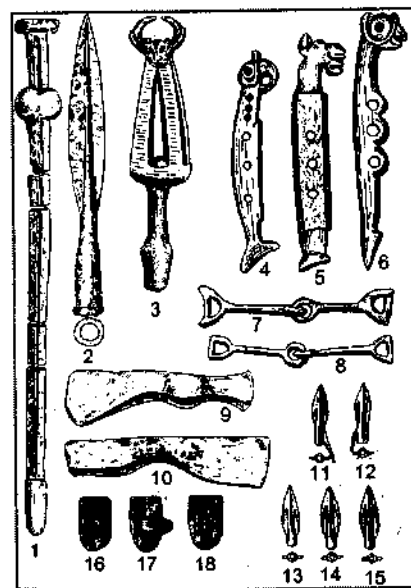
наложницею, найближчими слугами, кіньми, первістками свійських тварин. Біля царя клали золоті чаші та інші речі. Потім над гробницею насипали великий курган.

Аналіз матеріалів розкопок показує, що у величезних курганах Посулля поховані не жителі городищ і селищ, бо надто вони різняться за культурою від місцевого землеробсько-скотарського населення. Очевидно, ці величні некрополі належали військово-аристократичній верхівці, яка вела напівкочовий спосіб життя і контролювала торговельні шляхи, що перетинали Посулля у різних напрямках.

Існування цих великих «дружинних» некрополів у глибині Лісостепу в оточенні осілих землеробсько-скотарських племен поки що не знаходить свого пояснення. За однією з версій, Посулля могло бути Герросом – «країною мертвих» у скіфів.

Як в економічному, так і соціальному плані регіон Лісостепу був одним із найрозвиненіших. На селищах та городищах (тільки на території нашого краю їх налічується понад 70) життя не припинялося аж до початку занепаду Скіфії в кінці IV ст. до н. е., коли племена юхнівської культури (назва від поселення біля с. Юхнов на Чернігівщині), які не входили до скіфського політичного об'єднання, починають витіснити місцеве населення і повністю захоплюють Посейм'я.

Племена цієї культури пов'язують з меланхленами Ге-

- 1 – залізний меч із бронзовим наконечником піхов; 2 – залізне вістря списа; 3 – бронзове навершшя з головою бика; 4–6 – кістяні псалії; 7–8 – бронзові вуздилки; 9–10 – залізні сокири; 11–15 – бронзові вістря стріл; 16–18 – залізні луски від панцира.
Речі з кургану Старша Могила

родота, північними сусідами Великої Скіфії. За етнічним складом – це фінно-угорські або балтські племена. У своєму господарстві вони поєднували землеробство, скотарство і мисливство. Їх пам'ятки зустрічаються на Конотопщині – поселення біля с. Підлипне і колишнього х. Парпури, городище біля с. Собич Шосткинського району.

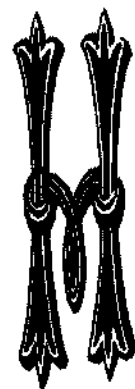
Наприкінці IV – в першій третині III ст. до н. е. у результаті господарської та політичної кризи, викликані економічними змінами в степовій смузі, відбувається занепад Великої Скіфії. Вона безповоротно втрачає свою політичну міць та етнічне домінування на широких просторах Степу і Лісостепу. На зміну скіфам, як і вони свого часу кіммерійцям, зі Сходу приходять нові войовничі кочівники – сармати.

Ці споріднені скіфам племена з'являються на межі III-II ст. до н. е. в Північному Причорномор'ї і лише на початку нашої ери розселяються в степовому Подніпров'ї. Майже єдиними пам'ятками, що засвідчують перебування сарматів на Дніпровському Лівобережжі, є поховання. Представлені вони курганами, безсистемно розкиданими по Степу і Лісостепу.

У Лівобережному Лісостепу поховання та окремі знахідки сарматського часу зустрічаються в басейнах Ворскли, Пела та Сули. Це – кургани біля с. Кириківка Великописарівського району і на Охтирщині. Ранньосарматське бронзове дзеркало знайдено на городищі біля с. Витиця Сумського району. На цьому ж городищі під час розкопок у 1989 р. розчищене і пізньосарматське ямне поховання дитини-підлітка. Воно супроводжувалося ліпним посудом та скляним і пастовим намистом. Пізньосарматська кераміка зустрічається також на городищі Басівка Роменського району, поселенні біля с. Нижня Сироватка Сумського району.

Сармати вели кочовий спосіб життя і мали воєнізоване суспільство. Освоєння нових територій, як правило, велося шляхом набігів військових загонів на сусідні осілі племена. Їхньою метою були грабунки або накладання данини. Сармати, як і скіфи, тісно взаємодіяли з античним світом через міста-держави у Північному Причорномор'ї, підтримували торговельні зв'язки з грецькими поселеннями, що входили до складу цих держав.

Майже три століття сармати жили поруч із деякими праслов'янськими племенами і, потрапляючи в їхнє середовище, асимілювалися, а згодом втрачали певні особливості своєї культури. І якщо їхні стосунки з носіями зарубинецької культури мали характер військових наїздів чи збирання данини, то у формуванні поліетнічної черняхівської культури сарматський етнос брав активну участь.

а рубежі та в першій половині I тис. н.е.

На рубежі нової ери на історичну арену виступають слов'янські племена. Вони починають відігравати важливу роль в історії Східної та Центральної Європи.

Найдавніші писемні звістки про слов'ян належать до перших століть нашої ери. Свідчення, залишені стародавніми римськими авторами, уривчасті і досить суперечливі, що, можливо, пов'язано з віддаленістю слов'ян від Римської імперії і відсутністю близьких контактів. Але й такі повідомлення мають надзвичайну цінність у вирішенні питання етногенезу слов'ян.

Автор I ст. Пліній Старший, говорячи про народи Сарматії, які на рубежі та в перших століттях нашої ери заселяли степи між Дніпром та Доном, називає венедеїв. Цей етнонім уперше згадується в листах римського історика I ст. до н. е. Помпонія Мелли, відомих із праць Плінія Старшого. Додаткові дані про слов'ян-венедеїв наводить у своїй праці «Германія» автор другої половини I ст. Тацит: «Венедеї багато що засвоїли з їхніх [сарматів] звичаїв... Все ж таки вони вірогідніше повинні бути віднесені до германців, бо й будинки будують, і носять великі щити, і мають перевагу в тренованості й швидкості піхоти, – все це відрізняє їх від сарматів, які живуть на возах і на коні».

Інтерес до проблеми прабатьківщини та походження слов'ян, який виникає ще у XII ст., викликав цілий ряд гіпотез.

На основі матеріалу, нагромадженого в ході багаторічних археологічних досліджень українськими археологами, створена нова концепція походження слов'ян. Вона побудована на тезі про

автохтонність слов'янства в межиріччі Дніпра та Одра. На думку вчених, формування слов'янського етносу відбувалося шляхом інтеграції з населенням сусідніх територій: на півночі – з балтами, на півдні із іраномовними племенами скіфо-сарматів, на заході й південному заході – з германцями і фракійцями. І якщо до II–III ст. ці процеси відбувалися переважно між Віслою та Одером, то згодом центром слов'янської історії стає межиріччя Вісли і Дніпра.

В Україні та на суміжних територіях на сьогодні відомо близько десятка археологічних культур, які існували на рубежі та в першій половині I тис. і представляють цілком сформовані етнокультурні утворення, що передували ранньосередньовічним слов'янським старожитностям. До них відносяться зарубинецька, пізньозарубинецька, черняхівська та київська культури, які мають безпосереднє відношення до слов'ян, хоч і включають цілий ряд неслов'янських елементів. Вони представлені пам'ятками і на території нашого краю.

З II ст. до н. е. до II ст. н. е. басейни Середнього і Верхнього Дніпра та Полісся займали племена зарубинецької культури. Її пам'ятки були відкриті у 1899 р. київським археологом В. Хвойкою біля с. Зарубинці Канівського повіту Київської губернії.

Особливістю зарубинецьких поселень є розташування їх невеликими компактними групами (гніздами) по 10–15 поселень, багато з яких мають укріплення. Житла будувалися трохи заглибленими у землю. Стіни, сплетені з лози, обмазували глиною, під однією з них або в центрі розміщали вогнище. Поблизу викопували господарські ями. Основа господарювання – приселищне скотарство і землеробство. Майже на кожному поселенні з болотної руди добувалося залізо. Існувала і кольорова металургія. Із бронзи, яку плавляли в глиняних тиглях, виготовляли вістря стріл, прикраси. Застібки для верхнього одягу – бронзові фібули особливої форми – стали етнографічною ознакою населення цієї культури.

Зарубинецький посуд за технікою виготовлення та призначенням поділяється на столовий (миски, глечики, вази, кухлі) та кухонний, яким користувалися для приготування їжі (горщики) і зберігання припасів (корчаги). Сковорідки виглядали як плоскі диски. Окрему групу складають античні імпорти,

представлені уламками амфор, скляним намистом, прикрасами, що свідчить про різнобічні торгові зв'язки з населенням Північного Причорномор'я і Криму.

Могильники – ґрунтові, не мають ніяких зовнішніх ознак, тому їх ще називають «полями поховань». Померлого спалювали, а рештки кремації, очищені від попелу та вуглинок, просто зсипали на дно ямки або вміщували до урни, яку закопували в невелику ямку. В могилу клали поховальний інвентар, що складався з двох-трьох лощених посудин, особистих речей померлого та м'ясної їжі.

Матеріали зарубинецької культури відомі на скіфському городищі біля с. Басівка Роменського району, на поселеннях поблизу сіл Зеленківка Недригайлівського, Харівка, Зінове, Нова Слобода Путивльського районів. У 1990-х роках обстеження верхів'їв Ворскли і середньої течії Сейму значно розширили кількість зарубинецьких та пізньозарубинецьких пам'яток у нашому краї.

Одним із найяскравіших і найскладніших культурних феноменів періоду «великого переселення народів» стала черняхівська культура. Відкрив її В. Хвойка, який у 1900–1901 рр. провів розкопки в с. Черняхів на Київщині. Територія її поширення тягнеться від верхів'їв правих приток Прип'яті до Дунаю і від Сіверського Дінця до верхньої Вісли.

Дослідження черняхівської культури на території нашого краю на початку XX ст. розпочав на Роменщині М. Макаренко. У 1950–60-х рр. проводилися розкопки могильників у м. Суми і біля с. Успенка Буринського району. З 1970-х до початку 90-х років відкриті черняхівські пам'ятки на Роменщині поблизу сіл Артюхівка і Хоминці, велися розкопки на поселеннях біля сіл Піщане і Косівщина Сумського, смт Краснопілля і с. Великий Бобрик Краснопільського районів, на поселенні і могильнику поблизу с. Боромля Тростянецького району та поселенні біля м. Білопілья.

Нині відомо більше 60-ти пам'яток черняхівської культури в усіх районах області південніше Сейму.

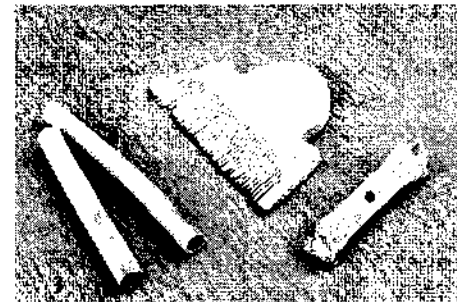
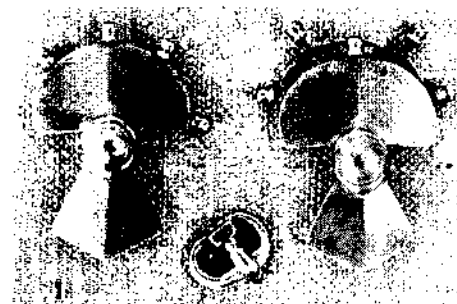
Черняхівські поселення розташовані на родючих чорноземах уздовж невеликих річок та струмків. Це великі відкриті селища,

Кухонний та столовий
гончарний посуд
черняхівської культури.
З фондів
Сумського обласного
краєзнавчого музею

що тягнуться вздовж берега на кільксот метрів.

Житла-напівземлянки, які опалювалися відкритим вогнищем, разом з господарськими ямами створювали єдині комплекси. Вони виявлені на поселеннях поблизу Великого Бобріка, Косівщини, Піщаного. Інший тип житла досліджений на поселенні біля Артюхівки. Це велика наземна будівля, що мала каркасні глинобитні стіни, від яких залишилися шматки глиняної обмазки з відбитками лози та дерев'яних брусків і дощок. Була розділена на дві частини. В центрі однієї знаходилося овальної форми глинобитне вогнище, поруч із яким знайдена зернотерка з кварциту, а під стіною стояв вертикальний ткацький верстат, від якого залишилися два ряди округлих грузил. В іншій частині також було глинобитне вогнище, але розташоване в кутку. Подібні житла знайдені і на поселеннях біля Великого Бобріка та Краснопілля. Поряд із житлами знаходилися ями-сховища, будівлі та споруди ремісничого і господарського призначення. На поселенні біля с.Боромля розчищений глинобитний двох'ярусний гончарний горн. Він складався з нижньої камери-топки та верхньої сильно пошкодженої камери для випалу. Горн заповнювали уламки гончарного посуду.

Речі з поховання
черняхівської культури
в с.Сад:
1 - срібні фібули й поясна
пряжка; 2 - намисто
і морські мушлі-амuleти;
3 - кістяний гребінець
і футлярчики з пташиних
кісток.
З фондів Сумського
обласного краєзнавчого
музею

Серед пам'яток черняхівської культури зустрічається як гончарний, так і ліпний посуд. Останній представлений переважно грубими горщиками. Основну ж масу складає різноманітний посуд, виготовлений на гончарному крузі. Частина його зроблена з якісної глини і має пролощену поверхню. Це – посуд столового призначення. Кухонний же – виготовлявся із глини з домішками жорстви і мав шерехату

поверхню. На думку вчених, технологія виробництва гончарного посуду, що став яскравою «візитною карткою» черняхівської культури, привнесена вихідцями із римських придурнайських провінцій та Причорномор'я. Вони могли бути ремісниками-торговцями або ж полоненими.

Крім посуду, на поселеннях знаходять залізні знаряддя праці, предмети побуту, прикраси. Ці речі свідчать про спеціалізацію ремісничого виробництва і початок відокремлення його від землеробства.

Різномісний торгово-економічний зв'язок черняхівського населення демонструють знахідки імпортованої амфори, скляного посуду (кубки, пляшечки-бальзамарії), прикрас, деяких предметів побуту, поодиноких римських монет та скарбів, пов'язаних з навалом гунів. Скарби срібних римських монет в різні часи знайдені біля сіл Жигайлівка Тростянецького, Вовківці і Рогинці Роменського, Коровинці Недригайлівського, Підліснівка Сумського районів.

Черняхівські могильники – ґрунтові, тому їх важко виявити. Розташовувалися поблизу поселень. Часто їх знаходять випадково у ході земляних будівельних робіт.

Так відкрили могильники по вул. Павлова у Сумах, біля с. Боромля, у селищі Сад під Сумами.

На могильниках співіснують два типи поховань: тілопокладення та тілоспалення. Орієнтація кістяків не була сталою. На могильнику біля Боромлі з 12 поховань, розкопаних у 1987–1988 роках, три мали західну, дев'ять – північну, а у двох помічене ритуальне порушення кістяків. Серед поховального інвентаря знаходять речі особистого вжитку (фібули, поясні пряжки, ножі, намисто, гребені), виробничого призначення (голки, шила, точила), гончарний посуд (від 4 до 11 посудин).

Поховання за обрядом тілоспалення здійснювалися в урнах і ямках. Вони відомі на Сумському, Успенському, Боромлянському могильниках. Іноді зустрічаються кенотафи – поховання, в яких відсутні кістяки. У кенотафі з могильника у селищі Сад на дні поховальної ями стояли 15 гончарних посудин зі скляним кубком в одній з них, лежали залізні фрагменти від дерев'яної скриньки і кістки кози чи вівці.

Питання етносу носіїв черняхівської культури і досі залишається дискусійним. Одна частина дослідників обстоює слов'янську належність племен черняхівської культури, друга – германську. Проте останнім часом поширюється компромісна точка зору, за якою черняхівська культура вважається багатоетнічною. Складається вона в результаті взаємодії: германського населення, де готи очолюють воєнно-політичні со-

юзи племен (у межах черняхівської культури); скифо-сарматів і фракійців, які є носіями провінційно-римських надбань, бо мали тісні економічні та культурні зв'язки з античною цивілізацією; та слов'ян, які у більш ранній час представлені місцевими пізньозарубинецькими та волино-подільськими групами пам'яток. Занепад черняхівської культури пов'язують з навалом гунів у кінці IV ст.

У першій половині I тис. н.е. в результаті складних етнокультурних процесів при формуванні давньослов'янського етносу з'являється київська культура. Перші поселення цієї культури відкриті на околицях Києва в кінці 1940 – на початку 50-х років, а в окрему культуру виділені значно пізніше. Її пам'ятки розташовані на північ від черняхівських, у порубіжжі Лісу і Лісостепу.

Вони відомі практично на всій території нашої області. Список їх значно розширився в результаті розвідок у басейнах Ворскли, Псла, Сейму, проведених на початку 1990-х років.

До київської культури належать поселення біля сіл Великі Будки і Деркачівка Недригайлівського, Курган-Азак Лебединського, Октябрське і Чаплищі Путивльського, Подолове Кролевецького районів, Локотки біля м. Шостка.

Поселення – невеликі, зі слабким культурним шаром. Житла з численними ямами-льохами, господарськими наземними спорудами і вогнищами навколо, розміщені на значній відстані одне від одного. Невеликі напівземлянки зі стінами зрубної або стовпової конструкції мали центральний опорний стовп, який утримував дах. У невеликих ямках разом з перепаленими кістками (могильники – ґрунтові з тілоспаленнями) зустрічаються фібули, пряжки, прикраси, ножі, прясла. Посуд – ліпний, зрідка орнаментований насічками або пальцевими вдавленнями на вінчику. Це горщики, плоскі диски-кришки, товстостінні корчаги, в яких зберігали припаси. Ще з глини виготовляли грузила, біконічні з великим отвором прясла, тиглі-лячки, що використовувалися в металургії.

Всі ці речі дозволяють скласти уявлення про господарство, основні заняття, розвиток ремесла і промислів населення київської культури.

З другої половини III ст. налагоджуються широкі торговельні зв'язки з носіями черняхівської культури, які на фінальній стадії існування київської культури призводять до формування нових рис, що отримують дальший розвиток у культурах ранньосередньовічних слов'ян. Тому це дає можливість більшості дослідників вважати київські пам'ятки слов'янськими і розглядати їх як своєрідний місток, що з'єднує зарубинецьку культуру з ранньосередньовічними пам'ятками слов'ян.

У середині та другій половині I тис. на території Центральної і Східної Європи формуються великі слов'янські об'єднання, які з'являються біля кордонів Візантії і стають серйозною загрозою для неї. В цей час помітно зростає кількість писемних джерел про слов'ян, представлених переважно візантійськими авторами.

Це – твори Прокопія Кесарійського, Менандра Протектора, Феофілакта Симоккати, Йордана, Маврикія Стратега. Історик Йордан у своїй праці «Гетика» пише: «Ці венети... походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: венетів, антів, склавинів. Хоч зараз через наші гріхи бушують повсюдно, але тоді всі вони підкорялися владі Германаріха».

Історичні джерела знаходять своє підтвердження і в археології. Матеріальна культура слов'ян уже має чітке етнографічне забарвлення і цілий ряд спільних рис, що дозволяє прослідкувати хід етнокультурних процесів на території Південно-Східної Європи та України. Давніх слов'ян V–VII ст. на теренах нашого краю репрезентують пеньківська і колочинська культури.

Пам'ятки пеньківської культури почали досліджуватися у 1950-х роках після розкопок Д. Березовцем кількох поселень біля с. Пеньківка Кіровоградської області. Вони займають територію, яка широкою смугою тягнеться від верхів'їв Сіверського Дінця через Середнє Подніпров'я до Північного Подунав'я. Візантійські писемні джерела VI ст. повідомляють про поселення антів у цих межах.

Їхні поселення розташовувалися групами на невеликій відстані одна від одної. У житлах-напівземлянках відкриті вогнища змінювали печі-кам'янки, розміщені в одному з кутків. Посуд – ліпний, представлений біконічними й округлими горщиками, мисками, сковорідками. Поховання здійснювалися за обрядом тілоспалення. Рештки кремації захоронювали в негли-

боких ямках, куди клали поховальний інвентар. Численні різноманітні вироби і прикраси з кольорових металів та срібла, які знаходять на пам'ятках, виділяють цю культуру серед інших слов'янських культур.

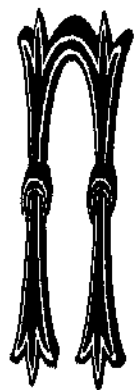
Про вірування склавинів та антів дізнаємося від Прокопія Кесарійського, який пише: «Вони вважають, що один тільки бог, творець блискавок, є владикою над усіма і йому приносять у жертву биків та здійснюють інші священні обряди. Долі своєї вони не знають і взагалі не визнають, що вона щодо людей має будь-яку силу... Вони вклоняються рікам та німфам, іншим божествам, приносять усім їм жертви та з допомогою цих жертв здійснюють і ворожіння».

Пам'ятки пеньківської культури відомі на півдні нашої області біля сіл Куземир Охтирського, Рябівка Тростянецького районів. На інших поселеннях в цій зоні, таких як біля сіл Деркачівка, Беседівка в Недригайлівському та Роменському районах, пеньківські матеріали зустрічаються разом з колочинськими.

Дослідження колочинської культури також розпочалося у 1950-х роках. Від городища Колочин на Гомельщині в Білорусі походить її назва. Пам'ятки культури займають північну частину області, басейни Десни і Сейму, верхів'їв Сули і Псла. Вони відомі в Путивльському, Недригайлівському, Тростянецькому, Лебединському районах. Поселення із заглибленими у землю житлами, центральним стовпом, який тримав дах, і вогнищем біля нього відомі біля сіл Хоминці, Артюхівка, Ракова Січ, Великі Будки в Роменському та Недригайлівському районах.

Весь посуд у них – ліпний. Померлих, як і пеньківські племена, колочинці ховали за обрядом тілоспалення. Іноді, поставивши в ямку урну (звичайний горщик з кальцинованими кістками), над нею насипали курган. Такі поховання відомі біля сіл Артюхівка Роменського і Бездрик Сумського районів.

На субстратах цих двох культур складається культура слов'ян переддержавного періоду.

Неред утворенням Давньоруської держави (VII–IX ст.)

Період VII–IX ст. в історії східнослов'янського суспільства дуже важливий. Закінчується процес розселення східних слов'ян: консолідується у племенні союзи, утворюють великі міжплеменні об'єднання зі структурованою політичною організацією на чолі з князями.

Цікаві і цінні свідчення про східних слов'ян цього періоду знаходимо у численних джерелах – творах географа Баварського, Костянтина Багрянородного, перського

Аноніма, арабських авторів Ібн-Руста та Ібрагіма Ібн-Якуба, але в першу чергу в давньоруських літописах.

«Повість минулих літ» називає племена полян, древлян, дреговичів, сіверян, уличів, волинян, наводить географію їх розселення. Так, на значній частині Лівобережжя Дніпра, до якої входить і територія нашого краю, літопис поміщає сіверян: «... а другие сещоша по Десне и по Семи, по Суле и нарекошася север».

Населення Лівобережжя Дніпра переддержавного періоду, а саме племенного союзу сіверян на певних хронологічних етапах його історичного розвитку, представляють пам'ятки волинцевської та роменської культур кінця VII – початку X ст.

Пам'ятки волинцевського типу відкриті на початку XX ст. М.Макаренком, а виділені в окрему культуру значно пізніше. Еталонними для старожитностей цього часу стали поселення і могильник в урочищі Стан біля с. Волинцеве Путивльського району, яке й дало назву всій культурі. Відкриті вони Д. Березовцем у 1948 р. і досліджувалися ним протягом кількох років. На поселенні розкопано залишки понад 50 жител та господарських споруд, які розташовувалися кількома компактними групами. Напівземлянки мали своєрідні печі, вирізані в материкових останцях. Коли материк був непридатний для цього, піч вирізалася в масиві принесеної і добре збитої глини. У житлах також знаходилися ями-сховища, викопані в долівці.

Деякі поселення пізнього етапу волинцевської культури, такі як Новотроїцьке в с. Пристайлове Лебединського району і поблизу Битиці Сумського району, мали оборонні укріплення.

Унікальною пам'яткою є Битицьке городище, з північного боку захищене подвійною лінією валів і ровів. Тут розкопано понад 60 житлових та господарських споруд. Поряд із напівземлянками знайдені юртоподібні будівлі з вогнищем у центрі, які свідчать про етнічну неоднорідність населення. Багаті матеріали, отримані під час розкопок, дають уявлення про господарство, життя, побут і навіть етнічний склад мешканців. Серед виробів із заліза повністю репрезентовано асортимент сільськогосподарських (наральники, серпи, коси, чересла) та ремісничих (сокири, тесла, струги, ложкорізи) знарядь; озброєння та спорядження воїна-вершника (шабля, вістря списів, дротиків, стріл, булава, щит, стремена, вудила); побутових предметів (казани, ножі, ключі-відмички, пряжки). Загалом понад 250 виробів.

Своєрідним явищем волинцевської культури є посуд. Він представлений ліпними горщиками та гончарними з високим вертикальним вінчиком, невеликими мисочками, сковорідками, а також гончарними мисками, прикрашеними специфічним орнаментом із комбінацій лискованих та вдавлених ліній. Появу цього посуду пов'язують з культурними і торговельними контактами волинцевського населення з племенами, що входили до Хозарського каганату.

Поховальних пам'яток волинцевської культури поки що небагато. Це – могильник між селами Малі Будки і Костянтинів Недигайлівського району, поховання з Битицького городища і могильник біля с. Волинцеве. На останньому розчищено 17 поховань, здійснених за обрядом тілоспалення. Кальциновані кісточки були асіпані в горщики-стравиці, які стояли в неглибоких ямках, присипаних землею і прикритих дерном.

Порівняння матеріалів волинцевської і наступної роменської культур показує значну схожість основних риб біля с. Це дає можливість дослідникам розглядати їх як певні етапи у розвитку єдиної культури сіверян.

Пам'ятки роменської культури відкрив М. Макаренко. Назву їй дали дослідження городища Монастирище поблизу м. Ромни, які проводилися у 1901, 1906 та 1924 рр.

Роменські поселення мають укріплений характер і максимально пристосовані для оборони. Це – городища, розташовані

Археологічні дослідження городища Монастирище (VIII-X ст.) біля міста Ромни, які проводив Микола Макаренко. 1924 р.

на високих берегах річок (як Новотроїцьке у с. Пристайлове Лебединського, Ницаха Тростянецького, Воргол Кролевецького районів) або влаштовані на високих дюнах чи пагорбах у болотистих заплавах та укріплені кільцевою системою валів і ровів. Різку зміну в характері поселень пов'язують з експансією в слов'янські землі Хозарського каганату в другій половині VIII ст., коли сіверяни були змушені сплачувати хозарам данину.

Про планування і забудову поселень дає уяву Новотроїцьке городище, де напівземлянки разом з господарськими ямами склали єдині житлово-господарські комплекси, які задовольняли потреби індивідуальної сім'ї.

Роменський посуд, представлений ліпними горщиками, мисками, сковородами, оздоблювався своєрідним орнаментом із композицій «гусенички» (відбиток обвитої вірвовочкою палички) та заціпами по краю вінець.

Поховальний обряд роменської культури майже повністю збігається з описаним літописцем у «Повісті минулих літ» звичаєм сіверян: «... мертвеца сожижаху и посемь собравше кости вложяху в судину малу и поставяху на столпъ на путях...» Курганні могильники, які нараховують по кілька десятків насипів, відомі поблизу сіл Дорошівка і Волокитине Путивльського, Кам'яне Лебединського районів.

Археологічні матеріали з досліджених пам'яток дають можливість скласти уявлення про господарське та духовне життя,

суспільний устрій і відносини сіверян напередодні утворення Давньоруської держави.

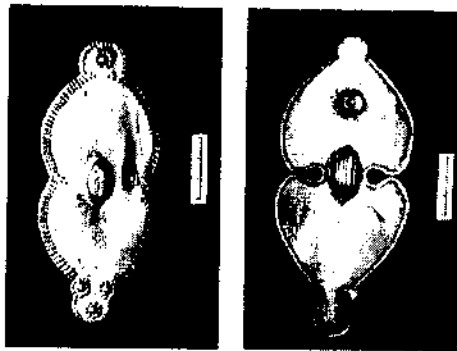
Основою їх господарської діяльності були розвинене землеробство і приселищне тваринництво. Запровадження рала з наральником і череслом, завдяки яким поглиблюється оранка, дозволило освоювати нові ґрунти на плато. Виникає двопільна система землеробства. Із зернових сіверяни сіяли пшеницю кількох сортів, жито, просо, ячмінь. Також вирощували горох, боби, ріпу. Врожай збирали залізними, близькими до сучасних, серпами. Зберігали зерно у великих корчагах або ямах-сховищах. Мололи зерно на кам'яних зернотерках і жорнах.

Багаті травами заплавні луки були надійною базою для тваринництва. Розводили переважно велику рогату худобу і свиней, а дрібну рогату і коней – менше. Важливу роль у господарстві сіверян відігравали промисли, пов'язані зі збиральництвом, мисливством, рибальством, бортництвом. Мисливство орієнтувалося на добування м'яса і хутра, яке було у слов'ян одним із традиційних експортних товарів.

Серед ремесел найрозвиненішими були залізодобування та металообробка. Залізо видобували з болотної руди, яку в достатній кількості знаходили в заплавах річок. Сиродутним способом одержували крицю – малоякісне залізо з домішками шлаків, які виводилися в процесі ковки. Аналіз залізних виробів показав, що майстри-ковалі володіли такими технологіями обробки металу, як кування, цементация, зварювання.

З кольорових металів (олов'яні сплави, мідь, латунь, срібло, бронза), які були привізними, виготовлялися прикраси, оздоблення одягу. Про це свідчать залишки таких майстерень, як на Новотроїцькому городищі, де знайдені глиняні тиглі та ллячки, кам'яні ливарні формочки, інструменти для обробки кольорових металів.

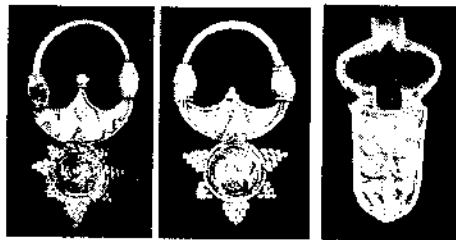
Асортимент ювелірних виробів найкраще представляють скарби. Найвідомішим є Харівський, до якого входили золоті та срібні прикраси. Вага скарбу 1517 г. а знайдено його у 1949 р. поблизу с. Харівка Путивльського району. Також відомі Новотроїцький скарб IX–X ст. та скарб срібних прикрас із с. Фотовиж Глухівського району.

Фібули

Сережки

Підвіски

Пряжка

Золоті та срібні прикраси
з Харівського скарбу

У VIII–X ст. головним виробничим осередком була господарсько самостійна сім'я, на основі якої формувалися сусідські або селянські общини. В умовах натурального господарства домашній характер таких видів ремісничої діяльності, як прядіння, ткацтво, обробка шкіри і дерева, гончарство, дозволяв забезпечувати сім'ю всіма необхідними речами, побутовими предметами, одягом.

Натуральний спосіб господарства і порівняно низький рівень розвитку соціально-економічних відносин не заважали слов'янам вести активну внутрішню та зовнішню торгівлю. Торговельні стосунки склалися перш за все з сусідами – Хозарією, Візантією, Болгарією. Це прекрасно ілюструють кримські амфори, візантійські прикраси, хозарські поясні набори, знайдені на поселеннях і в могильниках. Одиначні арабські монети VIII–X ст. і скарби з ними відомі в с. Ницаха, Новотроїцькому. Найбільший

Залізні знаряддя праці з Битицького городища: наральник, сокира, струг, пішня, коси, серпи.
З фондів Сумського обласного краєзнавчого музею

скарб знайдено 1847 р. в Нижній Сироватці Сумського району. Він складався з 206 срібних арабських монет – дирхемів, найдавніші з яких 812–813 рр.

Прогресивний розвиток різних галузей господарства, ремесла і торгівлі вели до складання нових суспільно-економічних відносин. З'являються укріплені політико-адміністративні та ремісничо-торговельні центри, частина яких згодом переростає в міста. Зміцнілі міжплеменні воєнні союзи ведуть до утворення окремих князівств, які стануть основою для держави.

Відповідно рівневі соціально-економічного та політичного розвитку складалася і духовна культура східнослов'янських племен. Джерелами для її вивчення і розуміння світосприйняття давніх слов'ян служать археологічні та писемні пам'ятки. При відновленні духовного життя допомагають залишки святилиць, поховальні пам'ятки, зображення на предметах, амулети.

Характерний для слов'ян обряд тілоспалення пов'язувався з вірою в очищення у священному вогні і поєднувався із шануванням Сонця. Про існування культу священних місць (гаї, озера, криниці) повідомляє автор «Повісті минулих літ». Особливе значення надавалося предметам заклиальної магії – амулетам, які разом із символами уособлювали ідею добробуту та процвітання

роду. Багато язичницьких символів зберегло народне мистецтво у різьбленні, вишивках, орнаментції посуду. Поряд із сімейно-родовими культурами існували культури общинні, які на вищому рівні суспільних відносин переростали у племінні.

Як уже зазначалося, населення нашого краю у VIII-X ст. дослідники пов'язують з одним із найбільших племінних союзів східних слов'ян – сіверянами, які разом з іншими племенами Середнього Подніпров'я стали основою Давньоруської держави.

Отже, ми ознайомилися з історичними процесами, що відбувалися на території нашого краю за найдавніших часів. Вони йшли послідовно, мали поступовий і безперервний характер, часто зумовлювалися певними специфічними обставинами, насамперед природно-географічними, які впливали на них і деколи призводили до появи місцевих особливостей. Проте ці процеси завжди залишалися складовою частиною загальноісторичних закономірностей, притаманних давній історії України.

Розділ II.

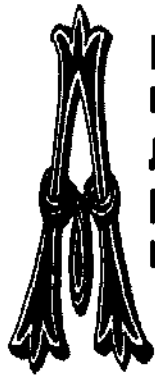
Епоха Київської
держави
IX – XII ст.

*Археологічні пам'ятки
давньоруського походження*

*Наш край
в IX – XII століттях
Економічне і духовне
життя населення*

Археологічні пам'ятки давньо- руського походження

У IX–X ст. на території Східної Європи виникла слов'янська держава з центром у Києві, яка одержала назву – Київська Русь.

Після об'єднання Новгородських і Київських земель (882 р.) та утвердження Києва як столиці нової держави – «матері городів руських» – почалось об'єднання навколишніх слов'янських племен. Одними з перших були приєднані сіверяни, що тоді проживали на території нашого краю. «Повість минулих літ» розповідає про це так: «У 884 році пішов Олег на сіверян і побив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм данину хазарам давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

Період Київської Русі став для нашого краю періодом інтенсивного заселення, про що свідчить досить велика кількість на його території давньоруських міст, городищ і поселень. Можливо, це сталося в результаті великокняжої політики, спрямованої на захист кордонів держави. «Повість минулих літ» свідчить: «І сказав Володимир – Се недобре є, що мало городів навколо Києва». І став він городи зводити по Десні і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став набирати мужів ліпших із словен, із кривичів, із чуді, із вятичів, і ними населив він городи, бо була війна з печенігами». Саме в той час на старих слов'янських городищах і були закладені такі відомі давньоруські міста, як Глухів (992)¹, Ромни (1096), Путивль (1146).

Найважливіше місце серед давньоруських міст на території нашої області займав Путивль – значний стратегічний пункт і ремісничо-торговий центр.

Археологічні розкопки показали, що на цій території в VIII–X ст. існувало кілька поселень Роменської культури (назва походить від перших знахідок, виявлених на Роменщині). Вони розташовувалися в урочищах Городок, Нікольська Гірка, Коптева Гора. Центром їх було поселення Городок, де і виник давній Путивль.

¹ У дужках названа дата першої згадки міста в історичних джерелах

Храм
Вознесіння.
Реконструкція
Г.Логвина.
Путивль

Розкопки підмурків
кам'яної двірцевої церкви.
Путивль

На Городку знаходився дитинець¹, де стояв княжий двір. У центральній частині Городка виявлено фундамент кам'яної двірцевої церкви. Аналіз будівельного матеріалу, зокрема відсутність штукатурки й слідів фрескового живопису, навів дослідників на думку, що церква зводилась напередодні монголо-татарської навали, а тому недобудована. Дитинець мав оборонні споруди, які склалися із земляного валу і стін, зведених з дерев'яних зрубів, наповнених землею. На північ від дитинця знаходився посад (частина міста, де мешкало торгово-ремісниче населення). Його центральна частина була оточена стінами (острог), які напівколом охоплювали його територію і впиралися західними й східними кінцями в яри. На території Городка також виявлені рештки жител, майстерень, ям-погребів.

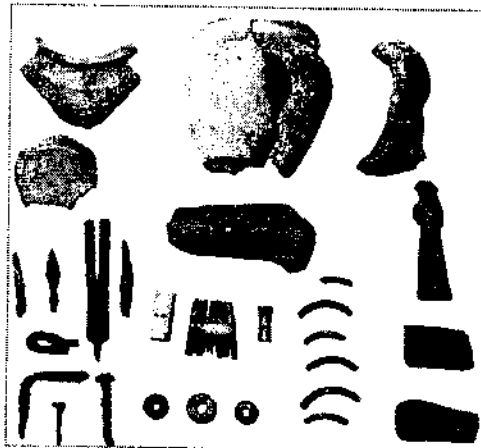
На Сумщині (в літописах) згадуються давньоруські міста Вир (1113), В'яхань (1147), Попаш (1147), Зартий (1160) та ін., місце-

¹ Дитинець – центральна частина укріпленого міста в Київській Русі, обведена кам'яною, частіше дерев'яною огорожею

знаходження яких тривалий час було невідоме. У локалізації цих літописних міст велику роботу провів видатний краєзнавець минулого століття, релігійний та культурний діяч Філарет, який у своєму «Історико-статистичному описі Харківської єпархії» навів витяги з грамоти 1704 р. про те, що Білопільля засноване на «старому Вирському городищі». В іншому документі (1672 р.) путивльський воевода Г. Ромодановський повідомляє в Москву, що для поселення українців, які прибули з-за Дніпра, «побудував м. Білопільля на старому Вирському городищі».

Усе це свідчить, що літописне місто Вир розташовувалося на місці сучасного Білопільля, а саме – на лівому березі р. Криги при впадінні її у р. Вир (притока Сейму). Над заплавою річки стояв дитинець, оточений валом і ровом. На території, що прилягала до укріплень, розташовувалися житлові й господарські будівлі. Під час розкопок дитинця виявлені сліди наземних будов, напівземлянок, господарські ями, давньоруська кераміка, уламки амфор, гребінці, прикраси та ін.

Формування Вирської волості як системи фортець, покликаних захищати рубежі Київської держави від половців, почалося в кінці XI ст., коли збудували укріплення Виру, Зартога і В'яхані. Вир був, очевидно, центром округи. Розташований у найбільш вузькому місці суходолу між верхів'ями Сули та Посейм'ям, він перекривав шлях степовикам у центральні райони Русі. У першій половині XII ст. там виникає і літописне місто Попаш. У XII – середині XIII ст. на території Вирської волості існувало не менше 25 населених пунктів.

Ужиткові речі жителів Виру

За висновками вчених, В'яхань знаходилася біля с. Городище теперішнього Недригайлівського району, а Зартий – в районі сучасного села Миколаївка Буринського району. Недалеко від Недригайлівського, біля с. Засулля, знаходився Попаш. Цікавий факт. У 1972 році, під час розкопок на городищі В'яхань, археологи виявили унікальну річ – печатку князя Володимира Мономаха.

Велике давньоруське городище, яке досліджували вчені в районі вул. Тополянської Сум, вважається давньою фортецею Липецьк. А «Ігореве сільце», згадуване в літописі під 1146 р., ототожнюється із сучасним селом Ігорівка Буринського району, літописне ж місто Воргол – із селом Воргол Кролевецького району.

Про досить значну заселеність території Сумщини в період Київської Русі свідчать і рештки численних городищ та поселень того часу. Вони виявлені біля багатьох населених пунктів, таких як: Піщане, Шпилівка (Сумський район), Мар'янівка, Будки (Білопільський район),

Петрівське (Великописарівський район), Будища, Есмань (Глухівський район), Великий Самбір, Шаповалівка (Конопський район), Великий Бобрик (Краснопільський район), Литвиновичі, Тулиголове, Ярославець (Кролевецький район), Кам'яне (Лебединський), Скелька, Журавне (Охтирський район), Нова Слобода, Бояро-Лежачі, (Путивльський), Ромни.

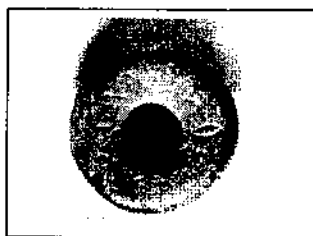
Знахідки з археологічного комплексу Зелений Гай (Сумський район)

Глинськ, Ведмеже, Галка, Коржі (Роменський район), Голубівка (Середино-Будський район), Зарічне, Ницаха (Тростянецький район), Гирине (Ямпільський район), Недригайлів та ін.

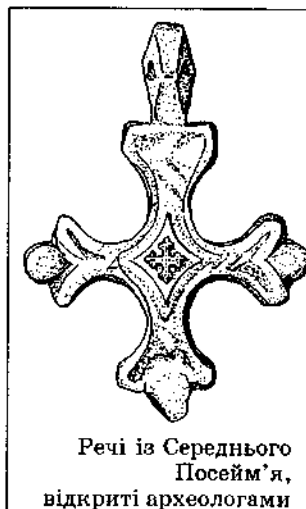
Відомо, що давньоруські поселення й городища під впливом часу та людської діяльності постійно піддаються руйнуванню й деформації. Як деякі з них виглядали хоча б сто років тому – можна довідатися з окремих дореволюційних видань. Зокрема, у праці В.Г. Ляскоронського «Городища, кургани і довгі (зміві) вали в басейні р. Сули» (1901р.) описані городища в Ромнах, Глинську, у селах Костянтиніві та Городищі – біля Недригайлова і Тернів.

Давньоруські поселення й городища супроводжувалися і місцями поховань – могильниками, яких на території нашої області виявлено досить багато. Ті, що відомі, знаходяться поблизу сіл Мар'янівка, Полошки, Великий Самбір, Кошари, Шевченкове, Стара Іванівка, Чернеччина, Нова Слобода, Бунякине, Артюхівка, Ведмеже, Галка, Голубівка, Зарічне, Ницаха. Деякі з цих могильників досить великі. Зокрема, поблизу с. Чернеччина Охтирського району налічується близько 2 тисяч курганів.

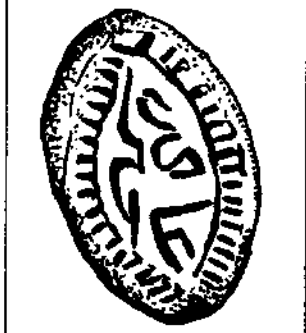
Епоха Київської держави
IX – XII ст.

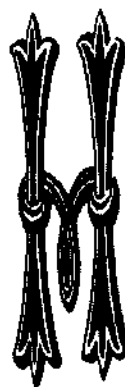
Пряслице
з написом «Славно».
Городище Ницаха

Речі із Середнього
Посейм'я,
відкриті археологами

Епоха Київської держави
IX – XII ст.

аш край
у IX – XII ст.

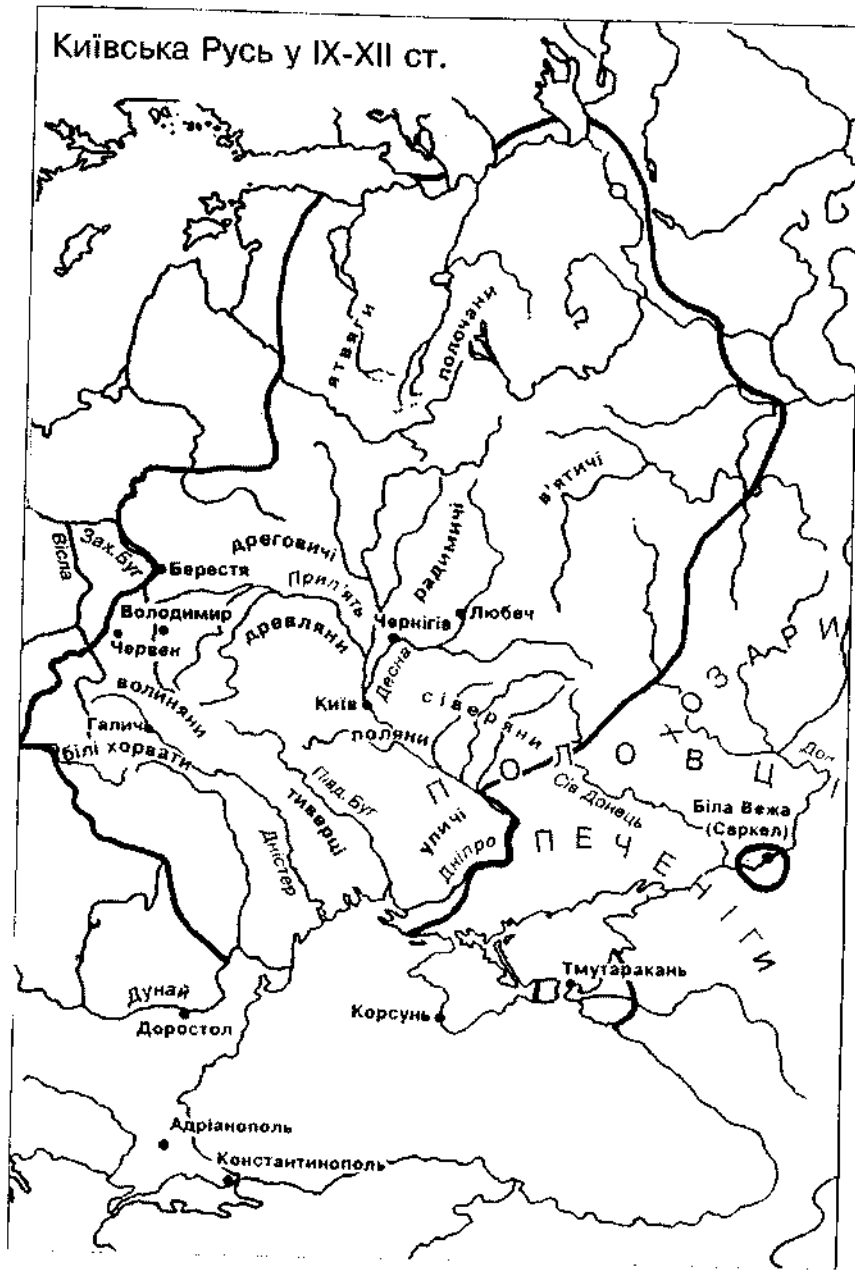
У кінці IX ст. на північних кордонах Русі з'явилися печеніги, які потім понад століття вчиняли спустошливі напади на її землі, неодноразово загрожували самому Києву. Це і змусило князя Володимира будувати міста-фортеці по Десні, Сулі, Трубежу та ін. Його політику продовжував Ярослав Мудрий.

У середині XI ст. виникає нова небезпека. З глибин Азії у прикордонні степи приходять кумани, або кипчаки, відомі на Русі як половці.

Візантійський письменник XII ст. Євстафій Солунський так говорить: «В одну мить половець з'являється і ось його вже нема. Зробив напад і стрімко з повними руками хапається за віжки, і змушує коня ногами й канчуками вихором скакати далі, немовби намагається перегнати швидкокрилого птаха. Його ще не встигли побачити, а він уже зник з очей».

Історики підраховали, що за період з 1061 до 1210 року половці здійснили на Русь 46 великих походів і сотні малих нападів. Кожний із них супроводжувався грабежами, руйнуваннями, вбивствами або полонем мирних людей. Ось як описує наслідки одного з таких набігів літописець: «Половці ж, узявши город, запалили його вогнем, а людей розділили і повели у вежі до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені голодом і виснажені, у голоді і спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею голі й босі, ноги маючи поколоті тернями, вони запаленим язиком, зі сльозами відповідали один одному, говорячи: «Я був із цього города», а другий: «Я із цього села». І так розпитували вони із сльозами, рід свій називаючи, а очі підносили до неба, до всевишнього».

Щоб стримувати половецький натиск, київські князі продовжували зміцнювати південно-східні рубежі держави. У результаті склалася ціла система оборонних споруд, особливо щільна довкола Путивля – по Сейму та його притоках, таких як Клевень, Обеста, Есмань.

На відносно невеликій території стояло 4 міста: Путивль, Глухів, Зартий, Вир. Тут же зафіксовано 19 городищ і 13 селищ XII–XIII ст. До системи оборони входили, очевидно, і так звані Змієві вали, що тяглися в межиріччі Сейму–Сули з північного сходу на південний захід. Залишки їх простежуються в Конотопському районі недалеко від сіл Грузьке, Дубов'язівка, Жовтневе, Соснівка і Кошари. Найсильнішою фортецею в цьому регіоні був Путивль із його міцними оборонними спорудами. Однак важливу роль відігравав і Вир, уся так звана Вирська волость із містами Зартий, В'яхань і Попаш. Сюди часто навідувалися половецькі загоны, тож київським князям доводилось їх пильнувати. Тут були «полю ворота».

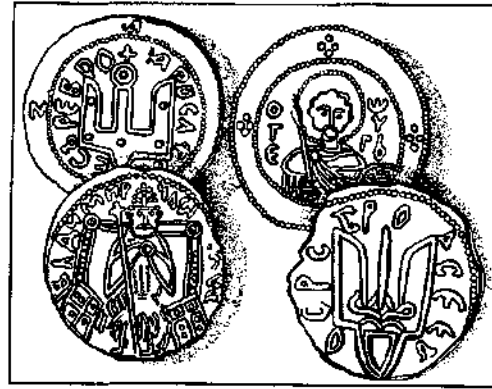
У 1113 р., дізнавшись про смерть великого князя київського Святополка, половецькі хани Аєпа і Боняк з'явилися під стінами Виру. Новий київський князь Володимир Мономах (1113–1125 рр.) із синами, з'єднавшись із чернігівським князем Олегом Святославовичем, рушив їм назустріч. Половці не наважилися вступити у бій.

Чернігово-Сіверські землі постійно зазнавали нищівних нападів кочівників. Із 46 відомих великих походів половців на Руську землю 7 разів потерпали землі Сумщини. У першій половині XII ст. неодноразово загрожували вони і Путивльській волості, а в 1152 р. її таки розорили.

У цей період Русь потерпала і від міжкнязівських усобиць. Представники двох князівських династій – Ольговичів і Давидовичів (від імен Олега і Давида, синів Святослава Ярославича) – боролися за право займати чернігівський стіл. У цій суперечці нерідко брали участь і половці. 1128 року під час боротьби Ярослава Святославовича та Всеволода Ольговича за владу останній просив у половців допомоги. Тоді семитисячна орда з ханом Осулуком з'явилася на р. Вир і розташувалася біля Ратмирової діброви, але половцям не вдалося зв'язатися із Всеволодом, і вони, боячись союзників Ярослава, відступили.

Особливо загострюються стосунки між князями в середині XII ст. У 1146 р. великим князем Київським стає Ігор Ольгович. Але він не сподобався киянам, і вони запрошують до себе переяславського князя Ізяслава Мстиславовича. Починається бороть-

Тризуби на монетах
Ярослава
та Володимира Великого

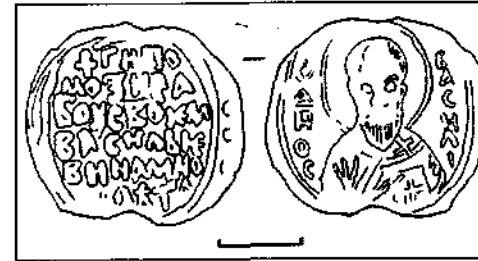

ба, у якій Ігор Ольгович і його брат Святослав зазнають поразки. Ігор потрапляє в полон, а Святослав тікає в Чернігів і звідти посилає послів до своїх двоюрідних братів, удільних князів Володимира та Ізяслава Давидовичів. Вони йому відповіли: «Піди з Новгорода до Путивля, а брата свого облиш». Так з'являється перша літописна згадка про Путивль, який належав тоді Святославу Ольговичу.

Незабаром великим князем Київським стає Ізяслав Мстиславович. Ігор Ольгович іде в монастир, а Святослав Ольгович продовжує боротьбу. Його двоюрідні брати Давидовичі не тільки не надали йому допомоги, а й виступили проти – на боці великого князя. У грудні 1146 р. Давидовичі захопили «Ігореве сільце», де був двір Ігоря Святославовича, і пограбували його.

Літописець свідчить: «Було ж тут готовизни багато у бретяничах (місце, де зберігалися напої) і в погребях – вина і меди; а що тяжкого добра всякого, до заліза й до міді, то не могли вони тоді задля безлічі все те вивозити: і Давидовичі звеліли збирати добро на вози собі і воям, а потім звеліли запалити двір і церкву святого Георгія, і стодолу його (Ігоря), у якій було дев'ятсот стогів».

Після цього Давидовичі посилають гінців до Ізяслава Мстиславовича, а самі рушають до Путивля і намагаються взяти його штурмом. Але місто стійко захищається, допоки не підходить київський князь Ізяслав Мстиславович з військом. Путивляни вступають з ним у переговори і впускають у місто після того, як він «цілував їм хреста».

Печатка Володимира
Мономаха з городища
В'яхань

Ізяслав садовить у Путивлі свого посадника й грабує майно Святослава Ольговича. Літописець розповідає: «І при цьому двір Святославів він розділив на чотири частини – і скарбниці, і бретяниці, і добро, що його не можна було двигнути, а в погребях було п'ятсот берківців (берківець – близько 10 пудів) меду, а вина 80 корчаг (велика посудина типу амфори). І церкву святого Вознесіння вони всю облупили – начиння срібне, й індітії (напрестольні шати), і покрови служебні, – а все шито золотом – і кадильниці дві, і кації (кадильниця з ручкою), і Євангеліє оковане, і книги, і дзвони, і не zostавили вони нічого княжого, а все розділили, і челяді сімсот».

На бік Ізяслава переходить і Вир. Втративши Путивльську і Вирську волості, Святослав Ольгович однак не припинив боротьби. Він заручився підтримкою володимиро-суздальського князя Юрія Долгорукого, а також половців.

У 1147 р. Святослав із сином Юрія Долгорукого Глібом і половцями підійшов до Вира. У місто прийшли посли і сказали: «Якщо ви нам не здастесь, ми оддамо все половцям на здобич». Вирівці відповіли: «Князь у нас Ізяслав». І продовжували опір. Не взявши Вир, союзники відійшли до міста В'яхань, але і його взяти не змогли. Тоді пішли на Попаш. Тут до них приєднався Ізяслав Давидович, і разом вони взяли місто.

У наступний період боротьба продовжується. Головні ролі у ній відіграють Ізяслав Мстиславович і Юрій Долгорукий, кожен із яких намагається стати київським князем. Ольговичі прагнуть повернути Сіверські землі, Давидовичі теж хочуть утвердитись на Сіверщині. Вони виступають на боці то Ізяслава, то Юрія.

У 1152 р. князь Юрій з великим військом, куди входили рязанці, муромці та ін., а також «весь половецький народ», прийшов і став біля Глухова (що далі відбулось, літописець не повідомляє).

У 1160 р. розгорнулася міжусобна боротьба між князем Ізяславом Давидовичем, якому належав Вир, та Олегом Святославовичем, який володів Путивлем. У цих усобицях взяли участь і половецькі орди та князь-ізгой Іван Ростиславович Берладник. Військо чернігівського князя Святослава Ольговича спалило острог навколо Виру, взяло в облогу м.Зартий, а потім, як свідчить літописець, «попаливши і багато лиха вчинивши, вернулися вони до себе».

У 1161 р. Олег Святославович без відома свого батька Святослава Ольговича, князя чернігівського, мириться з Ізяславом Давидовичем, і вони разом, залучивши половців, починають боротьбу проти київського князя Ростислава. Їм навіть удається на деякий час вигнати Ростислава з Києва.

Святослав Ольгович із Чернігова звернувся до Ізяслава з проханням припинити боротьбу і помиритись із Ростиславом. Становище ж Ізяслава було досить складне, і йому не залишалось нічого іншого, як боротись. Про це свідчить його відповідь Святославу: «Брати мої, повернувшись, підуть у волость свою. А мені куди повернутися? У половці я не можу йти і у Вирі не можу з

Воїни періоду
Київської Русі

голоду помирати. То ліпше волю тут померти». Наступного року Ізяслав загинув.

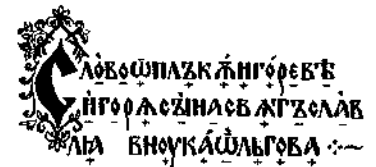
Подальші історичні події, в яких згадується у літописах наш край, пов'язані з відомим походом новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича, сина чернігівського князя Святослава Ольговича, на половців у 1185 р. Ці події описані в «Повісті минулих літ» та у відомому поетичному творі «Слово о полку Ігоревім».

23 квітня 1185 р. Ігор Святославович вийшов із Новгород-Сіверська і рушив у половецькі степи. У «Слові о полку Ігоревім» говориться про початок походу так: «Коні ржуть за Сулою – звенить слава в Києві; труби трублять в Новограді – стоять стяги в Путивлі». З Ігорем у поході брали участь його брат Всеволод, князь Трубчевський, племінник Святослав Ольгович із Рильська, загін чернігівського князя Ярослава на чолі з боярином Ольстином Олексичем, 15-річний син Ігоря – Володимир, князь путивльський. Володимир на той час уже мав певний досвід боротьби з половцями. У 1184 р. він разом з батьком ходив до половецьких веж і за річкою Мерл (притока Ворскли) вони розгромили загін хана Обовли Костуковича.

У Путивлі залишилися дружина князя Ігоря Єфросинія Ярославна, дочка галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла, і її брат Володимир Ярославович.

12 травня на р.Каялі (одна з річок у басейні Сіверського Дінця) руські дружини зазнали поразки, а князь Ігор разом із сином Володимиром потрапив у полон. Автор «Слова о полку Ігоревім» розповідає, що, довідавшись про це, Ярославна щодня «плакала на миській стіні», зверталася до вітру, сонця і Дніпра, сумуючи за чоловіком.

Перша сторінка
«Слова о полку Ігоревім»

СЛОВѢ О ПОЛКУ ІГОРЕВИ
ІГОРА СІВЕРСЬКАГО ОЛГОВИ
ЧІЯ ВНОУКА ОЛЬГОВА
...
НЕ СПОДІВАНІВ АМЕТЪ БРАТНИ
НА УАТИСТАДІАМІ СЛОВЕСІ ТРАД
НАХЪ ПОВѢСТИ СІ ПЛАКА КІГОРЕВ
ІГОРА СВАТЪ ОЛГОВИЧА
... НА
УАТИСЕСАТЪ ПІБЕНІ ПІВЪІАН
АМЪ СЕГО РАМІНІ ДІ НЕ ПОЗАМІШ
ЛЕНІА ВОДІМО ... БО ДІЗВОНІ ШЕН
АЩЕ КІАМЪ ХУТАШЕ ПІБЕНІ ВІДІ
ТИ ТРАСТЪ КОШЕ ТСАМІСАІ
І ПІРАДЕВОУ СЪРІАМЪ ЗАКОМІ
ІЗЕМАНІ ШІЗІАМЪ ОДІАМЪ ПРАЗЕ
ЛАКІ ... ПІАМІШЕ ТЪ ПІРІУ ПІЗОВІ

Ярославна щодня
«плакала на міській стіні».
Путивль

Плач Ярославни має багато поетичних перекладів, один із них, найліричніший, належить Т.Шевченку.

Скориставшись поразкою Ігоря, половці вирішили вторгнутись у межі Київської держави. Хан Кончак пропонував іти прямо на Київщину, а хан Гза говорив: «Підемо на Сейм, де zostалися жінки і діти, готов нам полон зібрано, і візьмемо городи без опасу». Після цього Кончак пішов до Переяслава й оточив його, а Гза з'явився під стінами Путивля, сподіваючись легко його захопити, але путивляни вчинили опір і відстояли місто. Спустошивши навколишні землі, половці відступили. Літописець про це говорить так: «А другі половці пішли по тій стороні до Путивля– Гза (Бурнович) із силами великими і, попустошивши волость, села попалили. Спалили вони також і острог коло Путивля, і вернулися до себе». З історії відомо, що Гза втратив під Путивлем багато людей, особливо знатного походження. Після цього він послав загін з 5 тисяч чоловік, щоб палити і руйнувати села по Сейму. Але курський князь Олег Святославович із воеводою Тудором невеликим військом розгромили їх, знищивши понад 2 тисячі чоловік і 500 взявши в полон. При цьому загинули син і зять хана Гзи.

У другій половині 1185 р. з полону до Новгород-Сіверського повернувся князь Ігор, а через два роки до Путивля прибув його син Володимир з молодію дружиною Свободою, дочкою хана Кончака, та однорічним сином Ізяславом.

За останніми науковими даними, похід Ігоря Святославовича не був агресивно-загарбницьким, а мав превентивний, запобіжний характер. В історії вітчизняного військового мистецтва це один з перших прикладів, коли володар, охороняючи свою землю, не чекає приходу ворога, а виступає проти нього заздалегідь, плануючи розгромити на його ж землі. Хід же битви на Каялі свідчить, що Ігор був талановитим полководцем і хоробрим воїном. Проте сили були занадто нерівними: половці стояли «яки борове», тобто їх було у кілька разів більше, ніж русичів.

Розвиток сіверських земель у першій половині XII ст. гальмувався постійними нападами половців, але найбільше потерпали від монголо-татарських орд, що насувалися на Руські землі. Як відомо, перша нещаслива для русичів зустріч відбулася 1223 р. на Калці, де загинув цвіт князів Рюриковичів. Ця поразка стала яскравою демонстрацією руйнівної дії міжусобної боротьби. Протягом 16 років після того, немов забувши про страшну загрозу з боку монголо-татар, князі Ольговичі так і не зміцнили як слід оборону краю. Міста-фортеці по Сулі, Пелу і Сейму першими зустріли незбориму силу ординців. Липецьк, Вир, Попаш, В'яхань, Ромни, Зартий, Глухів, Путивль перетворилися на згарища. Незважаючи на мужню боротьбу захисників фортець, оборона кордонів була знищена, що і вирішило долю Київської держави. Більша частина українських земель перетворилася на васальне князівство Золотої Орди. Намісник хана (басак) біля м. Рильська (нині Курської області Російської Федерації) утворив татарську

слободу, куди охоче переселялися русичі-українці, втікаючи від свавілля свого князя. Тим паче, що «татарсь-

Братське поховання
захисників міста,
загиблих під час
Батисевої навали.
Путивль

ких людей» не обмежували у своїй вірі й традиційному способі життя, лише зобов'язували сплачувати десятину хану.

Землі нинішньої Сумщини безпосередньо сусідили з територіями, підпорядкованими Золотій Орді. Саме туди доставляли данину руські князі, які отримали ярлик на княжіння, пройшовши принизливі обряди в ханській столиці Сарай-Бату. Чернігівський князь Михайло відмовився кланятися монгольським ідолам і був задушений тятивою лука за наказом Батия.

Економічне і духовне життя населення

За часів Київської Русі на теренах Сумщини основою господарства було землеробство. Пануючою системою у степовій зоні була парова з використанням двоплля і триплля, в лісовій – застосовувалася підсічна.

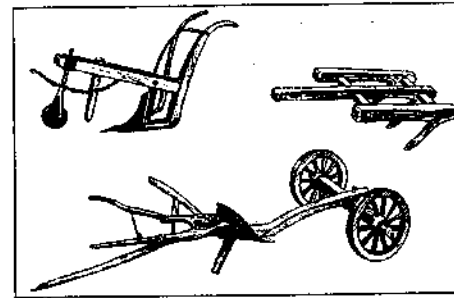
При обробітку землі використовували рало із залізним наральником. Ним в основному й проводили культивування землі. Оранку здійснювали плугом. У давньоруських письмових джерелах перша згадка про плуг датується 981 роком. Тоді, говорить

автор «Повісті минулих літ», пішов київський князь Володимир на в'ятичів, переміг і «наклав на них данину од плуга, як і отець його брав». Плугом орали цілину, важкі чорноземні ґрунти Лісо-степу. Він вимагав значної тяглової сили.

У лісовій зоні була поширена соха – однозуба або двозуба. Використовували також дерев'яну борону, сапу, мотику і т.п. Головним знаряддям для збирання зернових був серп, який за формою майже не відрізнявся від сучасного. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, просо; з бобових – горох, вику, сочевицю, боби; з технічних й олійних культур – коноплі та льон. У селах і містах розвивалося городництво. Вирощували капусту, ріпу, огірки, часник, цибулю, моркву, буряки, гарбузи тощо.

Значне місце в господарстві займали скотарство та птахівництво. Розводили велику рогату худобу, коней, свиней, свійську птицю.

Помітну роль у господарстві відігравали такі промисли, як мисливство, рибальство, бортництво. Складовою частиною економі-

ки краю було ремесло. Як і сільське господарство, воно мало давні традиції.

Одним із важливих напрямків ремісничого виробництва стало залізодобування, а також залізобробка. Вихідною сировиною для одержання заліза служила болотна руда. Її промивали, сушили, дробили й засипали у глиняну піч – горно. За паливо використовували деревне вугілля. Для підтримання полум'я в піч нагніталосся звичайне повітря, тож такі печі пізніше й дістали назву «сиродутних». Після плавки одержували «крицю», кусок металу зі шлаком. Шлак видаляли проковкою, залізо обробляли. На Русі знали різні технології обробки заліза – кування, зварювання, цементацію, термічну обробку. Уміли виготовляти сталь.

Археологічні розкопки дають широкий асортимент знарядь праці ковалів: наковальні, молоти, молотки, шипці, різні пробої, зубила і т.п. Вироби цих ремісників різноманітні – від знарядь праці і зброї до речей домашнього вжитку.

Велика кількість уламків глиняного посуду на давньоруських поселеннях свідчить про розвинене гончарне виробництво. Посуд виготовлявся з допомогою гончарного круга: горщики, корчаги, глечики, миски, кубки тощо. На деяких виробках ставилося клеймо майстра. Крім посуду, гончарі виробляли інші речі – світильники, іграшки, облицювальну плитку, яйця-писанки й т.п. Обпалювали гончарні вироби в печах або спеціальних горнах, двох'ярусних або горизонтальних. У двох'ярусному – топка знаходилася під опалювальною камерою, у горизонтальному – перед нею.

Ремісники-ювеліри виготовляли різноманітні прикраси: височні кільця, браслети, сережки. Їхні майстерні, форми для литва знайдені на поселеннях Волинцеве, Курган-Азак й ін. При

розкопках на путивльському Городку виявлено житло-майстерню ювеліра.

Німецький монах Теофіл (XI ст.) відзначав, що на Русі відкриті таємниці мистецтва емалі й черні. З емалевим виробництвом тісно пов'язане склоробство (гутництво).

Широко займались обробкою кісток і дерева. З останнього виготовляли столовий посуд, ложки, діжки, транспортні засоби, меблі тощо. Відомі такі інструменти майстрів, як сокири, пилки, свердла, стамески, різці. З кісток і рогів вирізали гребінці, ручки для ножів, обклашки для луків, хрести, стріли, іконки.

Типовою знахідкою на давньоруських поселеннях є шиферні або глиняні пряслиці, які використовували в ткацтві. Тканини виготовляли як полотняні, так і вовняні.

Тодішнє населення нашого краю мало тісні економічні зв'язки з іншими регіонами давнього світу. Через систему рік (Ворскла, Сула, Псел, Десна) здійснювали зв'язок із Дніпровським торговельним шляхом, а безпосереднє сусідство з територією Степу давало можливість проводити товарообмін із Волзькою Болгарією й Арабським Сходом.

Знахідки скляних бус і браслетів на давньоруських поселеннях, уламків амфор та іншого іноземного посуду, а також різних речей закордонного походження свідчать про торговельні контакти з країнами Сходу і Заходу, Скандинавією і Візантією. На міжнародні ринки поставляли хутра, шкіряні вироби, мед, віск, шкіру, дьоготь. Для розрахунків використовували в основному арабські і візантійські монети – дирхеми та номісми, від останнього, до речі, утворилася назва жіночої прикраси – намисто.

У X–XII ст. в духовному житті Київської Русі відбулися значні зміни: замість язичництва прийшло християнство. Центром його в нашому краї став Чернігів, де в 992 р. створено єпархію.

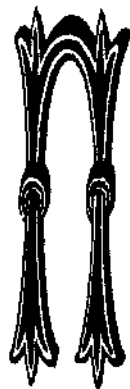
Як і скрізь, християнство запроваджувалося на Сіверщині силою. Воно ще довго не могло подолати тут язичницькі вірування, звичаї та обряди. До нашого часу в православній вірі поєднуються елементи язичництва і християнства.

Розділ III.

У складі Великого
князівства
Литовського
і Речі Посполитої
(XIV – перша
половина XVII ст.)

*Політичне становище,
заселення та економічний
розвиток краю
Сумщина в період
«Смути»
у Московській державі
Після Деулінського миру
(1618 – 1647 рр.)*

олітичне становище, заселення та економічний розвиток краю

Монголо-татарське іго на території нинішньої України тривало майже 150 років. У другій половині XIV ст. Золота Орда вступила у смугу внутрішніх усобиць і жорстокої боротьби за владу. Лише за період з 1359 до 1381 рр. змінилося 25 ханів. У 1380 р. її війська зазнали поразки на Куликовому полі. Все це робило ханську владу тут лише формальною. Тривав також процес ослаблення і розпаду Галицько-Волинського князівства.

А в цей час у басейнах річок Німану, Вісли і Західної Двіни на базі місцевих племен (литва, жмудь, ятвіги, курші, земгали тощо) формувалася нова європейська держава, яка увійшла в історію під назвою Велике князівство Литовське.

У середині XIV ст. Литва фактично анексувала Волинь і почала просуватися до Наддніпрянщини. 1362 року на р. Сині Води (притока Південного Бугу) князь Ольгерд завдає поразки монголо-татарському війську. Внаслідок цієї перемоги Київщина, Переяславщина і Поділля перейшли під владу Великого князівства Литовського. У 50–70 рр. були захоплені Чернігово-Сіверські землі. Наш край опинився у складі величезної Литовської держави, кордони якої на півночі сягали Західної Двіни і верхів'їв Волги, на півдні – Чорного моря, на заході – Бугу і Норева, на сході – Осколу і верхів'їв Оки.

Утвердившись на Чернігово-Сіверщині, литовські великі князі почали роздавати землі з містами і селами своїм родичам і прихильникам. Крім нових володарів литовського походження, на Сіверщині залишилися сидіти і місцеві – нащадки численних удільних династій, які виділилися внаслідок розпаду Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств ще в кінці XII ст. Це – Бельські, Воротинські, Новосельські, Одоевські та ін. Вони добровільно визнали владу великого князя литовського і перебували у васальній залежності від нього. Таким чином отримало розвиток феодалне землеволодіння в краї.

Так, Глинськ, відомий у літописах з 1320 р., був переданий великим литовським князем Вітовтом татарському воєначальнику

Герб Великого князівства Литовського

Лексе, який після отруєння Мамаю у Криму тікає до Ягайла й отримує землі на Ворсклі. Він і став родоначальником династії князів Глинських. 1482 року великий князь Казимир подарував князю Р. Волконському два села в Путивльському повіті, через два роки він же підтвердив грамотою право пу-

тивльського боярина Деміда на с. Чаплище, землі Терн з озерами й угіддями. 1499 року великий князь Олександр затвердив за дворянином Сорокою маєток, куплений ним у путивлянки Орини Мітковної.

На території нашого краю піднімаються і міцніють міста, відомі ще з часів Київської Русі: Ромни, Путивль, Глухів. Виникають нові – до XIV ст. відносяться згадки про такі населені пункти, як Буринь, Хотинь (Сумського району), Пустогород (село Глухівського району). З XV ст. відомі Бачівськ, Холопкове, Чорториги (Глухівський район). Щоправда, це

відродження спостерігалось переважно в північно-західних районах нинішньої Сумської області. Що ж стосується південно-східних районів, то тут сусідство Дикого степу призводило навіть до подальшого запусіння. Зникло життя на Липецькому городищі, на довгий час припинила своє існування розорена та-

Князь Вітовт

тарами Хотинь, так і не змогли відродитися давньоруські міста Вир, В'яхань, Попаш та ін.

Централізація управління у Великому князівстві Литовському супроводжувалася ліквідацією удільних князівств і в Україні. Але на Чернігово-Сіверщині ці князівства зберігалися досить тривалий час. Одним із таких було Путивльське. Політична історія його невідома. Є лише свідчення, що в липні 1407 р. путивльський князь Федір Олександрович перейшов на службу до великого князя Московського Василя III.

У середині XV ст. Путивльська земля входила до Київського князівства як волость, а після утворення 1470 року Київського воєводства – стала повітом, до якого входили Буринська, Мельнянська і Хотинська волості з центрами – Буринь, Мельня (село Котопського району) і Хотинь.

Зближення між Великим князівством Литовським і Польщею, яке особливо посилилося після так званої Кревської унії 1385 р., супроводжувалось активізацією католицизму в українських землях. Незадоволені цим православні чернігово-сіверські князі, користуючись близькістю Московії, стали шукати захисту в неї.

У 90-х рр. XV ст. князі І. Глинський, С. Воротинський, А. В'яземський, С. Бельський, С. Стародубський, С. Можайський та ін. зі своїми волостями перейшли на службу до великого князя Московського Івана III. А в 1500 р. московські війська на чолі з ханом Магмет-Амінем і воєводою Я. Кашкіним, союзником татар, захопили Брянськ і Путивль, де сиділи до того литовські намісники. Спроба Литви відстояти ці землі закінчилася невдачею. В результаті Литовсько-Московської війни 1500–1503 рр. князь К. Острозький – головнокомандувач литовського війська – зазнав поразки, а згодом Литва змушена була віддати Москві Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, Рильськ й ін. (всього 19 міст, 70 волостей, 22 городища і 13 сіл).

Таким чином, на початку XVI ст. територія нашої області була поділена на 2 частини, які впродовж 100 років розвивалися в різних політичних умовах: одна – у складі Великого князівства Литовського, а потім – Речі Посполитої, друга – у складі Московії. Де саме проходила межа між цими землями, сказати важко, бо офіційного кордону тоді не існувало. На початку XVII ст. цар Борис Годунов зробив спробу розв'язати це питання. Він по-

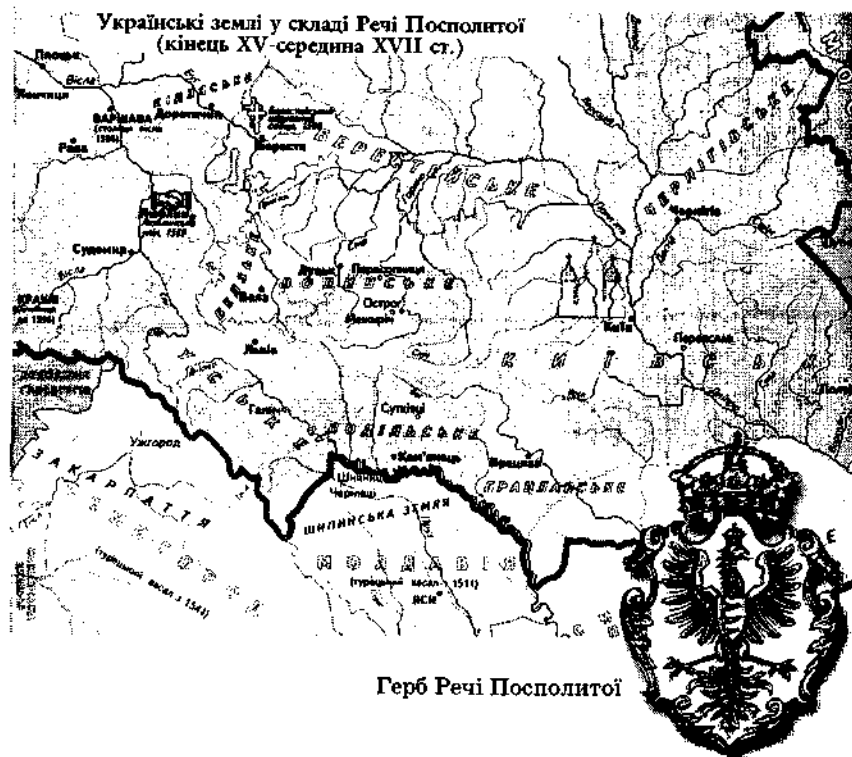
силає до поляків князя Звенигородського «на з'їзд для рубсжу між Черніговом і Путивлем». Але польські представники не з'явилися. Проте смерть царя (13.06.1605 р.) і період «Смути», що почався після цього, відклали розв'язання даного питання на невизначений час.

Оскільки в XVI ст. у районі Котопта, Недригайлова, по річках Сула, Ромен, Самбір, Липівка виникали поселення за грамотами польських королів – можна припустити, що умовний кордон проходив десь по лінії, яка пролягала між Котопом і Путивлем. Територія Сумщини на північ від цієї лінії відійшла до Московії, південна частина залишилась у складі Литовської держави.

У 1569 р. між Литвою і Польщею укладена так звана Люблінська унія, в результаті якої утворилася федеративна держава – Річ Посполита. З цього часу починається активна колонізація польськими магнатами українських земель. Дійшла вона і до нашого краю. Магнати Вишневецькі захопили міста Ромни, Липову Долину з околицями. Десь на початку 70-х рр. на правому березі річки Ромен, у гирлі її притоки Торговиці, Корибути-Вишневецькі заклали укріплення, яке започаткувало с. Карабутове (прізвище магната українські селяни перекрутили: вийшла кара якогось міфічного Бута). Виникають села Великий Самбір, Артюхівка, Малі Бубни та ін. А на Недригайлівському городищі польська влада збудувала укріплення. Біля нього на березі Сули заселяється слобода Недригайлів.

На початку XVII ст. засновані села Соснівка, Великий Вистороп, Подільки, Курмани, Вільшана, Червона Слобода та ін.

Залюднення спостерігається і на тій частині області, яка відійшла до складу Московської держави. Основну роль тут

відігравав Путивль. Цей форпост входив до володіння князя Василя Шемяки, а після його смерті в 1523 р. сюди прислали московського воєводу. Південно-східний кордон Московської держави, на якому стояв Путивль, у XVI ст. був найбільш неспокійним. Він відділяв її від «дикого степу», де постійно снували в пошуках здобичі татарські загони. Якраз недалеко – по території нинішніх Харківської і Белгородської областей – проходили два головні шляхи (сакми), якими татари йшли з Криму до центру Московії. Це – Муравський шлях, а на схід від нього паралельно – Кальміуський. Повсюди знаходилися татарські сакми, броди, про що свідчить зручна переправа ізюм.

Прагнучи забезпечити охорону кордону, московський уряд створив тут систему оборонних споруд, які називалися «засічними межами». Одна з них, побудована в середині XVI ст., тяглася від Путивля через Рильськ до Алатиря. У кінці XVI ст. почалося

будівництво так званої Белгородської «засічної межі», один з відрізків якої простягався від Белгорода до Охтирського городища.

Путивль на той час був міцною для свого часу фортецею з кам'яним кремлем та гарнізоном більше 1 тис. чоловік. Звідси у степ висилалася сторожа, яка стежила за всім, що в ньому діється. Одна з таких сторож знаходилася у болотистій і лісистій місцевості між Путивлем і Рильськом. Там чергували 6 чоловік: 3 – з Путивля і 3 – з Рильська. Путивльських сторож було три: перша – на р. Сейм, на відстані 40 верст від Путивля, друга – біля с. Бунякине, в лісі біля Сеймського броду, третя – теж на р. Сейм, на 10 верст вище міста. Із Путивля з цією ж метою висилались і козацькі станиці. Одна з них – до верхів'їв р. Самари, інша – до рік Тора і Міуса.

Із 40-х рр. XVI ст. путивльські воєводи стали брати на службу й українських козаків. Разом з путивльськими служивими людьми вони виїздили у степ. У 1545 р. воєвода М.Троєкуров писав царю: «Зараз, государю, козаків на полі багато, і черкасців, і киян, і твоїх государевих». Кримський хан Саїд-Гірей скаржився великому князю литовському Сигізмунду, що українські козаки разом з путивльськими виходять у степ, затримують татарських купців, послів, спускаються по Дніпру, підходять до улусів¹, нападають на них, ведуть розвідку.

¹ Улус – назва стійбищ, поселень, феодальних державних утворень у тюркських народів.

Навесні 1556 р. цар Іван IV наказав дяку Ржевському іти з козаками з Путивля на Дніпро і, спустившись човнами під кримські улуси, «добувати язиків і розвідувати про кримського хана». На Дніпрі до нього приєдналися 350 українських козаків з Канева. Одержавши таку підмогу, Ржевський пішов під турецьку фортецю Іслам-Кермень, а звідти під Очаків, де взяв острог, побив турків і татар. Повертаючись, загін Ржевського зустрів біля Іслам-Керменя татарську орду, але вдало відбився і повернувся до Путивля. Татари у свою чергу не упустили нагоди пограбувати українські землі. У 1481 р. вони спустошили територію по верхній течії Сейму, Сули і Пела, у 1492 р. – населені пункти біля Путивля. 1518 року власнику Путивля князю В.Шемяці довелося відбити їх напад на місто.

У кінці XVI ст. на південно-східній окраїні Московської держави збудовані нові міста-фортеці: Белгород, Оскол, Кроми, Курськ. Кордон відсунувся на південь і Путивль перестав бути «воротами у степ». Головна увага путивльських воевод тепер зосереджувалась на кордоні з Річчю Посполитою. Крім того, Путивль був містом, через яке велися зносини з Кримом, Туреччиною та іншими країнами. Посли, які прибували до Москви або їхали звідти, обов'язково зупинялися в Путивлі. Під прикриттям цього укріплення виникали й інші населені пункти. Один із них – селище Слобода (із сер. XVII ст. – Нова Слобода). У 1592 р. у ньому було 6 дворів селянських і 2 – бобильських (одинаків). Наступного року грамотою царя Федора Івановича Слобода була закріплена за путивльським Молчанським монастирем. Пізніше кілька ченців цього монастиря на відстані трьох верст від Слободи заснували Молчанську (Софронівську) пустинь, яка потім також стала монастирем.

У XVI ст. навколо Путивля виникають села Берюх, Бунякине, Кардаші, Линове, Мачулища. А путивльському Молчанському монастирю належало с.Есмань (нині Червоне Глухівського району), перша звітка про яке міститься в царській грамоті 1615 р. Під 1552 роком у грамоті царя Івана IV вперше згадується с. Погребки – як власність Спаського монастиря. Тут, на лівому березі Десни, знаходились монастирські бортні утіддя.

На початку XVII ст. на березі р.Лапуга поселенець на прізвище Шалигин одержав земельний наділ і поклав початок с.Ша-

лигине. Ввійшовши до Конотопської волості Путивльського повіту, воно стало одним із прикордонних пунктів Московської держави.

На території нинішнього м.Ямпіль на початку XVII ст. знаходилося с.Клин. Тоді ж на березі р.Осоти (притока р.Есмань) виник хутір Вороніж.

До XVI ст. – початку XVII ст. відносяться згадки багатьох населених пунктів тієї частини нашої області, що входила в той час до Московської держави. Це: Дубовичі (Кролевецький район), Спаське поле (Сумський район), Зноб-Новгородське, Зноб-Трубчевське, Голубівка, Жихове, Ромашкове (Середино-Будський район), Івот, Клишки (Шосткинський район). Деякі з них (Спаське поле, Дубовичі, Локотки та ін.) засновані українськими козаками і селянами, які тікали від польсько-шляхетського гніту.

У 1601р. вихідцями з Правобережжя заснований Кролевець (від сл. «король») біля двох річок, що називалися Свидня і Добра Вода (притока р. Реть). Завдяки своєму вигідному розташуван-

Молчанський монастир. Путивль. Фото 2002 р.

ню (перехрестя двох торговельних шляхів, що вели з Москви до Києва) він швидко став зростати.

Спорудження захисних ліній на південно-східному кордоні Московії, що супроводжувалося колонізацією території, поклало початок залюдненню степової частини нашого краю. Царський уряд переселяв сюди дворян («дітей боярських»), інших служивих людей (пушкарі, козаки, стрільці), наділяв землею. Виникали села і слободи. Одним із перших таких сіл на території Сумщини стало Сінне (Краснопільський район), засноване в 1601 р. Але головний приплив переселенців розпочався пізніше.

Економічне життя Сумщини у цей час характеризується розвитком сільського господарства, ремесла і торгівлі. Особливо значним торговельним центром був Путивль, куди з'їжджалися купці з Московії та Польщі. Про асортимент товарів, які привозили купці, свідчить скарга російського посла Єропкина великому князю литовському Казимиру. Він повідомляє, що в Путивлі були пограбовані торгові люди з Коломни і Можайська, при цьому в них взято мед, віск, хутра бобрів, лисиць, видр, горностаїв, білок, рисі, а також фарби, шовк, тафту, атлас, епанчі та ін.

На північному заході області, у районі Кролевеця, теж проходили два важливі торгові шляхи з Москви на Київ: один – через Калугу, Стародуб, Новгород-Сіверський; другий – через Тулу, Орел, Глухів.

Розвиток економіки формував соціально-класову структуру населення краю. Головними її елементами були дрібні феодали, які отримували від уряду земельні наділи і володіли ними за умови несення військової служби, а також різного роду служиві люди. Великих землевласників у той час не існувало.

Оскільки територія краю була прикордонною як до Речі Посполитої, так і до Московської держави, то вплив центральної влади тут не відчувався. Соціальні відносини не були загострені так, як у Польщі та Московії, тож саме сюди тікали всі незадоволені.

Але соціальні протиріччя мали місце і в нашому краї. Час від часу вони загострювались. Особливо це проявилось на початку XVII ст., коли Московська держава впродовж багатьох років потерпала від серйозних соціальних і політичних потрясінь.

Сумщина в період «Смути» у Московській державі

На початку XVII ст. Московське царство переживало досить бурхливий і небезпечний для російської державності період, що ввійшов у історію під назвою «смутий час». Він був зумовлений рядом об'єктивних і суб'єктивних причин. Серед них – соціальні протиріччя, які особливо загострилися під впливом неврожайних і голодних років початку нового століття; політичної кризи «верхів», породженої незадоволенням частини боярства правлінням

царя Бориса Годунова; прагненням іноземних держав використати внутрішню нестабільність Московії у своїх цілях.

Одним із регіонів, які відіграли не останню роль у подіях, що розгорнулися, став і наш край. Тут зосередилось досить багато неспокійного елемента – дрібні дворяни, служиві люди, невдоволені своїм становищем, схильні до анархії козаки, бігли холопи і селяни. Усі вони в час загальної нестабільності готові були підтримати будь-який рух, спрямований проти офіційної влади.

Початок «Смути» поклав виступ першого самозванця Григорія Отреп'єва, за офіційною версією – ченця Чудового монастиря, який під ім'ям царевича Дмитрія, сина Івана IV, претендував на московський трон. 13 жовтня 1604 р. за підтримки польського війська – у складі шляхти, запорізьких козаків і всякого авантюрного люду – він перейшов польсько-російський кордон і вступив на землю Чернігово-Сіверщини.

У Путивлі на той час воеводами були боярин М.Салтиков і князь В.Рубець-Мосальський. Основу залоги становили кінні самопальники, якими командував Ю.Беззубцев. Більшість із них – путивльські козаки (севрюки), стрільці, пушкарі і посадські люди. Становище їх було нелегким. Вони мусили не тільки відбувати службу, а й обробляти землю, торгувати, щоб утримувати себе. Ось тому в Путивлі виявилось багато невдоволених. Як тільки до міста дійшли чутки про те, що йде «добрий цар», міські низи повстали і разом з військом перейшли на бік самозванця. Воевода відмовився присягнути йому, за що був схоплений за

бороду і підведений до «царевича». Про поведінку воеводи В.Рубця-Мосальського джерела дають суперечливу інформацію. Одні говорять, що він перейшов на бік Отреп'єва, а інші – що чинив опір. У Путивлі знаходилася скарбниця із платнею служивим людям. Під час повстання дяк Б.Сутунов заховав скарбницю, а потім передав її самозванцю. 19 листопада того ж року путивляни повідомили самозванця про те, що захопили 200 московських стрільців, а згодом видали йому стрілецького полковника і сотників. Путивль був ключовим пунктом оборони Чернігово-Сіверщини, отож, захопивши місто, Лжедмитрій оволодів краєм.

У січні 1605 р. військо самозванця зустрілося із царською армією біля с.Добриничі, де й зазнало поразки. Лжедмитрій з невеликою купкою прихильників утік до Путивля і був так наляканий, що хотів повернутися до Польщі. Але путивляни, які боялися, що царський уряд покарає їх за зраду, просили його залишитись і продовжувати боротьбу. Самозванець не згоджувався. Тоді вони стали погрожувати, що арештують його і передадуть Годуну, щоб «вдарити чолом, а тобою загладити вину свою». Примусивши самозванця залишитись, путивляни створили військо, а торгові люди за свої гроші озброїли повсталих.

У Путивль на підмогу їм прибули 4 тис. донських козаків. Головними вороголюбниками були дрібнопомісні дворяни Юрій Беззубцев і Сулем Булгаков. У Путивлі Лжедмитрій розгорнув дипломатичну

діяльність із метою підняти проти Москви сусідні держави. До Польщі, зокрема, був посланий С.Булгаков. Він привіз королю Сигізмунду листа, складеного ніби від імені мешканців Чернігово-Сіверської землі,

Лжедмитрій I

в якому висловлювалося прохання про перехід у підданство до короля. По всій країні розповсюджувалися листи самозванця, в яких він обіцяв усім підданам покращити життя. Перед путивлянами ж демонстрував свою прихильність до православ'я. З Курська була привезена ікона Божої Матері, влаштували на її честь хресний хід і залишили в «царських» покоях.

У березні 1605 р. в Путивлі з'явилися три московські ченці, підіслані урядом. Вони привезли грамоти від царя та патріарха. Цар обіцяв путивлянам прощення і милість, якщо вони знищать «вора» або передадуть «законній владі». У разі непокори патріарх погрожував прокляттям. Але агенти Московії були схоплені перш ніж їм удалося поширити ці грамоти. Під тортурами вони написали листа Годуну і патріарху, в якому визнавали особу Дмитрія спадкоємцем Московського престолу.

Щоб нейтралізувати поширення чуток про те, що ім'я царевича Дмитрія привласнив біглий монах, Лжедмитрій організував демонстрацію Лжеотреп'єва, яка переконала у правдивості як мешканців Путивля, так й іноземних дипломатів. Це була серйозна пропагандистська перемога самозванця.

У квітні 1605 р. раптово помер цар Борис. Становище в суспільстві ще більше загострилось. На початку травня в Путивль прибув князь І.Голіцин із повідомленням, що армія перейшла на бік царевича Дмитрія. 16 травня 1605 року новий цар виїхав до Москви, а у липні 1605 р. був коронований у Кремлі. Одним із перших заходів, які він здійснив, стало звільнення ряду міст, у тому числі й Путивля, від усіх податків терміном на 10 років.

Іноземна інтервенція дискредитувала Лжедмитрія перед москвитами, які піднялися на загальнонародну війну. 17 травня 1606 р. самозванець був убитий, після його спалення попіл розвіяли гарматним пострілом за вітром. Царем проголосили Василя Шуйського. Але одразу ж після цих подій поширилися чутки про те, що цар Дмитрій не загинув, зумів вижити. Це створювало можливість для проголошення нового самозванця (Лжедмитрія II). У подіях, що розгорнулися згодом, знову не останню роль відіграв Путивль.

Воеводою Путивля стає князь Г.Шаховський, висланий сюди новим царем за те, що активно підтримував самозванця. Шаховський оголосив путивлянам, що цар Дмитрій живий і перехо-

вуеться від ворогів. Залога Путивля й інших міст повстала проти Шуйського.

Незабаром у Путивлі з'являється ще одна активна дійова особа «Смути» – І. Болотников. Він називає себе воєводою царя Дмитрія, щоб зібрати військо і йти на Москву. За допомогою путивлян Болотникову вдається сформувати загони посадських і служивих людей, селян, холопів. Один із них очолив сотник путивльських самопальників Ю. Беззубцев.

До Болотникова приєдналася дворянська кіннота на чолі з епифанським сотником Істомою Пашковим, який ніс сторожову службу поблизу Путивля. У липні 1606 р. армія Болотникова вирушила на Москву. І досі не з'ясовано точно, хто насправді був Лжедмитрієм II, але універсали із закликами боротися проти В. Шуйського розсилалися з Путивля від його «царського» імені.

Восени 1606 р. на запрошення воєводи Г. Шаховського до Путивля прибув ще один самозванець – козак Ілейка Коровін (Горчаков) із Мурома, який видавав себе за «царевича Петра», сина царя Федора Івановича, з ним – військо з терських, волзьких і донських козаків. Почалася розправа над вірними цареві Шуйському воєводами і дворянами. Згодом, одержавши поповнення від запорозьких козаків, «царевич Петро» залишає Путивль і рушає на допомогу Болотникову.

Після поразки Болотникова почалися репресії проти його прихильників. Не минули вони і наш край. Багатьох стратили або кинули до в'язниць. Із сусідніх повітів на Пу-

Іван Болотников

тивльщину звозили ненадійних і віддавали на катування до Молчанського монастиря. Монастирські власті заселяли ними села Слобода, Лінове, Калищі й інші.

умщина після Деулінського миру (1618-1647 рр.)

У 1618 р. польський королевич Володислав IV заявив свої права на Московський престол, послаючись на те, що в 1610 р. московські бояри обрали його царем. Зібравши армію, він дійшов до Москви, але потрапив у облогу до московитів, зачинився у Кремлі. Йому на допомогу вирушив запорозький кошовий Петро Конашевич-Сагайдачний із 20-тисячним військом. По дорозі він захопив і розорив Путивль.

Узяти Москву Володиславу не вдалось, але результат цієї військової експедиції для Польщі був позитивним. За договором, підписаним у підмосковному с. Деуліно 1 грудня 1618 р., Московське царство віддало їй частину сіверських міст – Чернігів, Новгород-Сіверський та ін. Путивль залишався за Московією і ставав порубіжним містом. Далі на південь московсько-польський кордон проходив трохи західніше від Сумського городища і східніше Охтирського. Таким чином переважна частина Сумщини опинилась у складі Речі Посполитої.

Литовські люди в Путивльському та Брянському повітах будували острожки, рубали ліс для виготовлення дерев'яного вугілля, виловлювали в річках рибу, а в лісах – дикого звіра. Прикордонних поміщиків і дітей боярських били та грабували, із маєтків проганяли.

У 1632–1634 рр. відбулася чергова московсько-польська війна, в якій на боці Речі Посполитої активну участь брали реєстрові козаки. Чигиринський сотник Б. Хмельницький за хоробрість отримав із рук короля Володислава IV шаблю, оздоблену золотом і коштовним камінням. За Полянським миром були розмежовані землі між державами. Точилися суперечки за путивльський повіт.

Нарешті після тривалих переговорів у 1638 р. кордон між Московським царством і Річчю Посполитою визначили: «Від Кукольного Логу у верхів'ях р. Сухого Ромна, звідти до Дехановського городища і далі, на річку Терен і Бобрик на Недригайлівщині».

Відомий український історик, уродженець с.Гирявка (нині Шевченкове Конотопського району) О.Лазаревський вважав, що назване в описі урочище Кукольний Лог знаходилось у районі с.Гирявки. Там же протікала і р. Сухий Ромен. Таким чином, робив він висновок, проведений рубіж ділив Конотопський повіт на дві частини: більша залишалася за Польщею, менша – за Московією.

Однак це розмежування не розв'язало остаточно порубіжних непорозумінь. У 1642 р. на путивльське пограниччя до Кукольного Логу були послані думні судді князь Ф.Волконський, намісник серпуховський Б.Болтін і дяк М.Шиполін. З польського боку прибули біскуп київський О.Смоленський та чернігівський староста Я.Куницький. Переговори тривали довго, але практичних наслідків не мали.

У 1646 р. до Польщі відправлені окольничий С.Простеев і дяк Г.Леонтьєв знову ж для обговорення питання «про путивльські землі». Наступного року обидві сторони, зробивши одна одній поступки, завершили розмежування земель. Польща віддала Московії ряд населених пунктів, у тому числі села на лівому березі р. Клевень, які увійшли до Путивльського повіту, а також городища Охтирське, Недригайлівське, Вільшанське, Городецьке, Кам'яне і Малий Бобрик.

Таким чином, перед визвольною війною українського народу проти польсько-шляхетського панування (1648–1657 рр.) відбулося визначення кордону між Росією і Річчю Посполитою. Значний відрізок його проходив по нашому краю. У результаті частина території нинішньої Сумської області – райони Середино-Будський, Ямпільський, Шосткинський, Глухівський, Конотопський, Роменський і Липоводолинський – повністю або частково відійшли до Речі Посполитої, решта (Путивльський, Буринський, Недригайлівський, Білопільський, Лебединський, Сумський, Краснопільський, Охтирський і Великописарівський) залишилися у складі Московської держави. З обох боків кордону виникали нові поселення, розросталися уже існуючі.

На території, що перебувала у складі Речі Посполитої, посилюлася польсько-шляхетська колонізація.

Село Есмань стало власністю шляхтича А.Огницького, м.Глухів, села Волокитине, Кочерги (Путивльський район), Дубовичі (Кролевецький район), Спаське Поле (Середино-Будський район) й ін. – новгород-сіверського старости А.Пісочинського.

Місто Кролевець було передане польському магнату Вишлю. Тут збудували фортецю, де розмістилась військова залога. У 1644 р. місто одержало Магдебурзьке право, а його мешканці – різні королівські привілеї.

Ромни опинилися в руках надвірного маршалка А.Казановського. Але 14 травня 1644 р. відомий магнат Ярема Вишневецький захопив місто, вислав звідти підстаросту роменського К.Сяноженського і, як говорилося в постанові сеймового суду, намагався привласнити все майно і прибутки, які «в той державі роменської в фільварках і селах, до неї належних, знайшов». Ромни з навколишніми селами стали власністю Вишневецьких. У той час місто разом із приписаними до нього хуторами і селами нараховувало 6 тис. дворів. Йому належали орні землі, луки, навколишні ліси. У центрі стояв замок із гарнізоном та артилерією. У місті існувало самоуправління: мало ратушу, сотенну канцелярію і повітовий суд. Мешканці Ромен займалися ремеслами і торгівлею. Виготовляли тканини, взуття, знаряддя праці, ювелірні вироби, торгували сіллям, зерном, горілкою і тютюном. Захопивши місто, Вишневецький збирав великі податки з гуралень, млинів, брав «данину» хлібом, медом, птицею та іншими продуктами сільського господарства та промислів.

Вишневецьким належала і Липова Долина, в якій у 1647 р. нараховувалося 150 дворів, а також с. Карабутове (Конотопський район). Останнє на той час перетворилось у досить значний населений пункт. У 1638 р. – 600 дворів.

У 1635 р. виходець із Правобережної України Підкова на березі річки Єзуч заклав поселення під назвою Новоселиця. Через 5 років староста – новгород-сіверський князь А.Пісочинський – поставив тут фортецю, яка стала називатись Конотоп (назва походить від тіпання конопель).

Фортеця мала форму чотирикутника, одна зі сторін якого прилягала до р.Єзуч. Приблизна довжина кожної зі сторін дорівнювала 100 сажням (71 м). До фортеці вели троє воріт: роменські,

Малоросійські козак і козачка.
Мал. Г.Боплана. XVII ст.

київські, путивльські. Пізніше перші стали називатись у народі підлипівськими (від с.Підлипного), другі – попівськими (від села Попівка). Пісочинський згодом подарував Конотоп із навколишніми угіддями своєму зятю – канцлеру Речі Посполитої Г.Осолінському, який і володів містом до початку визвольної війни середини XVII ст.

Значні земельні володіння мали і польські духовні феодали. Так, Новгород-Сіверському домініканському монастирю належали села Обложки, Полошки, Тулиголове, Уланове.

У першій половині XVII ст. на території Сумщини, яка входила до складу Речі Посполитої, крім уже названих, виникли такі села, як Алтинівка, Зазірки, Ярославець, Мутин (Кролевецький район), Береза, Дунаець, Землянка, Кучерівка (Глухівський район), Берестівка, Русанівка (Липоводолинський район), Вирівка, Хижки (Конотопський район), Сміле (Роменський район) та ін.

Заселення краю сприяло його економічному піднесенню. Розвиваються сільське господарство, ремесла, промисли. Жваво ведеться торгівля з сусідами. У 1645 р. белгородський воєвода Ф.Хілков повідомляв у Посольський приказ, що до Белгорода прибули роменські купці з сіллю, які просили допустити їх «торгувати в острозі з московськими людьми в ряду». У митних книгах Курська відзначено приїзд купців із Глухова та Ромен, які привезли кожухи, дьоготь та інший крам.

Посилення національного і соціального гніту, наступ католицизму викликали незадоволення й опір українського народу. У

Засідка повстанців

30-х рр. XVII ст. поширилися козацько-селянські по-

встання під проводом Тараса Федоровича (Трясила), Павла Бута (Павлюка), Яцька Острянина та ін. У них брало участь і населення нашого краю, особливо Роменщини, яка знаходилася поряд з театром військових дій повстанців. У травні 1638 р. мав місце виступ і в самих Ромнах.

На території, що перебувала під юрисдикцією Московської держави, головним форпостом, як і завжди, був Путивль. Через нього здійснювалися дипломатичні зносини з Польщею та Кримом. Він міг витримати напад як поляків, так і татар.

За період «Смути», а особливо після погрому, який вчинив кошовий Конашевич-Сагайдачний у 1618 р., Путивль занепав. У ньому було 700 порожніх дворів, постраждали оборонні споруди. Щоб змінити ситуацію, царський уряд надіслав військового інженера і фортифікатора Онисима Радишевського. Під його керівництвом збудовані нові кам'яні укріплення і водозбір для забезпечення населення водою під час облоги. У 1622 р. цар Михайло Федорович нагородив Радишевського за сумлінну відбудову укріплень.

За свідченням голландського мандрівника Маржерета Парле, Путивль – одне з небагатьох московських міст, які мали кам'яну фортецю. Вона була розташована на тому ж місці, де в період Київської Русі знаходився «дитинець». Опис фортеці зробив архієпископ Павло Алепський, який, супроводжуючи Антіохійського патріарха Макарія в Москву, двічі (в липні 1654 і червні 1656 рр.) побував у Путивлі. Він писав: «Фортеця Путивля велика і дуже

гарна. Збудована на високому пагорбі, з багатьма будинками мешканців. У середині укріплення знаходиться водозбір, до якого вода перекачується колесами з річки. Інша лінія укріплення ще міцніша, з баштами і ровами, з великою кількістю різнокаліберних гармат, розташованих у декілька ярусів. У фортеці збудовано 4 церкви...».

Своєрідною фортецею був і Молчанський монастир, збудований у кінці XVI ст. Він мав кам'яну стіну з баштами та бійницями і прикривав місто з південно-східного боку. При монастирі діяла школа, в якій діти навчалися грамоти по Псалтирю і Часословцю.

І після 1618 р. Путивлю доводилось бувати в облозі. Так, під час російсько-польської війни 1632-1634 рр. шляхетські війська під командою А.Пісочинського та Я.Вишневецького в травні 1633 р. обложили місто, але захопити не змогли. У кінці 1645 р. – підійшли татари. Взяти місто вони теж не змогли, тож обмежилися тим, що пограбували навколишні села.

Путивль був не тільки військово-адміністративним, а й значним економічним центром. Мав не лише бойову фортецю, а й мирний «посад» – територію, де проживало торгово-промислове населення. Він розташовувався між фортецею і Молчанським монастирем. Лінією оборони слугував земельний вал довжиною 9265 м. Над валом височили 5 башт із ворітьми. У 1626 році на посаді нараховувалось 60 дворів. У середині XVII ст., за свідченням П.Алепського, там стояло 24 церкви.

Населення посаду займалося ремеслом, промислами і торгівлею. Там проживали колесники, бондарі, теслі, шевці та ін. У 1626 р. у місті були 24 приватні і казенні кузні, а один із його районів називався Ковальською слободою. Ремеслом і дрібною торгівлею займалися не тільки посадські люди, а й служиві – козаки, стрільці, пушкарі, а також монастирські й церковні бобилі. З промислів особливо були розвинуті пасічництво, бортництво і млинарство. У XVII ст. у Путивльському повіті налічувалось 266 бортних угідь. На берегах Сули, Пела, Терну, Вільшанки та ін. стояли пасіки, а на річках – млини. У деяких місцях варили селітру.

Через Путивль пролягав торговий шлях з Москви в Україну. Це давало можливість путивльським купцям жваво торгувати з українськими містами, такими як Переяслав, Миргород, Ніжин,

Монастирська школа

Ромни тощо. У 1621 р. путивльський воєвода князь І.Баратинський повідомляв у Розрядний приказ, що московські купці їздять в Україну, а українські – в Московію постійно.

На Путивльщині у першій половині XVII ст. виник цілий ряд нових сіл: Бояро-Лежачі, Веселе, В'язенка, Юр'єве й ін. При цьому в заселенні регіону брали участь і українці. Чим більше загострювались міжнародні соціальні відносини в Україні, тим частіше з'являлись у Путивлі українські козаки, селяни, міщани з пропозицією служби і проханням дозволу поселитись у межах Московії. Особливо посилювався потік з України в 30-х рр., коли там вибухнули і зазнали поразки козацько-селянські повстання проти польської шляхти. Як повідомляли царю воєводи А.Литвинов-Мосальський та І.Уваров, у жовтні 1631 р. в Черняхівській Діброві відбулась козацька рада, яка ухвалила, що в разі поразки повстанців слід шукати притулку в царя. Таке ж рішення прийняла і рада в Корсуні у жовтні 1632 р.

У лютому 1636 р. до Путивля прибув запорожець М.Кадиченко і від імені 300 козаків просив дозволу на переселення. 1638 року путивльський воєвода М.Плещеев повідомляв у Москву, що прийшли люди з Гадяча, Глинська, Батурина, Лохвиці, Ромен й ін. міст. У липні наступного року до Путивля прибули 10 тис. козаків на чолі з В.Іванкієвим.

Царський уряд прислав воєводі Плещееву грамоту, в якій заборонялося приймати переселенців великими групами (50-200 чел.), оскільки з Польщею Московським царством підпи-

саний Поляновський мир, хто ж буде приходити нарізно або групами до 10 чол., – тих приймати. Практично ж приймалися усі. Вимоги Потоцького, Конєцьпольського, Длуського та інших магнатів про видачу втікачів не задовольнялись. Частина прибулих поселяли в Путивльському повіті. Вони отримували допомогу хлібом або грішми, землю і наказ на будівництво подвір'я та створення запасу харчів.

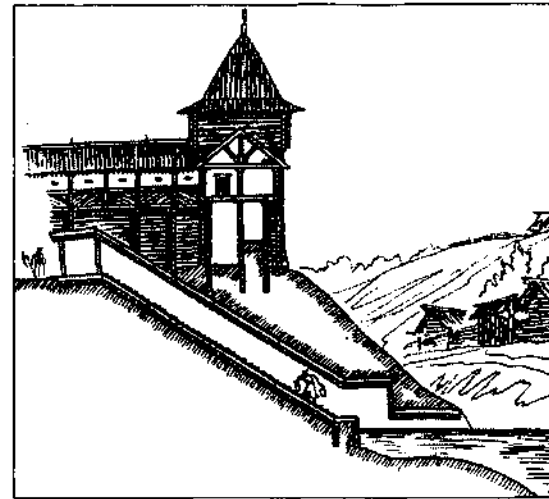
***

У першій половині XVII ст. відбувається заселення і тієї частини українських земель, які згодом одержать назву Слобожанщина. На території сучасної Сумської області – це Недригайлівський, Лебединський, Сумський, Краснопільський, Охтирський, Тростянецький і Великописарівський райони.

У 1641 р. миргородський королівський урядник Станіслав Кульчевський проти системи російських укріплень Белгородської засічної лінії побудував невеликий острог Охтирку. Саме слово «Охтирка», можливо, походить від тюркського «ак-тура» – біла фортеця. Очевидно, так називався татарський юрт, на місці якого поставлене укріплення. На кінець 1645 р. в місті було 50 дворів. Польський король віддав Охтирку у власність коронному хорунжому А.Конєцьпольському. Але в 1646 р. Я.Вишневецький загоном у 7 тис.чол. з гарматами напав на ряд міст, у тому числі й Охтирку, і приєднав її до своїх володінь. Згідно з розмежуванням земель 1647 р. Охтирка перейшла до Москви. З акта про передачу міста видно, що воно мало острог розміром у 354 сажні (251 м) по колу і посад, в якому нараховували до 48 дворів.

Українське населення міста було переселено в межі Речі Посполитої, а на його місці московський уряд розмістив залогу в 49 чол. і підпорядкував її олешиянському воєводі, включивши до системи Белгородської оборонної лінії. У кінці 30-х – початку 40-х рр. на відстані 30 км від Охтирки на р. Ташані переселенці з Правобережної України заснували Чупахівку. За розмежуванням 1647 р. воно теж перейшло до Московії, а замість українців тут стали поселятися московські служиві люди.

Ще в XVI ст. польська влада побудувала на Недригайлівському городищі невелике укріплення, біля якого на березі Сули виникла слобода Недригайлів. У 30-х рр. XVII ст. це вже був знач-

Фортеця
з таємним ходом

ний населений пункт. Тут працював «млин німецький» з двома комолами, у кожній по

двоє жорен і 6 ступ. У середині 40-х рр. Недригайлів мав острог із чотирма баштами. У місті діяв православний храм. У 1647 р. Недригайлів з околицями (451 двір, з яких 145 оточені земляним валом) переданий Московській державі. Після передачі значна частина населення залишила місто. За 20 кілометрів від Недригайлєва на р. Терн (притока Сули) путивльський поміщик Сулешкін у 1643 р. поселив 5 сімей. Згодом тут виросла слобода Терни.

Майже одночасно (1642 р.) між річками Пелом і Олешнею, на місці давнього Городецького городища вихідцями з Правобережної України заснована слобода Межиріч. Для захисту від татар переселенці збудували фортецю зі сторожовими баштами і бійницями.

Упродовж 30-40-х рр. XVII ст. на території сучасної Лебединщини виник цілий ряд сіл: Берестівка, Боровенька, Будилка, Голубівка, Курган-Азак, Московський Бобрік та ін.

У 1640 р. в системі Белгородської захисної лінії на правому березі р. Ворскли побудовано місто-фортецю Вільне, а при впадінні рік Закобилля і Тонкої в Сироватку – острог Краснопілля. Сторожову службу несли московські служиві люди. Під захистом цих фортець перебували села Пожня, Бранцівка, Мезенівка й ін.

Заселяється майбутня Білопільщина. Тут виникають села Луцківка, Миколаївка-Вирівська (нині Жовтневе), Нові Вирки.

Таким чином, протягом першої половини XVII ст. активно відбувається процес заселення території Сумщини, причому не тільки традиційно обжитих її регіонів, а й тих, які після монголо-татарського спустошення довгий час перебували у становищі «дикого поля». Виникають нові населені пункти, розвиваються старі. Багато з них (Глинськ, Глухів, Конотоп, Липова Долина, Путивль, Ромни, Берестівка, Бобрик, Литвиновичі, Мутин, Полошки, Русанівка, Сваркове, Тулиголове, Ярославець) тоді ж були нанесені на карту України, складену французьким інженером Гійомом Левассером де Бопланом, який, перебуваючи в 30-40-х рр. на польській службі, тривалий час працював і в Україні.

Розділ IV.

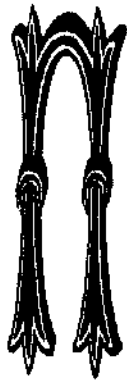
Визвольна війна українського народу (1648 – 1657 рр.)

*Початок і хід Визвольної
війни. Основні події на
території Сумщини*

*Передумови
Переяславської угоди
і Березневі статті
1654 року*

*Заселення краю у період
Визвольної війни
1648 – 1657 рр.*

*Сумщина
і Переяславська Рада*

Очаток і хід Визвольної війни. Основні події на території Сумщини

Соціальний і національний гніт, переслідування православної церкви викликали на Україні невдоволення всіх верст українського суспільства, яке переросло у всенародну визвольну війну проти панування польської шляхти. Очолив боротьбу колишній писар Війська Запорізького, переведений у чигиринські сотники (за підтримку повстання 1638 р. Я.Остряниці та Д.Гуні), Богдан-Зіновій Хмельницький. 19 квітня 1648 р. Запорізька

Січ обирає його гетьманом і він звертається зі своїми універсалами до українського народу готувати «зброю – рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри...».

Початковий період козацько-селянського повстання, як відомо, був надзвичайно успішним. 22 квітня 1648 р. Хмельницький із запорозькими козаками виїхав із Січі і захопив фортецю Старий Кодак, а далі вирушив на велику Україну. За підтримки реєстрових козаків і кримсько-татарської кінноти 6 травня він розгромив польське військо на р. Жовті Води. 16 травня ляхи потерпіли поразку під Корсунем. Отримавши гетьманські універсали, міста і села майже всі покозачились, а козацьке військо зросло до 300 тис. чоловік. Переможна битва 11–13 вересня під Пилявцями залишила Польщу без армії і головнокомандувача. На цей час помирає польський король Владислав IV, і Б.Хмельницький чекає виборів нового короля Яна Казимира, щоб провести переговори про надання Україні автономії, а козакам – привілеїв. Але не так сталося, як гадалося. Зібравши велике посполите рушення, король вирішив приборкати ворохобників, однак під Зборовом і Збаражем польсько-шляхетське військо було розгромлене і лише зрада кримського хана врятувала Яна Казимира від полону.

Загальноукраїнські події впливали і на Сумщину, розділену на дві частини польсько-російським кордоном. На польській частині найближчими до кордону були Глухів, Конотоп, Карабутове, Ромни, Липова Долина, Костянтинів. Там управляли польські урядовці.

Величезні маєтки в Ромнах належали могутньому польському магнату Єремії Вишневецькому. Онук Байди-Вишневецького перетворився у гнобителя українського народу. Саме з ним вів не-

примиренну боротьбу полковник, ватажок селянських повстанців Максим Кривоніс.

На Московській стороні найбільше значення мав Путивль, у який призначалися два воеводи. Стратегічне значення мали містечка Вільне, Бобрик, Вільшана, Охтирка, Недригайлів. Там сиділи московські воеводи, підпорядковані або Путивлю (Охтирка, Недригайлів), або Белгороду (Вільшана, Бобрик).

Під впливом створення козацької держави Війська Запорізького вся Україна піднялась на визвольну війну з поляками. Селяни, козаки, міщани тисячами вступали до армії Хмельницького, а польська шляхта і євреї-орендарі тікали з України або масово гинули від рук повсталих. По всій Гетьманщині створювалися полки і сотні. Адміністративний поділ визволеної української землі на той час складався з 16 полків і 272 сотень.

У червні 1648 р. стародубець Г.Климов розповідав у Посольському приказі в Москві, що після перемог під Жовтими Водами і Корсунем Б.Хмельницький військо своє розпустив за Дніпро, до Путивльського рубежу, на маєтки магнатів Потоцького та Вишневецького і київського старости Адама Киселя. Козаки погро-

мили маетки, а кріпосні селяни покозачились. Повсталі захопили Новгород-Сіверський і перебили усіх ляхів. Тоді ж до містечка Костянтинів (нині Недригайлівського району) прибуло близько трьохсот запорожців. Польський урядник К. Сіножицький був убитий, у місті створено козацьку сотню.

24 червня 1649 р. до Ромен приїхали гетьманські посланці і на майдані зачитали універсал Б.Хмельницького. Гетьман писав, щоб усі козаки і селяни йшли в козацькі полки зі зброєю, а у кого її немає, то з рогатинами і косами. Рильські купці, які перебували тоді в Ромнах, говорили, що усі селяни йдуть до гетьмана Хмельницького, щоб вступити в його полки.

Деякі польські урядовці, яким удалося втекти з повсталих українських міст, намагалися знайти захист на порубіжній московській території. Так, у травні 1648 р., як повідомляв путивльський воевода М.Плещеев, до Мокшевицького перевозу на р. Сейм прибули «урядники і шляхта із охоплених повстанням українських міст – Матвій Скачко, Рафаїл Сіножацький з панамі і дітьми». Один поляк із Конотопа заховався в маетку путивльських дворян Яциних. Незабаром сюди прибув загін козаків, за дозволом гоподаря маетку втікач був знайдений і скараний на смерть.

Фрагмент з картини М.Самокиша «Бій Максима Кривоноса з Єремією Вишневецьким»

Герб Війська Запорізького

Щоб не допустити конфліктів на цьому ґрунті між московською і українською владою, цар надіслав грамоти в Путивль, Севськ, Брянськ, Рильськ і всі порубіжні

фортеці – усіх поляків не приймати і відсилати назад. А із «самовольними черкасами¹, – говорилось у грамоті, – ні в чому не задиралися, а жити з ними мирно».

Початок Визвольної війни на Україні московська влада сприйняла спочатку як «самовольство» козаків і селян. Коли ж рух став розростатись, у Костянтинові, Конотопі, Ромнах з'явилися загони козаків і стали там порядкувати, то у воевод московських порубіжних міст виникло побоювання, як би це «самовольство» не зачепило і підвладну їм територію. Особливо посилилася тривога після того, як стало відомо, що на допомогу Хмельницькому прибули татари. Путивльський воевода М.Плещеев писав у Москву, що боїться козаків і татар і перебуває в Путивлі «з великою обережністю». Він же наказав голові новозбудованої фортеці Недригайлова В.Головленкову жити «з великою обережністю, щоб козаки і татари під містом нічого лихого не вчинили і людей не побили». Посилилася служба спостереження за кордоном і степом.

Ніхто, звісно ж, з української сторони завойовувати московські землі не збирався. У липні 1650 р. у Путивль надійшов лист від

¹ Черкаси – так називали українців москвитин під час Визвольної війни у XVII ст. На той час столицею держави Війська Запорізького було місто Чигирин Черкаського полку.

Б.Хмельницького, в якому гетьман запевняв, що українці «на Московську державу лиха ніякого не мислили і не мислять».

Лист повів до Москви путивлянин І.Головленков, а звітти прийшов наказ воеводі С.Прозоровському відповісти гетьману, при цьому присланий і зразок листа-відповіді. Одночасно для Богдана Хмельницького привезено 42 пари соболів на 100 рублів і 6 пар на 30 рублів для генеральської старшини. У серпні ці дарунки доставили в Чигирин.

А на тій частині території Сумщини, яка входила до складу Речі Посполитої, продовжувалася Визвольна війна. Як і по всій Україні, ліквідувався старий територіально-адміністративний поділ і створювався новий. Міста і містечка перетворюються в центри сотенного управління і входять до лівобережних полків: Конотоп, Кролевець, Глухів – до Чернігівського; Глинськ, Ромни, Костянтинів, Сміле – до Миргородського; Карабутове, Красне – до Прилуцького; Куземир – до Полтавського. Формуються органи місцевої влади.

Але з середини 1651 р. ситуація в Україні раптом погіршується. 18–20 червня військо Б.Хмельницького, зражене татарами, зазнає поразки під Берестечком (на Волині), а у вересні гетьман підписує так званий Білоцерківський договір, за яким його влада залишилася лише в межах Київського воеводства. На решті території мало відновитись польське правління. Шляхта одержала право повернутися до своїх маєтків.

Повернення поляків викликало опір з боку українського населення. Воно або обороняло свої міста, або

Польська кавалерія

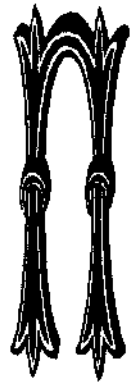
залишало їх і відходило до кордонів Московської держави. Коли поляки в березні 1652 р. з'явилися біля м.Костянтинова, то мешканці Недригайлова вийшли за браму, щоб у випадку наступу ляхів утікати до Московської держави, на Слобожанщину. Коли польський загін на чолі з шляхтичем Моховським з'явився біля Конотопа із двома тисячами жовнірів, то усі конотопці покинули фортецю і повіт. Глухівчани на чолі із сотниками Сахном і Чорним Лихом виступили проти поляків і завдали їм поразки, але змушені були теж відійти до Севського повіту Московії. Проте не всі міста полякам удалося захопити. Ромни довгий час перебували в облозі польського війська, але не здалися.

У 1652 р. військове щастя усміхається Б.Хмельницькому. 22–23 травня в урочищі Батіг, на Південному Бузі, він завдає поразки польському війську гетьмана М.Калиновського. В Україні посилюється визвольний рух, серед шляхти зростає тривога – знову доводиться втікати. У містах відновлюється козацьке управління. Уже в червні у Конотопі править сотник Тимко. Він просить дозволу в путивльських воевод Хілкова і Протасєва спіймати злодіїв

Карта воєнних походів Богдана Хмельницького

(«зрайців наших»), що втекли на сусідню територію і сховались на березі Сейму в лозах. Сотник обіцяє на протилежний бік річки не переходити і шкоди не чинити, зауваживши, що як «брат з братом будемо мешкати і мешкаємо». Очевидно, впродовж другої половини 1652 р. поляки остаточно залишили територію нашого краю.

Нередумови Переяславської угоди і Березневі статті 1654 р.

Початок Визвольної війни під проводом гетьмана Б.Хмельницького сприймався Річчю Посполитою і Московською державою як бунт черні. Владислав IV після поразки під Жовтими Водами звернувся до царя Олексія Михайловича з проханням допомогти придушити ворохобників, до чого зобов'язували умови Поляновського миру 1634 р. До Корсуня московське військо не встигло з відомої причини: польська армія була вщент розгромлена ко-

заками. Триумфальне визволення України змусило московського царя обрати вичікувальну позицію, аби Польща якомога більше знесилювалася в боротьбі з повсталими. Московська влада, перебуваючи в ізоляції від Європи, намагалася використати наслідки цієї війни і вийти на західні кордони з Польщею.

У цей же час гетьман Б.Хмельницький після першої перемоги звернувся з листом до царя з пропозицією про спільну боротьбу з Річчю Посполитою. Козацька старшина і Військо Запорізьке в цілому схвально сприйняло ідею вступу Московії у війну, сподіваючись на допомогу «єдиновірних братів». Усі дипломатичні відносини між Чигирином і Московією йшли через Путивль. У переговорний процес, починаючи з 1648 р., були втягнуті порубіжні міста нашого краю Конотоп, Ромни, Карабутове, до яких приїжджали посланці обох держав.

Саме на цей час Єрусалимський патріарх Паїсій, прямуючи до Москви, прибув до Києва. Його син Павло Алепський залишив нам яскравий опис мандрівки українськими землями. Користуючись нагодою, Б.Хмельницький доручив полковнику С.Мужилловському супроводжувати патріарха до Москви, щоб просити

Цар
Олексій Михайлович

допомоги в царя у війні проти Польщі. 6 листопада у Путивлі з'явилися патріарші посланці і повідомили воєводу М.Плещеева, що незабаром прибуде делегація на чолі з патріархом Паїсієм.

5 січня 1649 р. патріарх зі свитою (25 чол., серед яких і полковник С.Мужилловський з 10 козаками) прибув до Путивля. Турботу про них воєвода доручив стрілецькому сотнику М.Яцину. Через 2 тижні делегація вирушила в дорогу у супроводі стрільців. У Москві полковник С.Мужилловський передав лист гетьмана царю, але відповіді не отримав, тому що боярська дума повинна була ще визначитись що до подій в Україні.

На зворотному шляху в червні того ж року делегація патріарха разом з козаками прибула до Путивля, а полковник С.Мужилловський, не затримуючись, виїхав у Конотоп. З ним вирушили два представники патріарха, щоб розвідати найбезпечніший шлях через охоплену війною Україну. До Конотопа патріарх виїхав 3 липня. Його супроводжував козацький сотник М.Булгаков з козаками. За 5 верст від міста делегацію зустрів духовенство і з великими почестями супроводило до фортеці.

Царський уряд не забарився з відповіддю гетьману Б.Хмельницькому, до якого у лютому 1649 р. були направлені посланці В.Михайлов і Г.Унковський. 31 березня посольство прибуло до Путивля, і воєвода М.Плещеев, забезпечивши охороною і всім необхідним, відправив їх до Конотопа. Конотопський сотник І.Рибальченко й отаман С.Пивоваров у супроводі сотні кінних козаків

з почестями та стріляниною зустріли шановну делегацію. Козацька старшина за гостинний прийом отримала в подяку «по парі соболів». Прямуючи до Києва, посольство зупинилося у Переяславі, де звернулися до них діти боярські М.Кольцов і М.Драловцев з доносом на полковника С.Мужилівського. Нібито, перебуваючи в Путивлі, полковник говорив про Московське царство образливі слова, твердив про відсутність правди в усіх справах державних. Г.Унковський мусив з'ясувати у С.Мужилівського, чи справді він так висловлювався на адресу московитів. Очевидно, полковник зумів переконати посла у своїй чесності, бо врешті-решт отримав із царської скарбниці атласні і суконні тканини та сорок соболів і 30 крб.

З цього часу налагодилися постійні контакти між двома державами, а путивльський воевода М.Плещеев отримав грамоту Посольського приказу з наказом не затримувати українських послів, а забезпечувати їх охороною для подальшого слідування.

Після битви під Зборовом дипломатична діяльність гетьманського уряду активізувалась. Генеральний писар Іван Виговський вів переговори не тільки з Москвою, а й з Польщею, Кримом, Туреччиною, Молдавією і Семиграддям. Власне, упродовж цієї війни відбувається обмін гінцями, які використовували сумські порубіжні міста як пункти відпочинку і захисту при дипломатичних відносинах між Україною та Московською державою.

Московські послы здійснювали не лише дипломатичні функції, а й розшук політичних противників, які переховувалися в межах України. 16 серпня 1650 р. посол Г.Унковський виїхав з Москви до Путивля, а через тиждень отримав царську грамоту з наказом заїхати у Лубни й там розшукати «вора Тимошку» Акундінова, який видавав себе за сина царя Василя Шуйського.

Після поразки під Берестечком 18–20 червня 1651 р. Б.Хмельницький остаточно переконався у ненадійності кримських татар як союзників і рішуче вимагав від царя надати допомогу у війні. Водночас гетьман погрожував у разі відмови перейти під протекторат Туреччини. У липні 1651 р. на березі р.Росави, біля містечка Маслів Став, рада козацької старшини вирішила відрядити нове посольство на чолі з полковниками С.Савичем, Л.Мозирем та І.Золотаренком, щоб повідомити царя про ситуацію в

Україні. У відповідь на лист Б.Хмельницького, переданий посольством С.Савича, царський уряд відрядив в Україну Г.Унковського, а путивльський воевода С.Прозоровський мусив розвідати, де на той час перебував гетьман.

Шляхом через Путивль 22 січня 1652 р. проїжджав наказний полковник полтавського полку І.Іскра (син козацького отамана Яцька Остряниці), який за дорученням Б.Хмельницького вирушив до Москви. Путивльський воевода Ф.Хілков усіляко сприяв найшвидшій аудієнції посла з царем, яка відбулася 29 березня. У 1653 р. через Путивль безперервно проїжджало безліч послів, що свідчило про підготовку до важливого вирішення питання вступу Москви у війну на боці України і переходу Б.Хмельницького під протекторат царя Олексія Михайловича Романова.

Заселення краю у період Визвольної війни 1648-1657 рр.

Після загострення ситуації навесні 1649 р., коли польський король Ян Казимир і литовський гетьман Ян Радзивіл почали рішучі дії проти війська Богдана Хмельницького, багато мешканців порубіжних українських міст потяглися до Путивля. Воевода М.Плещеев писав царю про те, що під тиском поляків і литовців у Путивлі зібралось українців більше, ніж московського люду. У липні 1649 р. надійшла царська грамота, в якій наказувалося усіх

біженців з України та Білорусі приймати і розселяти для служби у містах «з кримського боку». При цьому воеводи повинні були стежити, щоб їм «від московської залози ніякого лиха не чинили і дорогі товари за дешеvu ціну не купували».

Тим часом події розгорталися сприятливо для Б.Хмельницького. Польська армія потерпала під фортецею Збараж. Догетьмана прибувало поповнення. Усе це відбилося на настроях населення. У кінці липня Плещеев повідомив у Розрядний приказ, що приплив біженців до Путивльського повіту припинився, а ті, що тривалий час перебували тут, «торгуючи хлібом і сіллям, теж повернулися додому, до гетьмана Богдана Хмельницького».

Проте це не означало, що переселення в той час зовсім не відбувалось. У 1650 р. вихідці з волинського містечка Миропілля прибули на лівий берег Псла і заснували слободу Миропілля, яка потім переросла в сотенне місто.

Наступного року потік переселенців посилювався. Причиною стали поразка українського війська під Берестечком і Білоцерківська угода, за якою польська шляхта одержала право повернутися на українські землі. Рятуючись від польських панів, селяни, козаки і міщани з майном та худобою переходили через Московський кордон.

У березні 1652 р. дві тис. козаків і селян Чернігівського полку, вихідці з Чернігова, Ніжина, Борзни, Батурина, Конотопа на чолі з полковником Дзиковським прибули до Путивля. Вони просили поселити їх «на піщаному городищі, що на р. Псел». Названі землі переселенці не одержали, замість них їм відвели ділянку на р. Тиха Сосна (притока Дону), де було закладено м. Острогоськ (нині Воронізька область Російської Федерації).

У тому ж році переселенці з Правобережної України заснували на р. Вільшанці (притока Псла) слободу Лебедин, яка стала швидко розростатись; вихідці із с. Злодіївка (Київщина) на р. Сироватка (притока Псла) започаткували слободу Злодіївка (нині с. Покровка Краснопільського району), а на р. Рибиця (притока р. Сироватка) виникає слобода Угроїди.

У 1653 р. слобода Терни поповнилася 48 українськими родинами. Тоді ж прибуло кілька сімей з України і до м. Вільне. Очевидно, тамтешній воєвода В. Новосильцев не зміг їх достатньо влаштувати, бо прибулі змушені були їхати до Москви. Вони скаржилися, що «грошовою допомогою і хлібними запасами не забезпечені, а землі не виділені». В Розрядному приказі їх вислухали і видали кожному «за вихід і на дворове поселення», залежно від кількості членів сім'ї, від 5 до 8 рублів. Повернувшись до Вільного, вони одержали насіння вівса, гречки, проса і жита.

У 1654 р. заснована Ворожба (на Лебединщині). У чолобитній отамана українських переселенців Є. Якимова, поданій московському урядові у 1658 р., говорилося, що вони поселились на р. Псел між Камінним і Сумним городищами.

Очевидно, саме в середині XVII ст. виникли і такі села, як Бистрик, Локня, Обтове (Кролевецький район), Богданівка, Вовна,

Глазове, Чаплівка (Шосткинський), Божок (Буринський), Бранцівка, Мезенівка, Осоївка (Краснопільський), Духанівка, Мельня (Конотопський район) та ін.

Таким чином, у роки Визвольної війни населення території нинішньої Сумської області зростало. Це стосується новоствореної української держави – Гетьманщини (Роменщина, Глухівщина, Конотопщина, Кролевеччина) і тієї, що належала Московській державі (Путивльщина), яка була майже не заселена й отримала назву Слобідська Україна.

умщина і Переяс- лавська рада

1 жовтня 1653 р. за наказом царя в Москві збирається Земський собор, щоб вирішити нарешті питання про Україну. Йшлося про те, що польський король Ян Казимир порушив присягу, дану українському народові, в якій обіцяв захищати його віру. Навпаки, він сам «на православну християнську віру грецького закона повстав і церкви божії многі розорив, а в інших унію учинив». Аби не допустити переходу українців у підданство до Криму і Туреччини, а також враховуючи неодноразово висловлені побажання, пропонувалося, щоб московський цар узяв усе Військо Запорізьке з містами і землями під свою високу руку.

Наступного дня до Б. Хмельницького послали грамоту з повідомленням про рішення собору і почали готувати спеціальне посольство для поїздки в Україну.

За кілька днів «велике посольство» було сформоване. До нього ввійшли представники вищої адміністрації і приказні люди: 7 стольників, у тому числі князі Г. Ромодановський, Ф. Бутурлін, Ф. Барятинський, окольничий і намісник муромський І. Олфер'єв, думний дяк Л. Лопухін, від московських стрільців А. Матвеев, піддячі, стряпчі, перекладачі. Очолив посольство боярин і намісник тверський В. Бутурлін. Посольство охороняли 200 стрільців. Посли повинні були вручити Б. Хмельницькому булаву, прапор, фerezію (чоловічий одяг з довгими рукавами), шапку гор-

Стрелець із бердишем, ручною піщаллю і тліючим запалом

латну і соболів різної вартості на суму в 1550 руб. Коштовні дарунки хутром призначалися також київському митрополиту, єпископу чернігівському, архимандриту печерському, полковникам, осавулам, сотникам та «іншим, кому доведеться».

9 жовтня посольство рушило із Москви до Путивля. Регалії для гетьмана (булаву, прапор тощо) повинні були вислати пізніше. У с.Кричино Севського повіту Бутурлін одержав царську грамоту, яка наказувала перебувати в Путивлі до того часу, поки не будуть прислані булава, прапор, ферезя і шапка, необхідні для церемонії приведення України під руку царя.

1 листопада посольство прибуло до Путивля. Тут з'ясувалося, що стрільцям А.Матвеева «пороху і свинцю для рушниць не видали». Довелося воеводі Пушкіну із путивльських запасів видати кожному по фунту пороху і свинцю. Прибувши до Путивля, посольство опинилося в досить невизначеному становищі. Невідомо було, куди їхати далі, бо ніхто не знав, де Б.Хмельницький. Московські послы – стольник Р.Стрешньов і дяк М.Бредихін, які перебували в Чигирині, відомостей не давали. 7 листопада Бутурлін одержує грамоту з Москви з наказом відправити до Чигирини посланця на пошуки гетьмана. Якщо Хмельницький там, то повинен повідомити, де буде зустрічати Московське посольство. Якщо його в Чигирині немає, то про послів сповістити його

Запорізька Січ XVII ст.

сина Юрія. Цар забороняв Бутурліну виїжджати за кордон, не маючи звістки від Хмельницького.

Незабаром до Путивля прибули зі Смілого (нині Роменського району) козаки К.Войтенко та І.Давидов з вістями від чигиринського полковника В.Томиленка. Він писав, що не треба в Чигирин їхати, бо «місто мале, а траву з'їла сарана, тому хліба і фуражу мало». Пропонувалось їхати спочатку в Сміле, а звідти до Переяслава через Красне і Прилуки, тому що ці міста хлібом забезпечені. У Переяславі ж чекати самого Б.Хмельницького. Гетьман повідомляв Томиленка, що стоїть з військом під м.Бар. Незабаром надійшли вісті й від Г.Старкова з Чигирини, який підтвердив інформацію про місцеперебування Хмельницького.

На початку калюницький полковник І.Федоренко (Богун) привіз Бутурліну листа від Б.Хмельницького, написаного ще 8 листопада. Гетьман пропонував посольству чекати його в Переяславі. Виїхати з Путивля посольство довго не могло, бо необхідні для церемонії в Переяславі булава, прапор, ферезя і горлатна шапка не були прислані. Почали писати в Москву, щоб прискорили справу.

17 грудня прийшла царська грамота, в якій повідомлялося, що гетьманські регалії уже вислані, але знамено в дорозі «підмокло і від того зіпсувалось». Цар наказав зробити нове і послати навздогін. Бутурліну порадили при зустрічі з Хмельницьким поки що не пояснювати, чому відсутній прапор. На-

ступного дня привезли нарешті очікувані регалії. Тут виявилось, що булава теж має дефект – «в гніздах чотирьох каменів немає». Не було ще і нового прапора, але відкладати виїзд не стали. 20 грудня, після більш ніж півторамісячного перебування в Путивлі, «велике посольство» залишило місто і взяло курс на найближче порубіжне українське містечко – Карабутове (село Конотопського району). Там його чекав полковник І. Федоренко. Того ж дня в дорозі трапилася непередбачена зупинка. На відстані 10 верст від Путивля послів наздогнав гінець від Р. Стрешньова і М. Бредихіна з вісткою про те, що Б. Хмельницький нібито помирився з поляками на умовах Зборівської угоди. Це могло корінним чином змінити відносини між Україною і Московією. Тому Бутурлін дав наказ посольству зупинитися, закласти табір і послати до Карабутового стрілецького сотника В. Чудуєва з вимогою, щоб полковник І. Федоренко прибув і прояснив ситуацію.

Наступного дня з Чигирина приїхав піддячий Г. Старков, який привіз листа від Б. Хмельницького і генерального писаря І. Виговського, де говорилося, що миру з поляками не було і бути не може. А вночі примчав полковник І. Федоренко і повідомив, що гетьман буде в Переяславі на Різдво або зразу ж після нього.

Рано-вранці 22 грудня посольство знімається з табору і прямує до Карабутового. За 10 верст від містечка його зустрів син полковника І. Федоренка Тимофій із козацькою сотнею на конях і з прапором. Наблизившись до послів, козаки зішли з коней і пішки підійшли до них. Тимофій повідомив, що зустрічає їх за наказом гетьмана. Потім усі відправилися в Карабутове, де 23 грудня в церкві Миколи Чудотворця протопоп Андріян та диякон Олексій провели богослужіння за здоров'я царя Олексія Михайловича та його родини.

23 грудня посольство залишило Карабутове і 31 грудня прибуло до Переяслава. 1 січня 1654 р. сюди доставили новий прапор для гетьмана з наказом залишити старий зіпсований при посольстві, а потім привезти в Москву.

6 січня 1654 р. прибув і Б. Хмельницький. Через 2 дні відбулася старшинська рада, а згодом – генеральна військова рада. В

ній взяли участь представники козацтва Київського, Чернігівського та Брацлавського полків і мешканців Переяслава. На раді були відсутні селяни та духовенство. Після зачитання царської грамоти гетьманом старшина з послами вирушили до Успенського собору, де мали прийняти присягу на вірність царю. Проте Б. Хмельницький зажадав, щоб послі першими присягнули від імені царя на вірність Україні, для збереження її прав. Боярин В. Бутурлін рішуче відмовився присягнути, пояснюючи відмову тим, що не має на те повноважень від царя. Під час наради гетьмана зі старшиною народ чекав біля храму, а послі – всередині. В ході наради полковники переяславський П. Тетеря і миргородський Г. Лісницький намагалися умовити В. Бутурліна скласти присягу, але безуспішно. Боярин двічі підтверджував, що цар охоронятиме усі права України і заявляв, «що царське слово незмінне». Після тривалої наради і враховуючи слова Бутурліна, які гетьман і старшина тлумачили як «рівнозначні присязі» царя, нарешті козацька старшина на чолі з гетьманом присягнула московському володарю. В цей час на площі було 284 особи.

* * *

Після Переяславської ради почали приводити до присяги на вірність московському царю населення. На той час в Україні замість колишніх повітів, старост, воеводств склалися нові територіально-адміністративні одиниці – полки. По всіх полках для прийняття присяги роз'їхались московські урядовці. Та частина території Сумщини, яка раніше була у складі Речі Посполитої, тепер входила до Миргородського, Ніжинського, Полтавського і Прилуцького полків.

У Миргородському полку присягу приймали царський стольник М. Воєйков і піддячий Г. Іванов. Присягу склала незначна кількість козаків: у Ромнах – сотник, отаман, осавул і 170 козаків; у Глинську – сотник, отаман, писар, війт, бургомистр, 37 козаків і 75 міщан; у Липовій Долині – отаман, 2 війти, 2 бургомистри, соцький, 62 козаки і 103 міщанина; у Смілому – сотник, отаман, осавул, хорунжий, війт, бургомистр, соцький, 183 козаки і 93 міщанина.

Приблизно така ж картина спостерігалася в Ніжинському та Полтавському полках. У містечку Карабутове (Прилуцький полк) присяглися сотник, отаман, війт і 158 козаків та 75 міщан.

Посольство з Москви побувало у 117 містах і містечках України, де приймали присягу на вірність цареві. За їхніми даними, склали присягу лише 127328 осіб чоловічої статі. Відмовилися присягати українське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косівим, а також полковники Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський, Уманський – разом зі своїми козаками.

Рішення Переяславської ради та «Березневі статті», підписані у Москві між гетьманським та царським урядами, дали початок військово-політичному союзу України та Московії. Необхідність виходу з-під польської залежності спонукала Богдана Хмельницького піти на визнання протекторату московського царя над Україною, але за умови царської гарантії щодо збереження державних прав України.

Розділ V.

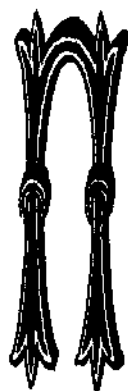

Слобожанщина
у другій половині
XVII ст.

Подальше заселення краю.
Виникнення нових
міст і сіл.
Територіально-
адміністративний устрій
Період «Руїни»

одалше заселення краю. Виникнення нових міст і сіл

Після Переяславської ради Сумщина перестала бути порубіжною територією, її уже не розділяв на дві частини державний кордон. Але те, що до 1654 р. цей край входив до складу двох держав, позначилось на його подальшому розвитку. Та частина Сумщини, що була у складі Речі Посполитої, тепер входила до української держави – Гетьманщини. Це територія нинішніх Глухівського, Конотопського, Кролевецького, Липоводолинського, Роменського,

Середино-Будського, Шосткинського та Ямпільського районів. Там виникають нові села: Юринівка (1657), Марчихина Буда (1660), Малий Самбір (1666), Андріяшівка (1666), Суходіл (1667), Козацьке (1667), Грузьке (1668), Ображіївка (1668), Сулими (1670), Бочечки (1680) і багато інших.

У другій половині XVII ст. на березі річки Бобрик (басейн Десни) поселилися старообрядці з Московії. Так було покладено початок Середині-Буді. Згодом село поповнилося вихідцями з Правобережної України і було включено до складу Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку.

У XVIII ст. заселення краю продовжується. Виникають населені пункти: Бееве (Липоводолинський район), Велика Берізка, Кам'янка (Середино-Будський), Волошнівка, Галка, Пустовітівка, Ріпки, Ярошівка (Роменський район), Макове (Шосткинський), Кошари (Конотопський), Великий Бобрик (Глухівський), Вільна Слобода (Краснопільський район).

Залюднювалася і південно-східна частина краю (сучасні Білопільський, Великописарівський, Краснопільський, Лебединський, Недригайлівський, Охтирський, Сумський, Тростянецький райони). Разом із нинішніми Белгородською, Воронізькою і Курською областями Російської Федерації ця частина Сумщини ввійшла до складу території, яка одержала назву Слобідська Україна. У другій половині XVII ст. тут розрослися міста і села, що виникли раніше.

В Охтирці 1651 року оселилися лише кілька десятків переселенців. У кінці 1652 – на початку 1654 р. із Правобережжя сюди

прибули 1589 біженців (чоловіків, жінок і дітей) з майном та худобою. 12 квітня 1654 р. олешнянський воевода писав до Москви, що «черкаси збудували у нашому заповідному лісі, на річці Охтирці новий острог Охтирський». У наступному році в охтирському острозі й на посаді проживало 1212 дорослих чоловіків, з них 651 – козаки. Отаманом був Д.Іванов, органом міського управління – ратуша. У 1656 р. царський уряд призначив у Охтирку воеводу. Управлінські й судові справи з цього часу розглядалися разом воеводою та отаманом.

У 1660 р. в Охтирці проживало вже 1235 козаків і 583 селянина. Якщо врахувати членів їхніх сімей, то цифру цю можна збільшити принаймні в 2–3 рази. Розбудовувалась і фортеця.

У середині 50-х рр. недалеко від давньоруського Липецького городища, на татарській сагмі (шляху), виникло місто Суми. На початку 1652 р. сотня козаків із м.Ставище Білоцерківського полку на чолі з отаманом Г.Кондратьєвим прибула до Путивльського повіту й просила поселити їх на давньослов'янському Берлицькому, або Суминому, городищі, що на р.Сумці. Згодом до них приєдналося ще 800 родин.

У липні 1656 р. на Сумське городище прибув воевода К.Арсеньєв з 52 служивими людьми. Йому було наказано організувати будівництво фортеці. Воевода активно взявся до справи і вже наступного року доповідав царю про «будівництво фортеці із дуба і облаштування помешкань для козаків».

Офіційною датою заснування м.Суми, згідно з рішенням Сумської міської ради, прийнято вважати 25 червня 1655 р. Слід зазначити, що в працях учених та краєзнавців (або творах за їх редакцією) Є.Альбовського, М.Аркаса, Д.Багалія, М.Грушевського, М.Костомарова, В.Талієва, Г.Петрова, П.Сапухіна вказується інша дата – 1652 р.

Новозбудована фортеця була найміцнішою в усій Слобідській Україні. З трьох боків її захищали ріки Сумка, Псел і Сума, а між ними із півдня – виритий перекоп. Суми мали два остроги, обнесені валом і стіною із загострених зверху дерев'яних колод. З півдня до фортеці прилягав посад, теж огорожений стіною. Стіни мали 27 башт і 12 проїзних воріт. Загальна довжина міських ук-

Полковник Герасим Кондратьєв

ріплень сягала майже 7,5 км. Уся територія міста була оточена ровом глибиною і шириною понад 3 м. У 1660 р. у Сумах проживало 2740 мешканців чоловічої статі, з них 1642 – козаки, 1060 належали до міщан і 38 – до селян.

В одному з описів 1678 р. говорилося: «Город Сумин побудован в дубовом лісі, завдовжки 3426 сажених¹, у місті 4 башти із проїзними воротами, 23 башти глухих, по острогу 8 проїзних воріт, із городу тайник до р. Псла, вода в ньому добра». У цей час на озброєнні гарнізону було 13 піщалей, у тому числі одна велика, вагою в 12 пудів, більше 200 мушкетів, пістолів. У порохових погребках зберігалось 50 пудів пороху, 63 пуди свинцю, 1000 ядер різного калібру.

Мав свої оборонні споруди і посад. Навколо нього також був насипаний земляний вал і викопаний рів глибиною в 3 м.

У середині XVII ст. побудована фортеця в Недригайліві. Місце для її будівництва було обране вдало: з усіх боків фортецю оточували річки Дригайлівка, Березівка, Тванка, Сула і болото. За наказом царя путивльський воевода прислав у Недригайлів гармашів. У 1660 р. місто охороняли 295 козаків. Упродовж наступного періоду місто розросталося, зміцнювались його оборонні споруди. Уявлення про забудову дає опис, зроблений в 1690 р. Недригайлів тоді складався з 3-х частин, які називались «казенний городок», «середній город», «великий город».

¹ Сажень – міра довжини, що дорівнює 2,1 м

Будівництво
Сумської
фортеці.
Діарама
з обласного
краєзнавчого
музею

«Казенний городок», або як його ще називали – «верхній городок», був найбільш укріпленою частиною міста. Його оточували рів глибиною 1,5 сажня (3,2 м), дерев'яна стіна загальною довжиною в 102 саж. (217 м) з помостами і брустверами для стрільців. 4 башти (3-чотирикутні і 1 – п'ятикутна) охороняли підступи до фортеці. Одна з них мала проїзні ворота. Крім того, до Сули виводила спеціальна «хвіртка». У цій частині міста знаходились адміністративні приміщення з прибутковими і видатковими книгами, урядовими наказами, пороховим арсеналом, вістовим дзвіном, запасами харчів і солі. На момент опису в погребі зберігалось 44 пуди пороху і 47 пудів свинцю, а в арсеналі – 7 піщалей і 112 мушкетів.

Земляними валами і стінами з баштами були захищені також і дві інші частини міста. Слід сказати, що на кінець XVII ст. Недригайлів уже втрачав значення військової фортеці. Це відбилось на стані його оборонних споруд.

Слобода Лебедин, заснована 1652 р., перетворилась у значне місто. У 1678 р. оборонні споруди включали глибокий рів, крутий земляний вал, на гребені якого височів частокіл, 20 башт, дев'ять з яких мали проїзні ворота. Довжина стін лебединських укріплень складала 1250 сажнів (2662,5 м). Гарнізон міста мав на озброєнні 9 гармат, 5 «піщалей затинних» і 99 мушкетів. У 1681 р.

місто мало 2061 мешканця чоловічої статі, з яких 403 були козаками полкової служби, 553 – козаками городової служби, 1089 – міщанами і 16 – московськими пушкарями.

У 1662 р. «діти боярські» з дозволу московського уряду заснували на р. Сирватка слободу Краснопілля. Пізніше ця територія перейшла у власність сумського полковника А. Кондратьєва, і його населення стало швидко зростати переважно за рахунок українців. У 1673 р. тут проживало 1136 чоловік, з яких 1058 були «черкаси городової служби і їх рідня», решта – московські служиві люди. Воевода І. Кусков залишив опис у 1685 р., де згадує про 6 башт із таємним ходом до річки. Біля краснопільського посаду був побудований ще один острог (фортеця). Він мав стіну висотою 2,25 саж. (4,8 м), 8 башт, 4 з яких мали ворота. Довжина фортечної стіни становила 820 сажнів (1746,6 м). Гарнізон міста мав 189 чол. Серед них: стрільців – 29 чоловік, дітей з ріднею – 159. Усього, таким чином, – 348 чоловік, з них служивих людей з родичами – 98, українських – 250. На момент опису в арсеналі міста зберігалось 13 піщалей запорізьких, одна з них важила 31 пуд і мала 50 ядер. Був у місті й вістовий дзвін вагою 10 пудів.

Ще в 1650 р. вихідці з волинського міста Миропілля заснували на р. Псел, у гирлі його притоки Удави, слободу з такою ж назвою. Вона швидко розросталась, перетворюючись в укріплене містечко. У фортеці знаходилося 3 церкви (Успіння Пресвятої Богородиці, Преображенська, Покрови Пресвятої Богородиці) і 2 – на посаді (Миколи Чудотворця та Архистратига Михаїла). При трьох церквах були школи: одна в острові і дві на посаді. У 1671 р. тут разом з козаками проживали 1367 чол. Поза містом у слободах за р. Пелом і по р. Удаві поселилися дворами 845 чол.

У 1659 р. отаман К. Васильєв привів із Правобережної України на р. Боровню 424 чол. Між Вільним і Олешнею вони заклали містечко, яке спочатку називалось Боровня, Боровля, а потім – Боромля. Уже в наступному році вона мала фортецю (острог), посаду і пригород. 1 березня царським указом сюди було прислано воеводу Є. Дурова. У 1665 р. тут нараховувалось 862 мешканці. Боромля мала досить міцні оборонні споруди. Острог оточувала стіна, побудована з двох пересічених рядів загострених зверху колод, простір між якими засипаний землею. Підсту-

пи охороняли 4 башти: 3 «глухі» і 1 з воротами. Посад теж захищала дубова стіна висотою в 1,5 сажня з брустверами і «котками». Вона теж мала башти: 1 з воротами і 4 «глухих». Пригород був оточений дубовим частоколом з однією «глухою» баштою. До нього вели двоє воріт. Загальна довжина стін навколо острогу, посаду і пригорода становила 745 сажнів (1586, 85 м). За фортечними стінами тягся рів довжиною в 775 сажнів (1650,75 м). Гарнізон Боромлі мав 9 гармат, 450 ядер до них і 24 пуди пороху.

У 1672 р. до Путивльського повіту прибула група переселенців із Правобережної України на чолі із сотником С. Форменком. За наказом царя путивльський воевода Г. Ромодановський поселив їх на давньому Вирському городищі, де р. Крига впадає у Вир. Москві, як уже згадувалось у розділі II, він повідомляв: «Побудував город Белопілля на старій татарській сакмі». Уже в 1672 р. тут проживало 1352 мешканці.

Центром міста був «городок», його ще називали замком. Він мав чотирикутну форму, оточений був дерев'яною стіною з 9 баштами і ровом. Загальна довжина фортечної стіни дорівнювала 210 сажням (447,3 м). На території городка стояли двір воеводи, казенний погріб, де зберігалися порох, свинець та інші військові припаси. До городка прилягав посад, теж оточений ровом і дубовою стіною, яка мала 13 башт. Гарнізон міста мав 6 гармат.

У 1681 р. до Білопілья були приписані 3 села Путивльського повіту: Крига (безпосередньо під Білопільям), Ворожба (за дві версти від міста) і Попівка (за п'ять верст). А в 1685 р. у цій місцевості відбулося розмежування земель, і Білопілья разом з названими селами було вилучене з Путивльського повіту і передане до Сумського полку. В усіх цих населених пунктах проживало 5255 чоловік. Білопільський гарнізон складався з 11 гармашів¹ і 765 козаків.

Після передачі Білопільщини до складу Слобідської України путивльські служиві люди виселені були на р. Снагость, а місто і села почали рости за рахунок українців. Особливо швидко розбудовувалась Ворожба. У 1685 р. в ній були сотник, отаман, 370 рядових козаків, 12 підсусідків² і 82 міщанина. Цього ж року

¹ Гармаш (від слова «гармата») – військовий, який відповідав за артилерію.

² Підсусідки – категорії селян, які не мали власного господарства й жили в чужих дворах, «під сусідами».

вихідці з Волині поселилися на березі р. Локня (притока р. Суджі, що впадає в р. Псел). Поселення відбувалося на землях сотника С. Юнока, тому й одержало назву Юнаківка. Незабаром невелика слобода перетворилась у значний населений пункт. У другій половині XVII ст. швидко зростає заснована ще в 1643 р. слобода Терни. У 1678 р. тут нараховувалося близько 700 дворів.

Слід сказати, що не всі нові села виникали за рахунок переселенців із Правобережної або Лівобережної України. Деякі з них заснувалися і заселялися мешканцями нашого краю. Зокрема Нижню Сирівку за наказом Сумської міської ратуші у грудні 1659 р. заселено мешканцями із Сум і Ворожби (Лебединської) на чолі з осадчим М. Малишевським. У це село було переселено 197 чол. із Сум і 87 – із Ворожби.

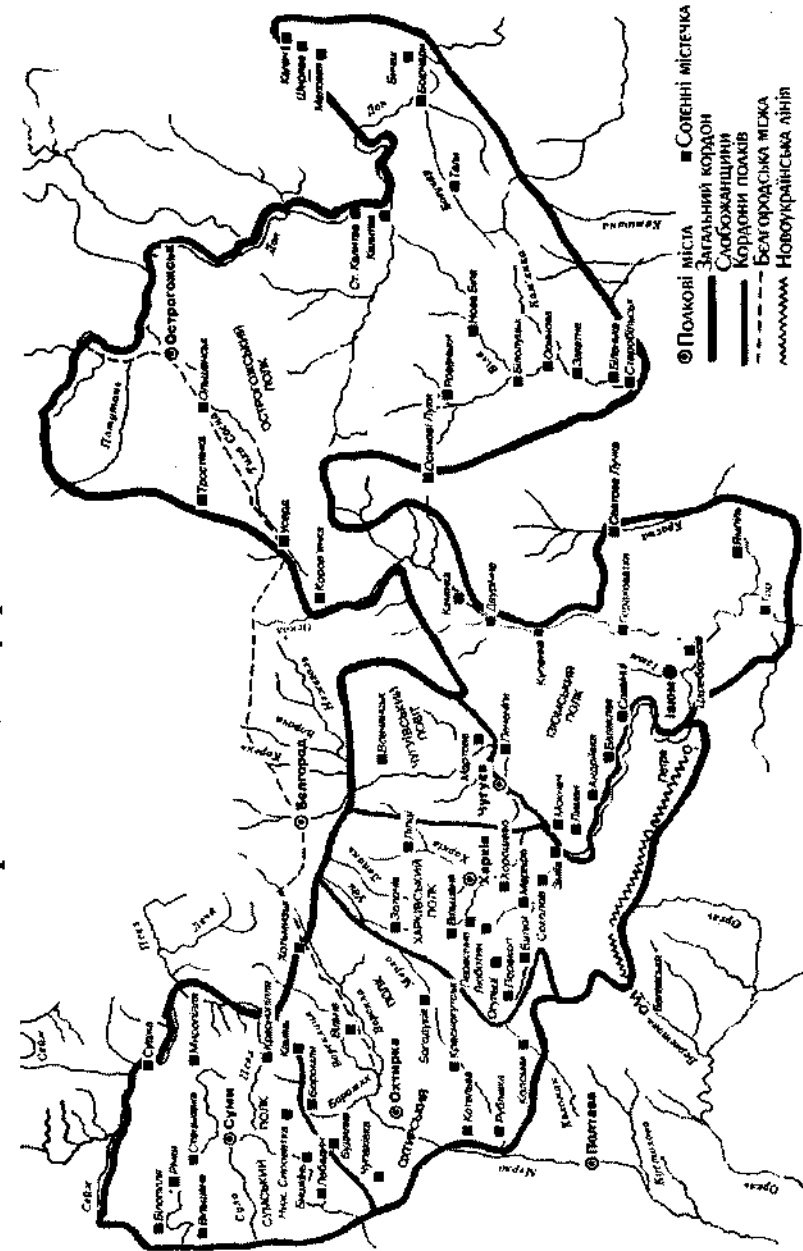
У 1689 р. за дві версти на південь від Ромоданівського шляху¹, на лівому березі р. Олешні, біля криниці Хочуні Г. Кондратьєв поставив полковницький двір, млин і церкву. Так виникла слобода Хочунь, яка пізніше стала називатися Хотінь – від назви міста, яке стояло тут в XIV ст. і було зруйноване татарами.

Крім названих, у другій половині XVII ст. на слобожанській частині нинішньої Сумської області виникли десятки нових українських і російських сіл: Стецьківка (1659), Кам'янка (1660), Низи (1662), Люджа (1664), Марківка (1665), Дурнове (1668), Рясне (1670), Степанівка (1670), Велика Чернеччина і Мала Чернеччина (1672), Могриця (1672), Великий Бобрік (1667), Підліснівка (1676), Бездрик (1677), Верхосулка (1678), Семеренки (1678), Бишкінь (1678), Запсілля (1680), Біловоди (1682), Бакирівка (1685), Славгород (1686), Кровне (1689), Миколаївка (1689), Криничне (1693), Малий Вистороп (1695), Шпилівка (1697), Терешківка (1698) і багато інших.

Крім Гетьманщини і Слобожанщини, територія сучасної Сумської області на той час включала і частину тодішньої Московської держави. Це – Путивльщина (нинішні Путивльський і Буринський райони), відвойована у Литви Московією на початку XVII ст.

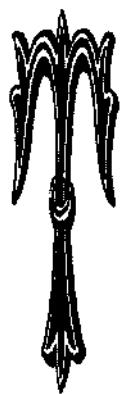
¹ Ромоданівський шлях – головний торговельний шлях на Лівобережній Україні, який проходив через Ромни до Криму.

Карта слобідсько-українських полків

Після приєднання України до Московського царства і заселення Слобожанщини Путивль перестає бути прикордонним містом. Але неспокій в Україні під час «Руїни», загроза татарських нападів зберігали за ним статус важливої фортеці. У 70-х рр. XVII ст. ця фортеця мала дев'ять башт, оборонну стіну і глибокий рів. Посад захищався земляним валом. У Путивлі перебував царський воєвода. Тут нерідко концентрувалися російські війська, що направлялися в Гетьманщину, Правобережну Україну чи Крим. Після підписання Росією угод з Туреччиною (1681) і Польщею (1686) Путивль почав утрачати роль стратегічного форпосту.

У другій половині XVII–XVIII ст. населення Путивльщини зростає. Саме з того часу стають відомими такі села, як Бобине, Бояро-Лежачі, Біжівка, Воскресенка, Гонтарі, Горки, Зінове, Клепали, Манухівка, Миколаївка, Олександрівка, Писки, Погаричі, Слобода, Степанівка, Стрільники, Хустянка, Чернеча Слобода, Черепівка, Юр'єве та ін.

Територіально-адміністративний устрій

На тій території Сумщини, що входила до складу Гетьманщини, ще в роки Визвольної війни склався полковий адміністративно-територіальний устрій¹. Усі більш-менш значні населені пункти стали сотенними містечками Лівобережних полків. У 1654 р. Глухів, Конотоп, Кролевець входили як центри сотень до Ніжинського полку. Глинськ, Костянтинів, Липова Долина, Ромни, Сміле – до Миргородського. Куземине, Грунь – до Полтавського.

Карабутове – до Прилуцького. Надалі належність названих міст та містечок до тих чи інших полків змінювалася.

¹ Полковий устрій – місцевий територіально-адміністративний, військовий і судовий устрій Гетьманської України XVII–XVIII ст.

Козацька старшина

Полковник

Сотник

Писар

У сотенних містах знаходилась урядова адміністрація, їй належала влада на території сотні. Очолював її сотник, який обирався разом із сотенною адміністрацією: писар – для ведення діловодства, осавул – відповідав за боєздатність козацької сотні, хорунжий – зберігав прапор та інші атрибути влади. Крім сотенної адміністрації, у містах існували й органи міського самоврядування – ратуші, де відбувалися засідання і велось діловодство у цивільних справах. Їх очолювали бурмистри, обрані міщанами. До міського управління входили соцькі, возні, писарі, ратушні, господарі та ін. Сотні, як територіально-адміністративні одиниці, ділилися на курені, до яких входили один або кілька сіл і хуторів. Козацькими справами на території куреня відав курінний отаман, селянськими – вїйт. І перший, і другий обиралися громадою.

Судочинство в сотні здійснював суд, до якого входили сотник, отаман, бурмистер, вїйт. Діловодство вів писар, а наглядав за правильністю ведення справ та виконання вироків – возний. У селах існували сільські суди: для козаків – із представників козацтва на чолі з отаманом, для селян – із представників селянства на чолі з вїйтом. Ці суди розглядали справи про крадіжки, побої, псування посівів тощо.

Основою судочинства в Гетьманщині був Литовський статут, створений у 1588 р. (третья редакція) як загальнодержавний кодекс права Великого князівства Литовського.

Переселяючись на Слобожанщину, українське населення Правобережжя і Лівобережжя приносило сюди ті форми соціально-політичної організації, які існували в той час на Гетьманщині. В результаті

уже в 50–60-х рр. XVII ст. тут склався теж полковий територіально-адміністративний устрій: сформувалось 5 слобідських козацьких полків, два з яких – Охтирський і Сумський – займали слобідську частину території нинішньої Сумщини, а також частину Харківської і Курської областей.

Охтирський полк сформувався у другій половині 50-х рр. У 1655 р. в Охтирці був лише отаман Д.Іванович, а в 1658 – уже полковник І.Гладкий. У 1668 р. полковником став І.Зінов'їв, а в 1681 – І.Перехрестов. Його батько – хрещений єврей І.Я.Перехрестов – прибув до Охтирки з Правобережжя. Полк ділився на сотні: Охтирську, Боромлянську, Кириківську, Богодухівську, Жигайлівську, Краснокутську й ін. На початку XVIII ст. за наказом Петра I зі складу Гадяцького гетьманського полку були виведені Котельв'янська і Коломацька сотні та приєднані до Охтирського полку. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. до Охтирського полку входило 12 міст і містечок та 27 сіл і слобід. На той час у ньому нараховувалось 5102 служивих козаків. У середині XVIII ст. Охтирський полк мав 22 сотні з 1248 козаками.

У кінці 50-х рр. створений Сумський козацький полк. Першим полковником став осадчий Г.Кондратьєв (до кінця 1658 р. був Сумським отаманом). Полк ділився на сотні, центри яких знаходилися в містечках Білопілля, Бишкінь, Ворожба, Глушкове, Краснопілля, Лебедин, Межиріч, Миропілля, Недригайлів, Нижня Сироватка, Вільшана, Річки, Суджа та ін. У 1755 р. нараховувалося 24 сотні, в яких несли службу 1354 козаки.

Структура слобідських козацьких полків, формування їх органів управління майже не відрізнялися від полків Гетьманщини. Уся влада зосереджувалася в руках полковника, якого обирала старшина і затверджував царський уряд. Як правило, він виконував свої функції впродовж усього життя. Але якщо поведінка полковника, його ставлення до підлеглих викликали занадто велике незадоволення козаків, або проти нього інтригували інші старшини, то він міг бути позбавлений своєї посади і достроково.

До полкової старшини входили: обозний (відав фортецями й артилерією, заміняв полковника за його відсутності, але не мав права підписувати універсали), суддя (здійснював судочинство у цивільних справах), осавул (допомагав полковнику у

військових справах), хорунжий (відповідав за полкову хоругву і музику), 2 писарі (один вів цивільні справи, другий – військові).

Військові справи вирішувалися на полковій раді, до якої входили полковник і полкова старшина. Головував на засіданнях полковник, а вів справи обозний. На раді полковник мав 2 голоси, а старшина – один. Судові справи вирішувались тією ж радою, але головував на ній суддя.

Полковник зі своїм урядом проживав у полковому місті. Там же знаходилася ратуша, де відбувалися засідання і велось діловодство у цивільних справах. Сотнею управляв сотник, якого обирала старшина. Йому допомагали писар, осавул, хорунжий, отаман. У сотенних містечках теж були ратуші.

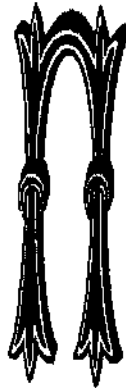
Майже в усіх містах Слобожанщини, крім козацьких органів управління, були ще й царські. Там сиділи московські воеводи зі своїми канцеляріями, приказними людьми і гарнізонами. В їхні обов'язки входило: організація оборони краю від татар, догляд за фортецями, командування служивими людьми, але на практиці вони втручалися і в інші справи.

Слобідські козацькі полки, у тому числі Сумський та Охтирський, підпорядковувались не гетьману України, а російському уряду: спочатку Розрядному приказу, а з 1688 р. – Посольському. Безпосередній нагляд за ними здійснював белгородський воевода. Він затверджував вибори полковників, контролював фінанси, з ним погоджувались кандидатури на посади.

Ставлення белгородських воевод до полкової адміністрації було, як правило, грубим і безцеремонним. Деякі з них дозволяли собі навіть рукоприкладство. Коли одного разу охтирський полковник Р.Кондратьєв прибув до Белгорода, щоб привітати воеводу Б.Шереметьєва зі святом, той лаяв його за те, що він написав до Москви скаргу на І.Перехрестова. Потім у присутності інших полковників, московських чиновників і чужоземців воевода почав бити Р.Кондратьєва по щоках, вирвав волосся, розбив носа і перебив ребро.

Не краще вели себе на Слобожанщині й російські воеводи. Вони заважали козакам торгувати, грабували пасіки і двори, самовільно встановлювали митні збори і податки, вимагали хабарі, чинили різні насильства.

У 1661 р. мешканці Сум скаржилися в Москву на воеводу Умая Шамардіна, який не повністю виплачував заробіток та чинив різні утиски. На «чорній раді» козаки рішуче виступили проти воеводи. Виправдовуючись перед царем, Шамардін у своїх листах учасників «чорної ради» називав «ворами і п'яничками». За наказом царя бунтівників було покарано, а організаторів виступу – Кіндратія Леонтієва і Феодосія Крестиченка – страчено.

еріод «Руїни»

Порушуючи Переяславські угоди, московський цар намагався контролювати збір податків в Україні, а захопивши Білорусь, змущував населення присягати на вірність Москві, в той час як білоруси воліли мати козацький устрій. Остаточно цар зрадив інтереси України тоді, як підписав Віленську угоду 1656 р. з поляками, не допустивши до переговорів українців. Сепаратний мир з Річчю Посполитою призвів до розпаду військової ко-

аліції між Україною, Швецією і Семиграддям (Угорщина), що врятувало Польщу від загибелі. А в Україні розпочалася братовбивча війна з втручанням іноземних військ. Ці лихі часи позначилися і на подіях у нашому краї. Новообраний гетьман Ю. Хмельницький не виправдав довіри козацької старшини щодо продовження політики Б. Хмельницького і відмовився від булави. Гетьманом обрали І. Виговського.

Занепокоєні обмеженням прав і привілеїв українського козацтва московським царем, І. Виговський зі старшиною прагнули розірвати переяславсько-московську угоду 1654 р. Інші старшини, на чолі з полтавським полковником М. Пушкарем і кошовим Війська Запорізького Я. Барабашем, стали в опозицію до новообраного гетьмана. Обидві сторони писали скарги в Москву і вели агітацію серед населення Гетьманщини. Так, миргородський полковник Г. Лесницький прислав у сотенне містечко Костянтинів (Недригайлівського району) грамоту, в якій писав, що на Україну йде московське військо, яке доведеться утримувати своїм коштом, а податки, що колись брали польський король і пани,

Гетьман Іван Виговський

тепер будуть сплачуватися царю; у Запоріжжі буде залишено лише 10 тис. козаків, решту ж перетворять у селян та міщан, а хто цього не захоче, той буде забраний у драгуни.

Царський уряд спочатку намагався примирити ворогуючі сторони. Певну роль у цій справі мали відігравати пугивльські воеводи. Зокрема, 17 січня 1658 р. гетьман І. Виговський та полковники І. Федоренко й Г. Лесницький зустрілись у Костянтинові з воеводою М. Зюзіним. Виговський скаржився на своїх супротивників і висловлював невдоволення, що цар зноситься із запорожцями, навіть не повідомляючи його про це. Зустріч однак не вплинула на подальший хід подій. Літописець

Печатка Виговського, «гетьмана великого князівства Руського» (в центрі – голуб з оливковою гілкою як вісник згоди)

С. Величко пише, що гетьман і воевода з'їхались, «достатньо перемовившись про що належало поміж себе і, погулявши, роз'їхались із Костянтинова по домівках».

І. Виговський починає переговори з Польщею і відновлює договір про взаємну допомогу з Кримом, а також готується до рішучої боротьби з опозицією, яку очолювали М. Пушкар і Я. Барабаш. Але у травні під Полтавою Пушкар загинув у бою, а кошовий Я. Барабаш потрапив у полон і був страчений. У цій братовбивчій війні загинуло 50 тис. українців, а Полтава була спалена.

У цей же час велика ватага пушкарівців підійшла до Глухова і почала грабувати заможні поселення. Глухівські міщани і козакки, вийшовши проти них, завдали їм поразки. Тут же полковник Гуляницький стратив кількасот свавільників. Сутички між прихильниками Виговського і Пушкаря мали місце в Ромнах, в с. Подільки (нині Липоводолинського району), і в інших місцях.

Досягши з поляками попередньої домовленості про приєднання України до Речі Посполитої і заручившись підтримкою кримських татар, І. Виговський 11 серпня 1658 р. виступає проти князя Г. Ромодановського, війська якого перебували на території України. Наприкінці місяця він підійшов до Липової Долини. 30 серпня сюди прибув польський дипломат С. Женецький, а наступного дня – царський посол В. Кикін. Переговори в Липовій Долині були складними. Виявилось, що частина старшини не хоче розривати договір з Московією. Гетьман І. Виговський під тиском ханського представника Карач-бея перейшов на бік Польщі, сподіваючись на її підтримку.

6 вересня 1658 р. у Гадячі між представниками України та Польщі був підписаний трактат про унію України з Польщею і Литвою, за яким Велике князівство Руське ставало рівноправним членом Речі Посполитої. Українська держава тоді обмежувалася трьома воеводствами (Київське, Чернігівське, Брацлавське), козацький реєстр складався з 30 тис. козаків, 10 тис. найманого війська. У Великому князівстві Руському все діловодство мало вестись українською мовою. У Києві передбачалося карбування своєї монети. Польським військам заборонялось перебувати на території князівства. Гарантувались права та привілеї козацтва.

Виговський підійшов до містечка Кам'яне (нині село Лебединського району) і намагався його взяти. Але, як пише С. Величко, «нічого йому не зміг учинити» і рушив до Гадяча. Не вдалася спроба взяти Київ. Виговський відійшов до Чигирина.

Отримавши наказ царя, Г. Ромодановський, який був з військом в Україні, почав наступ на Сіверщину. До нього з'їжджалися незадоволені гетьманом старшини. У кінці листопада за порадою Ромодановського вони обрали наказним гетьманом генерального суддю І. Безпалого, який укріпився в Ромнах, звідкля слав листи до Москви, інформуючи царський уряд про події в Україні і прохаючи допомоги.

Гадяцька угода розділила населення України на прихильників і противників союзу з Польщею і вирай загострила відносини з Московською державою. Цар розсилав в Україну грамоти, в яких звинувачував Виговського у зраді. А згодом розпочав відверту війну з Україною, засилаючи свої війська.

У другій половині грудня, одержавши допомогу від поляків та звістку про підхід татар, І. Виговський вирушив на Лівобережжя і під Новгородом-Сіверським оточив велике військо. Тут відзначився глухівський сотник Пилип Уманець. Між тим, царський уряд вирішив збільшити кількість своїх військ в Україні. На початку 1659 р. Москва вислала 150-тисячну армію на чолі з князем О. Трубецьким. 12 квітня, коли його військо підходило до Смілого, козакки Виговського напали на нього, але зазнали поразки. Заслони Ніжинського і Чернігівського полків відійшли до Конотопа, а Прилуцького – до м. Срібне. Навздогін їм вирушив з полками Семен Пожарський і, розгромивши козаків полковника Дорошенка, вирубав мешканців Срібного.

16 квітня московське військо з козаками Безпалого вийшло зі Смілого у напрямі на Конотоп. Недалеко від міста їх намагався зупинити Г. Гуляницький, але не витримав натиску ворога і зачинився у Конотопі.

19 квітня Трубецький наблизився до міста і розташувався біля нього. У Конотопі знаходились Ніжинський та Чернігівський полки, разом 4 тисячі чоловік. Наступного дня вони відкрили гарматний вогонь, не даючи ворогові оточити фортецю. 21 квітня під Конотоп прибули війська князів Куракіна, Пожарського та Львова і почалась боротьба за місто, яка тривала до 29 червня.

Спочатку зробили вилазку на ворожі позиції захисники міста, але були відбиті. Довідавшись від полонених, що в місті не більше чотирьох тисяч вояків, Трубецький вирішив узяти його штурмом. 28 квітня відправили молебень, військо було приведене у бойову готовність. О п'ятій годині ранку воно пішло на штурм з барабаним боем і розгорнутими знаменами. Зав'язався запеклий бій. У деяких місцях нападникам удалося видертись на фортечну стіну і навіть підпалити одну з башт. Але врешті-решт були відкинуті.

Не дали бажаних результатів і їхні спроби зруйнувати підкопами фортечні мури і засипати рів. Захисники міста зривали ці спроби. Як розповідає Самовидець, «вони під час вилазок наси-

пану у рів землю забирали і оборонний вал нарощували, штурмуючи який Трубецькой багато своїх людей втратив». Не взявши Конотоп штурмом, Трубецькой перейшов до тривалої облоги. Між тим гетьман І.Виговський, з'єднавшись із татарами, рушив до Конотопа. Під с.Шаповалівкою (нині Конотопського району) його військо нашттовхнулося на московський роз'їзд, що виїхав за «язиками». Роз'їзд був розгромлений, а козаки захопили «язика».

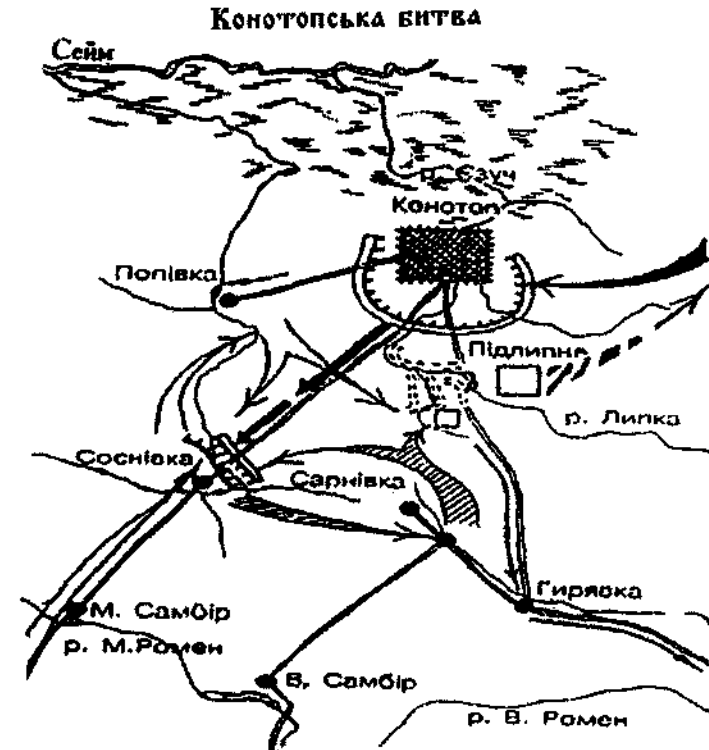
Підійшовши до с.Соснівка, Виговський розташував тут половину козацького війська під командуванням полковника С.Гуляницького, брата Григорія Гуляницького. Татари на чолі з ханом Махмет-Гіреєм були послані в урочище Пуста Торговиця (можливо, в районі нинішнього с.Торговиця на Конотопщині). Сам же гетьман із загоном козаків і найманців, набраних із поляків та сербів, на світанку 27 червня непомітно підійшов до позицій стрільців і вдарив по них з тилу. В результаті бою значна частина війська загинула, а козакам дісталися численні трофеї.

Заманюючи ворога у пастку, українське військо почало відступати, а Г.Ромодановський, С.Пожарський і С.Львов із 30-тисячним загоном відбірної кінноти кинулися його переслідувати.

28 червня царське військо переправилося через р.Куколку і під с.Соснівка вступило в бій з полками С.Гуляницького. А в цей час козаки розбили міст через річку і загнали її. Вода залила долину і відрізала воеводам шлях до відступу. Коли бій досяг найвищої напруги, «наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари», за словами С.Величка, на лівий фланг царського війська налетіла орда. Одночасно Виговський, переправившись через Куколку біля с.Попівка, атакував правий фланг. Це і вирішило справу. Битва перетворилась у побоїще. В річковій багнюці загинуло 30 тисяч відбірної кавалерії із синів боярських. Конотопські поля були густо вкриті ворожими трупами.

У полон потрапили князі Львов, Черкаський і Пожарський. Останній лаяв хана і гетьмана, за що і був страчений татарами. «Цвіт московської кінноти, яка здійснила щасливі походи 54 і 55 років, – констатує російський історик М. Соловйов, – згинув в один день: полонених переможці тисяч п'ять нещасних вивезли у чисте поле і різали як баранів».

Поразка московських військ і доля князя С.Пожарського знайшли свій відгук у ряді народних російських пісень. Одна з них починалася так:

➤ Маневр та атака військ гетьмана І.Виговського

➤ Маневр та атака військ татар

☐ Облога Конотопа військами Трубецького

➤ Рух російських військ

⋯ Відступ решток військ Трубецького

*За рекою, переправою, за деревнею Сосновкою,
Под Конотопом, под городом, под стеною белокаменной,
На лугах, лугах зеленых,
Тут стояли полки государевы,
Да и роты были дворянские и прочие...*

Далі розповідається про участь князя Пожарського в битві і його полон. У пісні згадується, як хан запропонував князю піти до нього на службу, але той відповів брутальною лайкою. Тоді хан наказав: «Изрубить его бело тело на части мелкие, Разбросать Пожарского подальче по чисту полю».

Погром під Соснівкою викликав переполох у Москві. Чекали нападу татар. «Царствующий град, – зазначає С. Соловйов, – затрепетал за собственную безопасность». У серпні за наказом царя все населення столиці було залучено до зведення оборонних споруд навколо міста. Ходили навіть чутки, що цар мав намір сховатися за Волгою, за Ярославлем.

Розгромивши царське військо під Соснівкою, Виговський і хан рушили до Конотопа, захопили ворожі позиції і відчинили браму. Князь Трубецькой, довідавшись про наступ козацького війська, спішно відступив до Путивля. Виговський з ханом кинулись навздогін і переслідували до р. Сейм, але втікачі, зачинившись в укріпленні, відбилися сильним гарматним вогнем.

Скористатися своєю перемогою Виговський не зумів – недобиті «лушкарівці», які прагнули зберегти союз із Москвою, підняли на бунт проти гетьмана населення Полтавського полку, яке боялося повернення польських порядків. Йому вчинили опір мешканці Ромна, Липової Долини, Смілого, Глинська.

Негативно відреагувала на діяльність гетьмана і Слобожанщина. Сумський полковник Г. Кондратьєв відмовився вести з ним переговори, а татари, союзники І. Виговського, зазнали поразки біля Сум. Невдачею закінчилася спроба полковника Жученка захопити з татарами Охтирський полк. Виступили проти Виговського також і лебединці.

10 липня Трубецькой і Безпалий прибули до Путивля, а Виговський тим часом відправився до Ромен – покарати його мешканців за підтримку Безпалого. Роменчани здалися без опору,

але покарання не уникнули. Розорені були Костянтинів і Глинськ. Із Гадяча Виговський надіслав польському королю трофеї, взяті під Конотопом: великий прапор, барабани і гармати.

Союзник Виговського хан Махмет-Грей дізнався, що новопризначений Москвою Ю. Хмельницький із запорожцями кошового отамана Івана Сірка погромив ногайські улуси. Татари подалися до Криму рятувати свій край. Орда йшла територією Сумського полку, грабуючи села і беручи людей у полон.

У цей час антигетьманська опозиція, за підтримки Москви, уміло агітувала проти Виговського, якого звинувачували у пропольській орієнтації. Бунт вибухнув у вересні 1659 р. Майже 3 тис. козаків було перебито за допомогою стрільців боярина Шереметьєва, а Ромодановський помстився конотопцям, віддавши місто на пограбування.

На козацькій раді в с. Германівка гетьман І. Виговський поклав булаву і втік до поляків. Цим скінчилось Велике князівство Руське і розпочалася громадянська війна, яка в історії позначилася як «Руїна»¹.

Таким чином, перемога над царським військом під Конотопом не дала І. Виговському бажаного результату – звільнення України з-під влади Москви. У 1667 р. гетьман І. Брюховецький вирішив спорудити на спомин полеглих у Соснівській битві православний храм чотиридесяти мучеників. Збудовано його було в Дружківці, передмісті Конотопа. Офіційно церква називалася Вознесенською, а в народі – Сорокасвятською.

40-тисячне військо князя Трубецького, оговтавшись після поразки, змушує 18-річного Ю. Хмельницького прийняти булаву гетьмана і 17 жовтня 1659 р. підписати нові статті договору, які скасовували Переяславські угоди. Ставши гетьманом, Ю. Хмельницький почав поширювати свою владу на Лівобережну Україну. Його загони з'явилися під Ромнами, а союзники-татари на початку 1662 р. напали на Путивль, однак були відбиті. Г. Ромодановський на цей час із військом перебував у Сумах.

Зазнавши невдачі на Лівобережжі, Ю. Хмельницький на початку 1663 р. зрікається булави і постригається в ченці. Рада правобережної старшини обирає гетьманом Павла Тетерю, а «чорна

¹ Руїна – доба української історії, що охоплює період від смерті Б. Хмельницького (1657р.) до 90-х років XVII ст. і характеризується політичними міжусобицями.

рада» у червні в Ніжині – лівобережним гетьманом Івана Брюховецького. З цього часу починається боротьба між П.Тетерею та І.Брюховецьким за владу над Україною. Перший спирається на допомогу Польщі, другий – Москви.

У жовтні 1663 р. польський король Ян II Казимир став з військом біля Білої Церкви. При ньому були гетьман П.Тетеря, відомі полковники І.Богун, Г.Гуляницький. У листопаді це військо разом з татарами переправилось на лівий берег Дніпра в район Ржищева і двома колонами почало заглиблюватись на територію Лівобережної України: одна на чолі з Я.Собеським – углиб Полтавщини, а друга з королем – на Сіверщину, до Глухова.

21 січня 1664 р. поляки увійшли до Кролевеця, де король тижень чекав П.Тетерю. Отримавши звістку про наближення І.Брюховецького, король з усім військом і гарматами вирушає назустріч. У Кролевеці жалишає свою скарбницю під охороною королівської гвардії.

Захопивши Конотоп, поляки розгромили місто, пограбували мешканців. До нашого часу дійшла легенда, що захоплений у полон сотник Нужний на шибениці прохав замінити покарання на палю, бо його батько був закатований так само.

Іван Брюховецький

Павло Тетеря

23 січня польське військо оточило Глухів. Літописець С.Величко пояснює прагнення Яна Казимира взяти Глухів («значне й міцне козацьке місто, прикордонне з Московською державою») тим, що після цього йому властяться «застрашити посполитий малоросійський народ і в той спосіб знову пригорнути сьогобічну Україну під свою владу».

Глухів був на той час досить потужною фортецею, мав кілька укріплених осередків, об'єднаних в одну оборонну систему, що включала в себе замок, оточений р.Есмань, її притокою Починок і глибоким ровом, наповненим водою, земляні вали, частоколи, брами.

Автор «Історії Русів» пише, що в місті зачинилися Чернігівський, Стародубський і Ніжинський козацькі полки на чолі з генеральним суддею П.Животовським. Був там і московський гарнізон А.Лопухіна.

Прибувши під Глухів, поляки зрозуміли, що швидко захопити його не вдасться, і взялись організувати облогу. Місто оточили шанцями і почали обстрілювати. Автор «Історії Русів» твердить, що на голови захисників безперервно сипались ядра. Бомбардування не дало бажаного результату, і тоді вирішили зробити підкоп, щоб підірвати фортечні мури. Але з п'яти виритих і заповнених порохом підкопів вибухнули тільки два, та шкода від них була незначна. Натомість постраждали нападаючі, кинувшись у вузькі прориви. Усе це призвело до того, що король Казимир із сенаторами, як відзначає С.Величко, «впав у велику скорботу».

Становище поляків ускладнювалося ще й тим, що вони опинились майже в оточенні ворожих військ. У Батурині стояли І.Брюховецький і Г.Ромодановський, у Путивлі – Ф.Куракін, у Брянську – Я.Куденкович-Черкаський. До того ж давала відчувати себе зима, не вистачало продовольства і фуражу.

30 січня, повідомляє С.Величко, І.Брюховецький прибув до Глухова і зупинився обозом за півмилі від міста. Залишивши в таборі піше військо, послав проти поляків кінноту, яка двічі атакує королівські позиції, але без вирішального успіху. Надвечір до поля бою надійшла допомога з артилерією. Під час вечірнього дзвону козацьке військо кинулось в атаку. Поляки не витримали і, зазнавши великих втрат, «заледве вскочили у свій обоз», а потім, говорить С.Величко, «не могли більше стерпіти козацького штур-

му проти себе, змушені були ганебно покинути всі гармати і мортири ... налегці втекли з королем Казимиром з-під Глухова».

Довідавшись про невдачу поляків під Глуховом, повстали крoлевчани, вигнали їхню залoгу з міста, а залишену королем скарбницю пограбували.

З-під Глухова польське військо відступило у напрямі Новгород-Сіверського. Його переслідували І. Брюховецький і Г. Ромодановський. 21 лютого 1664 р. під с. Пирогівка (за іншими даними – під Воронежем) вони наздогнали поляків і вчинили бій. Зазнавши втрат, король переправився через Десну і пішов до Новгород-Сіверського. Військові дії на території нинішньої Сумської області закінчились. У той час поляками був розстріляний під с. Комань (Новгород-Сіверщина) уславлений полковник І. Богун, звинувачений у зраді.

* * *

У 1665 р. гетьман І. Брюховецький задумав здійснити візит до столиці, сподіваючись цим зміцнити своє становище в Україні. Влітку він прибуває до Глухова. Незабаром сюди приїздять генеральна і полкова старшина, духовні особи і депутати від міст. У серпні ця поважна делегація вирушила до Путивля, її зустрів стольник Олфімов і супроводив до Москви.

Після поїздки І. Брюховецького до Москви в усі найголовніші міста України царський уряд послав своїх воевод та урядовців, які взялися переписувати населення і накладати податки. З'явився воевода і в Глухові. Вже в квітні 1666 р. до Москви почали надходити гроші, мед і хліб, зібрані з селян та міщан Глухівщини.

Господарювання царської адміністрації викликало загальне незадоволення з боку населення. Цим скористався гетьман Правобережної України П. Дорошенко, розпочав боротьбу за об'єднання Правобережжя і Лівобережжя під його булавою. Брюховецький вирішує взяти ініціативу у свої руки й очолити опір Москві. На початку 1668 р. він збирає у своїй резиденції в Гадячі полковників і старшину, заявляє, що єдиний вихід – вигнати царських воевод і віддатися під протекцію турецького султана. На Україні починається повстання. Московські залoги або знищуються, або залишають місто.

У лютому до Глухова прийшов запорозький полковник Урбанович із півтора тисячами козаків. Воевода М. Кологривов із царськими ратними людьми зачинився в «малому місті». Глухівчани вирішили запропонувати воеводі добровільно здатись, а якщо він цього не зробить, обіцяли застосувати силу. Тоді й були взяті під контроль Ромни, Кролевець та інші міста.

Бажаючи повернути на свій бік слобідські полки, Брюховецький звертався до населення Слобожанщини з листами, в яких попереджав, що Москва має намір віддати Україну полякам. Під Охтиркою разом із запорожцями з царськими воеводами бився І. Сірко.

Гетьманування І. Брюховецького закінчилося трагічно. 8 червня 1668 р. під Опішнею (Полтавщина) його вбили козаки, а гетьманом обох берегів Дніпра оголосили П. Дорошенка. Отримавши булаву, він вирушив на Путивль. Але до міста Дорошенко не дійшов. Неприємні звістки з Правобережжя змусили його повернути на Чигирин. Не бажали піддаватись Дорошенку і лівобережні міста, яким не подобалась його татаро-турецька орієнтація. На території нашого краю нового гетьмана не визнали Сміле, Карабутове та ін., за що були пограбовані. Одночасно союзники Дорошенка – татари – напали на Суми, Краснопілля, але були відбиті.

На початку березня 1669 р. у Глухові зібралась рада, щоб обрати гетьмана Лівобережної України. На ній були присутні Чернігівський і Новгород-Сіверський архієпископ Лазар Баранович, обозний Петро Забіла, суддя Іван Самойлович, осавул Матвій Гвинтовка, генеральний писар Карпо Мокрєвич, бунчужний Лукаш Зборовський, хорунжий Василь Свириденко, старшина Стародубського, Чернігівського, Ніжинського, Київського, Переяславського полків. Царський уряд представляли князі Г. Ромодановський, стольник А. Матвєєв і дяк Г. Богданов.

Гетьманом обрали чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. Тоді ж підписали так звані «Глухівські статті», в яких, зокрема, говорилося, що ряд міст, у тому числі Кролевець і Вороніж, які під час виступу І. Брюховецького були «до решти полонені і розорені», одержують пільги на 10 років, а містечка і села – на 3.

Довідавшись про вибори в Глухові, П.Дорошенко посилає на Лівобережжя полковника Манжоса, який розташовується з військом на Роменщині. Йому на допомогу ідуть Полтавський, Миргородський і Лубенський полки, які не брали участі у глухівській раді. До боротьби з Д.Многогрішним залучають і татар.

Проти прибічників П.Дорошенка Д.Многогрішний вислав військо під командою наказного гетьмана Стрієвського, яке під селом Рогинці, недалеко від Ромен, завдало їм поразки.

Між тим на допомогу дорошенківцям прийшла орда. На початку вересня 1669 р. об'єднане українсько-татарське військо Дорошенка зустрілося з військом Стрієвського під селом Нова Гребля (40 км від Ромен). Стрієвський зазнав поразки і втік. Від повного розгрому гетьманське військо врятував компанійський полковник М.Кияшко, який зібрав його рештки й організував оборону в обозі. Обоз, орда з козаками Дорошенка, захопивши ясир, відійшла. Д.Многогрішний взявся підпорядковувати собі Роменщину.

Гетьманування Д.Многогрішного, як й І.Брюховецького, закінчилось передчасно. Незадоволена ним старшина організувала змову. 13 березня 1672 р. вночі змовники схопили гетьмана в його батуринській резиденції і відправили до Москви на розправу.

Місцем обрання нового гетьмана на прохання старшини цар призначив Конотоп. Сюди для здійснення церемонії були послані Г.Ромодановський, думний дворянин І.Іжевський і дяк А.Ташликов. З ними прибуло стрілецьке військо. Але на підході до Конотопа старшина зустріла московських представників і просила, щоб рада відбулась не в Конотопі, а між Конотопом і Путивлем – в урочищі Козача Діброва. Ромодановський погодився.

17 червня біля шатра воеводи обладнали місце, поставили ікону Спаса, на стіл поклали булаву, поряд поставили бунчук і прапор. Архієпископ Чернігівський Лазар Баранович прочитав молитву. Потім воевода звернувся до старшини і козаків, пропонує «по своїм правам і вольностям» гетьмана обрати. З натовпу почулись голоси – називали генерального суддю Івана Самойловича. Полковники Райга і Солонина взяли Самойловича під руки і поставили на стіл. Старшина, козаки і міщани за-

кричали: «Хай Іван бере булаву і буде гетьманом!» Самойлович булаву взяв. Після цього старшина і бояри увійшли до шатра, відслужили молебень, і Лазар Баранович привів нового гетьмана до присяги.

Вибори відбулися. Новий гетьман був сином священника (мав парафію біля Конотопа). Тоді ж були оформлені умови, за якими І.Самойлович мав гетьманувати, так звані «Конотопські статті». За період його гетьманування (1672–1687 рр.) на території Сумщини не відбувалося значних подій. Але оскільки лівобережний гетьман за активної підтримки московських воевод вів боротьбу з П.Дорошенком, Ю.Хмельницьким та їхніми союзниками-татарами і турками, то деякі міста нашого краю нерідко ставали місцем нарад і зосередження військ.

У 1673 р., готуючи похід проти Дорошенка, І.Самойлович і Г.Ромодановський з'їхались у Сумах. Було вирішено, що російські й українські війська з'єднаються між Глинськом та Лохвицею і рушать на Правобережжя. Похід виявився безрезультатним, тому почали готувати новий. 29 травня 1675 р. в Сумах знову відбулась нарада. На ній були присутні гетьман з генеральною старшиною, князь Г.Ромодановський і царський посланець стряпчий С.Алмазов. Йшлося про організацію походу проти П.Дорошенка і про те, чи потрібно в боротьбі з ним, татарами і турками вступати в союз із поляками.

У 1677 р. турецько-татарська армія облягла Чигирин. При ній був і Ю.Хмельницький, проголошений перед тим турками гетьманом Правобережної України. Гетьман І.Самойлович готується надати допомогу чигиринській фортеці. Московський уряд теж посилає військо в Україну на чолі з князями В.Голіциним і Г.Ромодановським, яке концентрується в Путивлі. Голіцин із частиною стрільців залишається в Путивлі, а Ромодановський влітку вирушає назустріч Самойловичу. У Липовій Долині вони об'єднуються і виступають у похід. У боротьбі за Чигирин у складі Ніжинського і Лубенського полків брали участь Конотопська і Роменська сотні та Сумський Слобідський полк.

Під час так званих Кримських походів Василя Голіцина (1687 і 1689 рр.) Суми й Охтирка ставали місцем збору московських військ. У цих походах брали участь Сумський і Охтирський полки. Обидва походи були невдалими. Ось що розповідає С.Велич-

ко про поразку слобідських полків в одному із боїв: «Кримський хан, побачивши безлад у слобідських полках, міцно вдарив по них і вчинив немало шкоду в полку Охтирському і Харківському чи Сумському, і зробив би більшу, коли б гетьман після нагального і слізного прохання тих полковників не послав у рятунок кількох піхотних сердюцьких полків, які в дощ, що тоді йшов, швидко поспішили до переможених козаків і кількаразово вдарили на орди міцним вогнем зі своїх мушкетів». Молоді царі Іван і Петро Олексійовичі спеціальною грамотою від 2 серпня 1687 р. відзначили заслуги сумських полковників Герасима та Андрія Кондратьєвих під час Кримського походу 1687 р. Першому було пожалуване дворянство, другому – придворний чин стольника.

У цілому протягом другої половини XVII ст. Сумщина, особливо її слобідська частина, продовжувала бути об'єктом татарських грабунків. При цьому напади кримчан найбільше активізувались у періоди дестабілізації суспільного життя України, зумовленої боротьбою старшинських угруповань за владу і втручанням у цю справу іноземних держав. Татарські загони грабували українське населення або з власної ініціативи, або як союзники якоїсь із воюючих сторін.

Орда постійно спустошувала територію Харківського й Охтирського полків. У 1680 р. багато сіл було пограбовано і знищено, захоплено тисячі голів худоби, а сотні людей відведено в неволю. Для боротьби з татарами біля Путивля було зібране московське військо на чолі з князями В.Голіциним і Г.Ромодановським. Сюди ж із козаками прибув і гетьман І.Самойлович. Набіги мали місце в 1687, 1689, 1690, 1699 роках і навіть у першій половині XVIII ст.

Розділ VI.

Північна війна
на території
нашого краю

Військові дії

військові дії

У 1700 р. почалася довготривала російсько-шведська війна, відома в історії під назвою Північна. Росія боролася за побережжя Балтійського моря, але події розгорнулися таким чином, що через деякий час далека від Прибалтики Україна стала ареною найважливіших військово-політичних баталій.

Із самого початку війни цар, усупереч «Березневим статтям» Богдана Хмельницького, використовував українське військо за межами Ук-

раїни. На північ у 1700 р. був відправлений Ніжинський полк, у складі якого перебували Конотопська, Кролевецька, Глухівська, Воронізька та Ямпільська сотні. А Глинська, Роменська і Смілянська сотні у складі Лубенського полку брали участь в облозі Риги. У Прибалтиці воювали і Слобідські полки. Сумський полк під командуванням полковника А. Кондратьєва до 1702 р. діяв у Інгерманландії. Коли військові дії перенеслися на територію Польщі, туди відправили козацькі полки, в тому числі й Ніжинський.

Чужа для України війна стала для неї важким тягарем. У народі наростало невдоволення, а в середовищі старшини – антиросійські настрої. Визрівало бажання скористатися війною і з допомогою шведів звільнитися від московського панування. Це бажання по-

Петро I

Карл XII

вністю поділяв і взявся його реалізувати гетьман Іван Мазепа. Один французький дипломат характеризував його як дуже шанованого у козацькій країні. Він привертав до себе твердою владою, воєнною відвагою, великим досвідом у політиці, слідкував і знав, що діється у чужоземних країнах.

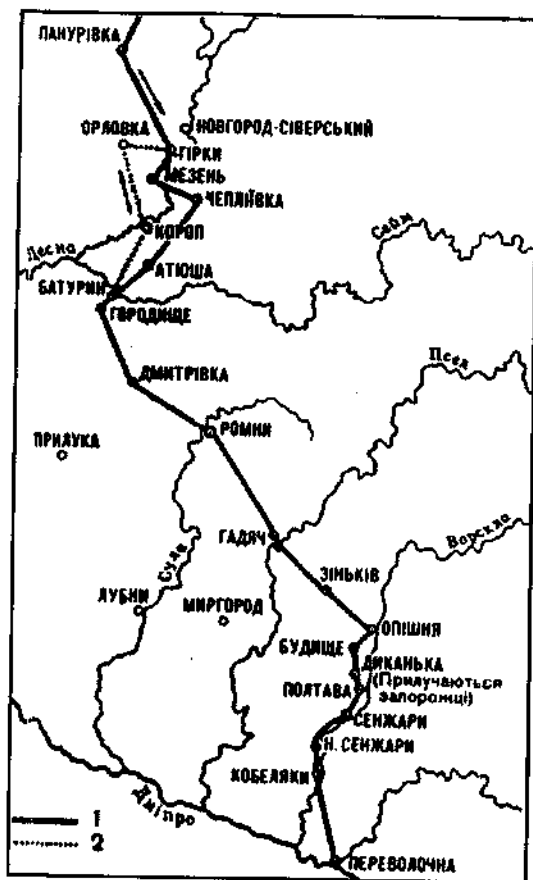
Восени 1708 р., маючи намір пробитися до Москви через північні райони України, Карл XII прибув на Чернігово-Сіверщину. Сюди ж стягувалося і російське військо на чолі з царем Петром I. Штаб-квартира царя знаходилася в містечку Погребки (нині с. Коротченкове Шосткинського району). Головнокомандувач військами в Україні О. Меншиков мав ставку в с. Чорториги (нині Глухівський район). Сумщина ставала ареною важливих подій.

24 жовтня 1708 р. І. Мазепа виїхав з Батурина назустріч шведській армії. У ніч на 25 жовтня він перейшов Десну на територію, яка тоді уже контролювалася шведами. Тут гетьман звелів вишикувати військо і повідомив йому, що заради звільнення Вітчизни від царського гніту вирішив приєднатися до шведів.

Іван Мазепа

Похід шведів
через Україну

28 жовтня І.Мазепа прибув до головної квартири Карла XII, яка розташувалася в с.Горки на Десні, недалеко від Новгород-Сіверського. 29 жовтня його прийняв король, і між ними був укладений договір про взаємодопомогу.

Наступного дня І.Мазепа звернувся до стародубського полковника І.Скоропадського з листом, в якому пояснював причини свого вчинку. Він писав, що не міг далі спокійно дивитися, як «ворожа нам здавна сила московська», користуючись станом війни, «почала забирати малоросійські городи в своє володіння, людей наших пограбованих і до кінця знищених із них повиганявши, а своїми військами осаджувати». Гетьман повідомляв Скоропадському, що має докази про те, що росіяни «нас, гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорізького війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перетворити, народ же малоросій-

Троїцький собор,
де було проголошено анафему
Мазепі.
Глухів

ський навки віддати у рабство». Мазепа завіряв І.Скоропадського, що Карл XII «від того московського тиранського іга Вітчизну нашу Малоросійську і Запорозьке військо звільнить, а забрані наші права та вольності не тільки поверне, але із загальною користю і з безсмертною справою Запорозького війська на майбутній вік примножить і розширить...».

Подібні листи І.Мазепа надіслав й іншим полковникам, а також Війську Запорізькому, закликаючи перейти на його бік. Але полковники не відгукнулись на його заклик, а козаки, що спочатку йшли за гетьманом, боячись царської кари, почали розбігатись. Лише запорожці під проводом кошового Костя Гордієнка перейшли на його бік.

Царський уряд наказав розташувати вздовж Десни кілька драгунських полків, щоб не допустити переходу до Мазепи козаків, які перебували у складі російської армії.

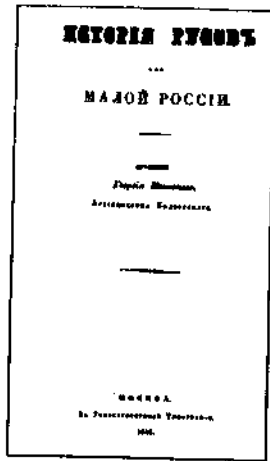
28 жовтня цар підписав маніфест, у якому говорилося, що гетьман «зрадив» і разом з польським королем С.Ліщинським хоче «малоросійську землю поработити і знову під владу Польщі, церкви божі і світлі монастирі віддати в унію». Маніфест закликав старшину їхати до Глухова обирати нового гетьмана.

5 листопада відбулося в Глухові театральне дійство, завдання якого – дискредитувати Мазепу, виставити його на глум. У центрі міста було збудовано дерев'яний поміст, на ньому – шибеницю. На ешафот поставили опудало («персону») з андріївською стрічкою через плече, яка мала зображати Мазепу. На поміст піднялися О. Меншиков, Г. Головкин і розірвали патент на звання кавалера ордена Андрія Первозваного. Потім оголосили «провини» Мазепи, зірвали з «персони» андріївську стрічку, після чого кат повісив «персону» на шибениці.

6 листопада відбулися вибори гетьмана. Почалося з молебня в церкві Святої Трійці. Потім усі вийшли на площу, де зібралися козаки і посполиті. Князь Долгорукий виголосив вступну промову, в якій обіцялося зберегти права і вольності України. Після цього, згідно з церемонією, старшина повинна була порадитися. Але оскільки все було вже вирішено царем, то одразу ж оголосили прізвисьце І. Скоропадського. Той відмовлявся, радив віддати булаву молодшому й енергійнішому П. Полуботку. Але старшина підхопила кандидата під руки, поставила на стіл, і всі почали йому кланятися та поздоровляти з обранням. Князь Долгорукий

Павло Полуботок

Книга про події
російсько-шведської
війни

вручив новому гетьману бунчук, прапор, булаву і печатку. Всі пішли до церкви. Там після відправи Скоропадський прийняв присягу, складену в Посольському приказі. Керував складанням присяги глухівський протопоп Борзаківський.

Того ж дня гетьман частував полковників і полкову старшину обідом, а народу розкидали гроші в паперових пакунках, від 7 алтин до гривні в кожному. Весь день стріляли з гармат і рушниць.

Через кілька днів до Глухова приїхав ще один полковник – наказний Лубенський В. Савич, і в соборній церкві відбулася присяга старшини. На ній був присутній Чернігівський архієпископ Іоанн Максимович.

У листопаді 1708 р. Петро I перебував у Глухові, Путивлі, а в Лебедині розташував свою штаб-квартиру. При ній був і новий гетьман. Перебування в Лебедині цар використав для розправи над своїми противниками. Сюди звозили усіх підозрілих, допитували, піддавали тортурам і карали.

Про те, як це відбувалося, розповідає автор «Історії Русів»: «Карання те було звичайним Меншикова ремеслом: колесувати, четвертувати і на палю садити, а найлегше, що його вважалося за іграшку, вішати і голови стинати. Провини їхні встановлено від признання їх самих, і для того надійним засобом було препохвальне тоді таїнство-тортури. ... які ведено з

Хрест на могилі
закатованих козаків.
Лебедин

Катування
козаків-мазепинців
у Лебедині

усією акуратністю і в згоді з Соборним Уло-
женням, себто ступеня-
ми і за порядком, –
канчуками, батогом і
шиною, або розпече-
ним залізом по тілах
людських, які від того
кипіли, шкварились і
знималися. Той, хто
пройшов одне випро-

бування, переходив до другого, а хто всіх їх не витримав, того вва-
жали з певністю за винного і приводили на страту. Потерпіло
таким чином людей, що не перейшли тих проб тортурами, до де-
в'яти сот».

Ще у 50-х роках ХХ ст. на могилі закатованих козаків стояв
хрест, а коли прорізали нову вулицю – поховання знищили. З
проголошенням Україною державної незалежності Сумське об-
ласне товариство охорони пам'яток разом з «Просвітою» віднови-
ли курган, освятили козацький хрест.

Після Лебедина Петро І зі своєю штаб-квартирою прибув до
Сум, де у Воскресенській церкві був присутній на молебні. За
наказом царя жителі відбудували стару дерев'яну фортецю, за-
хисні вали і потайний підземний хід від Воскресенської церкви
до Псла. У Сумах розмістилася ставка російських військ з трьо-
ма резервними полками на чолі з царевичем Олексієм. Голов-
ною турботою царя стала організація оборони «слобідських

містечок» в районі Охтирки, куди в лютому 1709 р. Петро І і
виїхав, де перебував 5 днів.

Карл XII і Мазепа з військом теж просувалися на південь. Пол-
ковники, які були з Мазепою, розсилали звернення до своїх
полків, закликаючи козаків приєднуватися до них.

16 листопада король вирушив з Городища на Голінку і далі на
Дмитрівку, що на Роменщині, а 18 листопада підійшов до Ромен.
Роменський сотник Пирожський допоміг шведам узяти місто без
бою і влаштував їм урочисту зустріч. Тут Карл XII розмістив свою
штаб-квартиру. Сюди ж до Мазепа приїхали лохвицький, лу-
комський, піратинський, чорнужинський і сенецький сотники.
Гетьман наказав їм зібрати у Лубенському полку, куди входили і
Роменська, Глинська та Смілянська сотні, для шведської армії
24 тис. волів, 40 тис. свиней, 60 тис. осьмачок¹ житнього і 40 тис.
осьмачок пшеничного борошна. Але зібрати всього не вдалося.

У листопаді Мазепа посилав з Ромен довірених людей на Пра-
вобережну Україну, щоб організувати там опір Москві та забез-
печити зв'язки з Польщею і Туреччиною. В усі регіони розсила-
лися вірні люди, які закликали українців не вірити царю і боро-
тися з московитами.

5 грудня він відправляє роменчанина Феська Хлюса з листом
до польського короля С.Ліщинського з проханням прискорити
його прихід з військом в Україну. Ф.Хлюс був схоплений в с.Ли-
сянка, а в с.Кореньок (Глухівського району) закатовано мазе-
пинського прибічника козака Грицька Пархоменка.

Починаючи боротьбу з царським гнітом, І.Мазепа сподівався
на розуміння і підтримку з боку українського народу, але цього
не сталося з цілого ряду причин. Передусім на всіх гнітюче подія-
ла жорстока розправа, вчинена Меншиковим над батури́нцями.
За наказом царя Петра І оборонців гетьманської столиці, разом з
6 тис. цивільного населення (до останнього немовляти) було вирі-
зано. Для залякування українців переможці прибавляли поране-
них козаків цвяхами до воріт і сплавляли Сеймом до Дніпра. Ко-
менданта Батури́нської фортеці полковника Павла Чечеля, за-
хопленого пораненим у полон, було засуджено до розстрілу і ра-
зом із трьома старшинами у Глухові розстріляно.

¹ Осьмачок – міра ваги для силучих речовин.

Дізнавшись про розправу, Мазепа сказав: «Україна, Батурином залякана, боїтись буде заодно з нами стояти». І дійсно, міста і села перебували у страхі і мало хто наважувався чинити опір російському війську. Фізичний тиск доповнювався психологічним і моральним за допомоги численних маніфестів та звернень Петра I.

Атмосферу, що запанувала в Україні, добре охарактеризував відомий історик О.Оглоблін: «Всі засоби терору психічного і фізичного: пропаганда, обіцянки, погрози, цивільні церемонії і церковні обряди, зневагу і знущання, кари й найжорстокіші тортури і страти, меч і вогонь, все кинула Москва у 1708 р. проти гетьмана Мазепи та його однодумців, а разом проти всіх прагнень українського народу на волю й незалежність».

На боці гетьмана Івана Мазепи, крім загону запорожців на чолі з кошовим отаманом Гордієнком, лишались Роменська, Глинська та Смілянська сотні Лубенського полку.

З листопада 1708 до лютого 1709 р. військові дії відбувалися включно на території Сумщини. Переважна більшість населення краю сприймала шведів як жорстоких чужинців, чинила їм опір і надавала допомогу російсько-українському війську.

Перший бій стався біля с. Гамаліївка (нині Шосткинський район), після якого російсько-українське військо відійшло до Глухова. Потім розгорілася боротьба за містечко Сміле, яке неодноразово переходило з рук у руки. В першій половині грудня шведи невдало штурмували Недригайлів.

Російське командування використовувало місцевих селян, козаків, священників у ролі «шпигів», тобто розвідників, добуваючи таким чином інформацію про шведів. У листопаді 1708 р. мешканці с. Межиріч були направлені в район розташування армії Карла XII, який перебував у Ромнах. Повернувшись, доповіли: «Під Гадячем на р. Псел розкопали гроблю, боячись нападу росіян».

Проти шведських військ організувались партизанські загони, які руйнували тил Карла XII. 16 листопада 1708 р., направляючись із Городища до с. Галенки, король послав свого ад'ютан-

та Лінрота до загонів генералів Крейца і Круза. По дорозі Лінрот і його люди були побиті козаками-партизанами. Лише один поранений солдат врятувався і повідомив королю про долю його ад'ютанта. Майже одночасно з цим загін селян напав на шведів у районі Десни. Меншиков писав Петру: «І селяни малоросійські беруть участь у військових діях проти шведів. Біля одного містечка на Десні півтори сотні шведів порубали, а частину взяли в полон». Слід сказати, що войовничість селян певною мірою підігривала царська обіцянка видавати за кожного полоненого генерала по 2 тис. руб., за полковника – по 1 тис., за іншого офіцера – відповідно до його чину, за рядового – по 5 руб., а за кожного вбитого шведа – по 3 руб.

У період цих подій активну допомогу шведам надавали роменчани. Князь Д. Голіцин пізніше писав: «Грицько, сотник Роменський, із шведами постійно здійснює напади на міста і села. Містечко Сміле і Недригайлів, а також два села Сумського полку разорили». Філарет (Гумілевський) відзначає, що в XIX ст. за Сулою, на горі, на відстані однієї версти від Недригайлова ще зберігалися рештки укріплення, що належало гетьману Мазепі. Воно мало глибокий рів та артилерію, спрямовану на Недригайлів.

Весною 1709 р. шведська армія взяла в облогу Полтаву. Під командуванням Карла XII перебувало 30-тисячне військо, хоча і послаблене, але достатньо боєздатне. На виручку місту поспішила 42-тисячна армія на чолі з царем. Генеральна битва відбулася під Полтавою 27 червня 1709 р. В ній і вирішилася доля Північної війни. Першими в атаку кинулися шведи, але їхній натиск було відбито. У наступ своїх вояків повів сам цар. Коли його кіннота оточила фланги армії Карла XII, та почала шукати порятунку в безладній втечі. Шведський король, поранений напередодні, мало не потрапив у полон. Рештки його війська склали зброю, а сам Карл XII і гетьман Мазепа знайшли притулок у турецьких володіннях. Чорні хмари нависли над Запорізькою Січчю та Україною.

Французький посол доповів у Парижі: «Московський генерал Меншиков приніс в Україну всі страхиття помсти за війну. Всіх

приятелів Мазепи безчесно катовано. Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і являє страшну картину варварства переможців». Недарма Тарас Шевченко писав:

*...Батурин спалила,
Сулу в Ромні загатила
Тільки старшинами
Козацькими... а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла,
Насипала бурта
На Орелі... на Ладозу
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота гатила.*

(«Три ворони», «Кобзар», К., 1993р.)

Не переніши поразки, гетьман Іван Мазепа помер 22 вересня (за старим стилем) 1709 р. Похований був спочатку у Варниці поблизу Бендер, а потім у монастирі святого Юрія поблизу Ясс.

Події 1708–1709 рр. значно вплинули на політичну свідомість українського суспільства. Хоча І.Мазепа і зазнав поразки у своїх прагненнях та планах, але незаперечним є той факт, що практичні кроки гетьмана відбили потаємні настрої значної частини населення, яке прагнуло бачити Україну незалежною державою.

Розділ VII.

Глухів – столиця
гетьманської
України

*Глухівський період
в історії козацької
держави (1708 – 1782)
Політична й культурна
діяльність Генеральної
військової канцелярії*

Глухівський період в історії козацької держави (1708-1782 рр.)

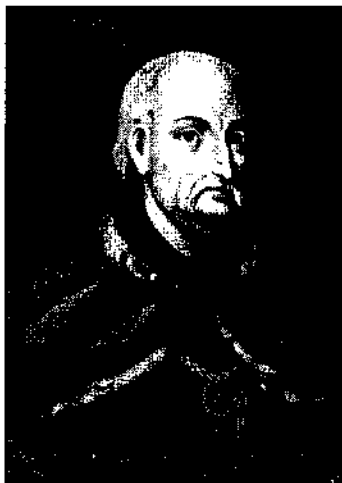
У попередньому розділі вже повідомлялося, що полковника І. Скоропадського обрано гетьманом саме у Глухові, водночас Петро I наказав перенести сюди і гетьманську столицю – ближче до кордону з Московією, тут же цар розмістив і 2 тис. своїх солдатів.

Місто стає резиденцією гетьманів І. Скоропадського (1708–1722 рр.), Д. Апостола (1727–1734 рр.), К. Розумовського (1750–1764 рр.), місцем розташування першої Малоросійської

колегії (1722–1727 рр.), правління Гетьманського уряду (1734–1750 рр.) і другої Малоросійської колегії (1764–1782 рр.).

Професор Гарвардського інституту українських студій Омелян Прицак, як дослідник Гетьманщини, виступаючи на II Міжнародному симпозіумі (1988), вперше ужив термін «Глухівський період в історії України». Він характеризується чотирма аспектами: політично-правовим змістом української державності; формами боротьби за збереження автономних прав і вольностей; умовами розвитку національно-визвольної ідеї та етапами українського відродження, інтелектуальним і культурним рівнями гетьманської столиці.

Політико-правовий статус Гетьманщини після підписання ряду українсько-російських угод можна визначити як автономний у складі Російської імперії. Але український республіканський лад того часу за своїм змістом різко відрізнявся від російського само-

Гетьман Іван Скоропадський

державницького абсолютизму. Історик О. Субтельний наголошує, що гетьманська Україна давала народу більше самоврядування, ніж мав до того (від часів Галицько-Волинського князівства).

Починаючи з 1708 р. у Глухові регулярно проходили козацькі ради, на які збиралися старшини. Звідси – часті згадки в джерелах про новорічні з'їзди генеральної старшини і полковників. Фактично це був постійний склад ради старшин, яка відповідала подібним політичним інститутам Західної Європи: «генеральним штатам» Франції, «сеймам» Польщі, «снемам» Чехії. За необхідності число її учасників значно збільшувалось.

Гетьманська, або Генеральна військова, канцелярія з 8 генеральними старшинами стала вищим урядовим органом. Складалася з двох частин: колегіальної і розпорядчої. До першої належала генеральна старшина. Під головуванням гетьмана вона вирішувала всі найважливіші державні і дипломатичні справи. До другої – державний апарат з військових канцеляристів. За роки служби в Генеральній військовій канцелярії службовці одержували звання військових товаришів і за своїм статусом прирівнювались до полкової старшини.

Генеральний суд із двома генеральними суддями розглядав кримінальні справи і приймав скарги з цивільних питань. Канцелярія генерального скарбу на чолі з генеральним підскарбієм відала збором прибутків і громадськими будівлями, рахункова канцелярія перевіряла витрати і збір податків. Канцелярія генеральної артилерії з генеральним обозним і старшинами розпоряджалася всією артилерією, її виробництвом і заготівлею пороху. Полкові і сотенні канцелярії займались військовими, адміністративними та судовими справами полків, сотень і куренів.

Гетьман Данило Апостол

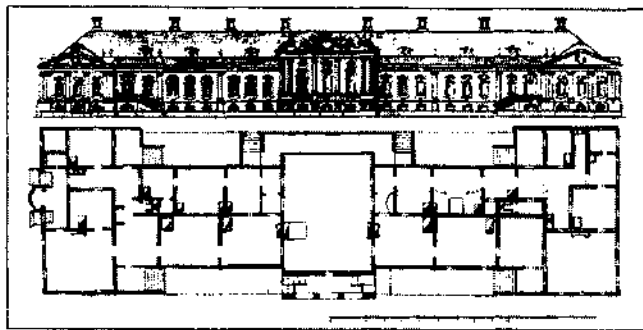
До цього варто додати, що гетьмана, генеральну старшину, полковників, сотників, курінних (передміських і сільських отаманів) обирали на радах відповідних територій. На час виконання своїх обов'язків обрана старшина одержувала рангові маєтності, якими могла користуватися тільки до переобрання. Лише у другій половині XVIII ст. подібні елементи демократії зароджуються у Сполучених Штатах Америки, в Європі ж вони поширюються ще пізніше.

Гетьман Кирило Розумовський

Управління і соціально-економічна політика здійснювалися українцями. Їм належали ключові позиції у судах, фінансових органах, армії. Навіть у 1767 р. українські депутати відкинули проект реформи «добре регульованої держави» російської імператриці Катерини II, заявивши, що «наші закони найкращі».

Тому відповіддю на перший аспект можна вважати слова історика І. Джиджори, що

Фасад палацу
гетьмана
К.Розумовського.
План 1749 р.
Глухів

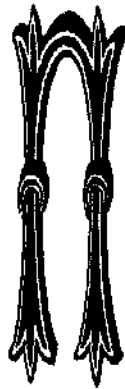
«Гетьманщина – це окрема частина України, де український народ найдовше перебував у самобутньо-економічному устрої, а тому його культурне життя служило зразком національного відродження».

Відмінність між українською та російською політичними системами зумовлювала суперечність між урядами Гетьманщини і Росії. Є багато прикладів відстоювання політичних, станових та соціально-економічних інтересів українців. Гетьман І. Скоропадський тричі подавав статті на розгляд і затвердження цареві Петру I. Наказний гетьман П. Полуботок разом зі старшиною виступив проти диктату першої Малоросійської колегії (1723 р.). У 156 документах вказувалось на зловживання й утиски та необхідність відновлення гетьманства. Данило Апостол подав «Статейні пункти» цареві, а Кирило Розумовський – «Прошення малоросійського шляхетства і старшини разом з гетьманом про відновлення різних старовинних прав Малоросії». Ніжинська і батуринська шляхта під час виборів депутатів до російської Законодавчої комісії у 1767 р. виступила з вимогою обрання гетьмана і збереження автономії. Українські депутати вже під час роботи Законодавчої комісії у грудні 1767 р. в Москві й наступного року в С.-Петербурзі виступили на захист традиційних «малоросійських прав і свобод». Усі ці спроби мали або частково успішні, або трагічні наслідки.

Кодифікацію українських законів на засадах «Литовського статуту», збірника Магдебурзького права «Саксонське зеркало» і «Порядку» В.Троїцького, реформу судової справи (1760-1763 рр.), яку напівлегально здійснили в Гетьманщині, можна також розглядати як спробу шляхти і старшини закріпити українську автономію. При розгляді цього аспекту треба враховувати самодержавні методи правління Петра I, які захищали 10 російських полків. Але й за таких умов козацька старшина своїми петиціями до царя намагалася відстояти свої права.

Автономний устрій Лівобережної України сприяв значному розвитку культури. За судженням відомого українського історика Д. Дорошенка, українська культура в кінці XVII – на початку XVIII ст. «продвинулася до тієї вершини, яка дає право поставити Гетьманщину часів Мазепи, Скоропадського, Апостола і Розу-

мовського на один рівень з найбільш освіченими країнами тодішньої Європи. Вона стала культурним вогнищем, впливи якого розходилися на цілий схід Європи і на Балкани».

політична й культурна діяльність Генеральної військової канцелярії

У XVIII ст. Глухів став центром політичного і культурного життя Лівобережної України. Великий внесок у підготовку еліти зробила Генеральна військова канцелярія. У ній починали свою діяльність діти старшини та інших прошарків українського суспільства. Як правило, навчалися вони у Києво-Могилянській академії і стажувалися у полкових канцеляріях, для чого і був створений канцелярський «курінь».

Військові канцеляристи, спостерігаючи занепад впливу духовенства і козацької старшини, взяли на себе відповідальність за збереження історичної пам'яті та національної свідомості свого народу. Саме вони породили феномен козацької історіографії – літописи Грабянки, Величка та інші, змогли реалізувати створення світської історії України. Саме в Генеральній військовій канцелярії, яка стала противагою московській адміністрації, набувала певної інтелектуальної і патріотичної форми національно-державницька ідеологія козацької старшини.

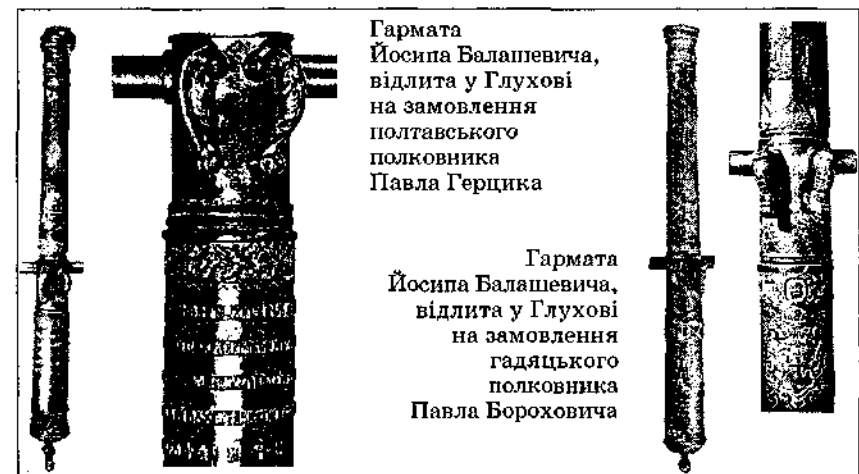
Це унікальне явище можна вважати початком повільного стапу розвитку української визвольної ідеї. Роблячи такий висновок, не можна не врахувати думки Д. Дорошенка, що «поруч процесу нищення старих форм і змісту українського життя народжується процес національного відродження, котре має значно глибше коріння, ніж у нас звичайно вважають».

Коли російський уряд робив спроби скасувати гетьманство, зростало значення українських історіографічних праць. Саме на «Глухівський період» припадає більша частина козацьких літо-

писів як чинника національної ідеології українського державотворення. З'явилася нова форма літописання – державні діаріуші (щоденники), авторами яких були канцеляристи М.Ханенко, П.Борзаківський, П.Ладинський, Я.Маркович, П.Апостол. Ці діаріуші є безцінним історичним джерелом, досить повно відображають спосіб мислення тогочасної української еліти. Це згадані вище літописи Г.Грабянки та С.Величка, які засвідчують ту епоху, коли український народ зберігав свою самобутність, а націю репрезентували її правлячі кола.

Автори послідовно описують дії Генеральної військової канцелярії в умовах імперського тиску з боку Росії. Діаріуші – книги в 400-600 аркушів – писали й інші канцеляристи, як правило, від двох до десяти томів. На жаль, небагато імен збереглося на титульних сторінках. Можливо тому, що писання діаріушів було ще й небезпечною справою.

П.Ладинського покарали на гарматі за неправильно виписані титули президента першої Малоросійської колегії, бригадира Вельямінова. Свої особливості мали діаріуші та протоколи, в яких зазначені поїздки гетьманів до С.-Петербургу і Москви. В окремих зошитах описані дипломатичні церемонії, склад представництв, аудієнцій у царів, зазначено про надіслані в Україну царські грамоти і гетьманські універсали зі стислим викладом змісту.

Гармата
Йосипа Балашевича,
відлита у Глухові
на замовлення
полтавського
полковника
Павла Герцика

Гармата
Йосипа Балашевича,
відлита у Глухові
на замовлення
гадяцького
полковника
Павла Бороховича

Олександр Безбородько

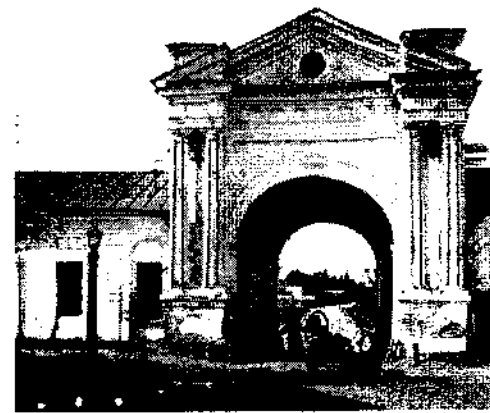

Серед великої кількості діаріушів, журналів та оригіналів справ використовували також компакти з усталеним набором документальних текстів, що повторювались у рукописних історичних збірниках. Ці архіви зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського.

Діаріуші висвітлювали події тієї епохи – як економічні, так і політичні. В них описувалося побутове життя української старшини. Дуже детально представлені козацькі походи (Сулацький 1725–1727, Хотинський 1739 р. тощо). Окрім поточних записів, здійснювалися невеликі екскурси в історію України.

У 30-ті роки з'являється літописний твір «Короткий опис Малоросії», який у XVIII ст. користувався найбільшим попитом. Мабуть, комусь із військових канцеляристів було доручено переробити літопис Г. Грабянки у прагматичну історію України. Копію з цього літопису гетьман й одночасно президент С.-Петербурзької академії наук К. Розумовський подарував цій науковій установі. Вперше його видав В. Рубан у С.-Петербурзі у 1777 р., за редакцією колишнього київського полковника, канцлера О. Безбородька. Він доповнив працю описом подій 1704–1776 рр. та склав «Із'явлення дійсного образу правління в Малій Росії», також додав список гетьманів і вищої старшини. У 1788 р. в Парижі видано книгу «Annale de Russie», її першою частиною став французький переклад «Короткого опису Малоросії».

На початку гетьманування К. Розумовського військовий канцелярист Г. Покас пише твір «Опис про Малу Росію» (1751 р.). З двох відомих списків цього твору опубліковані лише фрагменти. Другий список його робіт зробив О. Дівович, брат С. Дівовича. У

Київська брама фортеці.
Глухів

1756 р. священник Київського Флорівського монастиря М. Плиска переписав літопис Грабянки, доповнивши його описом пізніших подій. Також він додав до

літопису збірник документів і вступні та заключні вірші.

Знищення гетьманства зумовило появу нового історичного твору бунчукового товариша П. Симоновського «Короткий опис про козацький малоросійський народ і воєнні його діла» (1765 р.). Історичні події висвітлені ним до відновлення гетьманства у 1751 р. (з 1734 р. влада на Гетьманщині належала правлінню Гетьманського уряду). У 1770 р. з'являється написане військовим канцеляристом, а потім полковим обозним С. Лукомським «Історичне зібрання», яке охоплює 1299–1599 рр. До праці прилучені переклади з польської мови щоденника Окозького «Про Остриянінову війну з ляхами» та записи Тибловського про польсько-турецьку війну 1620–1621 рр. Обидва ці переклади, на думку автора, повинні служити вступом до перекладеної ним з польської мови поеми Твардовського «Wojna domowa».

Завершують традицію козацького літописання знаменитий історико-публіцистичний твір «Історія Русів», який вдалося опублікувати професору Бодяньському лише у 1846 р. у Москві, та праця О. Рігельмана під назвою «Літописна повість про Малу Росію та її народ, та про козаків взагалі» (1786 р.).

Таким чином, еліта «Глухівського періоду» створила належні умови для розвитку національно-державницької ідеології, однак українське відродження не можна ставити лише у зв'язок з ідеями романтизму і народності, що виникли у Західній Європі.

Перекладач Генеральної військової канцелярії, письменник і поет Семен Дівович високо підняв честь еліти Гетьманщини. Використавши матеріали козацьких хронік і літописів, він у 1762 р. написав віршований діалог «Розмова Великої Росії з Малоросією», в якому доводить їхні рівні права і висвітлює ідею національної ідентифікації України, втілену у високе поняття Вітчизни. На його думку, Україна і Росія мають кожна свою, відмінну одна від одної, історію.

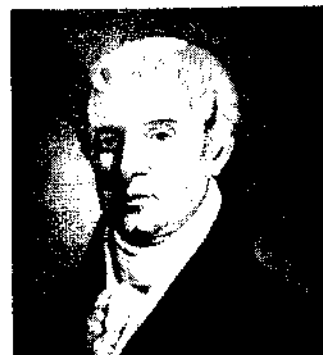
Традиції державотворення продовжував просвітитель і демократ Я. Козельський, який у 1770–1778 рр. працював у другій Малоросійській колегії. Найкращим політичним устроєм він вважав республіканський, з визнанням права приватної власності. Стоячи на позиціях «юридичного світогляду», на противагу теологічному, визнавав «природне право» і святість «природжених прав» людини. У глухівський період життя Я. Козельський переклав ряд статей із «Енциклопедії» Дені Дідро і видав їх у двох частинах.

Видатний український правознавець, бунчуковий товариш¹ Федір Чуйкевич створив наукову працю «Суд і розправа в правах Малоросійських», присвятивши її гетьману К. Розумовському. Він відстоював думку про необхідність створення в Гетьманщині судів на засадах Литовського статуту, як це було затверджено ще в статтях Б. Хмельницького.

Попередником І. Котляревського був перекладач гетьмана Розумовського О. Лобисевич. Він перший переробив у бурлескно-трагестійному стилі Вергілієві Еклоги і переслав їх Г. Кониському. На жаль, цей чудовий твір не зберігся. Секретарем К. Розумовського працював історик і знавець старожитностей Р. Мартос. Після смерті гетьмана (1803 р.) він до 1813 р. перебував на високих посадах. Будучи у відставці, Мартос упродовж десяти років збирав і вивчав рукописні і друковані книги в Києво-Печерській лаврі та інших київських монастирях. З його праць опубліковано тільки «Дослідження банного будування».

У Глухівському пансіоні навчався український історик Я. Маркович. Він автор єдиної книги «Записки про Малоросію, її жителів і витвори», виданої у С.-Петербурзі у 1798 р. Ця книга розпочала низку видань на початку XIX ст., присвячених ук-

¹ Бунчуковий товариш – в українському козацькому війську XVII–XVIII ст. – помічник генерального бунчужного.

Дмитро Бортнянський

раїнській історії. Відомі історики О. Лазаревський і Д. Дорошенко дали їй високу оцінку. Передчасна смерть не дозволила молодому досліднику написати змістовну історію України з використанням великої кількості архівних документів.

Перекладач Комісії іноземних справ у С.-Петербурзі І. Стрільевський написав у 1795 р. сміливого, ледь не першого, нелегального листа «За вітчизну померти приємно», адресованого Катерині II. За його переконанням, російська імператриця заслуговувала «знищення за загибель вольності в вітчизні, щоб інші європейські государи мали великий страх».

Гетьманська столиця у XVIII ст. була центром музичної і театральної культури не тільки України та Росії, а й усієї Європи. Старами гетьмана Д. Апостола з 1730 р. у місті почала діяти музично-хорова школа, в якій готувалися співаки для придворної співацької капели у С.-Петербурзі. Тут одержали початкову музичну освіту відомі діячі світової культури, засновники хорового співу, видатні українські композитори М. Березовський і Д. Бортнянський. Також навчалися, ймовірно, майбутній український філософ і поет Г. Сковорода, відомий бандурист Г. Любисток. За часів К. Розумовського у столиці з'являється перший український професійний театр західного зразка, який виступав у палаці гетьмана.

Діяли хорова капела, яку очолювали талановиті музиканти К. Юзефович і А. Рачинський, оркестр, балетна і театральна трупи. На сцені театру ставилися твори Есхіла,

Пам'ятник
Максиму Березовському.
Глухів

Шекспіра, Мольєра, п'єси російських та українських авторів. Декорації для вистав готував талановитий художник Г. Стеценко. У бібліотеці Розумовських нараховувалось понад 2300 творів оперно-симфонічної і камерно-інструментальної музики.

Посилення колонізаторської політики царизму призвело до остаточного знищення залишків політичної автономії української шляхти і козацтва. Указом Сенату від 16 вересня 1781 р. на Лівобережній Україні розповсюдився адміністративно-територіальний устрій Росії. Тут були створені три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. На основі загальноросійського «Установлення для управління губерніями» від 1775 р. полковий і сотенний устрій, самоврядування за Литовським статутом і Магдебурзьким правом були практично знищені. Глухів перестав бути столицею Лівобережної України і на правах повітового міста увійшов до складу Новгород-Сіверського намісництва. З 1796 р. він знаходився у складі Малоросійської, а з 1802 р. – Чернігівської губернії.

Таким чином, закінчується «Глухівський період» історії України. При розгляді історичних фактів помітна роль Глухова, його непересічне і неординарне значення не тільки в українській історії XVIII ст., а й для подальшого розвитку процесу національного відродження нашої держави.

Розділ VIII.

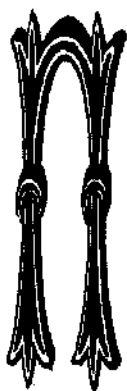

За часів
імперського
правління

Поступова ліквідація
Гетьманщини
Скасування автономного
устрою Слобожанщини

оступова ліквідація Гетьманщини

Як відомо, з часу перенесення резиденції гетьмана з Батурина до Глухова всі найважливіші політичні події, що відбувалися в новій гетьманській столиці, пов'язані з історією нашого краю.

30 липня 1709 р. до Глухова прибув стольник А.Ізмайлов. У царській грамоті говорилося, що він буде при гетьмані, щоб допомагати йому у справах управління і стежити за виконанням царських

рішень. У розпорядження Ізмайлова передавалися розквартировані у Глухові два російські піхотні полки. Історик Д.Бантши-Каменський справедливо зазначив, що призначенням Ізмайлова Петро I «розпочав знищувати владу гетьмана».

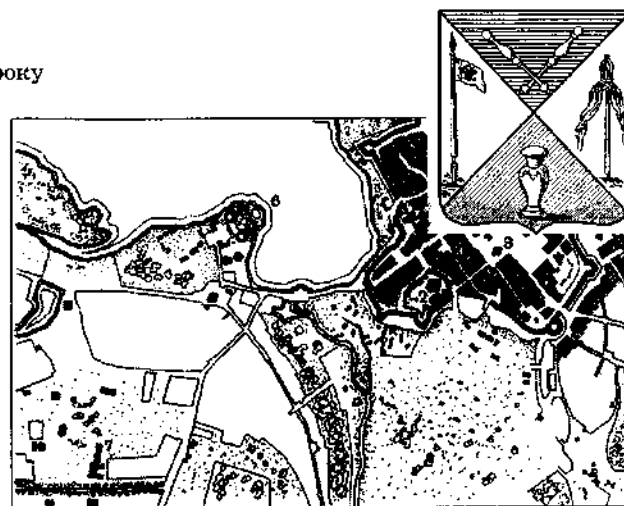
Здійснювалося і обмеження місцевого козацького самоврядування. На початку 1715р. цар видав указ, за яким обрання полкової і сотенної старшини замінювалося призначенням. З цього часу полковниками стають росіяни та іноземці. До рук російських вельмож почали переходити українські землі. Конфісковані у мазепинців маєтності цар дарує Меншикову (Почеп, Ямпіль), а сотника Лук'яна Журавку призначив полковником Стародубським, віддячивши за відкриття брами Новгород-Сіверського.

Стало звичкою використання козаків і селян на численних будовах по всій імперії. Вони працювали на будівництві каналу між Волгою і Доном (біля Царицина), на Каспійському морі та Ладозькому озері, будували укріплення над р.Терек на Кавказі. Нова столиця С.-Петербургу теж побудована ціною каторжної праці десятків тисяч поневолених людей, серед яких велику частину становило українське козацтво. Всі ці страхотні примусових «каналних» робіт полишили глибокий слід у пам'яті народу, що відбилися у тогочасній пісні:

*У Глухові у городі в усі дзвони дзвонять,
То вже наших козаченьків на ліно гонять.
У Глухові у городі стрільнули з гармати,
Не по однім козаченьку заглакала мати.*

Герб Глухова

План міста 1776 року

Велике невдоволення викликав безславний Дербентський військовий похід Петра I на Персію, коли з 6800 козаків до своїх домів повернулося лише 646 чол. Плазування гетьмана Скоропадського перед царем викликало напруження в середовищі козацької старшини, яка говорила: «Теперішній гетьман людина смирна, відстоювати інтереси України не вміє, хто не прийде, всі здирають...»

Непорядками в Глухові користувалися царські урядовці. Щоб остаточно усунути престарілого гетьмана і ще більше обмежити владу військової канцелярії, Петро I видає 16 травня 1772 р. наказ про створення так званої Малоросійської колегії. Вона складалася з шести російських офіцерів і прокурора, яких призначав цар. Очолив колегію бригадир С.Вельямінов. Поява у Глухові російської державної установи фактично позбавила гетьмана І.Скоропадського решток влади. Це завдало старому гетьману фатального удару: 3 липня 1722 р. він помер. Наступного дня в Миколаївській церкві відбулася відправа, а 5 липня тіло І.Скоропадського відвезено до Гамаліївського монастиря.

З цього часу Петро I заборонив обирати нового гетьмана. Виконувати його обов'язки було доручено чернігівському полковникові П.Полуботку, який став наказним гетьманом.

Намагання старшини поновити обрання гетьмана виявились марними. С.Вельямінов при підтримці С.-Петербургу повністю перейняв владу гетьманського уряду. Між ним і наказним геть-

маном виникають гострі суперечки. Обидві сторони були невдоволені таким становищем і політична атмосфера у Глухові стає всередині напруженою.

У кінці липня 1723 р. цар звелів вихати до С.-Петербургу наказному гетьману П.Полуботку, генеральному судді І.Чернищу і генеральному писарю С.Савичу. З серпня вони прибули до столиці. Викликали й інших старшин. Почалося розслідування. У листопаді-грудні 1723 р. заарештовані і кинуті до в'язниці П.Полуботок, І.Черниш, С.Савич, генеральний осавул В.Жураковський, генеральний бунчужний Я.Лизогуб, управитель Генеральної військової канцелярії Д.Володковський, канцеляристи М.Ханенко та І.Романович, наказні полковники І.Карпика (перяславський) і П.Корецький (стародубський), суддя Гадяцького полку Г.Грабаняка, осавул Переяславського полку І.Данилович, військові товариші С.Косовський і В.Биковський та інші.

Наприкінці грудня до Глухова прибув гвардійський майор О.Рум'янцев. Упродовж січня-лютого 1724 р. він проводив «розслідування». Одні старшини були позбавлені своїх посад, інші заарештовані. Взятий під варту і відправлений до Петербурга миргородський полковник Д.Апостол.

Арешт підірвав фізичні сили П.Полуботка. 29 грудня 1724 р. він помер у Петропавлівській фортеці. Там же померли й І.Карпека та Д.Володковський. Петро І знову не дозволив обирати нового гетьмана України, і влада у Глухові залишилася в руках Малоросійської колегії.

У другій половині 20-х рр. загострилися відносини між Росією і Туреччиною. Виникла загроза збройного конфлікту. Царському урядові було далеко не байдуже, як поведуть себе українці. У Петербурзі прийняли рішення «заради задоволення і ласки малоросійського народу» дозволити проведення нових гетьманських виборів. Булаву вирішили передати 73-річному миргородському полковникові Д.Апостолу, сподіваючись, що похилий вік не дозволить йому проявити велику політичну активність.

У кінці вересня 1727 р. ліквідована Малоросійська колегія. С.Вельямінову наказано залишити Глухів і з усім діловодством прибути до Петербурга. Вибори гетьмана відбулися у неділю 1 жовтня 1727 р. під наглядом таємного радника Ф.Наумова.

З відновленням гетьманства відродилося й українське державне життя. Незважаючи на похилий вік, гетьман розвинув активну діяльність. Він виступив на захист інтересів українських купців, провів так зване «Генеральне слідство промаєтності», що дало можливість узяти під державний контроль земельні справи, домагався введення окремого українського бюджету і вираховував його розмір (144 тис.руб.), зробив спробу здійснити кодифікацію юридичних актів, які використовувалися в судочинстві, надавав матеріальну допомогу Києво-Могилянській академії. Але в усіх своїх діях гетьман натрапляв на опір з боку царського уряду.

17 січня 1734 р. гетьман Д.Апостол помер. Уряд знову заборонив обирати гетьмана. Для управління Україною було створене так зване «Правління гетьманського уряду» з шести осіб. Троє – росіяни: генерали О.Шаховський, А.Бялятинський та полковник В.Гур'єв, і троє – українці: генеральний суддя М.Забіла, генеральний осавул Ф.Лисенко і генеральний підскарбій А.Маркович. Хоча формально всі члени «Правління» були рівні, фактично ж уся влада зосередилася в руках князя О.Шаховського, якого неофіційно називали «правителем Малоросії».

За період існування «Правління гетьманського уряду» Глухів мало був схожий на столицю України, бо у ньому поряdkували росіяни. Після О.Шаховського «правителем Малоросії» були генерали І.Бялятинський, О.Рум'янцев, Я.Кейт, М.Леонтьєв, О.Бутурлін, І.Бібіков, таємний радник І.Неплюєв і т.д.

Щоб виробити єдине законодавство, у Глухові працювала комісія під керівництвом генерального судді І.Борозни, а по його смерті – генерального обозного Я.Лизогуба, до якої увійшли 12, а пізніше – 18 найкращих у той час знавців права. У 1743 р. комісія завершила свою роботу, підготувавши збірник під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Він мав 30 розділів, 531 статтю і 1716 пунктів, які регулювали всі суспільні відносини. Але цей збірник правових норм діючим не став. Царський уряд прагнув упровадити в Україні російські закони.

У 1741 р. імператрицею стала Єлизавета Петрівна (дочка Петра І). Незабаром вона здійснює подорож Україною, щоб поклонитися київським святиням. При цьому проїздом побувала у Глухові та Кролевеці. У Києві до неї звернулася українська старшина

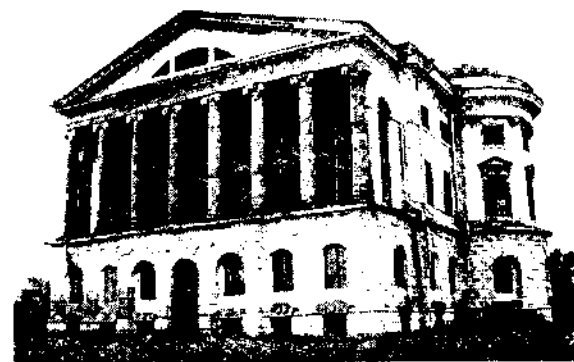
з проханням відновити гетьманство. Імператриця погодилася з цією пропозицією. Але справа просувалася повільно. Лише 1747р. з'явилася грамота про вибори гетьмана. І знову кандидатура на гетьманську посаду визначалася у Петербурзі. Вирішили віддати булаву брату її фаворита Олексія Розумовського – Кирилу. Провести вибори доручалося графу І.С.Гендрікову. 22-річного Кирила у лютому 1750 р. з великими почестями проголошують гетьманом України.

Навесні з Глухова до Петербурга відбула депутація, до складу якої ввійшли генеральний бунчужний Д.Оболонський, ніжинський полковник С.Кочубей та бунчуковий товариш І.Журман. 24 квітня вони мали публічну аудієнцію, на якій канцлер граф О.Бестужев-Рюмін повідомив, що Єлизавета затверджує обрання К.Розумовського і передає на гетьманський уряд маєтності, у тому числі м.Ямпіль і села Литвиновичі (нині Кролевецький район), Сопич, Кучерівку, Потапівку (нині Глухівський район), Попівку (нині Конотопський район). Столицею Гетьманщини мав стати Батурин, але оскільки він зруйнований, резиденція гетьмана залишалася у Глухові, де був збудований для нього палац. Одержавши царську грамоту і гетьманські клейноди, К.Розумовський у супроводі колезького радника Г.Теплова 29 червня 1750 р. прибув до Глухова, де одразу ж сформував свій уряд.

За Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії. Тут проходили загальні з'їзди старшини, які мали тенденцію перетворитися в український шляхетський сейм. Один із присутніх на такому з'їзді старшин виголосив промову, яка потім поширювалася у рукописі під назвою «О поправленні состоянія Малоросії». Автор ідеалізував давні часи, коли «були в нас сейми або генеральні ради», віддавав перевагу польським республіканським порядкам перед російським самодержавством і висловлював бажання, щоб Українська козацька держава мала конституційно-парламентарний устрій.

У 1750 р. бунчуковий товариш Ф.Чуйкевич, знавець українського права, подав Розумовському наукову працю «Суд і розправа в правах малоросійських», в якій проводив ідею запровадження в Україні шляхетських судів на основі Литовського статуту. У дусі пропозицій Чуйкевича гетьман у 1760 р. провів судову реформу.

Палац
Кирила
Розумовського.
Батурин

Уся Гетьманщина ділилася на 20 судових повітів, серед яких були Глухівський і Роменський. У кожному повіті мав бути Земський суд для цивільних справ і Підкоморський – для земельних. Для карних справ у містах створювалися Громадські суди. Судді обиралися з місцевого шляхетства. Найвищою інстанцією був Генеральний Суд, на зразок польського Судового Трибуналу. Він складався з колегії, двох генеральних суддів і 10 виборних депутатів від полків, по одному від кожного полку. Таким чином, реформа відроджувала в Україні ті судові порядки, які існували на основі Литовського статуту.

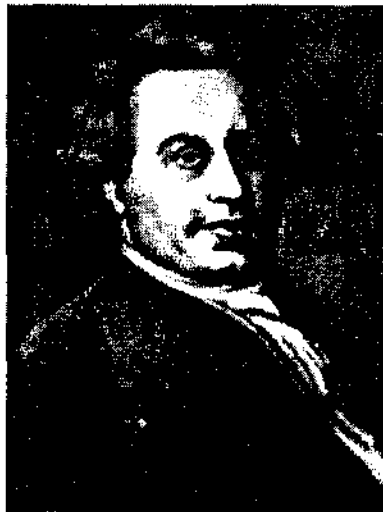
Гетьман К.Розумовський намагався зміцнити автономію України, прагнув добитися фінансової самостійності Гетьманщини, права на зносини з іноземними державами, розпочав модернізацію козацького війська, покращивши його вишкіл, забезпечення одностроєм та вдосконалення артилерії, хотів відкрити університет у Батурині, а також охопити початковою освітою всіх козацьких синів. Проте царський уряд не дозволив йому це зробити.

У 1762 р. імператрицею стала Катерина II. Її політика щодо України визначалася чітко: ліквідувати автономію так, «щоб навіть сама назва гетьманів зникла». Наприкінці 1763 р. вона висликала до Петербурга К.Розумовського і поставила вимогу «добрівільно» зректися гетьманства. Той підкорився.

Для управління Гетьманщиною знову була створена Малоросійська колегія, до якої входили 4 російські урядовці, 4 українські

старшини, прокурор (російський полковник), 2 секретарі (українець і росіянин) та канцелярські службовці. Президентом колегії став граф П. Рум'янцев, який одночасно був і малоросійським генерал-губернатором. У його руках зосереджувалася вся влада. Для своєї резиденції граф обрав Глухів. Був налагоджений регулярний поштовий зв'язок Глухова з Києвом, Черніговом, Полтавою, Переяславом. Але українське громадсько-політичне життя у місті припинилося. Старшина думала тільки про те, як урівнятися у правах з російським дворянством. Незабаром вона відчула на собі важку руку нового «правителя» України і почала шкодувати за гетьманством.

Під час виборів до так званої Уложеної комісії, яку Катерина II збирала у 1767 р. для складання правового кодексу, у Ніжинському полку, куди входили Глухівська, Кролевецька, Конотопська, Ямпільська і Воронізька сотні, козаки наказували депутатам добиватися відновлення гетьманства. Таке ж спостерігалось і в Лубенському полку, у складі якого перебували Роменська, Глинська і Смілянська сотні. Депутат від Лубенського полку, уродженець Ромен Г. Полетика, на засіданнях комісії і у своїх наукових працях відстоював автономний устрій Лівобережної України. Але зусилля патріотів виявилися марними. Наступ на українську державність продовжувався.

Григорій Полетика

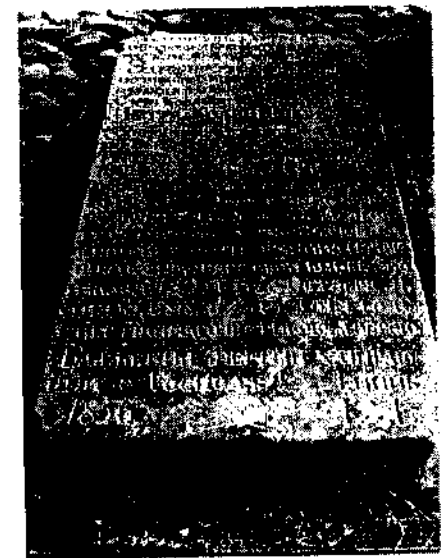
Серед тих, хто відстоював автономію України, був і уродженець с. Пустовійтівка, що на Роменщині, останній кошовий Запорізької Січі Петро Калнишевський. Проводив активне заселення козацьких степів селянами з Гетьманщини, Слобо-

жанщини, Правобережної України. Турбувався про розвиток культури і шкільництва, хліборобства і ремесел, збудував церкви (у Ромнах і Пустовійтівці), відзначався благодійництвом. У Роменському краєзнавчому музеї зберігається коштовне Євангеліє, яке він подарував церкві рідного села.

Після зруйнування і ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. Калнишевський був заарештований і за наказом цариці засланий до Соловецького монастиря. Понад 25 років він страждав у жалких умовах одиночної камери. У 1801 р. його звільнили з монастирської тюрми, але, тяжко хворий, змушений був залишитися на Соловках, де незабаром і помер у 112-річному віці.

На початку 80-х рр. почалася ліквідація полкового територіально-адміністративного та військового устрою Гетьманщини. Створені Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісництва, які ділилися на повіти. На території нинішньої Сумщини, що входила до Гетьманщини, їх було 5: Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Роменський і Глинський. Перші 3 увійшли до Новгород-Сіверського намісництва, останні 2 – до Чернігівського. Намісник мав надзвичайні повноваження від царя. На нього покладалося здійснення урядових, військових справ, адміністративного, судового, поліцейського та військового управління.

У 1783 р. на Лівобережжі ліквідовані козацькі полки і створені регулярні кавалерійські (карабінерські). Вони розташовувалися у се-

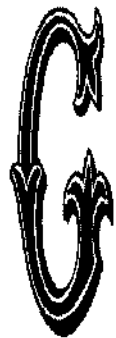
Надгробна плита на могилі кошового отамана П. Калнишевського. Соловецький монастир

лах і містах за місцем проживання особового складу і відповідно називалися: Київський, Чернігівський, Лубенський. Серед них був і Глухівський «важкокінний» полк. Козаки віднині відбували військову повинність у регулярній царській армії. З грудня 1797 р. на них були поширені рекрутські набори.

Перетворення козацьких полків у регулярні викликало невдоволення серед українського населення, а набори в царське військо розглядалися як велике лихо. Про це свідчить одна з народних пісень:

*Якось в Конотопі, на базарі
Вибивали москалики в барабани,
Вибирали козаченьків у гусарі.
Котрих брали силою, так плакали,
Котрих охотою, так співали:
«Тепер же ми, браття, дожилися,
В государево плаття одяглися,
Тепер наші жінки – удівоньки,
А маленькі діти – сирітоньки».*

Таким чином, у результаті проведених реформ традиційні українські урядові структури на місцях були замінені загальноросійськими, а козацькі полки – регулярними. За таких умов Малоросійська колегія стала непотрібною і 1786 р. скасована. Глухів перестав бути столицею України і перетворився у звичайне повітове місто.

Скасування автономного устрою Слобожанщини

За територіально-адміністративною реформою 1708–1709 рр. південно-східна частина нинішньої Сумської області увійшла до Азовської губернії, а в 1719 р. стала частиною Київської. У 1722 р. слобідські полки були знову підпорядковані белгородському воеводі, а у 1726 р. – Військовій колегії.

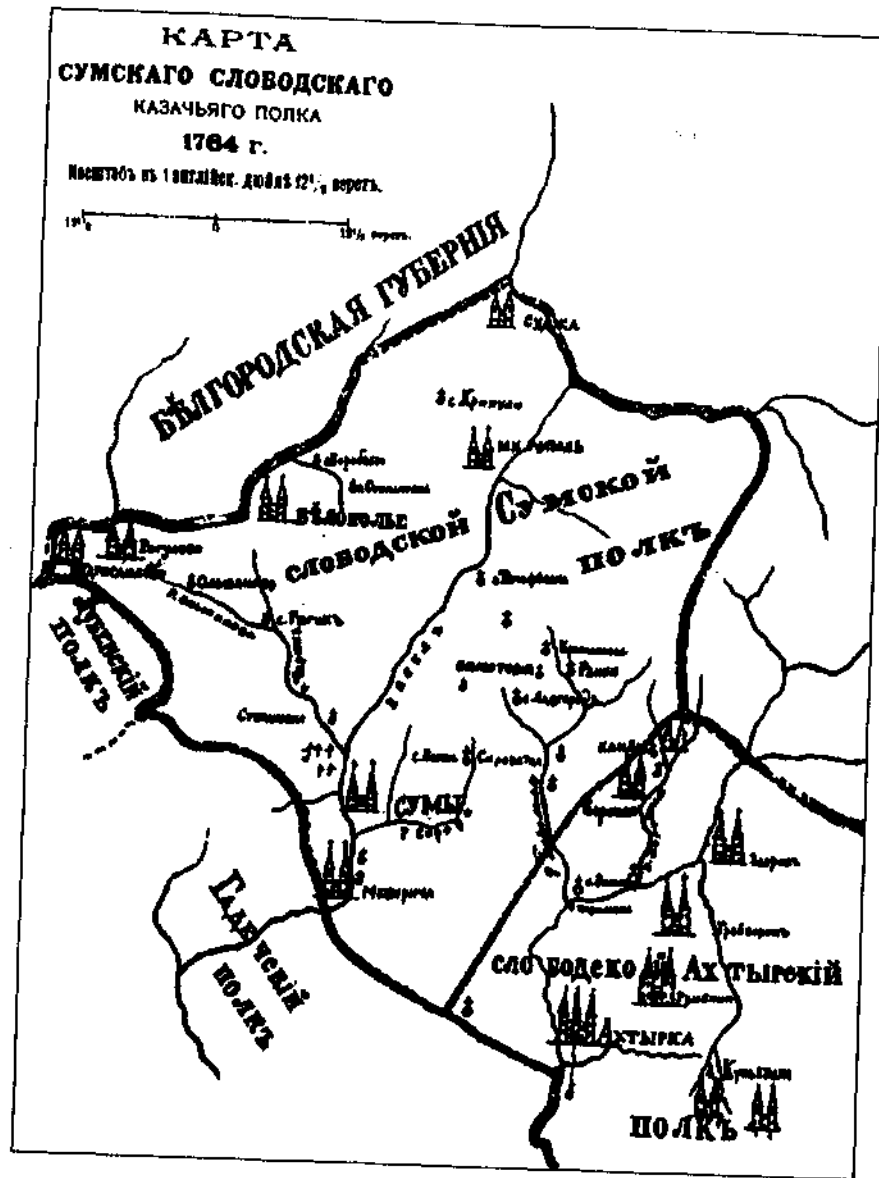
Як і на Гетьманщині, тут теж здійснювалося обмеження місцевого самоуправління. Виборність пол-

ковників замінювалася призначенням. Із їх компетенції були виключені і передані у відання Белгородської провінціальної канцелярії всі кримінальні справи. Козаки мали право оскаржувати рішення полкової старшини белгородському воеводі, а його дії – в надвірний суд. 17 лютого 1723 р. з'явився царський указ, за яким полковниками слобідських козацьких полків мали призначати лише росіян.

Після підпорядкування слобідських полків Військовій колегії, в кожному з них, у тому числі й Сумському та Охтирському, стали створюватися регулярні військові роти під командуванням ротмістрів. Згодом з них був сформований Слобідський драгунський полк, утримання якого покладалося на слобожан.

У 1732 р. цариця Анна Іванівна наказує провести на Слобожанщині реформу управління. Йшлося взагалі про ліквідацію полкового козацького устрою. Князь О. Шаховський, який поселився в Сумах, створив тут свій керівний орган під назвою «Канцелярія комісії учредження слободських полков» у складі двох російських штаб-офіцерів. Слобідські полковники мали брати участь у її роботі, але лише з дорадчим голосом. Слобідські полки об'єднувалися у бригаду на чолі з полковником Лесевицьким, якому було надано чин бригадира. Полкові канцелярії за своїми функціями прирівнювалися до канцелярій російських губерній. При них створювалися контори, де оформлялися купчі на рухоме і нерухоме майно, вирішувалися земельні справи і т.п. Усе судочинство переводилося на загальноросійське законодавство.

Реформа О. Шаховського зачіпала основи службового устрою Слобожанщини. І не дивно, що вона викликала незадоволення з боку старшини та козацтва. На їхнє клопотання цариця Єлизавета Петрівна скасувала реформу. Козацькі полки були відновлені, їм повернуто козацьке судочинство, дані спеціальні мундири, які мали нібито зрівнювати їх з регулярною російською армією. Драгунський полк був розформований. У 1746 р. цариця наказала створити на Слобожанщині гусарський полк. Слобожани зустріли це вороже. Д. І. Багалій пише: «Люди утікали від цієї гусарії: простий народ іноді бив тих гусарів, а старшина не зупиняла його у сих вчинках, бо й сама ворогувала проти них».

Карта Сумського козацького полку 1764 року

Атака сумських козаків при Грос-Егерсдорфі (з картини А.Сафонова)

Дальший наступ на автономію Слобожанщини продовжила і завершила Катерина II. Ще у 1762 р. сотник Острогоського слобідського полку П.Каневецький звернувся до Петербурга зі скаргою на полкову старшину, звинувативши її в утисках козаків. Провести слідство було доручено лейб-гвардії секунд-майору Є.Щербініну, а для остаточного рішення в Петербурзі створена «Комісія по слободским полкам» у складі кількох сенаторів. Розглянувши матеріали, подані Щербініним, комісія зробила висновок, бажаний імператриці: територіально-адміністративний і військовий устрій Слобожанщини застарів і потребує реформ. Для її здійснення Військова колегія створила і відправила на Слобожанщину так звану «Експедицію учредження слободских полков» на чолі з Є.Щербініним.

28 липня 1765 р. з'явився царський маніфест, за яким на Слобожанщині утворювалася Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові. Вся влада зосереджувалася в руках губернатора, а виконавчим органом стало губернське правління. Губернія ділилась на 5 провінцій, землі яких збігалися з територією колишніх козацьких полків. Суми та Охтирка стали центрами Сумської та Охтирської провінцій. Виконавчим органом ставала провінціальна канцелярія.

Провінції ділилися на комісарства. На території Сумської провінції створено 6 комісарств із центрами у Сумах, Білопідлі, Лебедині, Межирічі, Миропідлі і Суджі. В Охтирській провінції було 5 комісарств, центрами яких стали Охтирка, Боромля, Богодухів, Красний Кут і Котельва. У містечках знаходилося комісарське правління.

У 1766 р. губернська канцелярія розіслала комісарам інструкцію, яка визначала головні напрями їхньої діяльності. На першому місці стояла справа розкладки і збирання податків. У населених пунктах комісарств від заможних, середніх і бідних мешканців мали бути обрані по 2–3 «заможних і освічених людей». При розкладці податку вони повинні чинити справедливо: на бідних не накладати зайвого, а багатим – не зменшувати. Податок збирався двічі на рік: взимку і восени.

Важливе завдання комісарських правлінь – боротьба проти втеч козаків і селян зі своїх місць проживання. Для цього в кожному населеному пункті встановлювалися посади соцьких і десятських. За першими закріплялися 100 дворів, за другими – по

10. Завдання їх – вишукувати тих, хто хоче втекти, і повідомляти начальству. Інструкція вказує на ознаки потенційних втікачів: весною землю не орють, городи не копають, урожай не збирають, сіна не косять, худобу продають, хлів не ремон-

Сумський гусар

тують, огорожу навколо двору занедбали. Комісарські правління повинні були боротися з пияцтвом. Відтак заборонялося шинкарям наливати у борг і заклад майна, щоб попередити розорення слобожан.

На комісарів покладался і цілий ряд інших завдань: ловити розбійників і злодіїв, примушувати працювати волоцюг, влаштовувати до притулків дітей-сиріт, турбуватися про ліси, сприяти землеробству, економно ставитися до дарів лісу (дикі яблуни, груші, вишні, терен тощо), створювати запаси хліба, стежити за пожежним станом місцевості і щоб «ціни на хліб, харчі і фураж перекупники не підвищували».

Одночасно з адміністративною проводилася і військова реформа. Козацькі полки були перетворені в регулярні: Харківський – в уланський, Острогозький, Ізюмський, Сумський та Охтирський – у гусарські. Полкова і сотенна старшини відправлялися у відставку з правом продовжити службу в регулярних полках. При цьому вони одержували армійські чини: полковник – підполковника, обозний – прем'єр-майора, суддя – секунд-майора, осавул, хорунжий і сотник – поручика. Ті зі старшин, які на той час не встигли взяти участь у бойових діях, одержували чини рангом нижче.

Рядове козацтво перетворювалося у стан так званих «військових обивателів», а населені пункти, в яких вони проживали, дістали назву «державних військових слобод». На території Сумського полку статус військових слобод одержали Верхня і Нижня Сироватки, Сумська Ворожба, Ворожба, Стецьківка, Вільшана, Краснопілля, Річки, Велика і Мала Рибиці, Будилка, Осоївка, Бишкінь та ін. На території Охтирського полку – Бакирівка, Кириківка, Олешня, Стара Рябина, Хухра та ін. З військових обивателів комплектувалися гусарські полки.

Усі ці зміни, а особливо перетворення козацьких полків у гусарські, українська громадськість зустріла насторожено. Ось що говорить про це Д. Багалій: «І старшина, й народ відносилися до цієї реформи дуже вороже: народ дивився на нових гусар, котрих треба було йому вистачати, як на чужих, з ненавистю. Про се свідчить сам Щербінін, коли писав, що нових гусар кривдили не тільки місцеві урядники, але навіть власні їх батьки і брати, котрі

не дозволяли їх жінкам та дітям мати участь у володінні загальними землями, лісами і усякими угодами, а деякі виганяли їх із своїх хат, не даючи їм ніякого прожитку... Ті, котрих повибирали в гусари, стали тікати зі служби, їх ловили, немилосердно били батогами і знову повертали у полки. А коли їм се не помагало, велено було замість утікачів брати їх родичів, а як не було їх родичів, брати сімейних та заможних людей з їх села і держати на службі, доки не вернуться утікачі».

Своє невдоволення реформами слобожанці висловили і під час виборів до Комісії з розробки нових законів, скликаної Катериною II (1767 р.)

У містечку Межиріч Сумської провінції в наказ депутатові Комісії було включено побажання, щоб повернувся козацький лад. Особливо гаряче агітував за це козак Грінченко. Комісарське правління «відреагувало»: Грінченко і 15 його однодумців були заарештовані, закуті в кайдани і відправлені до Сум, де суд присудив побити їх нагаями. Під час роботи Комісії депутат з Охтирки І.Дзюба виступив проти свавілля старшини і захоплення нею козацьких земель.

У 1781 р. Слобідсько-Українська губернія перетворена в Харківське намісництво. На території Слобожанської частини нинішньої Сумської області створені повіти: Сумський, Охтирський і Лебединський. 30 листопада 1796 р. вийшов указ «О восстановлении в Малоросии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам». Намісництва були ліквідовані. Харківське намісництво перетворене знову в Слобідсько-Українську губернію, у складі якої залишилися Сумський, Лебединський та Охтирський повіти.

Розділ IX.

Економіка краю
у другій половині
XVII – XVIII ст.

Розвиток
сільського господарства
Промисли
Ремесла і мануфактури
Торівля

ОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Головним заняттям слобожан було землеробство. Академік В. Зуев, побувавши на Слобідській Україні в 1780–1782 рр., писав: «Земля дуже родюча, і її більш усього обробляють, так що куди не пойдеш, усюди вона вкрита хлібним колосом, баштанами або садами, і кожний з мешканців у городах є і обиватель, і орач, і купець, і садівничий...»

Формами організації сільськогосподарського виробництва на більшій частині були козацьке та селянське

господарство і старшинський (дворянський) маєток. Використовувалася власна робоча сила, іноді, за потреби, – наймана, у маєтках – праця залежних селян. Так, у 1732 р. на Кондратьєвих працювало близько 5 тис. наймитів, а у 1767–1777 рр. – 7,5 тис. На території Сумського полку в ті ж роки у бунчукового товариша А. Полуботка нараховувалось відповідно 1,35 тис. і 1,5 тис. працівників, у білопільського сотника Куколь-Яснопольського – 0,4 тис. і 1,1 тис.

Основними знаряддями обробітку землі на Слобожанщині були плуг, запряжений волами, і борона. Російські поселенці використовували переважно сохи з одним або двома сошниками. Академік Гільденштедт, побувавши на Слобожанщині в другій половині XVIII ст., так змалював роботу російського селянина:

«Куток».
Ворожба

«Одноосібники орють звичайною російською сохою, запряженою одним конем, править яким одна людина. І таким чином одночасно заорює й боронує ріллю». З часом російські селяни також почали орати плугом.

На Гетьманщині використовувався важкий плуг на три-чотири пари волів, незручний у роботі. Автор праці «Черниговского наместничества топографическое описание» складеної у 1786 р., О. Шафонський так говорить про це: «Треба запрягати шість і вісім волів, які з великим напруженням ідуть дуже поволі, і часом трьом чоловікам важко обслужити один плуг». У лісовій місцевості використовували соху без коліс і на колесах. У першу запрягали одного коня, в іншу – двох і більше коней або волів. За однокінною сохою йшов один чоловік, за двокінною – один або два. Боронували землю важкими боронами на пару коней або волів, збирали врожай серпами або косами з допоміжним пристроєм – «гребком».

При використанні землі застосовувалася перелогова і трипільна системи. У Сумській провінції удобрювали землю тільки під овочі, у Глинську – під коноплі, в Роменському повіті – під жито. При цьому використовувалися гній і стара солома.

У 1768 р. під зерновими культурами в Сумській провінції жито займало 12706 дес., овес – 7832,

Косарі

гречка – 6808, пшениця – 5381, ячмінь – 4446, просо – 2768, горох – 764 дес. Краще родила яра пшениця, тому озиму сіяли мало. Середня врожайність зернових становила в 5-7 разів більше, ніж висівали.

З технічних культур сіяли льон, коноплі, рижій (ріпак). Ще в XVI ст. в Україні вирощували тютюн. Особливо був поширений він у Роменському повіті. О. Шафонський писав: «Цей повіт можна тютюновим назвати». З початку XVIII ст. тютюн стали вирощувати і на Слобожанщині.

1 листопада 1766 р. Охтирська провінційна канцелярія одержала від Слобідсько-Української губернської канцелярії 1 тис. картоплі з інструкцією про її розведення. 150 картоплин висаджено в Охтирці, решта роздана по комісарствах. Картоплю та відповідний наказ одержала і Сумська канцелярія. Почалось вирощування цієї культури. У 1785 р. в Лебедині її зібрано 50 пудів, в Охтирці – 31. В Роменському повіті картоплю вирощували в с. Андріяшівка, яке належало тоді Кирилу Розумовському.

Майже всі жителі краю вирощували капусту, ріпу, редьку, буряки, цибулю, часник, моркву, огірки, гарбузи, а деякі – кавуни і дині, у садівництві – яблуні, груші, сливи, виноград тощо. У монастирях та господарствах світських осіб закладалися досить великі сади. Так, Сумський Успенський монастир мав 7 фруктових садів, з яких два – площею по 12 дес., Охтирський Троїць-

Орапка

кий монастир – 6 садів, у тому числі виноградник площею 8 дес. Славилися своїми садами Роменський і Глинський повіти.

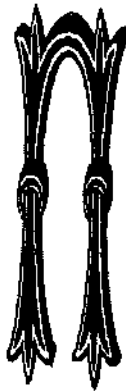
Важлива галузь сільськогосподарського виробництва – тваринництво. У селянських, козацьких і старшинських господарствах тримали коней, велику і дрібну рогату худобу, свиней. Так, переселенці, що прибули з Правобережної України до Охтирки у 1654 р. (всього 1587 осіб), привели з собою 605 коней, 618 волів, 479 корів, 1473 вівці, 1091 свиню. Така структура тваринництва була характерна для господарств усієї Сумщини.

На розвиток тваринництва у XVIII ст. значний вплив здійснювала економічна політика. Почали заводити тонкорунних іспанських та сілезьких овець, яких вирощували лише на вівчарських «заводах». Наприклад, у Глинському повіті діяло понад 20 таких заводів, у яких утримувалось від 100 до 1000 голів, в основному звичайної української породи. Потім тварин почали продавати поміщикам для утримання у своїх маєтках, де збільшували поголів'я і вовну здавали на суконні мануфактури. У звітах канцелярії йшлося про те, що охтирський полковник В. Ганський одержав на утримання 150 овець, полковий суддя М. Боярський – 20, а підпрапорний В. Кондратьєв і полковий суддя В. Савич – по 100.

Крім вівчарських, старшина мала у своїх господарствах і кінні заводи. Вони були у Тростянці і Микитівці Охтирського полку, у Василівці Сумського. У Глинському повіті існувало 15 кінних заводів. Найвідоміший з них, у с. Андріяшівка, належав К. Розумовському. «Степ Андріяшівський, – говорить О. Шафонський, – найкраще придатний для кінного заводу: трава висока, рівна і соковита». Завод розводив коней неаполітанської, англійської, іспанської, датської і берберської порід. Ці коні цінилися від 1 до 4 тис. рублів. Славився і завод полковника Андрія Маркевича в селах Погарщина і Попівщина. Всього на кінських заводах Глинського повіту у 1784 р. утримувалося 55 жеребців і 643 кобили.

25 поміщиків Глинського повіту мали заводи великої рогатої худоби (по 100-200 голів). Розводилася переважно українська велика біла порода, у деяких господарів була ще угорська.

Значного розвитку набуло птахівництво. Селяни тримали в господарствах курей, гусей, качок.

ПРОМИСЛИ

Складовою частиною трудової діяльності населення Сумщини було заняття різними промислами, такими як млинарство, винокуріння, бортництво тощо. Водяні млини з'явилися в Україні у другій половині XIII ст. Потім почали будувати вітряки. Крім жорен, млини мали крупорушки, ступи для товчення проса на пшоно, спеціальні пристрої для «валяння» сукна. Скласти певне уявлення про таку споруду дозволяє характеристика млина Полуботка у слободі Михайлівка Сумського полку. Власниками млинів були старшина, поміщики, заможні козаки, міщани і селяни, монастирі. У 1785 р. у Глинському повіті працювало 242 водяних і 245 вітряних млинів, у Роменському повіті – відповідно 203 і 130.

Свій досвід будування водяних і вітряних млинів наддніпрянські козаки принесли на Слобожанщину. Уже при заселенні Сум на річках було поставлено 10 млинів. Млинарський промисел швидко розвивався, з'явилися казенні млини, збудовані за державний кошт або конфісковані чи куплені у приватних осіб. Більшість млинів належала приватним особам і монастирям. Цікавою є інформація про с. Гринівку Конотопського повіту. У 1781 р. там «на потоці» стояли млини підданих Києво-Печерської лаври А. Кишки, О. Мовчана, П. Луценка, П. Мельника, виборного козака К. Шостопала і священника Вардаховича.

На кінець XVIII ст. в Охтирському повіті діяло 112 водяних млинів і 2 вітряки, у Білопільському – відповідно 83 і 62, в Недригайлівському – 94 і 20. У Сумському і Лебединському повітах діяло 89 і 135 водяних млинів.

Із хліборобством був тісно пов'язаний ще один промисел – гуральництво, або винокуріння. Українські козаки ще за часів Речі Посполитої мали право виготовляти горілку, пиво, медовуху і безмитно торгувати ними. Цей привілей зберігся і на Гетьманщині, і на Слобожанщині.

У 1656 р. мешканці Сум спільно побудували, як тоді говорили, «завод» для куріння вина (горілки) і варіння меду та пива. Досить швидко промисел набув великого поширення. Різні за розмірами і потужністю винокурні будували старшина, козаки, міщани, духовні особи, монастирі й сільські та міські громади. У 1781 р., наприклад, в Охтирці діяло 39 винокурних котлів, з яких міщанам належало 30, військовим обивателям – 5, бурмістру – 1, попу – 1. Охтирський Троїцький монастир мав винокурню на 4 котли. В Середині-Буді тоді ж було винокурних котлів: попівських – 15, козацьких – 12, купецьких – 10 і селянських – 242.

Великого поширення набуло виробництво селітри. Перша згадка про її добування на території Сумщини відноситься до початку XVII ст. У 1621 р. майстер Р. Гаврилов, позичивши гроші у путивлян Д. Меркульєва, Т. Тихонова і Б. Колесова, почав добування селітри на Слобожанщині. У середині XVIII ст. власниками селітряних варниц була переважно полкова старшина, яка володіла 19 заводами.

На поміщицьких селітряних варницях використовувалася і підневільна, і наймана праця. Так, на заводі російської поміщиці Корсакової у Тростянці на початку XIX ст. працювало 3 кріпосних і 3 найманих працівників.

Усі власники селітроварень зобов'язані були продавати селітру в казну і своїми силами доставляти її на порохові заводи Москви. Але виходило досить утратно. Тому відкривалися спеціальні приймальні пункти.

На Сумщині були досить поширені будні промисли: випалювання поташу і дерев'яного вугілля, добування дьогтю і смоли. У 1657 р. мешканці Сум почали добувати дьоготь і смолу в лісах біля Ворожби (Білопільської), через що у них навіть виник конфлікт із путивльськими служивими людьми, які вважали ті ліси своїми. Будні розташовувалися по річках Олешня, Хухра, Грунь та в інших місцях.

Збільшення кількості старшинських і козацьких будних промислів вело до знищення лісів. Тому уряд в 90-х рр. XVII ст. заборонив цю діяльність. Але вона продовжувалася. Відомо, що в першій чверті XVIII ст. будні промисли розвивалися на Охтирщині в маєтках О. Меншикова, які він одержав після

конфіскації земель полковника І. Перехрестова. У 1732 р. на хуторі Холін біля с.Березівка діяв смоляний завод князя Кропоткіна. Працювали на поміщицьких будах підневільні селяни, а на козацких – самі господарі. Нерідко для роботи в лісах організовувалися ватаги з кількох чоловік, які разом гнали дьоготь, ділили його між собою і продавали.

Головним споживачем будних продуктів була казна. Смоли і дьогтю потребували армія та флот. Дерев'яне вугілля йшло на місцевий ринок для потреб ковалів. Але нерідко продукти будних промислів вивозилися за межі України і навіть Росії.

У другій половині XVIII ст. в результаті зменшення лісних масивів будні промисли скоротилися. В документах зазначається, що в Сумській та Охтирській провінціях смолу перестали добувати, а вугілля випалюють небагато, лише для власних потреб.

Значного поширення набув гутний промисел, тобто виготовлення скла. Про це свідчать, зокрема, назви населених пунктів: Стара Гута і Гутко-Ожинка (Середіно-Будський район), Гута (Глухівський район), Гути (Конотопський район), Гутницьке (Лебединський район) і т.д.

В с.Грузьке (нині Кролевецький район) знаходилася одна з найстаріших гут на Гетьманщині. В переписних книгах 1666 р. згадується гута Лаврентія Петрова в Конотопському повіті. У 1675 р. вороніжець Іван Томасченко продав свою гуту мешканцю того ж міста Лазареві Матвієвичу. Дослідники нараховували 17 гутних осередків на Сумщині.

З давніх-давен тут було поширене бортництво – добування меду диких бджіл, які носили його у дупла дерев. Часто такі дупла (борті) створювалися штучно. Ним, зокрема, займалися путивльські служиві люди в лісах навколо Ворожби, козаки Сумського і Охтирського полків та ін. Але поступово бортництво почало витіснятися пасічництвом. У 1657 р. сумський воевода К. Афанасьєв писав до Москви, що путивльські бортники беруть верховий мед і, крім того, ще завели пасіки вуликів на 500 і більше. У 50–60-х роках пасіки стояли в околицях Сум, Камінного, Вольного та інших населених пунктів. У XVIII ст. бортництво остаточно витіснене пасічництвом. Пасіки належали поміщикам,

старшині, заможним козакам і російським служивим людям, духовенству.

У документах згадуються пасіки лебединського сотника Супруна, охтирського сотника Яковлева, Миропільської соборної церкви на р. Гнилиця, пасіки Києво-Печерської лаври в Миропільському повіті й ін. У Глинському повіті нараховувалось до 100 пасік, у кожній з яких було від 10 до 200 і навіть 300 вуликів. В Сумській провінції за сезон збирали з кожного вулика від 20 до 50 фунтів меду, воску – 3-4 фунти; в Охтирській – меду від 40 до 80 фунтів. Мед і віск використовували для власних потреб, продавали на місцевих ринках і вивозили в Росію.

Додатковим джерелом існування були рибальство і мисливство. В описах Чернігівського, Новгород-Сіверського та Харківського намісництв зазначалося, що в ріках Сула, Десна, Сейм, Ворскла, Псел та інших водилася різноманітна риба: щука, окунь, карась, линок, плотва, в'юн та ін., яку ловили неводом, волоком, ятерями, вудками, били острогою. Оскільки великої риби (сом, судак, сазан, головль, осетр та ін.) не було, то рибний промисел мав лише місцеве значення, для малоземельних селян був одним із засобів виживання. Автор опису Новгород-Сіверського намісництва пише, що жителі с. Озаричі Кролевецького повіту через нестачу орної землі майже не займалися хліборобством, а ловили рибу в Сеймі і продавали в Конотопі та інших містах.

Сумщина була благодатним краєм і для мисливства. В її лісах водилися ведмеді, вовки, лисиці, вепри, зубри, куниці, соболі, горностаї, зайці, білки, борсуки, в ріках – бобри, видри, у степах – дикі коні, сайгаки. Багато водилося дикого птаства: куріпок, перепелів, бекасів, дрохв, тетерів, соколів, кречетів, яструбів, куликів, качок, журавлів, лебедів, орлів. Сумський воевода К. Афанасьєв у 1657 р. писав у Розрядний приказ, що в сумських лісах путивляни б'ють куниць, лисиць, вовків, ведмедів, лосів, вепрів і великих інших звірів. Але у XVIII ст. у зв'язку зі збільшенням населення краю і зменшенням лісів кількість диких тварин і звірів скоротилася. Зникли зубри і дикі коні. Мисливство стало перетворюватися в забаву.

Досить поширеним на Сумщині був чумацький промисел. Заможні господарі своїми волами їзди-

ли в Крим за сіллю, на Дон і в Черкаськ – за рибою, а потім продавали цей товар на ярмарках. Деякі на такій справі заробили великі кошти. У 1778 р. у Білопіллі були чумаки, які заробляли від 1000 до 5000 крб. Вони ставали підприємцями у цій сфері діяльності і використовували чумаків-наймитів.

Ті, хто мав власну тяглову силу, підробляли візництвом. Мешканці Роменського повіту возили до Москви та на ярмарки тютюн, горілку й інші товари, а жителі с. Срібне Глинського повіту – купецькі товари, с. Гринівки – підряджались своїми волами, іздили в Крим по сіль, одержуючи половину привезеного. Ну а ті, що не мали достатньо землі і худоби, наймалися на різні роботи. Більша частина мешканців с. Озаричі заробляла обжинками в селах Підлипне, Семенівка та інших. Гринівці наймалися до смілянських підприємців возити рибу на ярмарки, роменці ходили до Полтавського повіту косити сіно, жителі с. Погребки сплавливали ліс, вантажили товари на баржі, що ходили по Десні.

Ремесла і мануфактури

У XVII–XVIII ст. на Сумщині розвивалися майже всі ремесла, які існували тоді в Україні. Особливо поширеним було ткацтво. В усіх селянських господарствах жінки прядли лляне, конопляне і вовняне прядиво, з якого виготовляли тканину для нижнього і верхнього одягу, килими, рядна і мішковину. Те ж саме спостерігалось в містах і поміщицьких маєтках. Відомі в Україні були охтирські плахти, кролевецькі рушники, хустки, скатертини, жіночі очіпки, серветки, серпанки.

У містах працювали шаповали – майстри, що виготовляли з вовни войлок, епанчі (накидки) та різне вбрання. Для валяння вовни використовувалися млини, які мали для цього спеціальні пристрої. У 1773 р. в Сумській провінції було 32 шаповали, в Охтирці – 18.

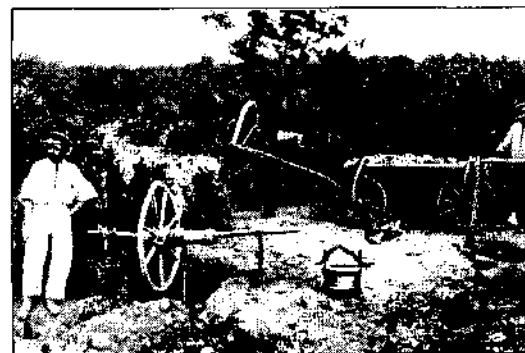
Традиційна слобожанська вишивка

Розвивалося шкіряне виробництво. Вичиняли волів, кінські, козячі, овечі шкіри. В Охтирці десятки мешканців виготовляли червону і білу юхту, червоний сап'ян для жіночих чобіток.

Із ткацьким і шкіряним виробництвом безпосередньо пов'язана кравецька справа. В ній виокремилися ремесла: кравці шили жупани, свитки, сіряки; кушніри – кожухи; картузники – головні убори; шевці – чоботи та інше взуття; римарі виготовляли кінську зброю; сідельники – сідла. Такі ремесла розвивалися не тільки у великих містах, а й містечках. У 1779 р. у Смілому працювало 135 кравців і римарів, 100 шевців, 70 ткачів.

Нааявність лісів створювала базу для розвитку ремесел, пов'язаних з обробкою дерева. Існували різні спеціальності для виконання певних робіт. Теслі ставили житлові й адміністративні будівлі та господарські споруди різного призначення; столяри

виготовляли вікна, двері, столи, стільці, лави, шафи; бондарі – діжки, відра; стельмахи – вози, сани; гонтарі покривали дахи бу-

Добування гончарної глини

дівель гонтою (покрівельний матеріал у вигляді тонких дощечок); тертишники пиляли стовбури дерев на дошки.

Важливою складовою господарської діяльності як у містах, так і селах була обробка металу. Провідне місце займала ковальська справа. Ковалі виконували найрізноманітніші роботи: виготовляли знаряддя праці для ремісників і землеробів, побутові речі, замки, сільськогосподарський реманент.

У 1661 р. козак Прунін на р.Боромля знайшов залізну руду. На місце знахідки прибув майстер П.П'ятиборець (він визначив, що запаси залізної руди становлять в окрузі 500 на 250 сажнів).

Значного розвитку набула на Сумщині ливарна справа. Мідники, котельники в Сумах і Глухові виливали гармати, церковні дзвони, винокурні казани, робили мідний посуд. Неабияке поширення мало гончарне ремесло. Майстерні існували майже в усіх містах та містечках краю, а в Сумах виробляли якісну кахлю.

Ремісники об'єднувалися за професіями в корпоративні організації – цехи. У Ромнах діяло 6 ремісничих цехів, у Глинську – 8. У Воронежі в 1749 р. діяв цех ткачів, який об'єднував 109 чол., там же були цехи – кравецький, ковальський і гончарний. У Межирічі гончарний цех мав 46 ремісників, кравецький – 45, ткацький – 40, ковальський – 17. У Смілому в цехи були об'єднані кравці, кушнірі, шевці, ткачі, гончарі.

У XVIII ст. промисловість Сумщини переростала ремісницьку стадію розвитку, виходячи за межі майстерень. З'являються нові форми її організації, які в той час називали заводами. Почався так званий мануфактурний період розвитку промисловості.

На початку 1718 р. київський губернатор Д. Голіцин доручив охтирському полковнику В. Осипову побудувати тютюнову фабрику, яка була зведена того ж року в Охтирці. Вона розташовувалася на міському вигоні, мала приміщення для обробки й упаковки тютюну, 9 амбарів для його зберігання, контори, житлові будинки і парники для вирощування тютюнової розсади. Тютюн вирощували на площі близько 50 десятин. Обладнання було виписане з Голландії. Першим тютюновим майстром став голландець Жан Жізі. Так виникла перша в Україні тютюнова ману-

фактура. У березні 1727 р. тут побував генеральний підскарбій Я. Маркевич. У своєму «Щоденнику» він описав технологічний процес виготовлення тютюну.

Складним питанням для мануфактури став збут готової продукції. В Україні попит був невеликий, бо кожний, хто хотів, сіяв тютюн. Доводилося його возити до Петербурга і Москви, а звідти – в інші міста. Відомо, що у 1722 р. до Петербурга відвезено 2 тис. пудів і до Москви – 2007 пудів. А в складах мануфактури на той час зберігалось близько 20 тис. пудів тютюну. Транспортування обходилося дорого. В 1727 р. уряд передав її у приватну власність петербурзькому чиновнику Ф. Молчину, за що той мусив упродовж трьох років сплатити викуп. Але грошей у нього не було і він передав мануфактуру петербурзькому купцеві І. Маслову, який згодом помер, а бажаючих взяти мануфактуру «на свій кошт» не знайшлося. 20 квітня 1733 р. з'явився урядовий указ, за яким мануфактура передавалася у відання Охтирського полку.

Старшина виявилася поганим господарем, попиту на тютюн в Україні майже не було, столичні ринки були недостатніми. Виробництво скорочувалося. Остання згадка про перевезення тютюну з Охтирки до Петербурга відноситься до 1734 р. Очевидно, через деякий час виробництво зовсім зупинилося.

Про Охтирську мануфактуру згадала Катерина II. У 1765 р. вона доручає раднику Г. Теплову вивезти до Петербурга обладнання та інструмент. Теплов звернувся з відповідним проханням до губернатора Слобідсько-Української губернії Є. Щербініна, а той дав указівки охтирській провінціальної канцелярії. На той час обладнання перетворилося на купу іржавого заліза, з якого вибрали прес і влітку 1766 р на фурмані та чотирьох возах вивезли до Харкова. Намагання петербурзьких урядовців використати це устаткування виявились марними, а доставка принесла величезні збитки.

У 1719 р. в с. Глушкове (нині Курської області) була заснована суконна мануфактура, яка називалася Путивльською. У кінці XVIII ст. Глушкове відійшло до Білопільського повіту Харківського намісництва і мануфактура стала називатися Глушковською.

маючи на той час 31 16 постійних робітників і службовців. У 1800 р. казна одержала від неї 419826 аршин сукна.

На території Сумщини виник цілий ряд інших промислових підприємств. Діяла мануфактура поміщика І. Маркова в с. Буймер Охтирського повіту. Її власник заявляв про готовність поставляти щорічно казни сукна – 2 тис. і каразеї – 1 тис. аршин. Мали свої невеликі суконні підприємства князь Голіцин у с. Писарівка Охтирського повіту, генерал Коновніцин у с. Микитівка Лебединського повіту. На них працювали кріпаки. У Сумах діяв шкіряний завод Ф. Буташевича. На ньому працювало 16 найманих робітників і виготовлялося 7 тис. шкір на рік.

У зв'язку з активною забудовою міст стали створюватися цегельні заводи. На кінець XVIII ст. у Путивлі їх нараховувалося 5, в Сумах – 4, в Ромнах – 2. Досить великий завод побудований у Глухові. На ньому працювало 70 робітників. Цегельні заводи діяли в Охтирці, Вільшані та ін. населених пунктах.

Ще у 80-х рр. XVII ст. полковник М. Васильєв у своєму лебединському маєтку організував виробництво вапна. Вапняний завод існував і в Путивлі. Біля с. Оксютинці Роменського повіту, в горі Золотусі, виявлено алебастр. На початку XVIII ст. поблизу Ямполя був побудований фаянсовий завод.

Тоді ж в Охтирці і Сумах діяли скляні заводи. Відомо, що в грудні 1717 р. київський губернатор Д. Голіцин наказав охтирському полковнику В. Осипову відіслати до Петербурга скляний посуд і листове скло великого розміру для вікон.

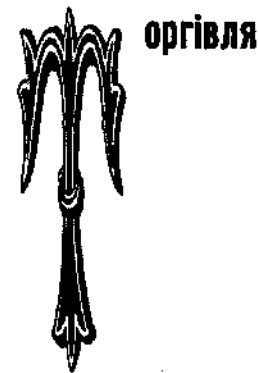
У середині XVIII ст. в Лебедині і Теремках існували залізобудні заводи. Дослідник історії Слобожанщини А. Г. Слюсарський вважає, що вони діяли на місцевих покладах залізної руди, знайдених козаком Пруніним.

У 1737 р. за розпорядженням Генеральної канцелярії наказано передати водяний млин на р. Шостка біля с. Локотки, в якому був пункт приймання селітри, майору Постельникову «для влаштування порохового заводу». Через два роки завод вступив до дії. Там виготовляли порох і заготовляли та чистили селітру для інших заводів Росії. Працювали на ньому в основному солдати – майстри із російських, білоруських і прибалтійських губерній. Утворилося поселення Шостка, в якому жили заводські робітни-

ки, козаки, міщани і відставні солдати. На кінець 60-х рр. потужність заводу становила 15 пудів пороху на рік.

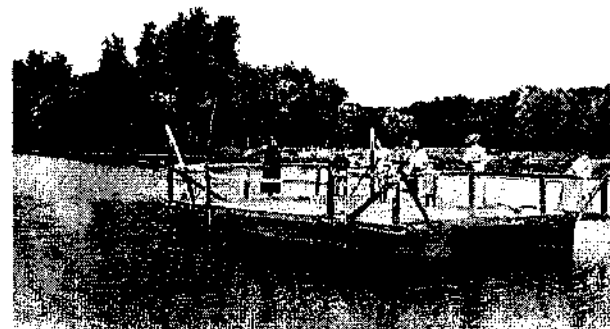
Спочатку завод підпорядковувався Генеральній канцелярії і виробляв порох головним чином для потреб України. А в березні 1771 р. він перейшов у відання Головної канцелярії артилерії і фортифікації. Зростали його потужності. Напередодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. щороку вироблялось 50 пудів пороху.

Умови праці на заводі були надзвичайно важкі. Навіть відомий деспот і кріпосник граф О. Аракчєєв, побувавши там у 1804 р., в доповіді царю зазначав: «Щоденна важка та небезпечна праця і місце розташування заводу надзвичайно шкідливе для здоров'я, відгороджене від інших поселень болотами».

оргівля

У цей період сільське господарство, ремесло і промисли на Сумщині, як і по всій Україні, остаточно набули товарного характеру. Продукція землеробства і тваринництва, ремісничі вироби виготовлялися не тільки для власного споживання і використання, а й для продажу. Товарно-грошові відносини охопили усі верстви населення: поміщиків, старшин, козаків, міщан, селян і духовенство. Головними формами організації торгівлі були ярмарки, лавки і різні торги. У тодішніх документах ярмарки ділилися на великі, середні й малі.

Пором через річку
Псел

Автор «Топографического описания Харьковского наместничества с историческим предуведомлением», умовно датованого дослідниками 1788 р., пише про це так: «Ярмарки, що належали до великих, збирали купців із російських міст та закордону. В основному вони займались оптовою торгівлею або обміном товарами. На середніх – в основному торгували дрібним крамом як місцевого, так й іноземного походження. Велика кількість худоби, вовни та кустарних виробів збільшували ярмарок. На малих – збиралися нашвидкуруч, щоб продати другорядний товар і переїхати на інший ярмарок». Для цього користувалися поромом.

Стационарна постійна торгівля здійснювалася в магазинах-лавках, які стояли на торгових площах і в рядах. Уже у 1671р. в Миропіллі у торгових рядах нараховувалася 61 лавка. У другій половині XVIII ст. в Сумах діяло 83 лавки, у Білопіллі – 46, Лебедині – 31, Конотопі – 50, Охтирці – 64, Середині-Буді – 64. У Ромнах стояло 346 дерев'яних лавок та амбарів. Жваво працювали шинки.

У Сумах було 4 ярмарки в рік. Два з них – великі: Соборний перед Пасхою і Введенський осінній. До великих ярмарків можна віднести також Вознесенський та Іллінський у Ромнах і Хрестовоздвиженський у Кролевіці. Існували також середні і малі ярмарки, яких налічувалося десятки.

Крім ярмарків, у полкових і сотенних містах, великих селах і слободах проходили щотижневі торги. У Глухові, Сумах, Охтирці, Кролевіці, Боромлі та ін. торги збиралися двічі, як правило в понеділок і п'ятницю. На них з'їжджалися мешканці навколишніх населених пунктів, які привозили різні сільськогосподарські продукти і промислові товари.

Розділ X.

Соціальні відносини

*Основні категорії
населення
Соціальні заворушення
проти феодального
гніту*

СНОВНІ КАТЕГОРІЇ НАСЕЛЕННЯ

Визвольна війна під проводом Б.Хмельницького корінним чином змінила соціально-класову структуру суспільства. На верхньому її щаблі опинилася українська шляхта, яка в ході війни перейшла на бік свого народу. Але вона була нечисленна, тому основну частину провідної верстви суспільства становила старшина – колишні козаки, які завдяки своїм здібностям і особливим заслугам піднялися над загальною масою козацтва.

При гетьману І.Самойловичу з'являються «бунчукові товариші» (вперше згадуються в 1685 р.). Це – старшини, які не мали якоїсь певної посади і перебували при гетьманові для його особливих доручень. Тоді ж з'явилися «значкові товариші» (кількість у полках 30–50 чол.), які підлягали безпосередньо полковнику. Були також «військові товариші», до яких зараховувалися найбільш авторитетні й заслужені старшини. На Слобожанщині із заможних козаків призначались «підпрапорні». Вони перебували при полковому прапорі, підлягали безпосередньо полковникові й виконували його доручення. Їхнє становище і роль відповідали ролі «значкових товаришів» гетьманських полків. Старшина повністю звільнялася від державних податків, повинностей і поборів.

Серед старшин Сумщини були досить цікаві люди. Герасим Кондратьєв став «осадчим» (засновником) м. Суми і понад 30 років (1658–1691 рр.) обирався полковником Сумського слобідського полку. Глухівський сотник Олекса Туранський навчався в Києво-Могилянській колегії. Справив велике враження на датського посла Юста Юлія знанням латинської мови і власними віршами латиною. Був довіреною особою гетьмана І.Самойловича, потім – І.Мазепи. Обирався генеральним суддею. Конотопський сотник А.Кандиба, учасник походів у Персію, був також генеральним суддею (1728 – 1730 рр.). Значковий військовий товариш Юрій Харевич виконував дипломатичні доручення гетьмана, їздив до Москви та Криму.

Українську старшину постійно переслідувало бажання здобути такі ж права і вольності, які мало російське дворянство. Це прагнення задовольнила Катерина II у 1785 р.

Козацтво стало привілейованим. В офіційних документах стосовно козаків вживалися два терміни: «низові» – ті, що перебували за порогами в Січі, і «городові» – які жили на «волості», тобто в містах, містечках і хуторах. Городові козаки у свою чергу ділилися на «кінних» і «піших». На території Сумщини городові козаки відбували службу в гетьманських (Ніжинський, Миргородський і Прилуцький) і слобідських (Сумський та Охтирський) полках.

Під час військових походів та каналних робіт козаки мусили своїм коштом утримувати себе, що погіршувало їх матеріальне становище. Цим користувалася старшина, прибираючи до своїх рук їхні землі, що негативно відбивалося на військовій службі.

У 1735 р. Правління Гетьманського уряду видало указ «О разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», який юридично закріпив поділ козаків залежно від їхньої участі у відбуванні військової служби. За цим указом були складені списки («компути»), до яких вносилися лише ті козаки, які могли нести військову повинність, з'являючись на службу кінно, з повним власним спорядженням та зброєю. Такі козаки називалися «виборними». Інші, які не ввійшли в «компути», записувалися до категорії так званих «підпомічників». Їхній обов'язок – допомагати матеріально виборним козакам відбувати службу, а саме: постачати провіант, фураж, обробляти їхні землі під час перебування останніх у війську. Підпомічники закріплювалися за козаками і старшиною поіменними списками.

За даними ревізії 1751 р., у Ніжинському полку, до якого входили Глухівська, Конотопська і Кролевецька сотні, нараховувалося 2928 дворів виборних козаків і 5977 дворів підпомічників, у Миргородському (до нього входили Ромни, Липова Долина, Сміле, Глинськ) – відповідно 1776 і 2180 дворів. Таким чином, на одного виборного припадало по 1–2 підпомічники. У 1732 р. в Сумському полку виборних козаків було 3695, підпомічників – 13918, в Охтирському – відповідно 7373 і 8195. Підпомічники закріплювалися за козаками і старшиною поіменними списками.

Кріпацька хата

Загальний процес закріплення українського населення, який здійснювався у XVIII ст., не обійшов і козацтво. Указами від 22 липня 1748 р. і 24 лютого 1749 р. слобідським козакам і підпомічникам було заборонено переходити не тільки в Гетьманщину чи Великоросію, а й з одного полку до іншого. Фактично вони прикріплялися до своїх полків. Після ліквідації в Україні полкового устрою козаки склали стан так званих військових обивателів, а підпомічники прирівняні до державних селян.

Основну масу хліборобського населення України склали селяни. В ході Визвольної війни соціально-економічне становище їх змінилося. Хоча вони звільнилися від гніту польської шляхти, однак земля, яка належала колись польським магнатам, стала тепер власністю вітчизняних поміщиків. Селяни не мали права власності на землю і тому знову ставали залежними.

З другої половини XVII ст. почалася масова роздача земель українській старшині. При цьому селяни, які проживали на ній, мусили проявляти «покірність» новим власникам, тобто відбувати на їхню користь певні повинності. У 1662 р. ніжинський полковник Василь Золотаренко передав у власність «товарищу полку ніжинського» Марку Кимбировичу с. Березу Глухівської сотні. В універсалі наголошувалось, «аби війт і вся громада березовська» пану Маркові Кимбировичеві «належну слухняність віддавала». У 1680 р. гетьман І.Самойлович віддав с. Вишеньки Глухівської сотні «військовому товаришеві» Іванові Ломековському. Гетьманський універсал вимагав, щоб «віт і вся громада вишенська йому в усьому проявляли покірність».

Офіційний розмір панщини – 2 дні на тиждень. Але насправді він нерідко перевищував цю норму. Так, селяни Бездрика, Боб-

рика, Висторопа, Краснопілля, Микитівки, Михайлівки, Рясного працювали 3 дні на тиждень, Жигайлівки – 3-4, Терешківки – 4, Вільшани – 6. Селяни працювали на полі, заготовляли сіно і дрова, возили своїми кіньми і волами панські харчі й товар на базар, жінки тіпали коноплі, виготовляли пряжу, снували нитки.

Про характер натуральних поборів свідчать повинності селян с. Шаловалівки Конотопського району, які вони виконували на користь свого державця Анненкова. Щорічно селяни мусили давати йому: 50 осьмачок (осьмачка дорівнювала 256 кг) жита, 75 – вівса, по 3 четверті (четверть – 128 кг) пшениці, ппона, гороху, 300 кварт (кварт – приблизно 1 літр) масла, стільки ж олії, 230 овсць, 60 кабанів годованих, 300 гусей, 300 качок, 650 курей, 5000 ясць. Крім натуральних внесків, селяни платили і гроші.

Будь-які спроби опору закріпаченню жорстоко придушувалися. Коли реутинський селянин Денис Чорний проявив непокору, власник села Д.Забіла звинуватив його у злочині, відібрав землю, пасіку, млин і побив киями. А коли той добився письмового наказу гетьмана про повернення йому відібраного майна, Забіла заарештував Чорного, і він взагалі безслідно зник. Висловив незадоволення зростанням повинностей і мешканець с. Алтинівка Ярема Ігнатенко. Власниця села пані Дякуновська послала до нього свого сина з людьми, щоб «зловивши, до смерті забити киями».

За даними Харківської губернської канцелярії, у 1773 р. в Сумській провінції нараховувалося 77549 кріпаків поміщицьких, а монастирських – 4690, в Охтирській відповідно – 31323 і 1948. У 1782р. в Конотопському, Кролевецькому і Глухівському повітах нараховувалося 49,5 тис. феодально залежних селян, у Путивльському – 21 тис., в Роменському – 29,5 тис.

Про безправне становище селян свідчить те, що і до офіційного оформлення кріпосного права в Україні їх продавали та купували. Так, в ревізьких документах за 1782 р. зазначається, що на хуторі Есмань, біля Воронежа, «дворовой крепостной Семен Иванов сын Никиты, куплен в 1770 г.» у поміщика Писаревича, а «дворовая крепостная девка, после ревизии рожденная, Мария, Сменова дочь, досталась в приданное».

Зубожіння селян призвело до виділення з їх середища так званих підсусідів (це ті селяни, що не мали власного господарства, а жили у чужих дворах, «у сусідах», наймитами). Залежно від того, в чийх дворах жили, підсусідки були панські, монастирські, козацькі. У с. Уздиця Глухівського повіту в 1781 р. було козацьких підсусідків – 2 двори і 2 хати, у генерального писаря Висоцького – 14 дворів, 21 хата, у прем'єр-майора Оболенського – 4 двори, 4 хати, у відставного поручика Марковича – 4 двори, 6 хат, інших станів – 14 дворів, 17 хат.

Українська старшина неодноразово просила царський уряд юридично оформити кріпосне право в Україні. Це було зроблено указом Катерини від 3 травня 1783 р. Селяни і підсусідки стали власністю землевласників-дворян.

Крім названих категорій, українське суспільство в XVII–XVIII ст. включало в себе ще й міщанство – мешканців міст, які займалися виключно ремеслом і торгівлею, та духовенство. Міщанство Сумщини складало невеликий прошарок, оскільки міста були військовими фортецями й основну частину їх населення становили козаки.

Духовенство задовольняло духовні запити широких верств населення, а своїм способом життя, побутом нижче духовенство мало чим відрізнялося від інших станів.

Соціальні заворушення проти феодалного гніту

Закріпачення українських селян та перетворення козаків на російське регулярне військо викликали соціальні заворушення.

Найпростішою формою протесту на той час були скарги. У 1661 р. мешканці Сум скаржилися на воеводу Умая Шамердіна, що він чинив їм утиски і «роздавав сумським черкасам государево грошове жалування не по указу, а з вирачуванням». З такою ж скаргою зверталися до уряду козаки Білоплілля, Олешні та інших містечок. У 1708 р. мешканці с. Погребки скаржилися на власницю цього села Дяковську, що вона

примушувала їх багато працювати на себе. Наступного року жителі с. Волошнівки (Роменського району) писали до Глухова, що глиньський сотник Жуковський «многіе здирства нам затіваєт, роботизни немилостивії нам налагаєт... розбої великії чинить... і многих козаков у мужики позабираєт». Мешканці с. Голубівка (Середино-Будського району) скаржилися на утиски і тиранства пана Лисовського, конотопський міщанин Іван Терещенко – на сотника Г. Костянецького, який вимагав грошей, бив, примушував працювати у своєму господарстві, заборонив торгувати...

У переважній кількості скарги ні до чого не приводили. Більше того, у 1749 р. старшини Охтирського полку просили російський уряд законодавчим актом заборонити козакам і підпомічникам подавати скарги. Цю ідею реалізувала Катерина II, видавши у 1767 р. указ, який під загрозою смерті забороняв селянам скаржитись на поміщиків.

За таких умов козаки і селяни вдавалися до інших форм протесту. Серед них – відмова платити податки і виконувати повинності. Масового характеру «непослушенство» набуло у XVIII ст. У різні роки в Сінному, Середині-Буді, Яструбиному та інших населених пунктах відбувалися заворушення селян. У 1722 р. власниця сіл Перекопівки і Волошнівки скаржилася наказному гетьману П. Полуботку, що її піддані не хочуть «поданской повинності і послушенства отдавати». Хвиля непокори козаків і підпомічників прокотилася у 1763–1764 рр. в Охтирському полку. З'явилися агітатори із закликами до непокори. Одним з таких був охтирський мешканець Яготинець, який у 1767 р. указом Сенату за свою діяльність засланий в Нерчинськ на каторгу.

Іноді, проявляючи непокору, козаки і селяни вдавалися до фізичної розправи над старшиною. 23 квітня 1767 р. військовий товариш П. Забіла приїхав у с. Землянку Глухівської сотні і став вимагати від мешканців села О. Бурляя, М. Сидоренка і Д. Науменка відбування на його користь різних повинностей. Ті ж не тільки його не послушалися, а й, перестрівши, коли він повертався додому, побили і відбрали коней.

Іноді, проявляючи непокору, козаки і селяни вдавалися до фізичної розправи над старшиною. 23 квітня 1767 р. військовий товариш П. Забіла приїхав у с. Землянку Глухівської сотні і став вимагати від мешканців села О. Бурляя, М. Сидоренка і Д. Науменка відбування на його користь різних повинностей. Ті ж не тільки його не послушалися, а й, перестрівши, коли він повертався додому, побили і відбрали коней.

Скарги можновладців на непокору козаків і селян, втручання властей нерідко призводили до збройних конфліктів, як це відбулося в селах Охтирського полку. У відповідь на скаргу полковника Перехрестова, що йому не підкоряються селяни і козаки, до Охтирки прибув генерал Г. Касогов. Козаки оточили полковницький двір, відбулася сутичка між ними й охороною генерала, в якій Касогов був поранений. Великими зусиллями белгородському воеводі вдалося приборкати охтирчан.

Упродовж багатьох років колишні козаки Сумського полку чинили опір поміщикам Кигичам. Їхній довірений І. Плохинський повідомляв слобідсько-українському губернатору Д. Норову, що «оные подданные... в послушение никак не приходят». 28 вересня 1776 р. губернатор наказав начальнику Слобідського гарнізонного батальйону послати в маєток Кигичів каральний загін для придушення повсталих. У сутичках загинуло 17 і поранено 15 мешканців с. Пени.

Найпоширенішою формою соціального протесту стали втечі, які набули масового характеру. В донесеннях воевод до Розрядного приказу повідомлялося, що служиві люди з Валок, Чугуєва, Вольного та інших сіл тікали зі служби. Козаки і селяни пробиралися на Дон, Поволжя, в Новоросію або на землі іншого поміщика.

Ще в 1705 р. Петро I видав спеціальну грамоту, в якій погрожував утікачам смертною карою, але це не допомагало. Бригадир Слобідських полків Ф. Шидловський повідомляв адмірала Ф. Апраксіна, що в Охтирському полку внаслідок втеч козаків деякі містечка «пусты стали». Про обезлюднення населених пунктів свідчать й інші документи. Так, у скарзі мешканців с. Алтинівка відзначалося, що раніше в селі проживало «заможних 50 чоловік», а тепер залишилося тільки «20 нищетних».

У 30-х рр. XVIII ст. мав місце масовий вихід мешканців с. Чупахівка на Дон та інші місця, село майже обезлюдніло, залишилося усього 18 дворів. Тоді ж, не витримавши тиранства пана Лисовського, розбіглися мешканці с. Голубівки (Лебединського району), з 30 дворів залишилося 6. А в 1780–1787 рр. із Хотінського маєтку Кондратьєвих до Новоросійської губернії і Катеринославського намісництва втекли понад 250 чол.

Тікали і робітні люди. У 1768 р., наприклад, з Глухівського цегельного заводу зникло 20 робітників. Спійманих утікачів Шосткинського порохового заводу били канчуками і шпіцрутенами. Погонщика П. Ширяєва шість разів провели крізь стрій, давши йому 1000 ударів шпіцрутенами.

Втечі селян нерідко супроводжувалися збройними сутичками з кріпосниками, які намагалися їх повернути. У 1743 р. піддані поміщика Надаржинського залишили село, і той, щоб повернути втікачів, послав отамана Я. Пилипенка, який наздогнав їх на Кирилівському полі. Селяни, створивши козацький табір з возів, почали відбиватися сокирами, косами, шаблями і самопалами. Затримати вдалося лише одну родину, а решта врятувалася.

У 1765 р. мешканці с. Криничне Охтирського полку звернулися до прикажчика А. Черневського з проханням дати їм письмовий дозвіл на переселення в інше місце, але той відмовив, відібравши у них частину майна. Пізніше селяни залишили свої хати з нажитим добром. Ватажками втікачів були В. Великий і Д. Мигаль. Біля Краснопілля селян наздогнав охтирський хорунжий Липецький із загоном козаків у 200 чол., щоб повернути їх до Криничного. Але селяни вчинили опір, незважаючи на погрозу застосувати зброю. Не витримавши нападу розлючених селян, переслідувачі відступили. На щастя втікачів, власниця с. Ракитне (Белгородська обл.), княгиня Супова, мала потребу в робочих руках і надала їм прихисток у своєму маєтку.

До збройних сутичок дійшло і тоді, коли 35 селянських родин із с. Рясне намагалися втекти від своїх переслідувачів. Такі явища були звичними впродовж XVIII ст. Поруч із пасивними формами опору визискувачам (скарги, вирубування лісів, утечі) все частіше проявлялися активні, збройні виступи пригноблених на захист своїх прав і свобод.

У другій половині XVII ст. Російська імперія була охоплена повстанням під проводом Степана Разіна. Восени 1670 р. разінці поширили свої дії на Слобідську Україну. Ворохобники знайшли підтримку у козаків Острогожська, Змієва, Чугуєва, Царе-Борисова, а невдовзі з'явилися біля Сум, Конотопа, Ромен. Одним із ватажків повсталих став крoлевчанин К. Данилов, якого разом з С. Разіним було страчено у Москві.

Не обійшла Сумщину і Коліївщина¹. Гайдамацькі² ватаги палили поміщицькі садиби, розправлялися із царськими посіпаками.

У 1773 р. в Росії почалася широкомасштабна селянська війна під проводом Омеляна Пугачова, який видавав себе за царя Петра III, вбитого під час дворцового перевороту 1762 р. Головні події війни відбувалися далеко від Сумщини, але її вплив відчувався і тут. На території краю з'явилися маніфести Пугачова, в яких він закликав козаків і селян послужити йому вірою і правдою, жалувати їх «реками, морями, травами, денежним жалованиєм, хлебом, свинцом и порохом и всякою вольностию...» Дійшли чутки про «доброго царя» і до Охтирського полку, де збунтувалися козаки сіл Грунь, Василівка, Катеринівка.

У війську Пугачова перебували селяни-втікачі з Сумщини – С.Кунденко із с.Закобилля, С.Підлісний і С.Федорів з Межиріча. Відомо, що коли вони потрапили в полон під Царициним, то Саратовська воеводська канцелярія етапом направила їх у Харків «для дізнання». Всі вони під тортурами загинули.

У цей час Сумщина стала ареною бойових дій загону гайдамаків на чолі з отаманом С.Гаркушею, який боровся з поміщиками до 1784 р., аж поки не був засуджений у Ромнах до каторжних робіт.

Налякані гайдамаками і своїми повсталими козаками, поміщики обмежили панщину 3 днями на тиждень, що й було підтверджено наказом уряду від 5 квітня 1796 р. Нарешті селянин отримав можливість працювати у своєму господарстві. Але в конфліктних ситуаціях влада завжди ставала на бік панства.

На догоду поміщиці Кондратьєвій хотінський писар, зачитуючи у церкві наказ, додав від себе, щоб до роботи залучалися й 10-літні діти. Обурені селяни залишили службу в церкві, а П.Сиченко, Є.Личманенко, Є.Гаєвенко, К.Ларченко, М.Колодченко, І.Товстушенко зовсім відмовились підкорятися поміщиці. У рішенні губернської судової палати їх засудили до різних пока-

¹ «Коліївщина» – селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні в 1768 р. проти кріпосницького, релігійного та національного гніту шляхетської Польщі.

² Гайдамаки – учасники національно-визвольної боротьби українського народу проти польського гніту в XVII ст. на Правобережній Україні.

Гайдамаки
(з картини В.Касіяна)

рань. Сиченка батогували і заслали до Іркутська на каторгу, а інших після побиття нагаями повернули поміщиці.

На початку 1798 р. вибухнуло повстання робітних людей Глуш-

ковської (Путивльської) мануфактури. Поміщик Матвеев, користуючись монополієм правом, затримував заробітну платню і займався різними поборами з працюючих. Терпець у ткачів урвався. У 1797–1798 рр. майже 7 тис. робітників повстали проти власника суконної мануфактури. Керуючим виробництвом став Петро Слюсарів, а повстання перекинулося на села Путивльського і Суджанського повітів.

За наказом курського губернатора С.Бурнашова до Глушкова був направлений Чернігівський кірасирський полк генерала фон Ессена із Курська. Слобідсько-український губернатор О.Теплов наказав вислати на допомогу кірасирам два Чугуївські козацькі полки з гарматами, щоб придушити повстання. Маршрут руху військ розробили таким чином, щоб відрізати район повстання від Сумського та інших повітів. Другий Чугуївський полк через Миропілля направився до сіл Біловоди, Яструбине і Павлівку. Влада пам'ятала про заворушення селян в Яструбиному і Павлівці влітку 1797 р., тому і був розквартирований у Сумах ескадрон першого Чугуївського полку, а інший розмістився на шляху Суми–Білопілля.

1 лютого 1798 р. повстання було жорстоко придушене. Його керівники схоплені, покарані батогами і вислані до Сибіру на каторгу. Але чимало і врятувалось. Боячись їх агітації серед селян, губернатор Теплов наказав земським ісправникам Сумського, Охтирського, Богодухівського і Харківського повітів «немедленно учинять... изыскание о сыске бежавших и, если найдены будут, отправить без замедления по пересылке крепким караулом к путивльскому и суджанскому земским комиссарам».

На кінець XVIII ст. царській владі вдалося покінчити з гайдамацьким рухом і придушити всі інші прояви соціального протесту. Всього на Сумщині впродовж століття відбулося понад 50 заворушень козаків і селян.

Розділ XI.

Культурне життя
у другій половині
XVII – XVIII ст.

*Розвиток освіти
Духовно-просвітницьке
життя
Вплив мистецтва
на розвиток краю
Містобудування
та архітектура*

До Переяславської ради 1654 р. українська культура мала свої самобутні риси і тісний зв'язок з європейським ренесансом, який проявлявся у стилі бароко. У боротьбі із засиллям польського католицизму утворилася розгалужена мережа закладів освіти і культури. Оборонцями духовного життя країни виступали козацтво і православ'я, аж поки Україна не втратила свою автономію і не перетворилася на звичайну провінцію Російської імперії. Усі ці зміни стосувалися і культурного розвитку Сумщини.

ОЗВИТОК ОСВІТИ

На Лівобережній Україні у XVIII ст. існувало кілька колегіумів – у Чернігові, Переяславі, Харкові. Головним центром вищої освіти лишалась Києво-Могилянська академія. Діти козаків, селян, міщан, ремісників і навіть старшини навчалися у церковно-парафіяльних школах, які створювалися за ініціативи прихожан при церквах і утримувалися їх коштом. Така система освіти існувала на території полків і сотень Гетьманщини. У середині XVIII ст. нара-

ховувалося 140 шкіл, в тому числі у Глухівській сотні – 36, Роменській – 18, Воронізькій – 14, Кролевецькій – 11, Конотопській – 10, Смілянській – 10, Глинській – 8, Ямпільській – 7.

Прибуваючи на Слобожанщину, переселенці з Правобережжя і Лівобережжя приносили сюди не тільки навички господарювання, а й своє «бажання просвіти». У новозбудованих містах при церквах обов'язково відкривалися школи. В описі міста Миропілля, складеному у 1671 р., говориться про школи в «большом городе» – при соборній церкві Успіння Пресвятої Богородиці, й на посаді – при церквах Миколи Чудотворця та Архистратига Михаїла. У 1675 р. школа існувала в Охтирці, а на початку XVIII ст. – у Боромлі і Тростянці. Мешканець Боромлі Марко Мушенко згадує: «Після смерті батька я у 1709 р., маючи 5 років, поступив по своїй охоті до школи при церкві Різдва Богородиці, де учителював дячок Іван Савченко».

У 1732 р., згідно з переписом Слобідських полків, проведеним лейб-гвардії майором Хрущовим, у Сумському полку було 47 шкіл.

Діти різного віку навчалися там читання, письма, церковного співу, зазубрювали Псалтир, Часослов. Зазвичай учителем був дяк, якого поштиво називали «бакалавр». Чітке уявлення про церковно-парафіяльну школу дає розповідь колишнього її учня, професора Харківського університету І. Тимковського.

Школа містилася біля церкви і поділялася на два приміщення. В одному – жив дяк із сім'єю, а в іншому – за довгими столами сиділи три класи школярів: у першому – ті, що учили Буквар, у другому – Часослов, у третьому – Псалтир, у 2-му і 3-му навчалися письма. Школярами були малі діти й дорослі. Писали крейдою на чорних дощечках або чорнилом на папері. З 3-го класу відбирали на навчання церковного співу, чим займалися тричі на тиждень – взимку у кімнаті дяка, а навесні надворі під повіткою. На допомогу собі дяк вибирав помічників з молодиків-виростків (старших учнів). Гамірно було у школі, бо кожен із 30–40 учнів уголос читав або співав. Недбайливців нерідко сікли різками, особливо у суботу.

Церковні школи не давали великих знань, та й навчатися у них було важко, але народ їх шанував і підтримував. «Бо в них було все рідним для населення, – писав Д. Багалій, – і помешкання, і зв'язок їх з церквою, братствами і шпиталями, і учитель – дяк, котрий був сам з народу і жив його життям, і мова, і шкільні звичаї, про котрі оповідав Тимковський».

Цікавим явищем на освітянській ниві України стали мандрівні дяки-вчителі. Вони ходили по містечках і селах, навчали дітей при церквах або у приватних садибах. Деякі займалися цією справою все життя. Мандрівний дяк Кузьма Породин навчав у Охтирці, Вільшані, Олешні, Криничному, Миколаївці, Гринівці, Комарівці.

Дальший розвиток економіки і культури вимагав школи більш високого рівня, яка б давала знання, необхідні для практичної діяльності. В наказі депутатам Уложеної комісії (1767 р.) сумські дворяни просили відкрити в Сумах таку школу для дітей козаків, міщан, духовенства та інших станів. Але з

цього нічого не вийшло. Лише в Ромнах існували тоді духовне і дворянське училища.

У 1786 р. у Росії розпочалася шкільна реформа, за якою в губернських містах створювалися чотирикласні головні народні училища, а в повітових – двокласні малі народні училища (такі відкрилися в Сумах, Охтирці, Глухові, Кролевіці, Конотопі, Ромнах і Путивлі), там навчали дітей читати, писати і рахувати.

У середині XVIII ст. українська громадськість Лівобережжя і Слобожанщини наполегливо піднімала питання про відкриття в Україні університету. Називалися міста Київ, Чернігів, Батурин, Катеринослав. Зайнялися цією справою і сумчани. В наказі депутатам Уложенної комісії вони просили відкрити університет у Сумах, пояснюючи це тим, що Московський університет далеко, а в Сумський, «яко близький», можна буде віддавати своїх дітей з меншими витратами, а значить навчатися там зможуть і менш заможні дворяни.

Відкрити університет у Сумах, як і в Україні взагалі, тоді не вдалося. Але молоді люди нашого краю все ж здобували вищу освіту в інших навчальних закладах України і Росії.

уховно- просвітницьке життя

XVIII ст. в історії України – це час існування широкої автономії й одночасно впертого і послідовного наступу на неї з боку самодержавства, який породжував опозицію в середовищі українського дворянства. Одним із осередків незадоволення став Глухів.

З 1761 по 1774р. там перебував О.Лобисевич, який виконував обов'язки перекладача при гетьману Розумовському, а згодом секретаря і начальника канцелярії. Випускник

Киево-Могилянської академії та Петербурзького академічного університету, він започаткував українське національне літературне відродження. Був одним із лідерів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, члени якого прагнули відновлення української державної самостійності та відродження національної культури.

Суспільно-політичні погляди української патріотично настроєної старшини відбилися в згаданому вже діалозі «Разговор Великороссии с Малороссиею», написаному перекладачем Генеральної канцелярії Семеном Дівовичем в 1762 р. у Глухові. Він доводить, що Україна має давню історію («От древних козаров род веду й начало») і нагадує, що Україна не була завойована Росією, а добровільно об'єднувалася з нею.

Царські чиновники відчували сепаратистське й антиросійське спрямування твору С.Дівовича. Начальник Третього відділу шеф жандармів Л.Дубельт на знайденій у кирило-мефодіївців копії зробив такий напис: «Якби я був цензором, не допустив би цього друкувати тому, що тут є образа Росії, образа й України: перша ставить дурні питання, а друга вихваля себе, як стара баба, й нарешті її серце знемагає від нашого ярма».

У другій половині XVIII ст. в Російській імперії поширюються ідеї західноєвропейського просвітництва. Звучать прізвища Франсуа Вольтера, Дені Дідро, Шарля Монтеск'є, Жан-Жака Руссо,

з'являються вільнодумні, сатиричні журнали М.Новікова, крамольні твори О.Радищева. Вільнолюбиві ідеї поширювалися і на Сумщину. Пропагандистом їх був Г.Сковорода. У вірші «De Libertate» він проголошує гімн свободі як невід'ємному природному праву всіх людей. Філософ мріє про вдосконалення суспільства і взаємовідносин між людьми. У 60–80-х рр. XVIII ст. Г.Сковорода побував у Сумах, Глухові, Охтирці, Лебедині, Боромлі.

Григорій Сковорода

Просвітницькі ідеї сповідував також згаданий уже Я.Козельський (1728–1793). Він засуджував кріпосництво як явище, несумісне з природним правом кожної людини на щастя. Його політичний ідеал – це суспільство, засноване на праці, на «первинній простоті» і добробуті всіх громадян. У такому суспільстві немає експлуатації,

воно не породжує війн між народами. Шлях до нього лежить через поширення освіти.

Час перебування Я.Козельського в Глухові частково збігся з діяльністю там відомого подвижника української культури, історика, етнографа і статистика, вихованця Геттінгенського університету (Німеччина) Ф.Туманського. За досягнення в науковій і викладацькій роботі Петербурзька Академія наук у 1777 р. обрала його своїм членом-кореспондентом.

Федір Йосипович хотів створити у Глухові просвітницький центр, який би складався з філіалу Петербурзької Академії наук, друкарні та книгарні. Царський уряд не дозволив відкрити друкарню, проти створення філіалу Академії наук виступили Л.Ейлер та інші академіки.

У кінці 1779 р. Туманський звернувся до академіка І.Лепехіна з проханням посприяти створенню книжкової крамниці в Україні, на що невдовзі отримав дозвіл. У квітні 1781 р. з Академії наук до Глухова надійшли перші книги. На прохання Туманського свої видання погодився надсилати М.Новіков. Стали прибувати і книги, видані Московським університетом. Таким чином, глухівські книголюби мали широкий вибір книг з різної тематики. Для освічених людей книгарня стала своєрідним клубом. На жаль, дороговизна книг та занепад Глухова після перетворення його у звичайне повітове місто припинили існування книгарні у 1783 р.

Відсутність вищого навчального закладу на Слобожанщині на початку XIX ст. не повною мірою, але компенсувалася діяльністю культурно-просвітницького гуртка, який діяв на хуторі Попівка (зараз с.Залізняк Сумського району). Сучасники гурток називали Попівською академією. Засновником його був дрібнопомісний дворянин О.Паліцин. У молодості він закінчив кадетський корпус, став ад'ютантом відомого полководця П.Румянцева-Задунайського. Паліцин мав талант художника й літератора, ще в армії пробував свої сили в цих галузях творчості і був знайомий з багатьма літераторами, художниками й архітекторами. Перебуваючи у відставці, Олександр Олександрович купив маленький хутирець Попівку й одружився з Є.Неплюєвою. У своєму маєтку займався не тільки господарством і культурно-просвітницькою роботою, а й разом із дружиною відкрили школу для дітей.

Олександр Паліцин

Будинок Паліцина у Попівці

Василь Каразін

Активну участь у діяльності «Академії», крім дружини, брала й дочка, яка мала видатний художній талант: малювала, гравірувала, писала вірші; поети Сергій і Михайло Байкови, Василь Капніст, Іполит та Іван Богдановичі, Євстахій Станевич, архітектори Микола Алфьоров, Євген Васильєв, Антон Кардашевський та ін. Бували у Попівці і Г.Сковорода, й один із фундаторів Харківського університету просвітитель В.Каразін.

Багато уваги гуртківці надавали літературі, писали власні твори, займалися перекладами. Паліцин писав вірші, поеми, послання. Він перший в Україні здійснив віршований переклад російською мовою «Слова о полку Ігоревім», написав цікаве «Послание к Привете, или Воспоминание о некоторых русских писателях моего времени», в якому розповідає про дослідника Камчатки С.Крашеніннікова, істориків І.Болтіна і М.Чулкова, просвітителя, поета і публіциста І.Паніна. На засіданнях обговорювалися політичні питання, висувалися вимоги свободи і рівності для всіх людей та ліквідації кріпосного права.

«Усі члени цього гуртка, – згадував В. Каразін, – виховувалися на творах просвітительської французької літератури кінця минулого століття і були прихильниками нової західноєвропейської освіти». Попівська академія відіграла помітну роль у розвитку суспільно-політичної думки і поширенні просвітництва на Сумщині.

Передові політичні, філософські, економічні погляди просвітництва були характерні для незначної, найбільш освіченої частини суспільства. Що стосується простого народу, то його ідеологією була релігія, а єдиною ідеологічною установою – храм. Уся територія краю ділилася на парафії, які в другій половині XVIII ст. належали до Харківської (Слобожанщина), Чернігівської (гетьманська частина) і Курської (Путивльщина) єпархій. Кожна парафія мала свою церкву (храм). У 1785 р. на території Сумського, Охтирського, Миропільського, Білопільського, Лебединського і Недригайлівського повітів було 157 парафій, у яких діяло 176 церков, де працювало понад 500 священників і церковнослужителів. У Роменському і Глухівському повітах нараховувалося відповідно 46 і 45 парафій та 101 і 119 духовних осіб. Приблизно стільки ж і в Путивльському, Конотопському та Кролевецькому повітах. Значний вплив на духовне життя мали монастирі, яких у XVII–XVIII ст. на Сумщині було досить багато. Одним з найдавніших серед них є Молчанський монастир у Путівлі. Його виникнення пов'язане з так званою Молчанською (Софронієвою) пустинню, яка знаходилася біля болота Молче на Чудній горі, за двадцять верст на схід від Путівля. Перша згадка про неї зустрічається в грамоті царя Олексія Михайловича від 11 березня 1653 р.

У XVII–XVIII ст. у Путівлі діяли ще 3 монастирі, час заснування яких точно невідомий: Борисо-Глібський, Спасо-Преображенський і Дівочий Свято-Духівський. На Сумщині існував ще цілий ряд монастирів: охтирський Троїцький, сумські Успенський і Дівочий Предтечів, миропільський Миколаївський, гамаліївський Харлампівський (до 1733р. – жіночий), Петропавлівський у Будищах (під Глуховом), Михайлівська Предтечева і Глинська пустині. Монастирі були не тільки релігійними, а й культурними центрами. В них, зокрема, формувалися бібліотеки. Так, у 1777 р. в Успенському монастирі зберігалося понад 60 книжок.

З нашим краєм пов'язана також діяльність деяких відомих українських та російських церковних, громадських та культур-

Ігумен Філарет – настоятель
Глинської пустині

Загальний вигляд монастиря

Дмитро Туптало

них діячів. У Молчанській Софронієвій пустині прийняв постриг послушник Сільвестр Медведєв, у майбутньому відомий російський історик, публіцист і громадський діяч.

Там же служив дияконом російський поет і педагог Каріон Істомін, автор силабічних віршів, «Книги вразумлення», «Большого» і «Малого» букварів, інших праць. Він одним із перших у Росії визнав необхідність навчання не тільки хлопчиків, а й дівчаток, прославляв «науку свободну» і закликав будувати вищу школу.

1694 року ігуменом Глухівського Петропавлівського монастиря став відомий український церковний діяч, син козацького сотника, вихованець Києво-Могилянської колегії Дмитро Туптало (Ростовський). Упродовж трирічного перебування на Глухівщині він поєднував обов'язки ігумена з роботою над другим і третім томами житій святих «Четы-Мінеї».

У 1769–1772 рр. архимандритом Петропавлівського монастиря був Давид Нащинський (світське ім'я – Данило), вихованець Києво-Могилянської академії, професор філософії і теології, а в 1758–1759 рр. – її ректор. Нащинський приятелював з О.Лобисевичем, зблизився з Новгород-Сіверським патріотичним гуртком, завжди підкреслював своє українське походження та обстоював думку про вживання народної мови в літературі.

Вплив мистецтва на розвиток краю

Починаючи із середини XVIII ст. музична підготовка завжди була складовою частиною навчально-виховного процесу в Україні. Дітей навчали співу в церковно-парафіяльних школах, музика входила до навчальних програм колегіумів і Києво-Могилянської академії. Музикальність українців була відома в Росії. Ось чому до царського двору і патріарших палат набирали співаків саме з України. Такі захо-

ди здійснювалися регулярно, що завдавало немало клопоту гетьманам, які забезпечували придворну капелу здібними до хорового співу юнаками. Тому цілком закономірно, що саме в Україні, в її столиці Глухові, виникла перша в Російській імперії музично-вокальна школа.

Навчання хлопців співу перед відправкою їх до столиці проводилося і до офіційного відкриття школи. Про це, зокрема, свідчить лист Д.Апостола 1728 р. до Петербурга, в якому він говорить, що важко знаходити співаків, одразу ж здатних до хорового співу, і додає: «Однако надеюсь, когда обучатся, то до спевання будут не неудобны». Очевидно, гетьман тоді ж висловив бажання відкрити спеціальну школу в Глухові, й у 1729 р. з'явився перший царський указ щодо цього, але конкретні практичні заходи по створенню школи були вжиті майже через десять років.

У серпні 1738 р. із 19 хлопчиків, які навчалися у Глухові, 11 разом із регентом Ф.Яворським були відправлені до Петербурга.

Півчі.
Невідомий
художник

«Правителем Малоросії» вважався тоді О.Румянцев. Але Росія на той час вела війну з Туреччиною, і він майже весь час перебував при армії, а Україною фактично управляв старший член Генеральної Канцелярії генерал-майор І.Шипов.

21 вересня 1738 р. на його ім'я виданий царський указ, в якому вимагалось: «Учредить небольшую школу, в которую набирать со всей Малой России из церковных, також из казачьих и мещанских детей и протчих, и содержать всегда в той школе до двадцати человек, выбирая, чтобы самые лучшие голоса были и велеть их оному регенту обучать киевского, також и партесного пения, а при том сыскать искусных мастеров из иностранных и из малороссиян, велеть из оных же учеников обучать и струнной музыки, а именно: на скрипиче, на гусях и на бандуре, дабы могли на оных инструментах с нот играть, и которые пению, а також и струнной музыки обучены будут, и с тех по все годы лучших присылать ко двору. Пока те учителя там в школе обучать будут, давать им надлежащее жалованье, а ученикам определить на пропитание, платье и обувь...»

Таким чином, ішлося про створення постійно діючої музичної школи, яка б готувала співаків і гравців на струнних інструментах для придворної капели. Конкретні заходи в цьому напрямі розробила Міністерська канцелярія. Передбачалося: 1) побудувати для школи «две горницы с комнаты да пекарню», а для го-

тування їжі вчителям та учням «взять двух баб и мужика»; 2) наказати архиереям київському, переяславському і Чернігівській консисторії шукати регента «человека доброго и в составлении нот искусного», підбирати хлопців і присилати до Глухова; 3) у Глухові залишити регента, 17 хлопців «лутчих голосов» і знайти майстрів гуслиста та бандуриста, які б навчали 7 чоловік гри на струнних інструментах по нотах; 4) на утримання школи виділити 100 крб. Продовольство для школи мало братися з конфіскованого маєтку с. Марчихина Буда (нині Ямпільського району). На свічки для освітлення відпускалося 5 крб. Передбачалось також, що коли школа почне працювати, то «к смотрению оной и чтоб ученики не своеволили и не гуляли, определит из глуховского гарнизона унтер-офицера, человека доброго, которому, как будучи при той школе у смотрении поступать, дать инструкцию».

11 січня 1739 р., перебуваючи в Переяславі, О.Румянцев наказав прислати до нього чотирьох співаків і регента, яких звідти відряджали до полків у пошуках «голосів», а щоб їм ніхто не чинив перешкод, з ними відбули унтер-офіцери або бунчужові товариші. На місця ж розіслали відповідні укази. Набрано було понад 80 хлопців, з яких відбрали 33 найбільш обдарованих.

Навчання в школі тривало 1–2 роки, протягом яких учні оволодівали вмінням одноголосого і багатоголосого співу, нотною грамотою, грою на скрипці, бандурі та гусях. Своєрідну практику вони проходили, співаючи в хорі Миколаївської церкви та беручи участь у концертно-театральних заходах, що відбувалися в гетьманській резиденції.

Більшість випускників Глухівської школи відправлялася в Петербург до придворної капели, інші залишалися на батьківщині і брали участь у дальшому розвитку та піднесенні української музичної культури. Серед вихованців школи – співаки А.Васильєв, М.Григор'єв, Г.Данилов, Ю.Кричевський, П.Русанович, Г.Федорів, а також співак і збирач фольклору В.Трутовський, укладач першої друкованої збірки народних пісень з нотами.

Глухівська школа проіснувала кілька десятиліть. Остання з відомих на цей час згадок про неї відноситься до 1758 р.: тоді відбувся черговий набір співаків, частину з них одразу ж відправили до Петербурга, а решту (14 чоловік) – до Глухова.

Глухівський
квінтет

Осередком музичної культури у Глухові став палац гетьмана К.Розумовського. Придворна капела під керівництвом регента А.Рачинського складалася із 40 співаків. При ній діяв оркестр рогової музики із 36 осіб. Солістом у капелі був С.Котляревський, басом – Г.Білогородський. Ще хлопчиком у капелі співав тенор Г.Марцинкевич, якого Розумовський відправив до Петербурзької капели. Завершивши вокальну освіту, продовжив навчання в Італії, а після повернення до Петербурга, став камер-співачом при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. У 1751 р. хорову капелу очолив К.Юзефович – співак і регент, вихованець Київської академії, де був солістом хору. При Генеральній канцелярії існував хор канцеляристів – вихованців Київської академії, а у приватному пансіоні Ганни Леянс учениці вчилися грати на фортепіано. Славнозвісні ж Максим Березовський і Дмитро Бортнянський залишили яскравий слід у розвитку музичного мистецтва не тільки України, а й усієї Європи.

У Глухові народився знавець і пропагандист партесного співу Гаврило Головня. У 1738 р. він став співаком придворної капели у Петербурзі. Брав участь у поїздках в Україну з метою пошуку талановитих співаків для капели. Під час однієї з таких поїздок (у 1743 р.) залишився у Глухові, можливо, щоб учителювати в музичній школі. Тут він склав «Ірмологію» – збірку київських розспівів, яка вміщувала партесну азбуку під назвою «Начало познания нот ірмолойного простаго пінія». «Цей посібник, – за-

значають дослідники Л. Масол і М. Чуприна, – належить до найбільш ранніх зразків методичної літератури для початкового навчання вокально-хорового мистецтва і є важливою пам'яткою вітчизняної музично-педагогічної думки».

Поряд із професійною розвивалася і народна музична творчість. На Сумщині створені пісні про повстання у Великому Самборі, про С. Гаркушу, про Конотопську битву тощо. По селах і містах ходили і виконували пісні та думи кобзарі, бандуристи, лірники. У середині XVIII ст. у Великій Писарівці був створений притулок для сліпих бандуристів. Село стало одним з осередків кобзарського мистецтва.

Професіоналізм і народна творчість поєднувалися в розвитку живопису і декоративно-вжиткового мистецтва Сумщини. Представником професійного живопису був уродженець м. Ромни Григорій Стеценко. Навчався, очевидно, у золотаря (ювеліра) і живописця Атовича, який у кінці XVII–XVIII ст. мешкав у Ромнах. З 1752 по 1766 р. жив і працював у Глухові, а з 1766 р. до кінця життя – у Ромнах, був значковим товаришем Лубенського полку. На Сумщині Стеценко створив ряд відомих творів, зокрема ікону «Роменська мадонна», портрети О. і К. Розумовських, Н. Розумовської, оформив концертний зал у Глухівському палаці Розумовських. З ім'ям Г. Стеценка пов'язують декоративне оздоблення і створення ікон для церков Воскресіння Христа (1748) і Різдва Богородиці (1758) в Козельці, Спасо-Преображенського собору в Почепі, палаців К. та О. Розумовських у Покорщині. Цілий ряд робіт для храмів Сумщини виконав талановитий художник, один з основоположників українського романтизму в живописі В. Свідерський.

У Глухові народився відомий живописець Антон Лосенко, який з 1744 р. мешкав у Петербурзі, навчався в майстерні російського художника І. Аргунова. Продовжував навчання у Петербурзькій Академії Мистецтв, а також у Парижі і Ризі. Він був академіком, професором Академії Мистецтв, а в 1772–1773 рр. – її директором. Лосенко – автор цілого ряду картин на історичні та міфологічні теми («Володимир перед Рогнідою», «Прощання Гектора з Андромахою», «Жертвопринесення Авраама», «Зевс і Фетіда», ін.) і портретів діячів російської культури (І. Шувалова, О. Сумароко-

ва, Ф. Волкова). Він вважається основоположником історичного живопису в російській культурі.

Працював у Глухові й живописець Іван Чайковський. 1753 р. він брав участь у оздобленні палацу і церкви К. Розумовського, позолотив жертвник і написав ікони

«Розп'яття», «Христос у Вертограді», «Святий Дух». Від живописця тих часів Григорія (прізвище його невідоме) залишився портрет генерального судді О. Туранського. Майстри-живописці працювали і в інших містах. В Охтирці у другій половині XVII ст. написані ікони Христа і Богородиці, які вражали вишуканістю пропорцій, гармонійністю композицій.

Розвивався і народний живопис. Люди прикрашали малюнками печі, вікна, столи. Лебединські майстри розписували скрині, посуд. У Сумах, Путивлі, Лебедині та інших містах діяли іконописні майстерні.

Значного поширення набуло декоративно-вжиткове мистецтво. Різьбою по дереву прикрашали будинки, хати, храми, адміністративні споруди. У 1752 році різьбяр Сисой Шалматов заснував у Охтирці власну майстерню, де разом з підмайстрами виготовляв іконостаси для соборів Охтирського, Мгарського біля Лубен, Лохвицького і Полтавського монастирів. На замовлення кошового Запорізької Січі П. Калнишевського виготовлені різьблені іконостас і скульптури для Покровської церкви в Ромнах. Уродженець Охтирки гравер по міді Григорій Сребреницький до 1758 р. був учнем у Києво-Печерській друкарні, а потім навчався в Петербурзькій Академії Мистецтв. Займався портретами та книжковими ілюстраціями.

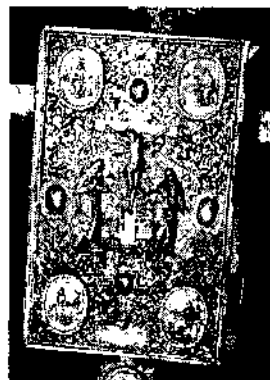
У багатьох містах краю працювали талановиті майстри з художнього литва, обробки металу, виготовлення виробів із золота та срібла. У Ромнах працював золотар і живописець Антін Атович (згадувався вище). З його виробів відомий оклад до Євангелія, оздоблений сканню і рельєфними зображеннями євангелістів та апостолів. Збереглася і срібна оправа Євангелія 1688 р., виготовлена Антіном Атовичем на замовлення Успенської церкви. Київський золотар Василь Деша позолотив куполи глухівських храмів і дзвіниць.

У XVIII ст. у Глухові жив ливарник Іван Горлякевич. З його робіт відомий дзвін, декорований пластичним малюнком, відлитий у 1737 р. для Вознесенської церкви м.Коропа.

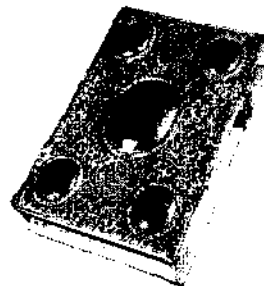
Народна творчість яскраво проявлялася в килимовому виробництві, ткацтві, художніх вишивках, у кераміці. В Сумському, Охтирському і Лебединському повітах виготовляли килими, прикрашені рослинним і геометричним орнаментом. Лебединський та Охтирський повіти славилися своїми плахтами. Високим рівнем ткацької майстерності відзначалися кралевецькі майстри – кріпаки К.Бичко, Г. і П.Лисенки, С.Середченко, сім'я Облонських й ін. У Глинську, Ворожбі, Краснопіллі, Ромнах, Охтирці, Сумах та інших містах виготовляли кахлі, а в Глухові, Ромнах, Глинську, Лебедині – декоративний посуд.

Ікона
Охтирської
Богородиці

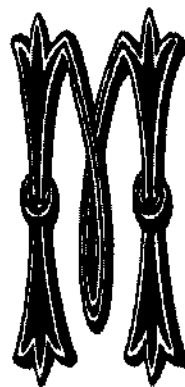
Оклад до Євангелія
Петра
Калнишевського

Оклад до Євангелія
Павла Полуботка

Як і по всій Україні, серед народу найбільш популярним був вертеп. Український ляльковий театр з'явився на початку XVII і особливо поширився в XVIII ст. Активними його поширювачами ставали вихованці Києво-Могилянської Академії, натхнені ідеями Г.Сковороди і мандрівних дяків. Вистави поділялися на дві групи: релігійні та світські (трагічні та комічні). Сюжетами релігійних вистав найчастіше були різдвяні свята, а постійним героєм світських – запорожець.

Поряд з вертепом починає поширюватися професійний театр. У Глухові гастролювали російські та іноземні артисти, зокрема у 1731 р. – «комедіанти польського короля». У середині XVIII ст. при гетьманському дворі був створений стаціонарний театр, у якому виступали приїжджі, а також місцеві артисти з козаків, кріпосних селян та міщан. Ставили п'єси, балет і оперу. Оформляв вистави художник Г.Стеценко. В Хотині у князя М.Голіцина існували театр, хор та оркестр із кріпаків.

Істо- будування та архі- тектура

Засновуючи міста-фортеці, будівничі враховували природні підвищення, оточені річками, де і споруджувалися дитинець із посадом. Обов'язковою умовою укріплення були рів, вал, частокіл з баштами та брамами. У фортеці розміщувалися залога, адміністративні будівлі, арсенал тощо. У посаді, що оточував фортецю, проживали ремісники, купці та селяни.

За період із середини XVII і до кінця XVIII ст. міста Сумщини істотно змінилися. По-перше, вони перестали бути порубіжними пунктами, а значить і військовими фортецями. По-друге, змінився їх адміністративний статус: із полкових міст і

Воскресенська церква.
Суми

сотенних містечок вони перетворилися у центри повітів або військові слободи, а Глухів понад 70 років був столицею Гетьманщини.

На початку 80-х рр. XVIII ст. здійснювалися перепланування і перебудова міст за певним стандартом. З'явилися рівні квартали, прями вулиці і провулки. Губернським і повітовим містам були офіційно затверджені герби.

Суми. У другій половині XVII ст. Суми вважалися однією з найбільших і добре укріплених фортець Слобожанщини. Але уже на кінець століття стіни в багатьох місцях були пошкоджені, а впродовж наступних десятиліть остаточно зруйнувалися.

У 1702 р. за ініціативою полковників Герасима та Андрія Кондратьєвих зведена перша кам'яна церква – Воскресенська, у стилі українського бароко. У 1791 р. вона горіла і відбудована на початку XIX ст. У середині XVIII ст. у Сумах було 68 вулиць і провулків, 1 кам'яна і 6 дерев'яних церков, 3 монастирських «дворів», 20 дворів священнослужителів, 13 – канцелярських службовців, 20 – різночинців і 759 міщан. Майже всі цивільні споруди були дерев'яні, за винятком однієї будівлі на монастирському «подвор'ї» та одного будинку різночинця. Річку Псел перетинав міст довжиною в півтори версти, обсаджений з обох боків вербами.

Місто швидко розросталося і змінювало свій вигляд. У 1776 р. на кошти купців Дмитра і Михайла Суханових починається спорудження Спасо-Преображенського собору (закінчено у 1788 р.).

Він проектувався двоповерховим, але у 1858 р. перебудований у зв'язку з деформацією другого ярусу. Сучасного вигляду собор набув після реставрації, проведеної за проектом архітектора М.Ловцова в 1862–1892 рр. У розписі собору брали участь художники В.Маковський і К.Лебедев.

У 1783 р. на пожертвування архімандрита Успенського святогорського монастиря Феофана Федоровського і прихожан на Покровській площі (нині Червона площа) у стилі українського бароко збудована Покровська церква (знесена у 1932 р.).

У 1785 р. Суми мали 2 кам'яні і 6 дерев'яних церков, 1 каплицю, повітові адміністративні будівлі, будинок Сумського гусарського полку, 6 притулків для бідних та сиріт і 1236 приватних будинків, у тому числі 2 кам'яних.

20 квітня 1786 р. царський уряд затвердив план м. Суми, який передбачав його перебудову. У місті за проектами відомих не лише на Сумщині архітекторів, членів Попівської академії О.Паліцина і П.Ярославського будувалися кам'яні споруди.

Катерина II затвердила герб міста. В описі Харківського намісництва (1785 р.) про нього говориться так: «Герб сему городу был старой: в серебряном поле три черные сумы с их перевязями и золотыми пуговицами показывает именованіе сего города; а когда и кем тот герб пожалован, неизвестно».

Охтирка. Не гіршим було й полкове місто Охтирка. Воно теж поступово втрачало військово-стратегічне значення, перетворюючись у центр ремесла і торгівлі. Але фортифікаційні споруди міста, відремонтовані і посилені у 1708–1709 рр. у зв'язку з приходом шведів, збереглися довше, ніж в інших містах.

У середині XVIII ст. Охтирка виглядала типовим середньовічним містом. Вона мала центральну площу з ратушею, 68 вулиць та провулків і 1317 дворів. У деяких дворах стояло по кілька хат. Але з часом місто розросталося і змінювало свій вигляд. У 1768 р. закінчилося спорудження Покровського собору. У розробці проекту брав участь видатний італійський архітектор В.Растреллі, будували – російські архітектори Д.Ухтомський і С.Дудинський. У 1781–1786 рр. за проектом П.Ярославського теж у стилі українського бароко побудована Венденська церква як дзвіниця Покровського собору. Автор топографічного опису Харківського намісництва (1788) говорить про

Покровський собор.
Охтирка

цей ансамбль: «В сей церкви иконостас й новопостроенная при ней отдельно каменная колокольня суть также достопамятная на всей Украине в своем роде редкость». У 1775 р. зведена дерев'яна Михайлівська церква, а у 1795 р. – церква св.Юрія.

На той час в Охтирці було два кам'яні храми, 6 дерев'яних парафіяльних церков, колишній воєводський будинок, у якому розмістився городничий з поліцією, кілька урядових будинків, «тюремная изба с караульною», 4 хлібних і 1 соляний «магазини», 64 лавки, 7 притулків для бідних та сиріт і 1138 приватних будинків.

21 вересня 1781 р. затверджений герб міста. Він мав такий вигляд: «в голубом поле золотой крест сиянием сверху, изображающий знаменитость сего города по великому числу приходящих богомольцов». У 1786 р. О.Паліцин і П.Ярославський здійснили забудову міста за єдиним планом.

Глухів. Найбільш цікава і несподівана доля випала Глухову: зі звичайного сотенного містечка раптом став столицею Гетьманщини з усіма наслідками, що з цього випливали.

Формувався Глухів як фортеця, яка розташовувалася на підвищеному березі р.Есмань, де впадав струмок Починок. Там і вирили глибокий рів, заповнений проточною водою. Таким чином, місто було оточене водою з усіх сторін, що дало привід автору опису 1654 р. записати: «город Глухов стоит меж речки Усмани на острову». Крім того, з напільного боку місто захищали дві смуги земляних валів. У другій половині XVII ст. на території фортеці стояли дерев'яні Михайлівська, Троїцька та Воскресенська церкви.

Трьох-Анастасіївська
церква.
Глухів

Жив у Глухові заслужений козак Марко Кимбарович (Кимбара). Після його смерті вдова Агафія у 1670 р. заснувала Спасо-Преображенський монастир, який пізніше став називатися Успенським. У 1686 р. на кошти гетьмана І.Самойловича на території монастиря почалося будівництво кам'яного Успенського собору. Спорудження закінчилося при гетьманові І.Мазепі, який

пожертвував на цю справу 20 тисяч крб. У 1692 р. зведена Михайлівська, а у 1693 р. – Миколаївська кам'яні церкви. Обидві збудовані архітектором М.Єфимовим.

У серпні 1685 р. у Глухові сталася велика пожежа. Після неї почалася реконструкція фортифікаційних споруд. Було створено єдину загальноміську лінію оборони, яка об'єднала всі укріплені частини міста. Вона мала вал, рів, бруствер, невеличкі бастіони, п'ять брам: Київську, Московську, Путивльську, Білопільську і Михайлівську.

Таким чином, упродовж другої половини XVII ст. Глухів змінився: окреслилася його територія, у місті з'явилися значна кількість дерев'яних і мурованих храмів, будинок ратуші, житлові будинки.

Російський священник-старообрядець І.Лук'янов, побувавши у 1701 р. у Глухові, так виклав свої враження: «Град Глухов земляной, обруб дубовый, вельми крепок, в нем жителей багатых много панов; й строенье в нем преузорожное, светлицы хорошие, палаты в нем полковника Стародубского Миклашевского зело хоро-

ши, ратуша здесь хороша й рядов много; церквей каменных много, девичий монастыр предивен зело; соборная церковь хороша очень в малороссийских городах другога вряд такого города сыскать; лучше Киева строением и житием».

У листопаді 1708 р. у Глухові, як уже зазначалось, відбулися вибори гетьмана і місто набуває статусу столиці, що позначилося на подальшому його розвитку. Кожен гетьман прагнув чимось прикрасити свою резиденцію.

У 1717 р. в південно-східному куті фортеці коштом гетьманши Анастасії Скоропадської на місці дерев'яної Воскресенської церкви, яка згоріла, була збудована Трьох-Анастасіївська церква у неонаціональному стилі. У 1720 р. почалося будівництво Троїцького собору, але після смерті гетьмана Скоропадського і першої ліквідації гетьманства воно велось повільно. У 1744 р. Глухів прикрасила Триумфальна арка, збудована у стилі класицизму.

Під час чергової пожежі у 1748 р. згоріли майже 300 будинків, торгові ряди, кілька шкіл, госпіталь, постраждала Трьох-Анастасіївська церква. Відбудова здійснювалася за планом, який передбачав створення «регулярного» міста з прямими вулицями і кварталами. У розробці плану і його реалізації безпосередню участь узяли російські архітектори А.Квасов, І.Мергасов, український архітектор, учень В.Баженова М.Мостипанов, італійський архітектор А.Рінальді, французький скульптор Р.Ж.Домінік і місцеві майстри. У червні 1751 р. завершено будівництво гетьманського палацу, який був мініатюрною копією Петербурзького. Під керівництвом А.Квасова у Глухові споруджені палацово-паркові ансамблі – резиденції гетьмана К.Розумовського, президента Малоросійської колегії П.Румянцева, триповерховий будинок Малоросійської колегії, який сучасники називали «восьмим дивом» світу.

У 1765 р. на місці дерев'яної церкви, яка згоріла у 1748 р., коштом осавула «генеральної армати» Г.Кологривова збудовано кам'яний Спасо-Преображенський храм, у перехідному стилі від бароко до класицизму. За роботами наглядав А.Квасов. Через два роки було завершено будівництво кам'яної Вознесенської церкви і продовжувалося спорудження Троїцького собору.

Відбудоване місто прикрасилося житловими будинками, тротуарами і кав'ярнями. Оборонні ж споруди руйнувалися.

Польський дворянин, учасник Барської конференції К.Хасецький по дорозі на заслання до Сибіру побував у Глухові і записав у щоденнику: «Миновав Крелевец, приехали в Глухов, последний город Малороссии, в котором нам довелось ночевать. Это город довольно значителен, но окружающие оный укрепления: вал и каменная стена – запущены и почти разрушены».

У 1782 р. було затверджено герб Глухова – щит, поділений на чотири частини, кожна з яких мала свій колір і зображення: на синьому полі – дві золоті булави, на зеленому – золотий постамент, на срібному – червоний прапор із російським державним гербом, на золотому – червоне з бунчуком.

Путивль. Після Андрусівської угоди (1667) Путивль остаточно перестав бути порубіжним містом і почав утрачати значення фортеці. Це сприяло його активній забудові, особливо у XVIII ст. Місто вийшло за межі старих укріплень, колись могутні оборонні вали стали вже ледве помітними.

З'являється значна кількість кам'яних споруд, перш за все культового призначення. На місці давньої дерев'яної церкви стали зводити муровану Свято-Духівську церкву як головний храм Свято-Духівського монастиря. У 1693–1697 рр. споруджено головні ворота з надвірною Благовіщенською церквою і дзвіницею. Але на той час монастир уже не існував, а Свято-Духівська церква з часом була перетворена в Спасо-Преображенський собор. 1770 року зведена надбрамна дзвіниця Молчанського монастиря, а у 1735–1737 рр. – церква

Церква
Миколи Козацького.
Путивль

Миколи Козацького, у стилі українського бороко. Пізніше побудовані Воскресенська церква, у якій зберігалася ікона Путивльської Божої Матері Одигітрія, Вознесенська, Покровська та ін. Споруджують і дерев'яні церкви: Троїцька, Козьмо-Дем'янська, Миколо-Запольська, Вознесенська, яка, за словами дослідника путивльської старовини І. Левитського, «отличается особенными архитектурными формами».

Але будівництво міста відбувалося стихійно і хаотично. Як відзначив той же Левитський, Путивль у XVII–XVIII ст. не мав ні прямих кварталів, ні прямих вулиць, а «представлял собою необыкновенно прихотливый лабиринт кривых улиц и переулков».

У 1784 р. затверджений план перебудови міста, який перетворював його на «регулярний город» з прямими вулицями і кварталами, а в середині XIX ст. – герб Путивля: золоте поле, поділене горизонтальною червоною смугою, на якій – дві золоті цівки.

Ромни. В описі Чернігівського намісництва Ромни згадують як маленький замок на високому березі Сули. Місто мало центральну частину, яка вважалася власне містом, і передмістя, що її оточувало.

У місті знаходилося 133 будинки міщан, 146 торговельних лавок, 11 шинків, 2 школи при церквах, 1 притулок для бідних та сиріт і 3 церкви: кам'яна соборна Сходження Святого Миколи Чудотворця з дзвіницею.

Вознесенська церква.
Ромни

Центр міста з усіх боків оточувало передмістя, яке ділилося на 7 частин: Коржовська, Мостова, Монастирище, Пригород, Покровська, Западніці і Могилки. Усього тут нараховувалося 384 житлові бу-

динки міщан, 200 лавок та амбарів, 17 шинків, 2 школи, 2 притулки і 3 церкви: Покрова Пресвятої Богородиці, дерев'яна, споруджена на кошти кошового Війська Запорізького П. Калнишевського під керівництвом місцевого архітектора В. Кривошея у 1764 р. (іконостас виготовив у 1768–1773 рр. відомий майстер С. Шалатов); Вознесенська церква, будівництво якої завершено у 1801 р., і церква Святої великомучениці Варвари, збудована у 1763 р.

4 липня 1782 р. затверджений герб м. Ромни: чотирикутний продовгуватий хрест зеленого кольору, а на ньому – на двоступеневому підвищенні золотий мальтійський хрест.

Конотоп. Конотопська фортеця зіграла важливу роль у битві І. Виговського з московським військом. Вона знаходилася на південному березі річки Єзуч при впаданні в неї р. Конотопки і мала форму чотирикутника, оточеного ровом, валом і стіною з трьома баштами. У центрі фортеці стояв замок, теж захищений глибоким ровом і земляним валом.

Територія колишньої фортеці була центром міста. Тут збудували три адміністративні будинки. У 1739 р. також у центральній частині міста коштом бунчукового товариша Андрія Лизогуба була споруджена єдина тоді в Конотопі кам'яна соборна церква Різдва Богородиці, а у 1751 р. висвячена дерев'яна церква Святого великомученика Георгія.

Предмістя Конотопа ділилося на 5 частин, кожна з яких мала свою назву: Міська, Вовкогонівська, Дрижчовська, Красногородська і Загребельська. Вулиць із назвами нараховувалося 21: Мостова, Путивльська, Гончарівська, Завольна тощо.

У передмісті стояли 4 дерев'яні церкви: Успіння Пресвятої Богородиці, в ім'я 40 Святих мучеників, Святителя Христова Миколи Чудотворця, споруджена бунчуковим товаришем Федором Кандибою, і Богоявлення Господня, збудована бунчуковим Данилом Кандибою.

На кінець XVIII ст. у Конотопі нараховувалося 1614 житлових будинків, 55 торгових лавок, 2 притулки. Усі – дерев'яні.

У 1782 р. затверджений герб м. Конотоп: у червоному щиті золотий хрест, під ним – срібний рогатий місяць, а над ним – срібна шестикутна зірка.

Кролевець. У «Кратком топографическом описании Новгород-Северского наместничества», складеному О. Шафонським у 1787 р.,

Спасо-Преображенська
церква.
Кролевець

зазначено, що місто Кролевець розташоване на березі річки Свидні й оточене невеличкими горами, орними полями і березовими гаями. Воно мало чотирикутну фортецю, обнесу ровом і земляним валом. За межами цієї території знаходилося місце, яке в народі називалося «Замковище». За легендою, тут стояв замок, збудований за наказом польського короля, очевидно Володислава IV.

Оборонні споруди давнього Кролевця швидко руйнувалися. На плані міста, зробленому в 1778 р., земляні вали уже ледве помітні, а в подальший період, унаслідок забудови міста, і зовсім зникли. Як зазначав один із любителів кролевецьких старожитностей XIX ст., знищення слідів минулого здійснювалося нерідко «без особливої надобности, по одному лишь произволу й нелюбви к историческим памятникам».

У 1742 р. в межах давньої фортеці на місці старої дерев'яної церкви закладено кам'яний Різдва Пресвятої Богородиці собор. Будували 6 років. Тільки у червні 1748 р. почали тинькувати, а висвятили, очевидно, 1763 року за сприяння кролевецького сотника Петра Стожка був збудований храм на честь Святої великомучениці Варвари, у 1775–1782 рр. – храм Преображення Господня, у 1778–1783 рр. – церква Покрова Пресвятої Богородиці.

Таким чином місто прикрасилося кам'яними храмами. А інші споруди – житлові будинки, лавки – майже всі були дерев'яні.

Автор «Историко-статистического очерка уездного города Кролевца Черниговской губернии» так описує Кролевець початку XIX ст.: «Дома в городе почти все деревянные, одноэтажные, и только в центре города покрыты тесом, а в других частях города – соломою. Большая часть домов, особенно у людей не богатых, внутри и снаружи обмазаны глиною и побелены мелом». Тоді в Кролевіці нараховувалося 828 приватних будинків, 2 казенні, 345 торгових лавок, молитовний єврейський будинок і в'язниця, всього 1166 споруд. З них лише 11 були кам'яними (4 приватні будинки, 6 лавок і в'язниця).

Ще в 1644 р. король Володислав IV надав Кролевцю Магдебурзьке право і герб: на синьому полі Архангел Михаїл у рицарському убранні стоїть на чорному Змієві, тримаючи в одній руці меч, у другій – терези. В 1782 р. у зв'язку з перетворенням Кролевця із сотенного у повітове місто Новгород-Сіверського намісництва імператриця Катерина затвердила герб.

Глинськ. Глинська фортеця розташовувалася на підвищеному березі Сули. З трьох сторін була оточена глибокими ярами, на дні яких протікали струмки Великий Муховець і Глинськ, із четвертого боку – земляним валом з дерев'яним частоколом. Вал мав двоє воріт, а через Великий Муховець був перекинутий міст. Крім того, вище і нижче по течії Сули стояли 2 невеликі фортеці, з'єднані з містом і річкою ровом та валом. Як зазначав О.Шафонський, вони розташовані вище міста і «командуют оным й всеми по Суле лежащими местами». У другій половині XVIII ст. земляні укріплення ще можна було бачити, але більша частина їх уже була зруйнована.

На території колишньої фортеці знаходилися 3 адміністративні будівлі. Там же стояли дубові Соборна церква Успіння Богородиці, побудована на кошті прихожан у 1773–1780 рр., і церква Воскресіння Христового, зведена у 1766 р. за підтримки тодішнього сотника Михайла Прокоф'єва.

До центру міста прилягало передмістя, воно ділилося на три частини: Поділ, Слобода і Станиця. Там стояла дубова церква Святителя Миколи Чудотворця, збудована «иждивением Голштинского бригадира й Галицкого полковника Антона Степановича Крижановского», колишнього глинського сотника.

Усього на той час у Глинську нараховувалося 409 житлових будинків, 19 шинків, 2 школи при церквах, 1 притулок. Про характер міських будинків О.Шафонський висловився так: «Все

строения, исключая казенные и некоторые дворянские дома, на деревенское похоже».

Після ліквідації полкового устрою на Гетьманщині Глинськ став повітовим містом Чернігівського намісництва і 4 липня 1782 р. був затверджений його герб: чотирикутний продовгуватий щит червоного кольору; на ньому – золоте серце, увінчане золотою короною, на серці хрестоподібно лежать дві чорні стріли гострими кінцями донизу. Цей герб складається з основних елементів герба колишнього власника Глинська князя Яреми Вишневецького, з тією відмінністю, що на гербі князя стріли лежать не на серці, а пронизують його зсередини.

За проектом видатного архітектора Дж. Кваренгі в кінці XVIII – на початку XIX ст. у Хотині був збудований розкішний архітектурний ансамбль, а в с. Вишеньки (нині Глухівського району) – будинок графа Румянцева.

При заснуванні сіл і слобід обов'язково будувалася церква. У XVIII ст. старі будівлі руйнувалися, а тому замість них, і часто на їхньому місці, зводили нові. Протягом століття вони побудовані майже в усіх населених пунктах Сумщини. Серед них: церква Різдва Пресвятої Богородиці в Боромлі (1725 р.), Святителя Миколая в Хухрі (1726 р.), Троїцька в Пустовійтівці, збудована коштом кошового Війська Запорізького П. Калнишевського у 1773 р., Покровська в Кам'яному (1774 р.) і Недригайлові (1787 р.), Архистратига Михаїла в Курган-Азаку (1783 р.) і Кириківці (1786 р.), Успіння Богородиці у Пристайловому (1791 р.) і т.д. Вони будувалися переважно у стилі українського бароко або класицизму, залежно від світогляду зодчого.

Помітний внесок у розвиток архітектури краю зробили відомі тоді на Сумщині О. Палицин та його помічники і послідовники М. Алфьоров, В. Ярославський, О. Кардашевський. За їхніми проектами побудовані будинки у Басах, Залізняку, Славгороді, церкви в с. Верхня Сироватка, Штепівка, Юнаківка та ін.

Про вплив О. Палицина на культурний розвиток краю В. Каразін писав так: «Палицын имел вкус в архитектуре, украсил несколько наших городов и несколько сел зданиями. Действуя на богатых помещиков, в числе которых Шидловские и Надаржинские были его друзьями, он заохотил их к строениям, лучшему расположению домов, украшению их приличной мебелью, к заведению библиотек. Ему обязаны мы большею частию началами европейского быта на Украине».

Розділ XII.

Війна 1812 року

Розвиток краю у першій
половині XIX століття

Війна 1812 року
й Сумщина

Декабристи і наш край

Розвиток краю у першій половині XIX століття

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризувався значними політичними змінами і соціальними перетвореннями в українських землях, що входили до складу Російської імперії.

У 1802 р. Малоросійську губернію перетворили в однойменне генерал-губернаторство з Чернігівською та Полтавською губерніями. Новоросійську губернію поділили на Катеринославську, Таврійську та Миколаївську (з 1803 р. – Хер-

сонську). У 1828 р. дві останні, а також Бесарабія (у 1873 р. перетворена на губернію) увійшли до складу Новоросійсько-Бесарабського генерал-губернаторства. 1832 р. утворено Київське генерал-губернаторство у складі Київської, Волинської та Подільської губерній. У 1835 р. Слобідсько-Українську губернію реформовано в Харківську, яка разом із Чернігівською та Полтавською увійшла до складу Харківського й Чернігівського генерал-губернаторства.

Отже, територія України була поділена на дев'ять губерній, які в незмінному вигляді проіснували до початку XX ст. Губернії склалися з повітів, які з 1837 р. поділили на стани, округи та волості.

Територія сучасної Сумщини з початку XIX ст. в адміністративному відношенні не становила єдиного цілого. Вона входила до складу всіх трьох губерній Лівобережної України – Слобідсько-Української (Сумський, Охтирський, Лебединський повіти), Чернігівської (Глухівський, Кролевецький, Конотопський) та Полтавської (Роменський). До складу Курської губернії входив Путивльський повіт. Адміністративні межі сучасної Сумщини не зовсім відповідають тодішнім кордонам указаних повітів. Наприклад, частина північної території краю, крім уже вказаних трьох повітів Чернігівської губернії, входила до складу і Новгород-Сіверського повіту цієї ж губернії. До складу Курської губернії, крім Путивльщини, входили інші території сучасної Сумщини, зокрема Миропілля та частина Буринщини.

Сільська
управа

Адміністративно-виконавчу владу в губерніях здійснювали губернатори, яких призначав сам цар, а в повітах – справники. Стани очолювали поліцейські пристави, які, спираючись на підлеглих їм сільських соцьких та десятських, тримали населення міст і сіл у покорі.

Судочинство на Лівобережній Україні вершив генеральний суд, а на місцях – повітові дворянські суди. У селах, які належали поміщикам, уся адміністративна й судова влада зосереджувалась у руках останніх.

Судочинство на Лівобережній Україні вершив генеральний суд, а на місцях – повітові дворянські суди. У селах, які належали поміщикам, уся адміністративна й судова влада зосереджувалась у руках останніх.

Реформування адміністративної системи в українських землях мало на меті посилити владу центру над окраїнами, ліквідувати національні особливості та русифікувати населення. Цей процес супроводжувався розростанням адміністративно-чиновницького апарату й посиленням контролю над внутрішнім життям краю. Ключові позиції в адміністрації займали переважно російські чиновники.

Щодо кількості населення, яке проживало в нашому регіоні, ми можемо говорити з приблизною достовірністю, оскільки, як уже було відзначено, адміністративні межі кордонів повітів того часу не цілком збігаються із сучасним адміністративним поділом.

Упродовж XIX – початку XX ст. кількість жителів краю стрімко зростала. А особливо швидко – у пореформений період з 1861 до 1897 рр.

Отже, за цей час спостерігається швидке зростання чисельності населення нашого регіону. Воно займалося переважно сільським господарством і проживало в селах.

Війна 1812 року і Сумщина

З початком Вітчизняної війни 1812 р. громадсько-політичне життя нашого краю значно активізувалося.

Російське командування надавало особливого значення південно-західному напрямку. Регулярні війська захищали Україну з півночі вздовж Прип'яті та з південного заходу й півдня. Усе це вплинуло на те, що Україна, за винятком частини Волині, не стала ареною великих воєнних дій у 1812 р.

З України, у тому числі нинішньої Сумщини, поспішно усуваються ті представники дворянства, інтелігенції, духовенства, чий незалежницькі погляди були яскраво вираженими. Водночас цар Олександр I уже 5 червня 1812 р. оголошує про створення козацьких полків з українських селян та інших верств населення для боротьби з французами і обіцяє в разі перемоги над ворогом відновити в Україні козацький устрій.

У ніч на 12 червня 1812 р. французькі війська переправилися через Німан під Каунасом і вторглися в межі Російської імперії. Почалися воєнні дії й на інших ділянках фронту. Активну участь взяли в них у складі російської армії й українські військові формування, зокрема Сумський та Охтирський гусарські полки. Солдати проявляли героїзм, відважно билися під Смоленськом.

На основі царського рескрипту від 25 червня на ім'я генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського про формування козацьких полків у Полтавській та Чернігівській губерніях, останній 10 липня 1812 р. приймає відозву до земських комісарів про набір у козацькі полки. Почалися формування добровільних козацьких полків та організація народного ополчення.

Створення українського козацького війська в Роменському, Глухівському, Конотопському, Кролевецькому повітах відбувалося порівняно швидкими темпами. За вимогами, які ставило військове відомство Росії, кожен полк мав складатися з 1200 козаків, 38 офіцерів, 88 унтер-офіцерів, 17 сурмачів і розділявся на два батальйони. У свою чергу, в батальйоні мало бути 4 ескадрони по 150 чоловік. При формуванні полків ураховувалася норма 4

із 100 чоловік населення. Наприклад, із 2942 козаків і дворян Івотської волості (Новгород-Сіверський повіт Чернігівської губернії) повинні були поставити в козацькі полки 117 ополченців.

Командний склад козацьких полків комплектувався з відставних офіцерів та унтер-офіцерів, які раніше служили в регулярних військах. Вони користувалися правами офіцерів уланських полків російської кінноти. Проте, незважаючи на цілу низку пільг, дворяни вселяко ухилялися від служби й офіцерів не вистачало.

Виникли труднощі і при озброєнні полків. Київський арсенал був здатний забезпечити їх лише піками і частково шаблями. Допомогло населення. Багато козаків приходило зі своїми рушницями. Порох та набой видавалися із державних запасів: Шосткинський пороховий завод повністю забезпечував потреби своєї продукцією. За 1812 р. тут виготовлено 25 тис. пудів чорного пороху.

Усі зараховані до козацьких полків забезпечувалися повним комплектом обмундирування. Гроші на це збиралися у повітах (по 1 крб. 50 коп. з рев'язької душі). За рахунок козацьких товариств купували верхових коней та все необхідне спорядження. Верховий кінь обходився у 100 крб. Отже, козацькі полки були загалом забезпечені усім необхідним для ведення бойових дій, хоча і формувалися громадою, а не військовими організаціями. Як бачимо, тягар війни ліг на плечі народу.

Упродовж місяця в Полтавській та Чернігівській губерніях сформувалися 9 полтавських і 6 чернігівських кінних козацьких полків чисельністю 18 тис. чоловік. Козаки Кролевецького, Конотопського та Глухівського повітів у переважній більшості склали 3-й і 4-й (переважно козаки з Глухівського повіту) Чернігівські полки.

Після указу Олександра I від 6 липня швидкими темпами створювалося і земське ополчення. У добровольці записалося багато кріпаків, котрі сподівалися одержати волю, і державних селян з різних місцевостей України. Уряд дав дозвіл на створення земського ополчення тільки в Полтавській та Чернігівській губерніях, які знаходилися в безпосередній близькості від головного театру дій. Установлена норма кількості ополченців (4 із 100 чоловік населення) у повітах нашого краю зазнавала змін. Так, у Новгород-Сіверському повіті земське ополчення створювалося за нормою 1 з 15 чоловік населення.

За два місяці у Чернігівській губернії було організовано 10 піхотних і 6 кінних полків з ополчення у складі 26 тис. чол. У Полтавській губернії за один місяць – 10 піхотних і 5 кінних полків із 16 тисяч чоловік. Начальником Чернігівського ополчення призначили генерал-лейтенанта М.Гудовича, Полтавського – генерал-майора П.Жевахова.

Отже, на боротьбу з французькою армією Україна виставила близько 70 тис. ратників і козаків, у тому числі 30 тис. кінних. Переважну більшість українського ополчення складало населення Полтавської та Чернігівської губерній. Значну кількість становили мешканці території сучасної Сумщини. Лише Конотопський повіт виставив понад 2 тис. козаків і селян. Така ж приблизно кількість припадала на Кролевецький та Глухівський повіти.

Для перемоги над ворогом населення нашого краю вносило значні матеріальні пожертвування. Так, жителі міста Конотоп надали добровільних внесків на суму 38,6 тис. крб., багаторізного одягу, продуктів, худоби, фуражу.

У кінці липня французи підійшли впритул до північних кордонів України, лінія оборони яких була слабо укріплена. Органи влади вирішили організувати з ополченських частин «кордонний ландюг», протяжність якого становила понад 700 верст.

Уже на кінець серпня в охороні своєї губернії брали участь близько 20 тис. чернігівських ополченців, серед них і загони Глухівського, Кролевецького та Конотопського повітів. Глухівські ополченці, поділені на 2 відділки по 712 чол., були направлені у Глинський та Стародубський повіти. Самостійно розв'язуючи тактичні завдання, ополченці проявляли самопожертву і хоробрість у захисті північних кордонів країни.

20 серпня 1812 р. ополченці Кролевецького повіту кількістю 540 чоловік під командуванням відставного капітана флоту Щетинського виступили на кордони Новокиївського повіту. Інший загін цього ополчення у складі 646 чол. під командуванням капітана Вільченка зайняв пости у слободах Елонці і Воронки Стародубського повіту. Обидва загони стійко захищали відведені ділянки від ворожих нападів, а потім визволяли Білорусь.

2 серпня розпочався бойовий шлях 3-го Чернігівського козацького полку, у складі якого, як уже відзначалося, були уродженці

Сумщини. Він рушив до могилівського кордону, де отримав зброю, амуніцію, продовольство. Знаючи про відсутність регулярних російських військ між Дніпром і Десною, французьке командування збиралося прорватися тут у південні губернії. На шляху французам і стали українські козаки, у тому числі й наші земляки.

Особливо відзначилися кролевчани. «Ввірений мені полк, – доповідав М.Кутузову командир кролевчан, капітан Шапошников-Сахно, – узяв участь у боях, знаходився весь час на передових позиціях і проявляв виняткову хоробрість і мужність». Тоді у боях під Чечерськом кролевецькі козаки Кириченко, Чорненький, Сороколат, Скрипка та Бабиц під орудою унтер-офіцера Піховки взяли у полон багато французів і відбили шестеро коней; унтер-офіцер Петько першим врізався у ворожу піхоту, порубав багатьох противників, повів за собою воїнів; група козаків під командуванням унтер-офіцера Кузьменка та Степаненка атакувала польський дозор і захопила в полон. У тих боях козаки 3-го Чернігівського полку з честю витримали бойове хрещення.

17 листопада козаки-кролевчани взяли участь у взятті Могильова, потім були передислоковані фельдмаршалом М.Кутузовим на Волинь. Звідси розпочався їх закордонний похід – у першу чергу до Варшавського герцогства. Далі шлях козацького полку проліг до Франкфурта, а потім до столиці Франції, і скрізь козаки відзначалися винятковою звитягою, про що свідчать численні донесення командування.

Героїчно проявив себе і 4-й Чернігівський козацький полк, переслідуючи ворога, дійшов до Гамбурга.

Тисячі наших земляків боролися з ворогом і в полках регулярної армії, значна частина легкої кінноти якої складалася, до речі, з уродженців губерній Лівобережної України. Наприклад, Охтирський полк ще з 1753 р. комплектувався виключно з населення Слобожанщини, так було і з Сумським гусарським полком.

Багато вихідців із Сумщини в рядах регулярної російської армії брали участь у всіх найважливіших і вирішальних битвах Вітчизняної війни 1812 р. Невмирущою славою відкрили свої прапори Охтирський і Сумський гусарські та Глухівський кірасирський полки в знаменитій Бородинській битві.

Охтирський і Глухівський – входили до складу 12-тисячного угруповання, яке героїчно обороняло Шевардинський редут. І взагалі у битві під Бородіном Охтирський полк діяв на найвідповідальніших ділянках. За проявлені мужність і героїзм нагороджено 51 охтирця з числа рядових, унтер-офіцерів та вахмістрів.

Сумський гусарський полк відзначився як на Бородінському полі, так і в період контрнаступу російської армії, особливо у битвах під Малоярославцем і Красним.

У жовтні 1812 р. для активних дій у Білорусі у складі Мозирського корпусу створено кілька рухомих загонів, серед яких були і гусари Сумського та Охтирського полків. Пізніше ці підрозділи брали участь у закордонних походах російської армії і відзначилися при цьому.

За подвиги у Вітчизняній війні 1812 р. Сумський гусарський полк нагороджений 22-ма срібними трубами, прикрашеними Георгіївськими хрестами і стрічками. Імена загиблих викарбувані на стінах храму Христа Спасителя у Москві.

У перемозі над французькими військами велику роль відіграли селянські партизанські загони. Командування російської армії організувало також спеціальні загони регулярної армії, які застосовували партизанську тактику боротьби проти наполеонівських військ і взаємодіяли із селянськими партизанськими загонами, спрямовуючи їх діяльність. Вихідці з нашого краю входили до складу піших партизанських загонів. Так, у загоні Фігнера були команди охтирських гусарів. Знаходилися вони також і в загонах партизанів Сеславіна та Давидова.

Окремі вихідці із Сумщини проявили себе як талановиті організатори партизанського руху в окупованих французами районах. До них належить уродженець с. Мефодівки Новгород-Сіверського повіту (нині Середино-Будського району) Ермолай Васильович Четвертак. 19 серпня 1812 р. під час сутички з французами біля Царево-Займища на Смоленщині під Четвертаком убито його коня і він потрапив у полон. Після втечі й почалося його партизанське життя, сповнене тривоги і небезпеки. Загін Четвертака, який виріс до 4 тис. чоловік, контролював район радіусом у 35 кілометрів. Це весь Гжатський повіт й

Генерал В. Костенецький

Генерал А. Уманець

інші місцевості Смоленської губернії.

У листопаді 1812 р. Четвертак приєднався до свого Київського драгунського полку, одержав чин унтер-офіцера і знак Військового ордена, брав участь у закордонних походах 1813–1814 рр.

Генерал Василь Костенецький, уродженець с. Вирівка Конотопського району, відзначився у боях під Смоленськом і Бородіном. Нагороджений орденом Святого Георгія та позолоченою шпагою з написом «За хоробрість». Серед героїв баталій 1812 р. і генерал А. Уманець, уродженець Глухівського повіту.

Прославився також генерал П. Коновніцин, родовий маєток якого знаходився в с. Микитівка Охтирського повіту (нині Тростянецького району). За мужність і хоробрість у боях проти ворога його нагороджено золотою шпагою з написом «За хоробрість», багатьма орденами.

Героєм 1812 р. став О. Красовський, уродженець с. Рябушки (нині Лебединського району). З початком наполеонівської навали на Росію служив командиром 14-го сгерського полку. 9 листопада 1812 р. за штурм Борисівських укріплень нагороджений орденом Святого Георгія 3-го ступеня. Під Городечю Красовський був поранений. Він – учасник походів на Німеччину та Францію. За відвагу

під Лейпцігом у 1813 р. йому присвоєно військове звання генерал-майора.

Отже, у боротьбі з французькою навалою прославилося чимало наших земляків, які походили як із нижчих верств суспільства, так і панівної верхівки. Об'єднувало їх у цій борні патріотичне почуття до своєї рідної землі. Але плата царизму народу була не адекватною внеску, зробленому ним для врятування Росії.

У 1814 р. військова служба ополченців закінчилась. Узявши участь у закордонних походах, наші земляки повернулися додому. Чекали на обіцяні царем вольності, на повернення колишніх козацьких порядків, але марно.

Як бачимо, для перемоги над ворогом у війні 1812 р. населення регіону зробило великий внесок як людськими, так і матеріальними ресурсами. Відбулися певні зміни в соціальній психології людей. Їхнє сподівання на поліпшення свого становища після війни не здійснилося. Перемога у війні позначилася для українців ще більшим соціальним тиском – наступом колонізаторської політики російського уряду. Але що б там не було, все ж таки не слід забувати про бойову звитягу наших земляків у той далекий 1812 рік.

Декабристи і наш край

Декабристський рух став першим відкритим виступом проти самодержавства і кріпосництва. Україна, як і Санкт-Петербург, стала основним полем діяльності декабристів. У 1821 р. у Тульчині на Поділлі утворилося Південне товариство декабристів, головою якого став полковник Павло Пестель (Північне товариство виникло у Петербурзі роком пізніше).

Декабристські товариства розгалузилися в Україні. Крім Тульчина, Південне товариство мало осередки у Кам'янці й Василькові. У Новоград-Волинському 1823 р. виникло Товариство об'єднаних слов'ян, очолюване молодшими офіцерами братами Борисовими.

Слід підкреслити, що декабристський рух на загал проявляв байдужість до політичного майбутнього України. Підготовлений Пестелем проект конституції під назвою «Руська правда» був прийнятий централістським духом і не визнавав за націями, які населяли імперію, права на окреме політичне існування. І треба це сьогодні пам'ятати, вшановуючи їхні благородні поривання та ідеї, направлені проти кріпосництва.

Члени Товариства об'єднаних слов'ян не поділяли централістських упереджень Пестеля, схилившись до ідеї реорганізації імперії на федеративних засадах. Програма Товариства, написана братами Борисовими, ставила за мету не лише усунення самодержавства і кріпацтва, а й утворення загальнослов'янської федеративної республіки. Однак Україна, як суб'єкт цієї федерації, в документі навіть не згадувалася.

Царський уряд розправився з повстанцями – до повного розгрому декабристського руху. Незважаючи на це, українські декабристи, насамперед Товариство об'єднаних слов'ян, залишили помітний слід у розвитку політичної думки в Україні. Висунута ними ідея федеративної слов'янської держави знайшла відображення і розвиток у політичній програмі українського визвольного руху.

Діяльність декабристів мала відгук і на Сумщині. Тут не було їхніх осередків, однак біографія та громадсько-політична діяльність деяких декабристів тісно пов'язані з нашим краєм.

У Ромнах народився О. Якубович – один з учасників декабристського руху. З 1813 р. він перебував на військовій службі спочатку в гвардії, потім на Кавказі. Коли 27 листопада 1825 р. помер цар, Якубович узяв участь у розробці плану взяття Зимового палацу. Він став одним із заступників С. Трубецького, якого обрали диктатором повстання. Був схоплений разом з іншими учасниками змови, на допитах тримався з гідністю, нікого не видав. Засуджений на каторгу і довільне заслання у Сибір. У 1845 році помер в с. Назимовому Єнісейської губернії.

Уродженцем Путивльського повіту був член Північного товариства Михайло Миколайович Глебов. Людина суто цивільна – колезький секретар, він прийшов 14 грудня 1825 р. на Сенатську площу і став у каре разом з військовими. Засуджений до

Михайло Глебов

Олександр Брігген

10 років каторги – пізніше строк зменшили до 6 років з наступним поселенням у Сибіру. І після відбуття каторги в 1832 р. Глебов поселився в с. Кабанському Іркутської губернії. Займався провітницькою діяльністю.

Із Сумщиною тісно пов'язане життя декабриста Олександра Федоровича Бріггена, який народився у Петербурзі й походив із прибалтійських німців. Пройшов Вітчизняну війну 1812 р. і закордонні походи. У 1818 р. з'явився у декабристському товаристві «Союз благоденства», обраний до складу його керівного органу. Військову кар'єру закінчив у чині полковника Ізмайлівського полку. Оселився у маєтку свого багатого тестя в с. Понурівка Стародубського повіту Чернігівської губернії. З цього моменту його життя пов'язане з Україною і якоюсь мірою з Глухівщиною (окремі дослідники вважають, що Брігген певний час мешкав у с. Волочитине поблизу Путивля).

10 січня 1826 р. був заарештований у Понурівці, засуджений на рік каторжних робіт і довічне заслання. Після амністії у другій половині 1857 р. приїхав до Глухівського повіту й оселився у своєї дочки Марії, одруженої з В.Туманським. На Сумщині жив до лютого 1858 р.

Відомі діячі декабристського руху, уже згадувані брати Петро та Андрій Борисови, батьки яких мешкали в с.Боромля Ох-

Федір Вадковський

Петро Коновніцин

тирського повіту (нині Тростянецький район), на початку 20-х років служили підпоручиками у 8-й артилерійській бригаді, яка стояла у Новоград-Волинському. У 1823 р. вони заснували таємну революційну організацію – Товариство об'єднаних слов'ян, спрямовуючи його діяльність на визволення селян із кріпацтва, повалення царського самодержавства й утворення федеративного союзу демократичних слов'янських республік.

Після придушення повстання Чернігівського полку 21 січня 1826 р. заарештували П.Борисова, а у квітні того ж року – Андрія, у Боромлі. Царський суд засудив обох братів до страти, яку потім замінили довічною каторгою. Коли у вересні 1854 р. помер П.Борисов, Андрій не витримав тяжкої втрати і того ж дня покінчив життя самогубством. Братів поховали у спільній могилі в с.Мала Розводна за 400 км від Іркутська.

Серед 126 найбільш діяльних декабристів – брати Петро та Іван Коновніцини. На початку XIX століття свої дитячі роки провели вони в селі Микитівці (нині Тростянецький район), у маєтку вже згадуваного героя Вітчизняної війни 1812 року Петра Петровича Коновніцина.

Петро та Іван Коновніцини вступили до Північного товариства декабристів у 1822 р. У цей час вони служили в Петербурзі в чині поручиків.

Напередодні повстання брати агітували солдатів не присягати новому цареві Миколі I. Уранці 14 грудня П. Коновніцина було заарештовано, а трохи пізніше й Андрія. Царський суд позбавив їх чинів дворянства і заслав до Сибіру на довічне поселення. Пізніше ця міра покарання була замінена розжалуванням у солдати і висилкою до Солікамська, а потім – рядовими солдатами в діючу армію на Кавказ. У 1830 р. через тяжку хворобу Петро помирає, похований у Микитівці. Іван помер у Петербурзі (1839 р.)

З Охтиркою пов'язана драматична сторінка діяльності декабриста Ф. Вадковського. Походив він із відомого й древнього дворянського роду. У 1822 р. закінчив пансіонат при Московському університеті і вступив на військову службу до імператорської гвардії. У цей же рік став членом Північного товариства. За політичні вірші у 1824 р. Вадковського заарештували і згодом перевели до Ніжинського кінно-єгерського полку, розташованого в Охтирці. Перебуваючи там, Вадковський намагався залучити до таємного товариства представників провінційного офіцерства. Однак серед них виявився провокатор Шервуд. Ф. Вадковського засудили до каторжних робіт, потім – поселення в Іркутськ. Помер у 1844 р.

Також із Охтиркою пов'язана і діяльність декабриста Артамона Муравйова. На час повстання був командиром Охтирського гусарського полку, але виявив легкодухість і відучасті в повстанні відмовився, що й стало однією з причин його швидкої поразки.

Надзвичайна людина, відомий герой війни 1812 р. командир бригади уланської дивізії генерал-майор С. Волконський два роки (1816–1818 рр.) провів у Сумах, залишивши по собі добру пам'ять. У Ромнах організував збір коштів для викупу «на волю» видатного актора-кріпака М. Щепкіна. Місцеві купці не змогли відмовити у пожертві, яку збирав герой Вітчизняної війни у свій гусарський ківер.

Саме на сумський період припадає вступ Волконського до таємного товариства «Союз благоденства», зародку декабристського руху. Він активно шукав прихильників серед мешканців Сум, Ромен, Охтирки. З часом Волконський стає одним із найактивніших і найвпливовіших керівників Південного товариства.

Сергій Волконський

На перехресті життєвих доріг К. Рилєєва, одного з керівників Північного товариства декабристів, постав і наш край, знайомство з яким значною мірою

вплинуло на його волелюбні настрої. Подорож Рилєєва влітку 1822 р. по Сумщині послужила збиранню матеріалу для його майбутньої літературної праці. У Ромнах, у родині Полетиків, він ознайомився з рідкісними історичними документами, що стали матеріалом для написання поем «Наливайко» і «Войнаровський». Остання – дума поета про соратника і племінника І. Мазепи. У поемі він зобразив українського гетьмана Мазепу як патріота, продовжувача справи Б. Хмельницького, який мріяв про утворення незалежної української держави.

До послідовників декабристів належить Яків Костенецький (племінник героя війни 1812 р. генерала В. Костенецького), уродженець с. Вирівки, що на Конотопщині. Навчаючись у Московському університеті, він потоварищував із прогресивними діячами того часу – Герценом, Огарьовим, Станкєвичем, які також там навчалися. Разом зі своїм другом студентом Л. Антоновичем (уродженцем Кролевецького повіту) юнак вступає до таємного революційного «Товариства Сунгурова», члени якого вважали себе продовжувачами справи декабристів і ставили за мету організувати повстання проти самодержавно-кріпосницького ладу. У ніч із 20 на 21 червня 1831 р. його разом з іншими членами тає-

много товариства заарештували жандарми і віддали до суду. Костянецького та Антоновича позбавили дворянського звання і послали солдатами у діючу армію на Кавказ.

У 1842 р. після одинадцятирічного заслання Яків Іванович повернувся в рідні місця на Конотопщину. До самої смерті (1855 р.) перебував у списках «неблагонадійних» під негласним наглядом поліції.

Тема «Декабристи і Сумщина» потребує подальшого вивчення з позиції об'єктивного підходу до визначення місця, ролі декабристського руху в суспільно-політичному житті України першої чверті XIX століття.

Розділ XIII.

Реформування суспільно- політичного життя

*Селянська реформа
1861 року*

*Економічний розвиток
краю у пореформений
період*

*Столишніська
аграрна реформа*

Селянська реформа 1861 р.

Поразка Російської імперії у Кримській війні 1853–1856 рр. засвідчила, що вона значно поступається пореформеній Європі. Відсутність залізниці, відсталі заводи та фабрики, поміщицькі мануфактури і панщина гальмували соціально-економічний та політичний розвиток імперії. Про напруження, що відчувалося в Україні, говорить той факт, що у 1855 р. селяни Київської губернії покозачились, бо вважали, якщо вступлять

в ополчення, – стануть вільними. Чотириста сіл і 180 тис. кріпаків вимагали скасування кріпацтва.

19 лютого 1861 р. цар Олександр II підписав «Маніфест про волю» і затвердив 17 законодавчих актів, що стосувалися відміни кріпосного права в Росії. Згодом з'явився ще ряд документів з правилами створення апарату проведення реформи і пореформеного регулювання селянського побуту. Під їх юридичні норми підпадала вся імперія. Було прийнято також ряд окремих актів, які враховували особливості деяких регіонів імперії. В Україні діяли три місцеві положення, які відрізнялись від загальних, оскільки враховували особливості землекористування в окремих районах до реформи.

У лівобережних губерніях: Полтавській, Чернігівській і частково Харківській (що стосувалося і території сучасної Сумщини) – діяло Малоросійське положення. Його видання обумовлювалося майже відсутністю в цих губерніях общинного землекористування, а також украй нерівномірним розподілом селянам землі.

Законодавчі документи передбачали значне розширення особистих прав звільнених з кріпацтва селян. Їм надавалося право володіти нерухомістю, займатися промислами, торгівлею й підрядами, створювати промислові підприємства тощо. Крім того, вони звільнялися від поміщицької опіки над своїм сімейним життям, зокрема й над одруженням. Звільнені селяни діставали можливість брати участь у сходках, складанні мирських приговорів, участі у виборах громадських посад і право бути обраними. Вони могли переходити в інші стани, найматися в рекрути чи

Селянське
подвір'я

вступати на військову службу. Право участі в громадському управлінні селян заключалося в тому, що вони створювали сільські й волосні органи.

Визначальним документом, що являв собою юридичний акт, який закріплював конкретні умови виходу селян із кріпосної залежності, була уставна грамота. Її укладення і введення в дію ставало головною функцією мирових посередників. На підготовку та введення цих грамот у дію відводилося два роки, протягом яких селянин перебував у так званому тимчасово зобов'язаному стані і мусив платити поміщику оброк або відробляти панщину. Оскільки селяни мали право викупити польовий наділ тільки за згодою поміщика, то тимчасово зобов'язаний стан міг тривати невизначений час. Це залежало від волі поміщика.

Складання уставних грамот в українських губерніях розпочалося в липні-серпні 1861 р. Однак оформлення цих документів, як і введення їх у дію, відбувалося дуже повільно. Причинами цього стали, з одного боку, масові ухилення самих поміщиків, котрі намагалися якнайдовше зберегти попередні відносини з селянами, а з іншого боку – наростаючий протест серед тимчасово зобов'язаних селян.

У січні 1862 р. Головний комітет по селянській справі вніс зміни в існуючі правила введення уставних грамот, як з участю селян, так і без них. Нові правила позбавляли селян можливості здійснювати вплив на оформлення уставних грамот, оскільки тепер вони могли бути введені в дію за сприяння уряду і без підписів селян. Тому, починаючи з 1 лютого 1862 р., оформлення цих документів пішло значно швидше. За рік вони введені в дію переважній більшості поміщицьких сіл Сумщини, як і загалом всієї України. До 11 березня 1863 р. оформлення уставних грамот в основному було завершено.

Розміри земельних наділів і повинність селян визначалися в уставних грамотах значною мірою особливостями землеволодіння, що склалися напередодні реформи. На Сумщині, як і по всьому Лівобережжю, значна частина населення або зовсім не мала польового наділу, або володіла невеликою ділянкою землі. Такий стан був характерний, зокрема, і для селян Конотопського повіту. Наприклад, у с. Красному напередодні реформи в користуванні 34 селян чоловічої статі (11 дворів) було 2 десятини 242 сажні присадибної та 11 дес. 1801 саж. польової землі з різними угіддями, тобто всього землі 13 дес. 2043 саж.

Значне скорочення селянських наділів стало наслідком повсюдного збільшення поміщиками своїх земель у дореформений період. Це призвело до того, що в ході реформи в більшості сіл нашого краю були збережені попередні наділи, а в ряді місць отримали тільки невеликі прирізки землі. Останні становили одну із особливостей реалізації реформи на Лівобережній Україні.

Другою характерною рисою здійснення реформи в нашому регіоні стало те, що тут існувала не общинна, а подвірна форма землеволодіння, при якій наділення селян землею відбувалось не по душах, а залежно від забезпеченості селянських сімей робочою худобою. Тому тут існували три основні категорії господарств: тяглі, піші й городники. До початку проведення реформи переважну більшість селянських господарств складали піші й городники.

Наявність у краї значного прощарку економічно слабких господарств без робочої худоби й належного реманенту і низькі орендні ціни зумовили відмову частини селян від землі, що призвело до подальшого скорочення селянського землеволодіння.

Відсоток поміщицьких селян, які не одержали наділи землі, тобто безземельних, був досить високий. В Охтирському повіті, зокрема в с. Іллінському, він становив 50%, Сінному – 89,2%, Іванівці – 90%. У багатьох невеликих поселеннях, перш за все на хуторах, селяни залишалися безземельними. Наприклад, у Конотопському повіті селяни хуторів Саранівка: 8 ревізьких душ поміщиків Кіндратьєвих та 22 ревізькі душі Савойського.

Великий відсоток обезземелених селян у нашому краї пояснюється, з одного боку, наявністю тут значної кількості дворових

людей, які не наділялися земельними наділами, з іншого – відмовою частини розорених селян від одержання землі. Варто відзначити, що у ході проведення реформи невелика частина селян одержала від поміщиків безкоштовні земельні наділи.

Поруч зі зменшенням селянських наділів у ряді місцевостей поміщики вносили в уставні грамоти додаткові пункти, що закріпляли за ними монополне право на рибальство, користування лісом та іншими угіддями. Зокрема, в уставній грамоті на село Янковий Ріг Охтирського повіту вказувалося, що «находящиеся в черте крестьянского надела, в протоках и сажалках рыбные ловли оставлены в исключительном пользовании владельца». Таке ж відмічалось і в уставній грамоті на хутір Сульський Лебединського повіту. Зокрема підкреслювалося, що рибальство в Сулі «остається в исключительном пользовании помещика, а крестьянам на оную не представляется никакого права».

Такі дії поміщиків призвели до погіршення і без того незадовільного становища селян Сумщини. Закріплення уставними грамотами надільної землі далеко не забезпечувало прожиткового мінімуму середньої селянської родини, який, за твердженням тодішніх дослідників, визначався земельним наділом не менше 5 дес. на одну особу.

Середній же наділ у Кролевецькому повіті становив 3,2 дес., Глухівському – 2,8 дес., Конотопському – 1,7 дес. на одну особу. Приблизно такі ж наділи одержали селяни після реформи і в інших повітах нашого регіону, що ставило їх в надзвичайно тяжке економічне становище.

Сам акт звільнення ліквідував залежність селян від поміщиків. Але, перетворивши кріпаків на громадян, не приніс їм повної рівноправності. На відміну від інших верств суспільства, звільнені селяни повинні були сплачувати викупні платежі. Формально цей викуп призначався за землю, а по суті став компенсацією за скасування феодальних повинностей. Положення про викуп надавало селянам право на придбання у власність садиби, а також, із дозволу поміщика, й польового наділу.

Оскільки селяни не могли відразу розрахуватися з поміщиком, уряд надавав їм позичку на довготривалий час. Держава стягувала

належні з них платежі як у рахунок процентів по виданій позичці, так і на поступове погашення боргу. Визначена сума видавалась поміщику 5-процентними державними банківськими білетами, викупними свідоцтвами, частково готівкою. За таких умов селяни ставали боржниками держави і впродовж 49 років мусили щорічно вносити до казни 6% боргу, а це означало, що після закінчення виплат сума ставала втричі більшою від позички.

Так, за викупною угодою між 35-ма тимчасово зобов'язаними селянами села Голубівки Конотопського повіту і поміщицею Сосновською, за одержану селянами землю (77 дес. 733 саж.) викупна сума для всієї громади села складала близько 2,7 тис. крб. На погашення такої викупної позики належало стягувати із селян протягом 49 років по 6%, тобто 164 крб. щорічно. На той час це були дуже великі гроші.

Отже, у результаті використання кріпосної системи вирахування платежів поміщики отримували понад фактичну вартість землі тисячі карбованців, які були компенсацією за втрату ними права на кріпосного селянина.

Після затвердження викупного акта поміщик одержував від уряду, як уже відмічалось, позику процентними паперами у розмірі 80% (за неповні наділи – 75%) викупної суми, 20–25 % якої, так звані «верхи», або «додатковий платіж», нараховувались лише тоді, коли селяни викупляли землю за власною ініціативою. Перехід селян на викуп відбувався поступово – з 1863 по 1883 рік. Упродовж цього часу селяни придбавали за сприяння уряду свої мирські землі. У нашому регіоні, як загалом і по всій Україні, переважна більшість викупних актів була складена за ініціативою селян. Пасивність поміщиків щодо переведення селян на викуп пояснюється швидким зростанням ціни на землю і небажанням втрачати згадані вище «верхи».

28 грудня 1881 р. вступив у силу закон, за яким обкладення селян повинностями за мирську землю було істотно змінено: викупні платежі зменшені (на 16%) й допущене, окрім цього, додаткове зниження цих платежів тим громадам, у яких селянське господарство занепадало внаслідок незадовільного поземельного їх влаштування (додаткове зниження). Тим же законом тимчасово зобов'язаних селян з 1 січня 1883 р. переведено до розряду власників із звільненням їх від внеску поміщикові додатково-

Віля віялки

го платежу. На цих селян поширювалось і загальне, і додаткове зниження викупних платежів. Отже, цей закон завершив закріплення за селянами мирської землі, а значить став кінцевим актом поземельного їх влаштування. Однак стягнення викупних платежів тривало до революції 1905–1907 рр.

Таким чином, система викупних платежів носила кріпосницький характер, була засобом примусового перекладання колишніх феодалних повинностей на «звільнених». Селян примусили заплатити не лише за землю, що належала їм споконвіку, а й за своє особисте «звільнення», яким би примарним воно не було.

За законом від 18 січня 1866 р. державні селяни вилучалися з відання міністерства державних маєтностей і підпорядковувалися губернським, повітовим і місцевим селянським установам. Нарешті, 24 листопада 1866 р. виданий закон «Про поземельний устрій державних селян в 36 губерніях», який безпосередньо стосувався і губерній України. Він містив тільки юридичні норми про селянську землю і повинності, оскільки державні селяни вважались «свободними сільськими обywatелами», а їхнє селянське самоуправління було оформлене ще П. Кисельовим у 1838 р.

Закон установлював право володіння землею, якою користувалися сільські громади державних селян, але не більше 8 дес. на душу в малоземельних (стосувалося і нашого регіону) і 15 дес. на душу в багатоземельних губерніях. Згідно з цим законом усі землі

та угіддя державних селян залишалися власністю держави і закріплювалися за громадянами в безстрокове общинне або ж подвірне користування, за що селяни мусили вносити щорічно оброк, розмір якого збільшувався на 15%. Закон передбачав здійснити через 20 років (у 1886 р.) «переоброчку», тобто перегляд розмірів оброку в бік його збільшення по мірі зростання прибутковості земельних наділів. Кожна з громад отримувала акт поземельного устрою, який називався «власницьким записом». У ньому мала відмічатися як кількість усіх мирських угідь, так і щорічний перелік повинностей, названих «державним оброчним податком».

До кожного власницького запису прикладався план мирських земель. Термін видачі власницьких записів був пов'язаний з роботами по генеральному межуванню земель. Для Чернігівської і Полтавської губерній ніяких термінів закон не встановлював. Складання і видача власницьких записів у нашому регіоні визначалися по мірі завершення генерального межування.

За законом 1866 р. сільським громадам, які раніше отримували паливо і будівельний матеріал із державних лісових угідь, відводилися наділи там же – в розмірі по 1 дес. лісу за особливий податок.

Складання і видача власницьких записів на Сумщині розпочалися з 1873 р. Їх оформлення передбачало обов'язкове визначення відносної вартості десятини землі в кожному повіті. На основі цих сум «Губернське по селянським справам присутствіє» визначало державний оброчний податок по кожному повіту. Він визначався з урахуванням якості землі.

20 березня 1875 р. Головний комітет по селянській справі затвердив суму державного оброчного податку по всіх повітах. Раніше щорічний оброк державних селян Конотопського повіту становив 5060 руб. 60 коп., то тепер – 6500 руб., Глухівського – відповідно 22364 руб. 50 коп. і 26400 руб., Кролевецького – 16488 руб. 65 коп. і 15000 руб. У вказаних повітах, за винятком останнього, оброк для колишніх державних селян дещо зріс, зокрема в Конотопському – на 12,9%, Глухівському – на 11,8%.

Отже, поземельний устрій колишніх державних селян, який мав бути затверджений законом 1866 р., так і не був реалізований. Законом від 12 липня 1886 р. оброчний податок перетворений у викупні платежі, а з 1 січня 1887 р. встановлений 44-річний

термін (до 1 січня 1931 р.) погашення. Тільки після цього селяни ставали власниками мирської землі.

Слід зазначити, що для державних селян умови реформи були більш сприятливими, оскільки вони одержали дещо більше землі, ніж селяни поміщицькі, а викупні платежі вносили менші.

Загалом реформу 1861 р. проводили кріпосники в інтересах поміщиків і держави за рахунок пограбування селян, і саме в цьому розумінні вона була кріпосницькою. Але разом з тим реформа за своїм соціально-економічним змістом мала буржуазний характер, оскільки відкривала шлях для розвитку капіталізму.

Прийняття до нових умов життя сприяло і те, що в Україні кріпацтво поширилося на частину селян лише в кінці XVIII ст. Тому деякі кріпаки з часом зуміли проявити підприємницький хист і викупити свої родини на волю, як це зробив Іван Герасимович Харитоненко із с. Нижня Сироватка. На відміну від українців, російський селянин перебував у неволі з часів царя Івана Грозного, що й відбилося певним чином у ментальності двох сусідніх народів.

Економічний розвиток краю у пореформений період

Скасування кріпацтва призвело до занепаду більшості поміщицьких маєтків з причини нездатності дворян перейти до комерційного виробництва сільськогосподарської продукції. Щоб вирішити свої економічні проблеми, вони змушені були розпродувати власні землі підприємливим селянам (куркульям). Уже до 1914 р. поміщицьке землеволодіння скоротилося на 53%, що свідчило про зникнення дворянства як класу. Важливу роль

у сільгоспвиробництві почали відігравати великі куркульські господарства, які стали головними експортерами зерна за кордон, зберігши таким чином статус України як «європейської житниці». Розвиваючись за загальними законами, властивими ринково-

му способу виробництва, землеробство нашого краю, як і всієї України, впродовж пореформеного періоду все більше втягувалось у товарний обіг і поступово перетворювалось на підприємство капіталістичного типу.

Після реформи вся земля нинішньої Сумщини, як й інших регіонів імперії, була розділена на три основні групи: приватні володіння, надільні землі селян і землі, що належали казні, церкві, установам тощо.

Групи земель	Відсоток від загальної площі	
	у 1877 р.	у 1905 р.
Надільні землі селян	53,8	2,5
Приватновласницькі землі	43	44,3
Землі держави, церкви, установ та інші	3,2	3,2

Найбільших змін зазнало приватновласницьке землеволідіння. У 1862 р. воно було майже цілком дворянським і поступово скорочувалося із 1877 р. до 1905 р.

Наприклад, у Конотопському повіті зменшилося на 47,6%, Кролевецькому – 26,4%, Роменському – 46,1%. Загалом по семи повітах території сучасної Сумщини дворянське землеволідіння за цей час скоротилося з 559,8 тис. до 443,7 тис. дес., тобто на 116,1 тис. дес. (20,7%), а кількість землевласників дворян зменшилась із 3328 до 3211. І в наступні роки у приватному землеволідінні дворяни втрачали свої позиції.

Саме про такі зміни писав письменник Антон Чехов у п'єсі «Вишневий сад». На Луці, у поміщиків Линтварьових, де він завжди відпочивав, і відбувалися події, відображені у цьому творі.

Щодо надільної землі, то загального зменшення її, як уже відмічалось, майже не відбулося в нашому регіоні. Але з 1877 до 1905 року, у зв'язку з природним приростом населення, середній наділ на одне селянське господарство зменшився: наприклад, в Охтирському повіті – з 8,5 до 6,2 дес., Лебединському – відповідно 6,5 і 5,4, Сумському – 5,6 і 4,8. Це означало, що потреба в землі для основних мас селянства на початку ХХ ст. ще більше зроста.

Особливості землекористування в нашому регіоні проявлялися значною мірою на ґрунті орендних відносин, що розвивалися в ринкових умовах. Процес поширення оренди наростав у зв'язку з малоземеллям значної частини селян. На початку 80-х років

ХІХ ст. у Глухівському повіті 114 поміщицьких маєтків, які мали більше 100 дес. кожний, орендувалися частково чи повністю, із них 57 – перебували в повній оренді. Відсутність обігових коштів не давали змоги селянам брати в оренду великі ділянки, тому й переважали дрібні. На початку ХХ ст. орендні відносини продовжували поглиблюватися.

Наприклад, у Сумському повіті, за даними перепису 1913 р., 40-41% усіх селянських господарств змушені були орендувати землю терміном на один рік, причому переважно за гроші.

Посівні площі на Сумщині були зайняті в основному зерновими. Вони займали значні площі як на селянських надільних, так і приватних землях, хоч останні значно переважали і за розмірами посівів, і за врожайністю. Якщо, наприклад, у Сумському повіті 1897 р. на селянських надільних землях зібрано 1242,4 тис. пудів хлібів, то на приватновласницьких – 1427,2 тис.

Володіючи більшою кількістю всієї землі й одержуючи вищі врожаї, власники приватної землі нарощували торговельне зернове господарство. У 1899 р. на 24,4 тис. господарств у козаків і селян Роменського повіту врожай усіх хлібів становив 4109,1 тис. пудів. На задоволення власних потреб і наступний посів їм треба було 3339,7 тис. пудів хліба. Отже, власники зерна мали можливість продати 769,4 тис. пудів.

Капіталізація землеробства загалом і зернового господарства зокрема значно прискорила на початку ХХ ст. у зв'язку з проведенням аграрної реформи Столипіна, коли помітно зросли врожаї хлібів і на Сумщині. У 1916 р. у селянських господарствах урожай озимих жита і пшениці з десятини посівів, порівняно із середньорічним (1906–1915 рр.) показником, у Сумському повіті зріс на 24,9 пуда (24,9%) жита і 27,5 пуда (24,5%) пшениці, у Лебединському – відповідно на 21,7 (22,5) і 22,9 пуда (22,7%), Охтирському – 16,4 (17,3%) і 15,2 пуда (28,3%). Зростання врожайності зернових та інших сільськогосподарських культур, особливо напередодні першої світової війни, було характерним для всього нашого регіону.

Швидко зростаюча цукрова галузь промисловості у пореформений період обумовлювала розширення посівних площ під цукрові буряки. Наприклад, у 1883 р. під посівами цукристих у Сумському повіті

було зайнято 9948 дес. приватних і 242 дес. селянських надільних земель. Лебединському – відповідно 4221 і 191, Охтирському – 4905 і 124. До 1913 р. посівні площі під цукровими буряками особливо зросли на селянських надільних землях, зокрема в Сумському повіті до 3700 дес., Лебединському – 3820, Охтирському – 1710 дес.

Серед інших технічних культур займалися посівами льону та конопель, переважно у Глухівському, Конотопському і Кролевецькому повітах. Значне місце займали посіви тютюну в Конотопському і Роменському повітах, зокрема в останньому у 1898 р. тютюнництвом займалось населення 252 сіл.

Отже, на Сумщині торговельного значення набув цілий ряд сільськогосподарських культур, які мали першочергове значення в сільськогосподарському виробництві. Важливою галуззю сільського господарства залишалось і тваринництво, яке під впливом товарного виробництва змінювалось якісно і кількісно.

У XIX ст. розвиток тваринництва характеризувався тим, що зростало воно в меншій пропорції, ніж число жителів. Якцов 1861 р. на одну душу населення Глухівського повіту із загальної кількості 86,04 тис. жителів припадало 1,34 голови худоби, то в 1894 р. – лише 1,07. Як бачимо, зростання чисельності всієї худоби відставало від зростання чисельності населення.

Зменшення кількості худоби відбувалось з 1862 по 1912 рік у повітах Харківської губернії – Сумському, Лебединському, Охтирському. Особливо ж великі зміни сталися у вівчарстві, де простих овець зменшилось на 42,7 тис., тонкорунних – на 40,9 тис. Занепад вівчарства спостерігався у всіх повітах нашого регіону, що пояснюється не лише характерним для всієї України скороченням пасовищ і сіножатей, а й посиленням конкуренції австралійської вовни та падінням цін на вовну місцеву. Зменшувалась і кількість великої рогатої худоби, особливо поголів'я волів, що компенсувалось зростанням чисельності коней.

Певного рівня розвитку досягло вирощування високопорідних коней на продаж. Цим на Сумщині займались кінні заводи, яких, наприклад, у Сумському повіті в 1870 р. налічувалось 6.

Тваринництво дедалі більше набувало товарного характеру. З нашого регіону відправлялися тисячі голів великої рогатої худоби до сусідніх губерній.

Крім того, багато вивозилося вовни, смушки, шкіри, щетини, солоного м'яса, сала та інших продуктів тваринництва.

Усе це, пройшовши ярмарковий оборот, доставлялося з нашого регіону в міста України і Росії, де перероблялось у відповідну товарну продукцію, яка йшла на внутрішній та зовнішній ринки.

В основному цим займалися кустарні промисли. Найбільше промисловиків з'явилось там, де густота населення сягала високого рівня, а потреба в землі була найменшою. У 1913 р. в Сумському повіті, наприклад, нараховувалося 14889 селянських господарств, які займалися сільськогосподарським виробництвом, а 19945 (37,4%) – місцевими чи відхожими промислами.

Кількість кустарів у повітах по окремих групах промислів

Усього кустарів	Повіти		
	Сумський 2904	Лебединський 3940	Охтирський 2988
В обробці рослинних волокон і вовни (у відс.)	9,1	30,2	34,5
У деревообробних промислах (у відс.)	35,9	44,1	23,0
Виготовлення одягу і взуття (у відс.)	40,11	16,6	28,4
В обробці металів і глини (у відс.)	14,9	9,1	14,1

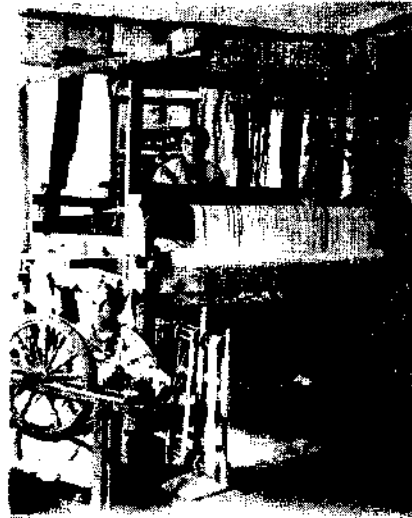
Досить широкого поширення в нашому краї набули на той час промисли: ткацький, шевський, кравецький, ковальський, столярний, колісний, бондарний та інші. Багато поселень характеризувались певною спеціалізацією по виготовленню дерев'яних виробів. У селі Чернацькому Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в 90-х роках промисловики виготовляли головним чином дерев'яний посуд – жлукта, корита, ночви, вулики тощо. Був добре розвинений бондарний промисел. Виробництво коліс, возів і саней зустрічалось фактично в усіх повітах нашого краю.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. кустарі багатьох сіл виготовляли сільськогосподарські машини і знаряддя праці. Визнаними майстрами з виготовлення віялок в Охтирському повіті тоді вважалися жителі с. Боромлі М.Климов та Т.Сукачов. Окремі кустарі могли виготовляти по декілька видів удосконалених сільськогосподарських знарядь. У Роменському повіті мешканці Гринівської волості з села Беседівка А.Сагайдачний, П.Буланний, К.Марченко, М.Волощенко, М.Солдатенко, М.Ходор, а також Ф.Вагнер із села Хрещатик виробляли як віялки, так і сортувальні машини.

Серед промислів, які відносились до групи по обробці волокнистих рослин, важливе значення мав прядильно-ткацький, який широко розвинувся у Кролевецькому, Роменському, Охтирському, Лебединському повітах. Виготовлені кустарні ткацькі вироби вирізнялися великим розмаїттям. Із рослинного волокна виготовлялися рядна, полотно для сорочок, рушників, хусток, ряднина, із якої шили мішки. Прядильна вовна простих овець йшла на виготовлення сукна для свит, зимових штанів і верхнього одягу – керей та сіряків, які одягали поверх свит.

У 70–80-х роках XIX ст. значного розвитку в Сумському повіті набуло ткацтво – у слободі Ворожба, де у великій кількості виготовлялися полотно, рядно і сукно. А сусіднє з Ворожбою с. Проруби славилися серветками і настільниками.

Центром ткацького виробництва вважався Кролевецький повіт, де, за даними

Кролевецькі ткалі

1897 р., було зайнято до 3 тис. чоловік. Їхні вироби у 1913 р. неодноразово представлялися на всеросійських виставках дрібних кустарів. Цей промисел зберігся до нашого часу.

Одними з головних у сільській промисловій галузі з обробки мінеральної сировини стали гончарний, цегельний та черепичний промисли. У Сумському повіті на початку XX ст. найбільше гончарів жило у с. Стецьківка (200 сімей). Великими центрами цегельно-черепичного виробництва на той час були: сл. Білка, Жигайлівка і Тростянець Охтирського повіту. Основна ж частина цих промислів зосереджувалася у Сумському і Лебединському повітах.

Окрему групу складали кустарі-ковалі, які виготовляли необхідні для селянського господарства вироби і зустрічалися повсюдно, до того ж чисельність їх зростала. Якщо в 1904 р. в Охтирському повіті нараховувалося 128 сімей ковалів, Сумському – 156, то в 1912 р. – відповідно 234 і 350.

Отже, кустарні промисли у пореформений період набули значного поширення і роль їх в економічному розвитку краю досить вагома. Все це потребувало підготовки відповідних технічних і педагогічних кадрів.

Поруч із кустарним виробництвом розвивалось і капіталістичне, фабрично-заводське, яке підкоряло собі селянські про-

мисли, витісняло міське ремесло, мануфактуру. В основному зростало промислове виробництво сільськогосподарського реманенту та устаткування для переробної галузі, а також залізобудівної, представленої механічними та чавуноливарними підприємствами.

Гончар за роботою

Викладачі
та майстри
Глухівського
ремісничого
училища. 1902 р.

Зростання промисловості Сумщини відбувалося в основному не за рахунок збільшення кількості промислових підприємств, а внаслідок створення нових, відносно потужних, та розширення виробництва на існуючих заводах та фабриках.

Розвитку промисловості значною мірою сприяло будівництво залізниць. У 1867–1870 рр. збудована залізниця Київ–Курськ. 1877 р. проклали залізницю Мерефа–Люботин–Суми–Ворожба. 1884 р. почався рух поїздів на Лівано-Роменській залізниці, збудованої на кошти роменських купців для вивозу сільгосппродукції до балтійських портів і далі в Європу. У 90-х роках стала до ладу залізниця Москва–Брянськ–Конотоп. Зростання довжини залізниць і збільшення їх рухомого складу забезпечили постійний ріст перевезення вантажів та пасажирів. Хутір-Михайлівський став головним центром вивезення цукру, а через Роменську станцію у 1896 р. було перевезено 31,8 тис. пудів заліза і сталі.

У цей період відбувалися зрушення у машинобудівній та металообробній галузях промисловості, хоча ці виробництва на Сумщині були одними з найвідсталіших. На найбільшому підприємстві сільськогосподарського машинобудування в регіоні – Сумському машинобудівному заводі – у 1897 р. працювало 570 робітників і виготовлено продукції на 570 тис. руб.

Традиційно найбільш вагомю галуззю промисловості залишалася цукрова. На Сумщині розміщувалось більше 20 цукрових

підприємств. Окрім цукру-піску, галузь давала велику кількість відходів цукроваріння, яка йшла на відгодівлю худоби.

Вироблений цукор вивозився в усі регіони Росії і за кордон. Наприклад, контори Харитоненка по продажу цукру знаходились у багатьох містах – Москві, Томську, Владивостоці, Баку, Читі, Выборзі (Фінляндія), Харбіні (Китай).

Важливе місце посідала горілчана (винокурна) промисловість. Перебудова гуралень на заводське виробництво горілки призвела до скорочення кількості підприємств. Із 1862 по 1900 рік число винокурень у Глухівському повіті зменшилося з 41 до 5, Конотопському – з 25 до 4, Кролевецькому – з 18 до 1. З початку ХХ ст. продовжувалося нарощування потужностей винокурних підприємств, збільшувалася випуск продукції. Для виробництва горілки використовувалася велика кількість зерна, картоплі, патоки.

Не втрачала свого значення і борошномельна промисловість. Уже на середину 90-х років ХІХ ст., наприклад, у Глухівському повіті діяло 5 невеликих борошномельно-круп'яних підприємств продуктивністю 9561 руб. у рік, які обслуговували 18 мірошників. У Конотопському повіті на цей час діяло одне таке підприємство продуктивністю 228,8 тис. крб., де працювали 8 робітників. Три великі млини діяли в Роменському повіті. І все ж таки найбільшим підприємством цієї галузі на Сумщині на кінець століття

Водяний млин на Ворсклі

був борошномельний завод Виноградова в м. Охтирці (продуктивність 425 тис. крб.). Вироблене борошно відправлялося на місцеві ринки, а також у промислові центри Росії.

Розвиток капіталізму у промисловості і сільському господарстві, дальший суспільний поділ праці, побудова залізниць – усе це обумовило розширення внутрішнього ринку, сприяло зміцненню економічних зв'язків між окремими регіонами.

На процеси в торгівлі впливали зміни в організації гільдійського купецтва, яке ставало складовою частиною новонародженої буржуазії. У 60–70-х рр. воно швидко зростало чисельно і збільшувало свої капітали. Тільки в Охтирському повіті було 37 купців другої гільдії з капіталом у сумі 55,8 тис. руб.

Чималу групу населення становили дрібні торговці, які складали значну частину купецтва. Вони щорічно брали посвідчення на право вести торгівлю. Зокрема, 1892 р. у Глухівському повіті видано 1,6 тис. документів на право торгівлі. За даними 1893 р., вся торгівля в Чернігівській губернії знаходилась у руках євреїв, які досить легко відкривали дрібні крамниці з невеликою кількістю товарів, що не потребувало великих витрат.

Залізничний транспорт оживив і міські базари, що мали безпосередній зв'язок із стаціонарною торгівлею. На них зосереджувалася продаж сільськогосподарської продукції, запасами якої поповнювались продуктові крамниці. У базарні дні розширювалася торгівля промисловими товарами у міських магазинах і крамницях. Наприклад, у Путивлі базари відбувалися двічі на тиждень (середа та п'ятниця). Хоча ринок і не славився стабільністю цін, життя у місті було відносно недорогим. Фунт сала коштував 22 копійки, цукру – 10; гречки – 9, м'яса – 18, пляшка шампанського – 2,56 руб., аршин домотканого полотна – 45 коп., сукна – 70 коп., чоботи – 5 руб., а сотня горщиків – 1 руб. 50 коп. сріблом.

Кількість базарів у містах і селах нашого краю збільшилася, значно зросло число базарних днів. За даними 1868 р., наприклад, в окремих селах Охтирського повіту торгували декілька днів на тиждень. Але роль ярмаркової торгівлі не зменшилась. Ярмарки мали велике значення для торгівлі худобою, хутром, лісовим матеріалом, кустарними виробами і «красним товаром» (бавовняні, вовняні, шовкові та інші тканини).

Переважали ярмарки з відносно невеликим товарооборотом. У м. Глухові оборот торгівлі на Васильківському,

Троїцькому, Іллінському і Михайлівському ярмарках становив щорічно приблизно 105500 руб. Торгували на них мануфактурними та галантерейними товарами, прядивом, лісовими матеріалами, худобою, кулінарними виробами. Незначними торговими оборотами відмічалися два щорічні ярмарки в Ямполі та Шостці.

На початку 90-х років XIX ст. із більш як 1100 місцевих ярмарків Полтавщини тільки тамтешній Іллінський та 4 ярмарки в Ромнах мали характер великих ринків для оптової торгівлі предметами фабрично-заводської промисловості. Решта ярмарків служила пунктами для збуту населенням сільськогосподарських і кустарних виробів та для придбання виробів промисловості.

Серед найзначніших оптових ярмарків на Лівобережній Україні були відомими, крім 4 ярмарків у Харкові (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський) та Іллінського у Полтаві, ще чотири ярмарки нашого регіону: Масляний, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах та Хрестовоздвиженський у Кролевіці.

Помітну роль у всеросійському ринку відігравав Введенський ярмарок у Сумах. У 70-х роках товарообіг його дещо зріс, становлячи 2-3 млн. крб. привезених і понад 1 млн. крб. проданих товарів. Згодом під впливом переміщення центру тяжіння української торгівлі на південь Введенський ярмарок поступово втрачає значення. У 1881 р., наприклад, привіз товарів на нього до-

рівнював усього 24200 крб., а продаж – 1350 крб. Головними предметами його торгівлі були хліб, красні товари, цукор, хутро.

І все ж таки найважливішого значення у нашому краї мали ярмарки в Ромнах. У 1880 р. на Масляний, Вознесенський, Олександрівський та Михайлівський ярмарки цього міста привезено товарів на 22,8 млн. руб., а продано на 13 млн. руб. Через 10 років привіз і продаж товарів на них були уже значно меншими, становлячи 11,3 млн. руб. і 7,6 млн. руб. На початку ХХ ст. товарообіг роменських ярмарків ще більше скоротився. Незважаючи на це, вони відігравали чималу роль у торгівлі не лише місцевій, а й із Росією. Польщею. Серед товарів переважали різні тканини, що привозилися з Москви, Івано-Вознесенська, Петербурга та Царства Польського.

Підсумовуючи, можна відзначити, що Сумщина була одним із небагатьох економічних районів з густою ярмарковою мережею, і значною мірою насичених стаціонарними торговими закладами. Незважаючи на розвиток залізничного й водного транспорту, а також неухильне зростання постійної (стаціонарної) торгівлі в містах і селах, ярмарки продовжували відігравати велику роль не тільки у місцевій внутрішній торгівлі, а й у торгівлі всієї Російської імперії.

Столипінська аграрна реформа

На початку ХХ ст. деградація поміщицького землеволодіння стала очевидною, община ж показала не лише свою нездатність ефективно господарювати, а й належно контролювати настрої селян. На вирішення цих проблем і спрямовувалася столипінська аграрна реформа, названа так на честь її провідника – голови царської Ради міністрів П.Столипін (однак в основних рисах розроблена Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості в 1902–905 рр.).

Курс на реформування аграрного сектору розпочався указом 9 листопада 1906 р. У його основі – три головні ідеї: руйнування

сільської общини, дозвіл селянину отримати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Далекого Сходу, Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Стрижнем столипінської аграрної реформи була ставка на особисту ініціативу та конкуренцію, які протиставлялися традиційній общинній рівності у нестатках.

Згідно із зазначеним земельним указом, громади, що не зазнали загальних переділів землі, вважалися такими, що автоматично перейшли до подвірного володіння, тобто мали особисту власність на землю. Закон надавав право переходу цих громад і селищ із подвірним землеволодінням до відрубних ділянок за згодою простої більшості сільського сходу, в той час як раніше для цього потрібно було одержати не менше $\frac{2}{3}$ голосів.

Крім вищеназваних документів, велику роль відігравав закон від 29 травня 1911 р., що давав власникам ділянок, на яких відбувалися землевпорядні роботи, такі ж права власності, як і закріплення землі указом 1906 р., що став законом 1910 р.

Аграрна реформа Столипін передбачала вирішення цілого ряду важливих завдань: підняти ефективність сільськогосподарського виробництва, підвищити товарність селянського господарства, зміцнити соціальну опору самодержавства на селі, вирішити проблему аграрного перенаселення.

Найбільших успіхів реформа Столипін досягла на Лівобережжі. Це пояснювалося особливостями української ментальності (сильнішим, ніж у росіян, потягом до індивідуального господарювання), порівняно меншою поширеністю тут селянських общин.

Вимушена сівозміна, кругова порука, черезсмужжя, притаманні общинному землекористуванню, гальмували ініціативу. З цього приводу 1902 р. в записці голови Охтирської земельної управи І.Шиманова місцевому комітету Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості відзначалося: «Що стосується общинного землеволодіння, то воно ні в політичному, ні в сільськогосподарському відношенні не витримує ніякої критики. У господарському відношенні общинне землеволодіння знищує всяку ініціативу й вбиває всяку енергію. Завдяки цьому порядку, земля ніколи не обробляється раціонально, поля не удобрюються, врожаї зменшуються, а разом з цим зменшується число робочої сили, що ще більше підкошує благополуччя сільського господаря».

Для введення прогресивних технологій потрібно було мати ділянку землі окремо від односельців, на що й спрямовувалася століпінська реформа. Здійснення її покладалося на губернські й повітові землевпорядчі комісії, які за своїм складом були поміщицько-чиновницькими. Та за відсутності заходів заохочення і покарання вона могла загинути в канцелярській рутині. Тому практична реалізація реформи здійснювалася під тиском «згори».

Міністерство внутрішніх справ заохочувало адміністраторів районів, де прискорили процес виходу селян з общини. Збір необхідних документів, складання плану розверстання земель на ділянки і розрахунок якості та кількості землі, особливо при переході до відрубного і хутірського господарства, навіть при заохоченні державою високих темпів робіт займали від 2-х до 4-х років у кожному окремому випадку.

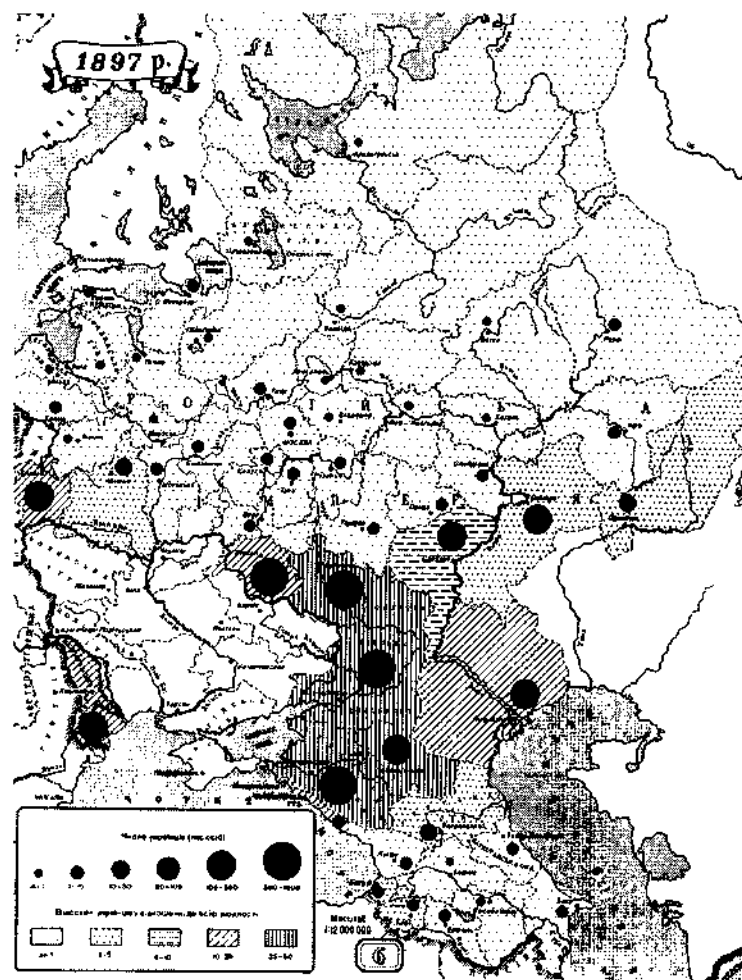
На Сумщині перехід сільського населення від общинного землеволодіння до особистої власності відбувався відносно повільно. Наприклад, із 487 домогосподарів Новослобідської сільської громади Путивльського повіту закріпили в особисту власність на 1912 р. 41 домогосподаря (8,4%). А до 2 лютого 1916 р. їх кількість зросла до 51, що становило 10,5% усіх домогосподарів.

Проте, порівняно з іншими регіонами Європейської Росії, в Україні найбільше селян закріпили землю в особисту власність. Приватне землеволодіння переважало в повітах Чернігівської і Харківської губерній, де більше 50% усіх дворів були приватно-власницькими.

Для розвитку сільського господарства мало значення не тільки закріплення землі в особисту власність, а й ліквідація недоліків землекористування. Черезсмужжя, дрібнополосиця і далекоземелля ставали серйозною перешкодою для ведення господарства. Дрібні і вузькі смуги неможливо правильно обробити. Черезсмужжя змушувало дотримуватися трипільної системи й примусової сівозміни, при якій необхідні роботи треба проводити у строгому порядку, щоб не ушкодити смуг сусідів. Усе це перешкоджало впровадженню прогресивних технологій.

Заможні селяни, з причини вказаних вище незручностей, намагалися звести землю у більш широкі ділянки, а краще за все – в одне місце, приблизити землю до садиби чи садибу до

Поселення українців у Російській імперії

ділянки, перейти до відрубного чи хутірського господарства. Малоземельні селяни також хотіли покращити землевпорядкування, оскільки компактний наділ в одному місці коштував дорожче. Всі ці тенденції в селянському середовищі враховувалися століпінським аграрним законодавством. Як свідчать документи, сільські громади схвалювали проекти, плани розверстки на-

дільних земель на хутірські і відрубні ділянки, приймали відповідні рішення.

Починаючи з 1910 р. кількість землепорядкованих дворів і землі в них поступово збільшувалась по всіх повітах нашого регіону. На відруби виділялися цілими громадами чи окремими частинами. За рішенням Охтирської землепорядкової комісії від 28 грудня 1910 р. виділено відрубні ділянки 97 домогосподарям із 193-х с. Верхньо-Люджі Боромлянської волості загальною площею 1043 дес. 863 сажні. Наступного року, за рішенням тієї ж комісії від 30 листопада, ще 11 домогосподарів цього села пішли на відруби, одержавши ділянки загальною площею 73 дес. 516 саж. До виділення на відруби кожен із цих господарів мав у середньому по 8 смуг польової землі. Отже, за два роки 56% домогосподарів Верхньо-Люджі мали відруби.

Проведенню столипінської реформи сприяв Селянський поземельний банк, який скуповував поміщицькі землі, а потім за більш високими цінами розпродував їх окремими ділянками селянам. Кредитна політика банку була спрямована на підтримку міцних заможних господарств.

Документи засвідчують, що послугами Селянського банку користувалися переважно сільські товариства, громади і менше окремі домогосподарі. Якщо бідняк і купував землю, то часто, не маючи змоги виплачувати щорічні внески й проценти, зовсім розорявся, а земля поверталася в банк.

Столипінська аграрна реформа мала в цілому позитивні наслідки. Вона прискорювала розвиток капіталістичних відносин на селі. Як результат руйнування общини – створювалася земельна власність, усувалося черезсмузжя, посилювався процес концентрації земель у руках заможних селян, збільшувалося застосування машин, добрив, підвищувалася врожайність сільського господарства тощо. Однак реформа не змогла ліквідувати поміщицьке землеволодіння, хоча ці спроби шляхом купівлі-продажу через Селянський поземельний банк робилися владою досить енергійно. В руках поміщиків залишалися значні площі землі. Звичайно ж, за наявності значного прошарку малоземельних, село постійно перебувало в соціальному напруженні.

Розділ XIV.

Культура Сумщини
в XIX ст.

Обранці муз
Визначні діячі науки
Меценати

бранці муз

Наприкінці XVIII ст. українська автономія у складі Російської імперії остаточно зникає, а на Лівобережжі і Слобожанщині посилюється зросійщення населення. Українська мова (як «мужицька») вилучена царською адміністрацією зі вжитку та освіти. Козацька старшина, отримавши статус дворянства, стала вірою і правдою служити імперії. В країні зросійщувалися повітові і губернські міста, а в селах простий люд продовжував розмовляти

рідною мовою і співати народних пісень.

Проте українська шляхта не втрачала інтересу й до минулого, що і сприяло піднесенню освіти й культури на Слобожанщині, яка стала колыскою національно-культурного відродження. Поштоухом до цього послужили твори Г.Квітки-Основ'яненка, С.Гулака-Артемовського, І.Котляревського, які засвідчили право української мови на красне письменство.

У кінці XVIII ст. на хуторі Попівка (Сумський район) культурно-освітній діяч О.Паліцин заснував просвітницький гурток, який відвідували Г.Сковорода, В.Каразін, І.Богданович, С.Глінка, В.Капніст. Саме в цьому оточенні визріла ідея проекту статуту Міністерства народної освіти Російської імперії (1802), який дав поштоух до створення Харківського (1805) та Київського (1834) університетів. Саме В.Каразін став одним із фундаторів Харківського університету, а О.Паліцин був обраний його почесним членом.

Новоутворений університет був першим вищим навчальним закладом на Слобожанщині, науково-освітнім центром, зберігачем та провідником української культури. Чимало його викладачів та студентів зробили значний внесок у розвиток різних її галузей.

Помітне значення у культурному і суспільному житті народу відводилось літературі, яка стала не тільки засобом духовного буття українців, а й могутнім фактором у боротьбі за незалежність держави.

Для утвердження української ідеї багато зробили класики – І.Котляревський, Т.Шевченко, І.Франко, Леся Українка. Вели-

Троїцький собор.
Суми

кий вплив на розвиток літературних процесів Слобожанщини і Гетьманщини мали відкриття Харківського

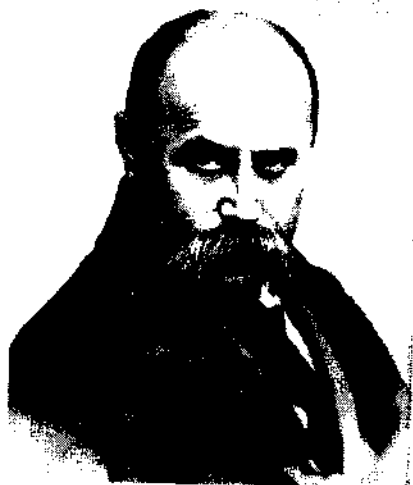
університету, видання газет, журналів, альманахів, таких як «Сніп», «Молодик» тощо. У Харкові виходили періодичні видання («Харьковский еженедельник», «Украинский вестник», «Украинский журнал»), які поширювалися і в нашому краї. У них вміщувалися матеріали про народну культуру та побут, пропагувалась усна народна творчість.

Після 1812 р. при Харківському університеті засновано Товариство наук, основним завданням якого було поширення знань в окрузі, куди входила і нинішня Сумщина. У виданнях Товариства публікувалися матеріали з українського народознавства, духовного життя суспільства. Матеріальну і методичну підтримку університету і видавництву надавали В.Каразін, М.Алфьоров, О.Паліцин, М.Максимович, М.Берлінський, М.Сумцов, П.Литвинова.

У 40–50-ті роки М.Максимович розробив план проведення фольклорно-етнографічної експедиції по північному Лівобережжю України з метою складання етнографічної карти. До групи дослідників увійшли Т.Шевченко, О.Маркович, П.Куліш, які займалися також і збиранням матеріалів з літературного життя краю. Автори публікацій сприяли розвитку національної культури, появі пам'яток українського фольклору, поширенню рідної мови. У літературному процесі утверджувалися романтизм і реалізм.

Творчість Т.Шевченка (1814–1861) тісно пов'язана з діяльністю П.Куліша у царині літературної української мови. Поет під

Тарас Шевченко

певним впливом друга почав писати вірші, що згодом увійшли до першої збірки «Кобзар» (1840). Використовуючи київсько-полтавські діалекти, Тарас Шевченко передав прийдешнім поколінням неоціненний скарб – українську літературну мову. Поет неодноразово перебував у наших краях, тож козацька Сумщина безпосередньо впливала на його творчість.

Пантелеймон Куліш сказав про Тараса Григоровича: «Наш поет і перший історик», бо «Шевченко перше всіх подумався, чим наша старосвітщина славна і за що проклянуть її градоущі роди... визвав перед наші очі забуту давнину українську, і побачили ми, що ся душа смиренна не днями, не годами, а цілими віками, в бідах і напастях побувала та й не зникчменіла, не знітилась, нечистій волі слугою не вчинилася... Поет порівняв нашу історію зі світовою, мріяв про праведні закони, явив високий історичний спосіб словесної живописі, бо й його власний образ духовний і вся сім'я рідних йому душ... – історичні чада нашої старосвітщини... Його устами весь наш народ заспівав про свою долю... Шевченко став мовби високим корогвом серед розпорошеного на тисячах миль нашого люду, і з того часу всі в нас поділились на живих і на мертвих та й довго ще ділитимуться...».

Поет увічнив наш край у своїх віршах і поемах, у повістях «Наймичка», «Капітанша», у «Щоденнику», листах, творах живопису, малюнках. З покоління в покоління передаються перекази про перебування Т.Шевченка у Глухові й Есмани, Лебедині й Лихвині, Гирівці і Кролевіці, Ромнах і Сумах.

Подорожуючи, поет вивчав історію Слобожанщини та Гетьманщини. У 1843 р. він побував у с. Андріївка на Роменщині, в маєтку поміщиків Репніних, де протягом кількох днів спілкувався з Василем Репніним, записував почуті від селян перекази, легенди та пісні, відпочивав під старезним дубом. Його увагу привернула мальовнича місцевість. Чарівний куточок природи художник увічнив у малюнку «Урочище Стінка», який зберігається у Національному музеї Т.Шевченка в Києві. В Андріївці поет завершив поему «Тризна», намалював портрет Радіона Лукомського.

У Глухові Т.Шевченко побував у 1844 і 1845 роках, оглядав архітектурні пам'ятки та історичні місця, де колись знаходилися резиденція українських гетьманів і Малоросійська колегія. Повертаючись із подорожі по Україні до Петербурга у серпні 1859 р., поет востаннє зупинявся у Глухові. Славне місто письменник увічнив у поемі «Сон», говорячи про будівництво Петербурга:

*Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на ліцію...*

З підвищення оглядав краєвиди міста. Своє враження виклав у повісті «Капітанша». Документально точно змалював ставки з розлогими вербами, березові гаї, білі селянські хатки під соломою, панський сад, млин. Далі письменник описав місто, згадав про глухівське родовище каоліну, яке належало Миклашевському. Виготовлений із цієї глини посуд і зараз можна побачити в Сумському художньому музеї.

4 травня 1861 р. через Глухів провозили домовину з прахом великого Кобзаря. Населення міста з глибоким сумом проводжало в останню путь ушлявленого поета. У травні 1991 р. з нагоди 130-річчя цієї події через місто пройшли члени братства шанувальників Кобзаря. Вони встановили верстовий стовп у Глухові.

Із Кролевецем Т.Шевченко ознайомився у лютому 1844 р., повертаючись із України до Петербурга, а вдруге – навесні 1845 р., їхав з наміром постійно оселитися на рідній землі. Третього разу (влітку 1859 р.) зупинявся у сім'ї сестри Лазаревських, Глафіри Матвіївни Огієвської, яка виявила йому гостинний прийом. Поет грався з маленькою донькою Огієвських, носив її на руках, бавив

і співав колискових пісень. Пізніше надіслав Глафірі Матвійні «Кобзаря». Як відомо, у Кролевіці Т.Шевченко замовив у майстра Демида Кошука рушники на своє весілля. На жаль, сталося так, що їх довелося покласти на поетову домовину, коли її провозили через місто. Труна залишалася всю ніч на подвір'ї Огієвських, де народ прощався з поетом. Горіло багаття, стояли в жалобі люди. Нині у Кролевіці діє музей, експонати якого розповідають про Т.Шевченка та його зв'язки з містом.

У 1845 р. Тарас Григорович побував у Ромнах на відомому Іллінському ярмарку. Не міг тоді знайти вільного місця у готелі й влаштувався у наметі свого знайомого Л.Свічки. Поет оглянув знамените торжище, бачив гру геніального артиста Карпа Соленика в ролі Чупруна у виставі «Москаль-чарівник». Свято шанують роменчани пам'ять про Т.Шевченка. У 1918 р. у місті було відкрито один із перших в Україні пам'ятників Кобзарю (скульптор – І.Кавалерідзе). Центральна вулиця та парк носять його ім'я. Тут бувають на екскурсіях школярі з усіх куточків України.

Влітку 1859 р. поет разом із поміщиком Дмитром Хрущовим прибув до його маєтку у Лихвиному, що на Лебединщині. Жив у хаті садівника Миколи Івановича Денисенка. Дізнавшись про приїзд поета, до Лихвиного прибули брати Залеські, художник О.Мантейфель, майбутній біограф Тараса Григоровича О.Кониський. На березі Псла варили кашу, ділилися враженнями та співа-ли пісень. На спогад про цю зустріч Т.Шевченко подарував О.Залеському офорт «Приятелі» із власноручним написом, а Наталії Олександрівні Хрущовій – офорти «Приятелі» та «Вечір в Альба-но поблизу Рима». Тут же у Лихвиному поет написав вірш «Ой по горі роман цвіте», створив пейзажні малюнки й етюд «Варенушні приятелі» та портрети господарів маєтку і садівника.

Перебуваючи у Лебедині, він оглянув історичні місця, зустрічався з поетом Михайлом Петренком, автором відомої пісні «Дивлюся на небо...». У будинку, де зупинявся Кобзар, відкрито музей (нині експозиція «Шевченко і Лебединщина» знаходиться у краєзнавчому музеї), на фасаді якого встановлено меморіальну дошку, а у сквері – погруддя Т.Шевченка (скульптор – Я.Красножон).

До речі, життя Наталії і Дмитра Хрущових тісно пов'язане із Степанівкою (біля Сум). Наталія Олександрівна шефствувала над шко-

Брати Ф.М. і М.М.Лазаревські,
Тарас Шевченко. 1849 р.

лою, була членом опікунської ради, розповідала дітям про Т.Шевченка. Заповіла 10 тисяч карбованців на обладнання класів ремісничим устаткуванням та поповнення бібліотеки книгами.

У колишній Гирівці (нині с. Шевченкове) проживала дружина конотопського повітового судді Матвія Ілліча Лазаревського – Афанасія

Олексіївна. З її синами приятелював Т.Шевченко. Особливо теплі стосунки склалися у нього з Михайлом Матвійовичем. Поет певний час мешкав у його квартирі у Петербурзі.

У листах до матері Лазаревські завжди тепло розповідали про побачення з Тарасом Григоровичем. І вона полюбила його як рідного сина. А під час перебування у селі (серпень 1859 р.) він намалював портрет Афанасії Олексіївни, подарував їй автограф вірша «Садок вишневий коло хати», посадив барвінок. Пам'ять про поета живе в с. Шевченкове. У школі діє кімната Кобзаря. Експонати розповідають про сім'ю Лазаревських та перебування поета у цьому селі.

У 1859 р. Т.Шевченко проїздом був і в Юнаківці (нині Сумського району). У цьому селі у повоєнні роки деякий час жила праправнучка поета (по сестрі Катерині) Тетяна Дмитрівна Красицька. Шанують Тараса Григоровича й у с. Терешківка (нині Сумського району). Тут записана «Пісня про Тараса Шевченка», яка закінчується сумовито:

*Нащо рано ти покинув
Рідну Україну?*

*За тобою вона плаче,
Як мати за сином.*

Лірика великого Кобзаря надихала на творчість Михайла Миколайовича Петренка (1817–1862). Він друкував свої поетичні твори в альманасі «Сніп» (1841). Найбільш відомі – «Недоля», «Вечірній дзвін», «Туди мої очі, туди моя думка», «Весна», «Слов'янськ», «Далеко од родини». Особливого поширення набув вірш «Дивлюся на небо», який став народною піснею.

*Дивлюся на небо та й думку гадаю:
Чому я не сокіл, чому не літаю,
Чому мені, боже, ти криллів не дав?
Я б землю покинув і в небо злітав!..*

Поезії Михайла Петренка пройняті пронизливою тугою, журбою в козацькому серці, гострим відчуттям самотності і разом з тим – палкою любов'ю до життя, прагненням злетіти до світла, до сонця.

Поет-романтик жив у Лебедині з 1849 по 1862 рік, працював повітовим канцеляристом. Тут помер і похований. Про нього Амвросій Метлинський писав: «З'явився поет справжній, не нам рівня». А сучасний лебединський письменник Борис Ткаченко на відкритті меморіальної дошки на честь поета сказав: «Своїм життям і творчою працею Михайло Петренко повертає нас у світ української духовності. Його романтизм, пісенний дух творчості дає нам потужний імпульс для розвою національної культури. Його громадянська мужність надихає нас на звершення, підносить дух рідної мови».

Особливо плідну діяльність на літературно-фольклорній ниві розгорнув Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897) – талановитий письменник, людина із широким світоглядом. Увійшов у літературу оповіданням «Циган», яке написав за мотивами казки, почутої від матері. Під враженням творів Вальтера Скотта розпочав історичну повість «Михайло Чарнишенко». Відвідував місця козацької слави, прислухався до народної мови, записував пісні й перекази. За участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства відбував заслання в Тулі. Після звільнення мешкав у Петербурзі, співробітничав із журналом «Основа», друкував у ньому поезії, драми, оповідання, повісті, рецензії.

Пантелеймон Куліш

Літературна спадщина П.Куліша багата і різноманітна. З-поміж усього історичного колориту виділяється повість «Чорна рада». В ній правдиво змальована історія, пов'язана з подіями в Ніжині (1663), поне-

вір'янням народних мас і свавіллям козацької старшини в часи наступників Богдана Хмельницького. Прикметно, що в цьому творі зображені деякі картини нашого краю, насамперед в описі хутора Чорні Лози. У творі «Про те, чому в містечку Вороніж висох Пешевців став» та ін. також використано місцевий матеріал. У поемі «Україна» прагнув стилем народних дум скласти національний епос про героїв і українську минувшину від Володимира Великого до Богдана Хмельницького. Козацько-польська боротьба висвітлена в поемах «Солониця» і «Кумейки», а в поемі «Настуся» поет змалював ідилічну картину козацького життя після довголітньої війни. У творах «Маруся Богуславка» та «Магомет і Хадиза» описав мусульманський світ Сходу.

1857 р. П.Куліш видав ще й «Граматку» – український буквар та читанку для поширення освіти серед народу і «Записки про Південну Русь». У цих творах він утвердив український правопис («кулішівку»).

Визначних успіхів досяг П.Куліш як критик, редактор і видавець. Він розумів, «усе, що є істинно людського на Україні, іде під стягом Шевченка». Письменник не лише сам плідно працював, а й допоміг вийти на широкий літературний шлях Марку Вовчку, видавши її твори у власній друкарні, а також – Гоголю, Кузьменку, Ганні Барвінок та ін. З його ініціативи з'явилися друком альманах «Хата», журнал «Основа» (1861–1862), серія

«Сільська бібліотека». Відомий він і як перекладач творів Гете, Шекспіра, Данте, Шиллера, Байрона, Пушкіна, Некрасова та ін.

Його праця на благо Вітчизни житиме вічно: «Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно». І справді, творча спадщина П.Куліща допомагає нам відродити історичну пам'ять, утвердити національну свідомість.

Прославив рідну землю і відомий поет, історик та етнограф Микола Андрійович Маркевич (1804–1860), уродженець с. Дунаєць Глухівського району. Це йому Т.Шевченко присвятив вірш «Н.Маркевичу». 1817 року у Педагогічному інституті в Петербурзі познайомився з Пушкіним, Дельвігом, Баратинським. Усе життя збирав матеріали про минувшину. Основна праця М.Маркевича – «Історія Малоросії», яку завершив у 1838 р., а незабаром видав у п'яти томах. З-поміж інших праць визначніші «Мазепа», «Гетьманство Барабаша», «Про козаків», «Звичаї, повір'я, кухня і напої Малоросіян». Вийшли також збірки «Елегії», «Вірші еротичні». В архівах зберігаються його «Щоденник», рукописна збірка документів з історії Гетьманщини ХVІІ–ХVІІІ ст. тощо.

Яків Іванович Щоголів (1823–1898) увійшов у історію української літератури як поет-класик, співець природи, оригінальний майстер художнього слова. Народився в Охтирці. Виховувався в родині, де словідували патріархально-релігійні традиції. А чарівна природа Ворскли і барвисті луки залишилися з ним на все життя, прикрасивши його творчість.

Навчався в Охтирському трикласному повітовому училищі, потім – у Першій Харківській гімназії. Захопився романтикою творів Вальтера Скотта, Купера, Гоголя. Почав і сам писати твори, які друкував у «Литературной газете» (1840), «Отечественных записках» (1841), альманасі «Молодик» (1843) та ін. Будучи студентом філософського факультету Харківського університету (1843–1848), близько потоваришував із членами харківської громади. Після здобуття освіти деякий час служив у Палаті державних маєтностей м. Харкова, канцелярії губернатора, чиновником з особливих доручень, секретарем Харківської Думи. Постійно мешкав у Харкові, дотримуючись традиційних норм життя «патріархального гетьманця». Автор збірок «Ворскло» (1883) та «Слобожанщина» (1898).

Серед тих, для кого література стала засобом боротьби за свободу і справедливість, – Павло Арсенович Грабовський

(1864–1902). Доля його – трагічна. Він писав у автобіографії: «Як подивлюся я на своє життя від початку, так не було в ньому нічогісінько майже світлого, крім важкої праці, злиднів, хвороб та пропаданя серед жорстоких, запеклих людей, серед

нелюдських та катівських громадських обставин. Горем та злиднями почалося моє життя, горем та злиднями й скінчиться. Але не треба мені світових заман та ласощів, аби тільки дали спроби працювати для рідного краю».

Народився він у с. Пушкарному (нині с. Грабовське Краснопільського району). Виховувався на народних піснях та історії Слобожанщини. Навчався в Охтирській бурсі та Харківській духовній семінарії. У 1882 р. за участь у революційній діяльності його арештували і вислали з Харкова до Пушкарного під нагляд поліції. Через кілька років – знову арешт, а потім – Сибір. Із 38 прожитих років П.Грабовський майже 20 провів у тюрмах і засланнях.

Глибоке знання життя, людської психології, душевних страждань і переживань залишив Павло Арсенович для нащадків у збірках «Пролісок» (1894), «З півночі» (1896), «Доля» (1897), «Кобза» (1898) та ін. Завжди були для нього дорогими Україна, особливо ж – рідна Сумщина, оспівана у багатьох його поетичних творах.

Значний внесок у розвиток літературної справи зробили не лише письменники. Варто згадати і шанувальників книги, поширювачів літератури. Серед таких і уродженець Сум Іван Ти-

мофійович Лисенков (Лисенко, 1795–1881). Свою книгарню у Петербурзі він перетворив у своєрідний літературний салон, де бували М.Гоголь, М.Антонович, Є.Гребінка, І.Крилов, О.Пушкін та ін. Наш земляк турбувався про розвиток української культури, поширював твори Т.Шевченка. Конотопчанин, книговидавець і бібліограф Степан Іванович Пономарьов (1828–1913) займався краєзнавством, написав книгу «Земляки», зібрав велику бібліотеку, яку подарував своєму місту. Значного авторитету набув і книговидавець Микола Васильович Гербель (1827–1883). Його дитячі та юнацькі роки пов'язані із Шосткою. Видав «Кобзар» Т.Шевченка, твори Шекспіра, Байрона, Гете, Шиллера та ін.

Не можна обійти увагою і перебування у с. Косівщина, що під Сумами, славетної Лесі Українки (1871–1913). Вона приїздила лікуватися до народної цілительки Параски Богуш. Під враженням перебування в Косівщині написала нарис «Весняні співи». Разом із чоловіком, Климентом Квіткою, на Полтавщині (нині територія Роменського району) записувала пісні у виконанні кобзарів.

Як викладач військової теорії, военний тактик, автор сатиричних творів та історичних праць залишив по собі добру пам'ять уродженець Конотопа Михайло Іванович Драгомиров (1830–

Леся Українка

Климент Квітка

1905). Окрім військової, займався літературною діяльністю: аналізував роман «Війна і мир» Льва Толстого, перекладав твори німецьких і французьких письменників.

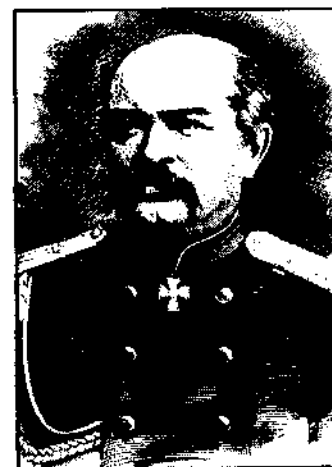
У кінці XIX ст. на Сумщині перебував класик російської літератури Антон Павлович Чехов (1860–1904). Жив на мальовничій Луці, під Сумами, тут працював над сюжетами творів «Красуні», «Іменини», «Сумна історія», «Трагік мимоволі», «Лісовик» та ін.

Як відомо, життя талановитого актора Михайла Семеновича Щепкіна (1788–1863) тісно пов'язане із Сумщиною. Зокрема, юнацькі роки провів у с. Миропілля в сім'ї свого родича Дмитра Вуколова. У 1810 р. 22-річний юнак побував у юнаківському театрі – дивився виставу «Придане обманом» О.Сумарокова, роль Салдара в якій грав князь П.Мещерський.

«Ні, – думав перед виставою М. Щепкін, – гра його напевно не рівня нашій: тому що він не тільки жив у Москві і Петербурзі, але бував у Відні, Парижі і Лондоні». Дійсно, коли оркестр заграє симфонію, піднялася завіса, то юний актор Михайло Щепкін був вражений: побачив реалістичний спектакль. «П'єса закінчилася. Всі були в захваті, всі реготали, а я заливався сльозами, що завжди було зі мною від великого зворушення».

Михайло Щепкін

Михайло Драгомиров

Перебування в Юнаківці примусило його серйозно замислитися над природою сценічної творчості і привело до відкриття: «Мистецтво настільки високе, наскільки близьке до природи».

Цікавий факт. Батько М.Щепкіна був у гарних стосунках із сумським городничим І.Богдановичем, членом «Паліцинської академії», автором книги «Про виховання юнацтва», яка вийшла друком у Москві (1807 р.). Іван Федорович, знаючи великий інтерес юного Михайла Щепкіна до читання, передплатив для нього на 1803 р. журнал «Вестник Европы».

У подальшому на розвиток українського народного театру значно вплинула літературна діяльність М.Гоголя, Б.Грінченка, І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка. У театральних гуртках Сумщини великого авторитету набув корифей української сцени Марко Лукич Кропивницький (1840–1910). Митець став широко відомий як актор, драматург і режисер. З юних літ він захоплювався грою, згуртував навколо себе однодумців – аматорів сцени. Майже 40 років віддав М.Кропивницький улюбленому театру, був неперевершеним як у ролях комічних, так і трагічних. У його виставах, навіть за умов царського свавілля, в усьому відчувався український менталітет, утверджувалися народність, правдивість життя. Марко Лукич спілкувався або листувався з уродженцями Сумщини, з людьми, біографія яких тісно пов'язана з нашим краєм, зокрема з відомим мовознавцем О.Потебнею з Роменщини.

У репертуарі М.Кропивницького були твори Б.Грінченка «Ясні зорі», «Степовий гість», «Нахмарило». Значний інтерес виявляв і до творчості П.Куліша. Просив його дружину, Ганну Барвінок (яка, до речі, навчалася у пансіоні в Конотопі), надіслати йому перекладену Кулішем п'єсу Шекспіра «Отелло», ставив його твір «Байда», показав роменцям власну виставу «Дай серцю волю, заведе в неволю».

Марко Кропивницький неодноразово виступав на Сумщині, виховав плеяду талановитих акторів, вихідців з простого народу. Зокрема, його учениця – відома в історії української культури Ганна Петрівна Затиркевич-Карпинська (1855–1921), яка починала свій шлях на сцені Роменського аматорського театру. Неперевершеною була в ролях Стехи («Назар Стодоля» Т.Шевченка), Ганни («Безталанна» І.Карпенка-Карого), Секлети («За двома зайцями» М.Старицького) та ін.

«В її грі, – писали газети, – не було нічого вигаданого, підкресленого, такого, що б не відповідало реальності життя. Жодного слова, жодного руху, який би нагадував нам, що перед нами актор, а не справжній характер життєвої героїні. Своім великим талантом вона створила надзвичайно поетичні живі образи. Майстриня уміло показувала зворушливе, через комічне, і була чи не найбільш побутовою серед акторів цього театру, надто в ролях сварливих і енергійних бабів».

Слід сказати, що на розвиток театрів Сумщини, окрім М.Кропивницького, М.Садовського та П.Саксаганського, вплинули також регіональні трупи та їх актори. Майстром, що утверджував школу сценічного реалізму, був знаменитий Карпо Соленик (1811–1851). З-поміж своїх колег він виділявся грамотністю та інтелігентністю (закінчив Віленський університет). Його сценічні герої – коміки. Майстерно грав і ролі коханців у водевілях, і молодих веселих простаків.

Тарас Шевченко оцінив талановиту гру К.Соленика, яку 1845 р. побачив на ярмарку у Ромнах: «Тогда же я в первый раз видел гениального артиста Соленика в роли Чупруна («Москаль-чарівник»). Он показался мне естественнее и изящнее неподражаемого Щепкина».

Найкраще К.Соленик грав в українських виставах, зокрема у таких: «Сватання на Гончарівці», «Наталка-Полтавка», «Шельменко-денщик». З великим успіхом виступав у водевілі Д.Дмитренка «Кум-мірошник». А у «Ревізорі» М.Гоголя він був незрівняним у ролі Бобчинського, а згодом – і Хлестакова.

Треба відзначити й Івана Дрейсиха (1791–1888), котрий виявив свій реалістичний талант на роменській сцені у правдивих, повнокровних образах, узятих із живої дійсності. Театральне життя Івана Християновича – актора, режисера й антрепренера – проходило в Харкові, Полтаві, Катеринославі, Кременчуці. З 1815 р. він виступав у трупах І.Штейна і К.Зелінського, а з власною – побував у Ставрополі, Тбілісі. Його гра захоплювала. Про нього говорили: «Артист за покликанням і по праці». І. Дрейсих приніс на сцену реалістичне мистецтво. Він глибоко розумів українську театральну класику, відчував близькість внутрішнього світу гоголівських героїв. Запам'яталися такі його сценічні образи, як Виборний, Чупрун («Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник»), Шельменко («Шельменко-денщик»), Городничий («Ревізор»

М.Гоголя). Він автор водевілю «Два брати із Санжарівки, третій із Хорола» (1846), в якому грав роль Панька Вередя.

До діячів, які прагнули піднести театральну культуру, належав і антрепренер Михайло Федорович Бабич (1810–1875). Він згуртував навколо себе аматорів сцени, які влаштовували комедійні вистави. У 1864 р. у Сумах він спорудив приміщення стаціонарного театру.

Краєзнавець Я.Кривко пише: «Принагідно відзначити, що М.Бабич і його однодумці-аматори цей театр не вважали джерелом прибутку і винагороди за свою працю не одержували. Влаштовували вистави за невелику плату, кошти витрачали на благодійні акції».

Організатор і керівник театру М.Бабич був автором кількох водевілів із життя купецтва. Він написав і поставив на сцені театру комедії «Гусар», «Чудна комедія», «Чумак». Тодішні харківські газети «Южный край» та «Харьковские губернские ведомости», висвітлюючи життя провінційних Сум, умістили схвальні рецензії на вистави трупи, яка працювала до 1875 р. Театр М.Бабича поклав міцний початок традиційному сценічному мистецтву в нашому краї.

Ще з початку ХІХ століття бере свої витoki народний театр. Наприклад, такий професійний колектив діяв у с. Юнаківка Сумського району. Його утримував князь А. Голіцин. На сцені виступали талановиті актори з кріпаків, а також в окремих виставах – відомий на той час аматор сцени князь П. Мещерський. На спектаклі, які розпочинав своєю грою симфонічний оркестр, приїздила знать не лише з прилеглої округи, а навіть із Курська. Тут бував відомий художник, академік М. Ушаков. Та й було чим захоплюватися: ставилися твори як зарубіжних, так і вітчизняних авторів: Д. Фонвізіна («Недоук»), Княжніна («Хвалько», «Диваки»), В. Капніста («Ябеда»), Аблесимова («Мельник-чаклун»), Судовщикова («Нечуване диво»), Шаховського («Своя родина») та ін.

У ХІХ ст. продовжує розвиватися українська музика. Її розквіт пов'язаний із освоєнням культурного багатства народу, зокрема кобзарського мистецтва. Сумщину по праву називають кобзарським краєм. Здавна стали відомими в Україні сумські кобзарські центри – Велика Писарівка, Глухів, Ромни, Кролевець, Охтирка. Тут бували Остап Вересай, Степан Пасюга, Григорій Риндя, Григорій Кожушко, Іван Запорожченко, Юхим Андріяшівський та ін.

Вони виступали на майданах, ярмарках та базарах. Пройняті передовими ідеями того часу, служили боротьбі за утвердження української духовності, пробуджували національну свідомість, історичну пам'ять.

З нашим краєм тісно пов'язана діяльність композитора Петра Ілліча Чайковського (1840–1893) – почесного доктора Кембриджського університету. Його прадід – Федір Чайка – був козаком Хмельницької сотні Миргородського полку на Полтавщині. Дід композитора, Петро Федорович Чайка, закінчив Києво-Могилянську академію (1769). По отриманні дворянства став Чайковським. Петро Ілліч пишався своїм козацьким походженням. Багато років своєї плідної діяльності пов'язав із Україною (написав близько 30 творів). Побував у Тростянці. Упродовж майже десяти років (1871–1879) приїздив у садибу Кондратьєвих у с. Низи (нині Сумського району). В одному з листів писав: «Я надто люблю місце, де знаходжусь тепер. Це долина чудової річки Псел. Вона протікає поруч з будинком, у саду, що поріс віковими деревами, дуже старому і красиво спланованому».

У Низах П. Чайковський працював над творами на українську тематику: операми «Мазепа», «Коваль Вакула», симфоніями, піснями-романсами, бував на вечорницях, записував народні пісні у виконанні низівчан. Приваблювала П. Чайковського творчість Т. Шевченка. На слова Кобзаря Петро Ілліч написав пісню-романс «Вечір» («Садок вишневий коло хати») і дует «Навгороді коло броду».

Поміщики та великі землевласники утримували (або запрошували на певний період) у своїх маєтках трупи, оркестри, хори, та-

Петро Чайковський

лановитих співаків, акторів, диригентів, музикантів. Зокрема, симфонічні оркестри були у с. Сваркове Глухівського району, с. Михайлівка Буринського району, с. Юнаківка Сумського району. Славилися своїм майстерним виконанням як народних пісень, так і західноєвропейської музики творчі колективи у Глухові, Ромнах, Охтирці, Конотопі, Кролевіці, Лебедині, Тростянці та ін.

У Лебедині в кінці XIX ст. на запрошення гостинної купецької родини Євдокії Никанорівни та Якова Миколайовича Лисікових приїздив композитор Сергій Васильович Рахманінов (1873–1943). Гостеві створили сприятливі умови для щоденної праці. Написав тут романси («Не пой, красавица» на вірші О. Пушкіна, «Давно ль мой друг» на вірші А. Голєніщева-Кутузова, «Уж ты ли, нива моя» на вірші О. Толстого), створив фантазію «Утес», а «Фантазію для двух фортепиано» присвятив П. Чайковському. Тут же створив і «Романс» та «Венгерский танец», духовний концерт «В молитвах неусыпающую Богородицу».

XIX ст. – визначне для розвитку українського образотворчого мистецтва, утвердження у ньому нових форм і жанрів, творчих відкриттів. Художників хвилювала тема патріотизму, Запорізької Січі, утвердження гідності та честі людини, боротьби проти кріпосницького ладу, соціальної нерівності, а ще – чарівна українська природа.

Імена багатьох яскравих художників пов'язані із Сумщиною. Серед них – Ілля Юхимович Рєпін (1844–1930). Народився у Чугуєві. Освіту здобув у Петербурзькій Академії мистецтв. Визнаний у світі класик, відомий майстер у жанрі живопису. Бував у Конотопі – в сім'ї відомого громадського діяча, учасника визволення Болгарії М. Драгомирова, намалював його портрет. Наш земляк увічнений також в образі Івана Сірка на картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану», над якою Рєпін працював 12 років. Образ цей бачимо в центрі картини, за спиною у писаря. Його демонічний погляд, руку з люлькою «спіймано» художником у ту мить, коли герой добирає влучне слово, аби найдотепнішим був лист турецькому султанові. Рєпін упродовж тривалого часу підтримував творчі стосунки із Драгомировим, шукав та вивчав місцеві «характери» на конотопських ярмарках.

Костянтин Олександрович Трутовський (1826–1893) також любив Сумщину. Відвідував ярмарки у Сумах, Лебедині, Охтирці.

Ілля Рєпін. «Запорожці пишуть листа турецькому султану»

Образ Івана Сірка

слухав легенди, пісні кобзарів, записував прислів'я, приказки. Спостерігав народні обряди в селах – весілля, розваги молоді. Малював хати, млини, криниці. Зроблені замальовки, етюди лягли в основу творчих полотен «Через кладку», «Одягають вінок», «За хмизом», «Побачення», «Колядки на Україні» тощо. Видатним твором є картина «Сорочинський ярмарок» (на теми творів Гоголя), написана в Сумах біля «харківських гребель». А твір «Базар у провінції» (із силуетом Іллінської церкви) Костянтин Олександрович писав з колоритних українських постатей – селянина, дівчини, парубка, попа з попадею та ін.

Трутовський неодноразово відвідував с. Вільшанка, що поблизу Сум. Про свої враження писав: «Село це розташоване в живописній місцевості біля річки Псел. За півверсти від садиби підносяться гори, з яких видобувають крейду, і в збудованих тут заводах випалюють вапно. Оскільки в сусідніх повітах Полтавської і Чернігівської губерній заводів по виробництву вапна немає, то з цих повітів навесні наїжджає маса чумаків...»

Який цікавий матеріал – ці чумаки, воли, вози, які незвичайні типи зустрічаються на кожному кроці! Високий, стрункий, засмаглий, з поважною поставою, у широченних шароварах, пропахлий дьогтем чумаки так і просяться на полотно...»

Уродженець Глухова Микола Іванович Мурашко (1844–1909) відомий не лише як чудовий майстер пейзажу. Увійшов у історію

українського мистецтва і як талановитий педагог. Спеціальну освіту здобув у Петербурзькій Академії мистецтв. З 1868 р. жив і працював у Києві, де заснував Рисувальну школу (1875). Цей навчальний заклад відіграв важливу роль у розвитку українського образотворчого мистецтва і художньої освіти в Україні. Зі школи М. Мурашка вийшло багато талановитих художників, зокрема І. Жакевич, В. Замирайло, Ф. Красицький, О. Мурашко та ін. Учителем і митець залишив для нащадків такі твори: «Мотив околиць Києва», «Осінь», «Дніпро», «Над Дніпром», «Крим», «Український пейзаж» та ін. Увічнив образи Т. Шевченка, Петра Могили, Миколи Ге. Він автор книги «Спогади старого вчителя».

Петро Олексійович Левченко (1856–1917) народився у Харкові. Навчався у Петербурзькій Академії мистецтв. За творчою манерою близький до художників-передвижників. З 1886 р. демонструє картини на пересувних виставках. Чимало праць присвятив українському селу. Краєвиди над Десною і Сеймом заворожували митця. Він бував у Путивлі, який відобразив у полотнах «Біла хата», «Соняшники», «Путивльський монастир», «Вулиця в Путивлі» тощо.

Мабуть, найхарактернішою картиною із серії сільських пейзажів є твір П. Левченка «Село взимку». Тут зображено хати на околиці провінційного містечка, яким був і Путивль. Сумну картину навіть зимовий пейзаж: похилений паркан із гнилих дощок, приземкуваті, під солом'яними стріхами хатки, а по мокрій багнюці конячина понуро тягне віз. Мляво в'ється з димарів сиза гар, зміщуючись із туманом, опускається донизу пасмами...

Роботи художника зберігаються у Сумському художньому музеї. У його творчості поєдналися велика любов до України, наполеглива праця митця, школа реалістичної майстерності. Тому й близькі нам його праці «На Україні», «Задвірки Софіївського собору», «Київ», «Селянське подвір'я», «Натхнення» та ін.

Історія краю містить і сторінки життя Гната Гавриловича Яременка (1874–1915). Народився в Конотопському повіті. З дитинства виявив хист до малювання. Основи малярства отримав у місцевих іконописців, а професійні знання – у школі М. Мурашка в Києві. Викладав графіку в сумських навчальних закладах. Творчі роботи Г. Яременка зберігаються в Конотопському музеї. Найбільш відомі – «Начальство розходилося», «Давінка монета», «Сліди каральної експедиції».

Цікава і різноманітна мистецька діяльність художника Івана Миколайовича Крамського (1837–1887). Народився у м. Острогозьк. Жив і працював у Харкові. Був одним із організаторів Товариства пересувних художніх виставок. Чимало творів присвятив Україні. Автор портрета Т. Шевченка.

На запрошення власника маєтку графа П. Строганова, І. Крамської у 1871 р. приїздив у с. Хотінь Сумського району. Художнику дуже сподобалася мальовнича природа у долині р. Олешня. Вразила красою і садиба господаря, яка знаходилася у старовинному парку. Гостя зацікавили й архітектура будівель та багате оздоблення кімнат палацу, зведеного за проектом італійського зодчого Джакомо Кваренгі. З гористої місцевості Крамської спостерігав розкішну природу над річкою Олешнею. Саме тут і народжувалась картина «Русалки», навіяна повістю М. Гоголя «Майська ніч».

Друг І. Крамського, художник Федір Олександрович Васильєв (1850–1873), також побував у Хотіні. У листі до матері він писав: «Я кожного дня приходжу в захоплення від прекрасних дерев. Дуби – цілий ліс – по три й по чотири обхвати, тополі своїми верхів'ями губляться в небі». У с. Стецьківка Ф. Васильєв працював над картинами «Мокрий луг», «Відлига», «Забутий млин» та ін.

За складних соціально-економічних і політичних умов розвивалася українська архітектура ХІХ ст. Посилився колоніальний гніт. З ліквідацією решток української самостійності й заборону зводити в Україні церкви в національному стилі споруджуються нерідко будови за проектами, надісланими з Москви та Петербурга. Міські житлові і громадські споруди будуються в різних стилях (еклектизм). Та в Україні були і свої талановиті зодчі, споруди яких вражають своєю довершеністю.

У 1845 р. розроблений новий генеральний план забудови м. Суми (автор – харківський губернський землемір Степан Дмитрієв). Зростанню міста сприяв бурхливий розвиток капіталізму, особливо у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У 1869 р. почав працювати Павлівський рафінадний завод (м. Суми), наступного року відкрилася залізнична станція Суми, задіяв завод сільськогосподарських віялок, постали механічні майстерні, механічний і машинобудівний заводи, які випускали обладнання для цукрової промисловості.

У забудові Сум переважала еkleктична архітектура, однак з'явилися й самобутні витвори мистецтва. Окрасою центру міста став сквер ім. І.Харитоненка з витонченою альтанкою. У 1896 р. Івану Герасимовичу встановлений пам'ятник за заслуги перед містом.

У Сумах та інших містах краю зведено чимало будинків, які й нині привертають увагу жителів та гостей міста. Це приміщення Сумського краєзнавчого музею, обласної філармонії, садиба Харитоненків біля Псла, Олександрівська гімназія, дитяча лікарня Святої Софії; у м. Тростянець – «Круглий двір», «Грот Німф»; в Охтирці – повітове училище, будинок офіцерського зібрання; у Глухові – приміщення учительського інституту, Анастасіївська церква; у Лебедині – Вознесенська церква; а ще у с. Волокитине Путивльського району – «Золоті Ворота».

Почався період активного промислового і цивільного будівництва, поліпшення архітектурного ансамблю міста Ромни. Сприяли цьому значні фінансові надходження та розвиток технічного прогресу. У 70-ті рр. прокладена залізниця, з'явилися тютюнова фабрика, ливарно-механічний завод. До 1900 р. у місті налічувалося 37 фабрик і заводів. Постали цегляні торговельні ряди. У 1882–1891 рр. зведена Олександро-Невська церква.

У 1845 р. затверджено новий генеральний план забудови Лебедина (автор – згадуваний губернський землевпорядник С.Дмитрієв). На центральній площі виросли громадські установи – приміщення міської думи, ратуші, міських депутатських зборів, торговельні ряди.

«Круглий двір».
Сучасний вигляд.
Тростянець

Визначні діячі науки

Значний вклад у розвиток науки внесли уродженці Сумщини та вчені, імена яких пов'язані з нашим краєм. Видатний астроном, академік Олексій Миколайович Савич (1810–1883), учений в галузі математики, географії, фізики, багато зробив для розвитку народної освіти й астрономії. Народився в с.Пушкарівка Сумського району, в сім'ї з цікавим родоводом. Його предок Сава Прокопович служив почергово

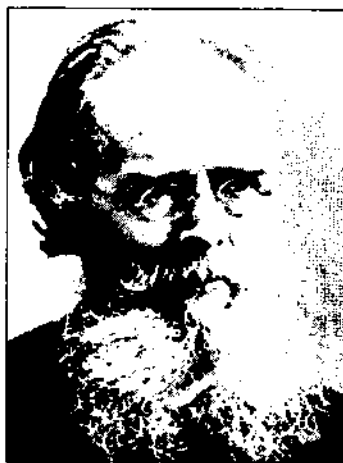
гетьманам України: Д.Многогрішному, І.Самойловичу й І.Мазепі. Під час російсько-турецької війни брав участь у кримських походах і дослужився до посади генерального судді.

Олексій Савич закінчив Московський університет. Учень астронома В.Струве. Працював у Петербурзькому університеті, Пулковській обсерваторії. Свої теоретичні положення та практичні здобутки виклав у навчальних посібниках і книгах: «Додаток теорії вірогідностей до вичислення спостережень і геодезичних вимірів», «Додаток практичної астрономії до географічного визначення місць», «Початкові основи диференціального та інтегрального обчислення», «Математична географія і перші основи космографії», «Курс астрономії» у двох томах.

Видатний мовознавець Олександр Олександрович Потебня (1835–1891) відіграв важливу роль у розвитку слов'янської філології і світової лінгвістики. Народився на хуторі Манів (Роменського району). Виховувався у сім'ї, де любили казки, пісні, легенди, прислів'я, приказки, перекази нашого краю. Після закінчення Роменської гімназії навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету.

Олександр Потебня був не лише геніальним мовознавцем, а й шанувальником поезії, філософії, мистецтва, історії. Його наукові праці допомагають визначити роль мови у формуванні національної культури, з'ясувати способи і форми створення символів у народній поезії та значення народних пісень у розвитку естетичних смаків народу.

Олександр Потебня

Фольклорно-експедиційний досвід О.Потебні став основою його творчої діяльності. Найвизначнішою фольклористичною працею є двотомна монографія «Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень». Винятково важливе значення мають і дослідження «Про деякі символи в слов'янській народній поезії», «Про міфічне значення деяких обрядів і вірувань», «Про долю і споріднені з нею істоти» та ін. Перекладав «Одіссею». Працював над «Словом о полку Ігоревім»

Плідною була наукова діяльність Миколи Федоровича Сумцова (1854-1922). Юнак із с. Боромля (Тростянецький район) став відомим фольклористом, етнографом, літературознавцем, академіком. Початкову освіту здобув у рідному селі, успішно закінчив Харківський університет, у якому з 1888 р. працював на посаді професора, підвищував знання у Гейдельберзькому університеті. Під впливом О.Потебні зайнявся вивченням фольклору. Став секретарем Історико-філологічного товариства, а потім і його головою.

Микола Сумцов – один із засновників створеної у 1886 р. Харківської громадської книгозбірні (тепер бібліотека ім. В.Короленка). Написав близько 800 наукових праць. Вивчав діяльність «Півівської академії» (О.Паліцина). Відомі його твори «Наукове вивчення колядок і щедривок», «Хліб в обрядах і піснях», «Писанки», «Сучасна малоросійська етнографія» (в 2 частинах) та ін. Досліджував творчість І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, М.Гоголя, А.Чехова. Працював над створенням систематизованої історії української літератури XVII ст., підготував до неї монографії про І.Гізеля, І.Вишенського, Л.Барановича та ін.

Наукові праці історика, археографа, історіографа і бібліографа Олександра Матвійовича Лазаревського (1834–1902), який народився в с. Шевченкове (стара назва – Гирівка), визначили напрям розвитку української історичної науки. І це не випадково. Рід Лазаревських походить з незаможних конотопських козаків. Його дід Ілля працював канцеляристом, батько, Матвій Ілліч, досяг високих посад, був городничим, суддею, повітовим предводителем дворянства.

Після гімназії юнак вступив до Петербурзького університету, закінчивши який, працював у Чернігові канцеляристом, досліджував історію України. У місті знаходилися найбільші архіви з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст., перевезені з Глухова матеріали другої Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії. За їх матеріалами написав працю «Малоросійські посполиті селяни (1648–1783)». Не уникав і досліджень рідного краю, вивчав історію Хмельниччини, козащини, конотопську старовину, історію Глухова тощо. Брав участь у заснуванні музею в Конотопі.

Протягом багатьох років О.Лазаревський друкує свої матеріали у журналах «Русский архив» та «Киевская старина». Це дослідження про історію відомих українських родів Безбородьків, Галаганів, Гамаліїв, Капністів, Кочубеїв, Лизогубів, Милорадовичів, Полуботків та ін. З великою симпатією описує життя таких відомих представників української шляхти, як літописець Григорій Грабянка, Григорій та Василь (батько й син) Полетики. Не оминає і широкі історичні картини у працях «Полтавщина в XVII столітті», «Лубенщина і князі Вишневецькі», «Опис старої Малоросії».

Олександр Лазаревський мріяв описати всі козацькі полки Лівобережжя як територіальні одиниці державного устрою України. Встиг дослідити історію Стародубського, Ніжинського, Прилуцького, частково Полтавського полків. Матеріали друкував у виданні «Киевская старина», одним із засновників якого був. Виконував він чимало й громадських обов'язків. Був членом і співробітником найповажніших історичних та археологічних товариств.

Сумщина дала світові багато видатних медиків. З ім'ям Олександра Олексійовича Боброва (народився в Середині-Буді,

1850-1904) пов'язане пріоритетне застосування анестезії при операціях, лікуванні серця, туберкульозу у дітей. Вагомий внесок у розвиток фізіології зробив Іван Йосипович Калиниченко (народився в Сумах, 1805–1876), відомий дослідженням геології, мінералогії та палеонтології. За його ініціативи встановлено пам'ятник мамонту в с. Кулішівка Недригайлівського району, на місці знайдених кісток викопної тварини. У галузі військово-польової хірургії талановитим ученим став Павло Андрійович Наранович (народився в с. Чаплівка Шосткинського району, 1801–1874), він один з основоположників анестезіології. Федір Захарович Омельченко, уродженець м. Кролевця (1865–1924) багато років віддав мікробіології, питанням етіології і патогенезу. З Кролевеччиною пов'язане і життя доктора медицини Петра Івановича Перемежка (1833–1894).

На початку XIX століття розпочалася діяльність видатного юриста і педагога Петра Григоровича Редькіна. Народився в Ромнах (1808–1891), відомий як професор, доктор права, ректор Петербурзького університету, почесний член Петербурзького університету, засновник Петербурзького юридичного товариства, почесний головний фундатор і перший голова Петербурзького педагогічного товариства. Початкову освіту здобув у Ромнах. Разом з М. Гоголем навчався в Ніжинській гімназії. Став студентом Московського університету. Вивчав римське право, логіку та історію філософії в Дерптському та Берлінському університетах. Учень Гегеля. Майже тридцять років був професором Петербурзького університету.

Петро Редькін автор таких праць: «На чому повинна ґрунтуватися наука виховання», «Про дитяче читання», «Перше ознайомлення дітей з природою», «Вік живи – вік учись», «Малолітні злочинці» та ін.

У с. Богданка (нині Шосткинського району) тривалий час жив і працював видатний педагог Костянтин Дмитрович Ушинський (1824–1870). Його предки походять із Сумщини. Він автор відомих у педагогіці праць «Людина як предмет виховання», «Рідне слово», «Дитячий світ» та ін. Вважав рідну мову людини найкращим і «найбільшим народним наставником», «чудовим педагогом». Похований на території Видубицького монастиря в Києві.

До плеяди видатних українських землепрохідців повертається ім'я ученого, дослідника Африки Олександра Ксаверійовича Бу-

Костянтин Ушинський

Олександр Булатович

латовича (1870–1919). Народився в с. Луциківка (Білопільського району), яке було родинним маєтком його сім'ї. За іншими даними – у м. Тула. Закінчив Олександрівський лицей, де готували дипломатів та державних чиновників, одержав посаду титулярного радника в одній з державних установ Петербурга. Був усебічно обдарованою людиною, захоплювався фізичною культурою, історією, літературою, медициною, драматургією. Грав ролі в аматорських виставах. Славився як один з найкращих кавалеристів, брав участь у перегонах і вигравав призи.

Особливо О. Булатовича приваблювали Африка, малодоступні землі континенту. Приїхавши до Ефіопії, заручився підтримкою імператора цієї країни Менеліка Другого, здійснив три великі і довготривалі експедиції в малодосліджені та зовсім не вивчені райони, де не раз потрапляв у екстремальні ситуації – під вистрелом списів та стріл. Досліджував долини річок Дідесси, Гудери, озеро Рудольфа, плоскогір'я Гураґ'е, рослинний і тваринний світ долини південних приток Нілу.

Особливу увагу О. Булатович звертав на принципи формування духовної культури місцевих племен. Цінними для науки є його записи про державний устрій Ефіопії, віру і народний характер її жителів, домашній побут та харчування, етикет тощо. Склали словник мов народів деяких територій Африки. Вільно володів мовами деяких африканських племен.

Це був учений, який сумлінно опрацьовував добуті в експедиціях матеріали, вів щоденники. Видав книги «Від Ентото до ріки Баро», «З військами Менеліка Другого», які були удостоєні срібною медаллю Російського географічного товариства, написав наукову працю «Із Абіссинії через країну Кафа на озеро Рудольфа» та ін.

Імператор Менелік Другий нагородив його золотою зброєю – щитом і мечем, які прикрашали його сумську оселю по вул. Троїцькій.

Помер О. Булатович у Луцьківці 1919 р. Похований на місцевому кладовищі. Члени Товариства охорони пам'яток історії та культури доглядають його могилу.

світа

У XIX ст. українська освіта і школа розвивалися за складних умов самодержавства. Залишки феодалізму гальмували розвиток України. Однак у період капіталізму, який потребував упровадження у виробництво нових машинних технологій, а в сільське господарство – передових на той час методів агрокультури, необхідно було піднести й освіту народу.

Приходські школи, або училища, ставили за мету «безоплатне поширення початкових знань серед людей всіх станів». До них приймали дітей всіх соціальних верств не молодше 8 років, дівчаток – не старше 11 років. Вивчали Закон Божий, 4 перші дії арифметики, навчалися читати і писати. У першій половині XIX ст. приходські училища діяли в Сумах, Конотопі, Кролевіці, Ромнах, Середині-Буді, Охтирці, Недригайлові, Путивлі, Хотині та Юнаківці. На 1 січня 1862 р. у названих училищах нараховувалось 20 учителів і 362 учні.

Повітові училища відкривались для людей «всех состояний, но преимущественно для городских обывателей». Навчалися там лише хлопчики. Навчання тривало 3 роки, вивчали Закон Божий, священну і церковну історію, російську мову, арифметику, геометрію, географію, російську і всесвітню історію, письмо, крес-

лення. Навчання було платним. Розмір плати визначався матеріальним станом батьків – від 50 коп. до 5 руб. сріблом. (Для прикладу: за 30 руб. можна було придбати коня). Діти бідних батьків звільнялись від плати.

На початок 1861 р. повітові училища діяли в Сумах, Конотопі, Глухові, Кролевіці, Ромнах (дворянське), Охтирці, Лебедині та Путивлі. Вони мали 48 учителів і 447 учнів.

У другій половині XIX ст. поряд із міністерськими відкриваються і земські школи. Вони з'являються майже в усіх населених пунктах.

Середню освіту в дореволюційний період давали гімназії 2-х типів: класичні, в яких, крім загальноосвітніх дисциплін, викладались латинська та грецька мови, і реальні, де замість давніх мов збільшувався обсяг викладання математики і природничих наук. Випускники класичних гімназій мали право без екзаменів вступати до університетів, закінчення реальних гімназій полегшувало вступ до вищих технічних училищ. Однак, незважаючи на все це, із 13 тис. населення Сум (на 1869 р.) тільки 13% були письменні.

19 листопада 1864 р. новий Статут для середньої школи оголосив семикласні гімназії відкритими для всіх соціальних верств. Але встановлена за навчання плата робила їх недоступними для дітей бідних батьків.

На Сумщині гімназії почали з'являтися в останній третині XIX ст. Як правило, вони утворювались таким чином: повітове училище перетворювалось у чотирикласний навчальний заклад, так звану прогімназію, а остання згодом – у гімназію. Так, зокрема, виникла відома Олександрівська гімназія в Сумах.

Через три роки в місті відкрита перша жіноча прогімназія з 4-класною освітою, яка пізніше стала гімназією із 7-класним навчанням, підготовчим і спеціальним, восьмим класом. По вул. Соборній, де зараз знаходиться корпус Української академії банківської справи, розташовувалась гімназія, побудована коштом сумського земства. Бажаючих навчатися було багато і земство виділило 15 тис. рублів на розширення приміщення. Разом з дівчатками із дворянських та купецьких родин здобували освіту й гімназистки з бідних сімей. Для них існував

благодійний стипендіальний фонд. Тут діяла ще й зразкова початкова школа, де учениці випускних класів проходили педагогічну практику.

Середня жіноча освіта обмежувалась інститутами шляхетних дівчат з програмою, яка не давала права вступу до університету.

У Сумах діяли 4-класне духовне училище і семінарія із 6-річним курсом навчання, де готувалося духовенство. Для синів військової старшини створили кадетський корпус із 7-річним терміном навчання.

Були відкриті гімназії та технічні училища, сільськогосподарські школи в Охтирці, Ромнах, Конотопі, Путивлі, Глухові, Сумах, Білопільлі та ін. містах.

За грамотністю населення Сумщина посідала вже значне місце. На 100 жителів у Кролевецькому повіті було 4 учні, у Роменському – 3; у Сумському – 2; у Недригайлівському і Лебединському – 2. Усього на кінець ХІХ ст. у Харківській губернії налічувалось півтори тисячі навчальних закладів і близько 90 тисяч учнів. Високий рівень розвитку шкільництва був на Кролевеччині, Конотопщині, Роменщині.

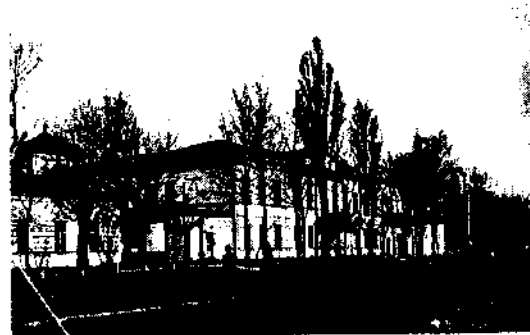
Школи, особливо сільські, мали низьке матеріальне забезпечення, часто знаходилися у непристосованих приміщеннях. Ось як писав учитель Василь Петровський: «У 1842 р. у с. Юнаківка Сумського повіту була відкрита приходська школа, в якій навчалося 70 дітей. Вона знаходилася у приміщенні під солом'яним дахом, з численними підпорками стін. У великій кімнаті стояли лави і велика шафа з книгами, які передав школі місцевий поміщик. Окрім посібників з правил артилерійського навчання, було ще кілька старих підручників та церковних книг. Школу закінчувало 14-15 учнів».

Окрім згаданих навчальних закладів, громадськими організаціями у Сумах та Глухові були створені недільні школи для дітей і дорослих, які утримувалися на благодійні пожертвування.

Для підготовки фахівців для різних галузей виробництва на Сумщині царський уряд дозволив відкривати училища 2-х видів:

а) школи і класи спеціальні: технічні, ремісничі, малювальні і креслярські з різних галузей виробництва, з особливими (у разі потреби) навчальними майстернями;

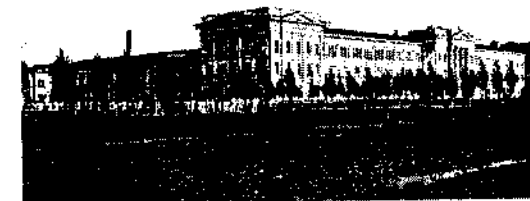
б) школи загальноосвітні з курсом початкового загального й елементарного технічного навчання.

Реальне училище. 1912 р. Ромни

Пансіон Олександрівської гімназії.
Початок ХХ ст. Суми

Кадетський корпус. Суми

Найдавнішими ремісничими училищами на Сумщині є Лебединське (1878), Білопільське (1893) та Охтирське (1898). Вони створювалися для обслуговування поміщицьких і селянських господарств. Там готували кваліфікованих робітників, які могли працювати на сільськогосподарських машинах в економіях цукрозаводчиків. А ще учні одержували професії залізничника, столяра, коваля, слюсаря, шевця та ін. Всього в училищах навчалося близько півтисячі підлітків.

У 1879 р. Лебединському ремісничому училищу присвоєно найменування «Олександрівське» – в пам'ять 25-річчя царювання Олександра ІІ. Таке ж ім'я дали Охтирському, Штепівському та Білопільському реміс-

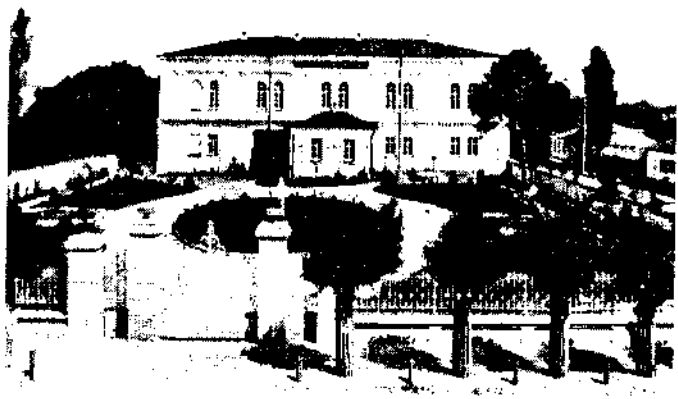

ничим училищам. На їх утримання надходили кошти із міського бюджету, земських зборів, тимчасових пожертвувань, від продажу виробів майстерень тощо. Лікувально-санаторний нагляд у ремісничих училищах не був організований. За необхідності учні лікувались у земських лікарів та фельдшерів.

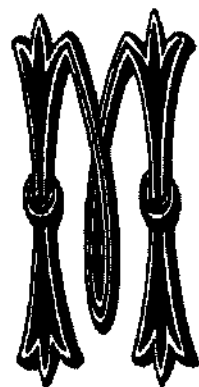
Більшість ремісничих училищ не відслідковувала подальшої долі випускників. Вони влаштовувались на роботу в залізничне депо, креслярями на різні заводи, слюсарями, помічниками машиністів, відкривали власні столярні майстерні.

У кінці 60-х р. земство Глухівського повіту звернулось до Міністерства народної освіти з проханням відкрити у Глухові учительський інститут. Під нього передавалося щойно збудоване приміщення з ділянкою землі. 25 жовтня 1874 р. інститут відкрили. За 43 дореволюційні роки вищу освіту в ньому здобули 806 чоловік. Глухівський учительський інститут був першим вищим педагогічним закладом України.

Навчальні заклади підпорядковувалися міністерствам освіти, торгівлі та промисловості, військовому міністерству, Синоду, а частина – була у відомстві громадських організацій та влади.

Глухівський
учительський
інститут

меценати

У XIX ст. на Сумщині були поширені меценатство та благодійництво. Багаті люди допомагали поетам, художникам, сприяли розвитку мистецтв, піклувались про піднесення культури, шкільництва, охорони здоров'я. Серед таких – сім'ї Терещенків, Харитоненків, Суханових, Ліщинських та ін.

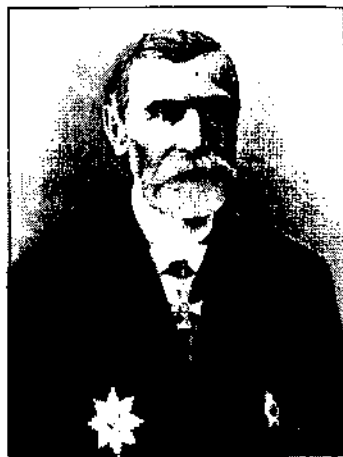
Широко відома благодійницька діяльність Артема Яковича Терещенка (1819–1873) з Глухова та його

синів Миколи, Федора і Семена, які виявили неабияку підприємливість, економічну освіченість, знання ринку. Започаткували Товариство братів Терещенків, мали кілька десятків цукрових і винокурних заводів, млини, лісопильні, соляні родовища, бурякові плантації. Поблизу своїх виробництв будували школи, лікарні, магазини, театри, клуби, спортивні майданчики, закладали фруктові сади. За рахунок обов'язкового медичного страхування робітникам надавалася безкоштовна медична допомога. Для найманих робітників зводили цегляні казарми.

За великий внесок у піднесення економіки, за добротину і благодійницьку діяльність старійшина роду А. Терещенко отримав дворянське звання (1870) та орден Станіслава II ступеня. Досягнення Терещенків були представлені на Всесвітній виставці у Парижі в 1900 р. і мали великий успіх. Французький уряд нагородив М. Терещенка офіцерським хрестом національного ордена Почесного Легіону. За поданням гласних Київської міської думи (1899) одну з вулиць столиці назвали Терещенківською. До речі, такої шани заможні люди удостоювались не за багатство, а за добрі діяння для народу та суспільства.

Значні кошти вкладали у розвиток культури: фінансували діяльність Товариства старожитностей і мистецтв, Київського відділення музичного товариства, замовляли картини художникам. Передали в дарунок Києву свій маєток і величезну колекцію творів живопису. Нині – це Музей західного і східного мистецтва в Києві.

Микола Терещенко

Микола Терещенко отримав високу довіру глухівчан. У тридцять два роки його обрали бурмістром, а через дев'ять років сумлінної праці – глухівським міським головою. Великого значення він надавав просвітництву, шкільництву. Лише на цю потрібну справу він пожертвував близько трьох мільйонів власних коштів. Батько і сини Терещенки побудували у Глухові чоловічу й жіночу гімназії, громадський притулок і лікарню, звели Анастасіївську церкву.

Жителі міста Ромен гордяться благодійницькою діяльністю мецената Андрія Івановича Вікашевича (1858–1922), який походив зі старовинного дворянського роду. Здобувши відмінну освіту і навички господарювання, він залишився жити в Ромнах. Тут володів великим наділом землі та заводами. Будучи висококультурною, авторитетною людиною, залучав місцеву інтелігенцію, дворянство до розбудови міста, піднесення духовності й високої моралі. На власні кошти побудував театр, у якому пізніше виступав видатний актор П. Саксаганський, влаштував мистецькі вечори, концерти, різні розваги, упорядковував вулиці, прокладав тротуари. Дуже любив своє місто, тому усю свою нерухомість, окрім житлового будинку, заповідав громаді, а кошти – на будівництво навчального закладу та виплату стипендій талановитим, але бідним учням. За його фінансової підтримки діяли школи, училища, театри, утримувалися сироти.

Така ж багата меценатська і благодійницька діяльність української родини Івана Герасимовича Харитоненка. Він вийшов з незаможної козацької сім'ї с. Нижня Сироватка (біля м. Суми).

Іван Харитоненко

Павло Харитоненко

У бакалійній лавці засвоював ази економіки. А завдяки постійній самоосвіті піднявся до рівня європейської культури. Як цукрозаводчик, вітав усе нове й передове, запровадив кращі виробничі технології на власних заводах та селекційну роботу в сільському господарстві, а робітників забезпечував пристойними умовами роботи та помешканням.

Власники торговельного дому «І.Г. Харитоненко з сином» вклали кошти у розбудову Сум та впорядкування міста. Активно турбувалися про розвиток культурних закладів, бібліотек. За їхнього сприяння засновані реальне (1874 р.) та духовне училища, чоловіча й жіноча гімназії, численні дитсадки, богодільні та школи. Іван Герасимович підтримував студентів, відкривав школи для малозабезпечених верств населення, був опікуном декількох гімназій. Заповів кошти і земельну ділянку на будівництво Сумського кадетського корпусу.

Харитоненки надавали грошову допомогу талановитим скульпторам, архітекторам, музикантам, артистам, художникам: Айвазовському, Верещагіну, Малявіну,

Нестерову, Рєпіну, Поленову, Сурікову та іншим. Отримувала кошти від Харитоненків династія сумських художників-іконописців Мясягіних.

У заповіті, складеному 1891 р., І. Харитоненко писав: «Заповідаю всю мою любов моїй дружині Наталії Максимівні, синові Павлу Івановичу, невістці Вірі Андріївні та моїм дорогим онукам

та онучкам. Прошу їх любити один одного і любити м. Суми так, як люблю я».

Павло Іванович Харитоненко (1853–1914) став гідним спадкоємцем свого батька, зміцнив і примножив славу роду. У цукровиробництві запровадив найсучасніші технології та новітнє устаткування. Втілював усі благодійницькі задуми сім'ї. Вніс 35 тис. рублів на дитячу лікарню святої Зінаїди, 50 тис. – на кадетський корпус, став ініціатором будівництва залізниці Суми – Белгород. Відкрив чимало шкіл та просвітницьких установ. Виділив кошти на зведення Троїцького собору у Сумах.

Помітною була подвижницька діяльність й інших діячів. Серед «батьків» Сум – також нащадки роду Герасима Кондратьєва. Микола Кондратьєв виділив землю на Петропавлівській вулиці для зведення будинку Громадського зібрання та окружного суду. На кошти почесного громадянина Сум Дмитра Суханова реконструйовано і добудовано Спасо-Преображенський собор. Виділяли землю під забудову і родичі І. Харитоненка – поміщики Ліщинські. Як писав історик І. Левитський, місто «розквітло і збагатилось до невпізнання завдяки благодійницькій діяльності сумських магнатів». Адже вони усвідомлювали, що молодь та робітники мали виховуватися в естетично-освітньому і духовному середовищі.

Розділ XV.

Боротьба
за державність
(1917 – 1920 рр.)

Доба Центральної Ради
Гетьманат
Директорія

оба Центральної Ради

Україна з перших днів Світової війни (1914–1918 рр.) була втягнута у криваву бійню, яка важким тягарем лягла на плечі народу. Велика кількість інвалідів, що поверталися зі шпиталів, загибель годувальників викликали протести як у селах, так і містах.

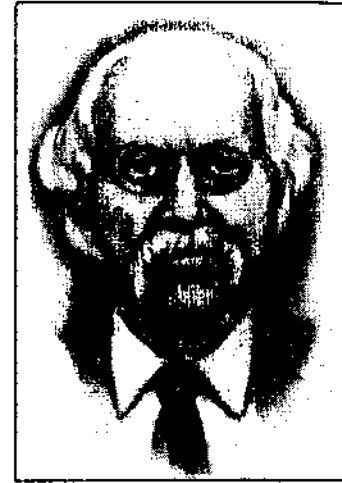
Посилювався і страйковий робітничий рух. Лютнева революція 1917 р., як відомо, скинула царя і проголосила демократичний устрій Російської держави. Звістка про по-

валення самодержавства надійшла і на Слобожанщину. У телефонограмі від 6 березня 1917 р. на ім'я харківського губернатора йшлося про зречення російського імператора і прихід до влади Тимчасового уряду. 17 березня 1917 р. у Києві було створено Українську Центральну Раду, яка стала координуючим органом революції.

На Сумщині радикальних змін у діяльності міських дум та земств не відбулося, тому що Центральна Рада не спромоглася створити дїездатну представницьку владу на місцях. Значну роль у формуванні національної свідомості українського населення краю відігравали товариства «Просвіти», що утворилися майже в усіх повітових містах. У будинку на Покровській площі у Сумах діяло товариство «Просвіта», яке очолив В.Покровський. У ньому активно працював учитель реального училища Н. Онацький. Керівником охтирської «Просвіти» на той час був письменник Б. Антоненко-Давидович, у Ромнах – учитель Г.Ващенко, у Тростянці – Ю.Миргородський, у Білопільлі – Х.Головченко, у Глухові – учитель і поет І.Піонтковський.

У статуті сумської «Просвіти» 1917 р. говориться: «Наша ціль – просвітницька робота серед темного нашого найменшого брата, знайомити люда український з його рідною історією, літературою і музикою, а також найбільш зрозумілим способом поширювати поміжнього всякі агрономічні і сільськогосподарські відомості».

При товаристві існував хор народної пісні «У Оксани» під керівництвом П.Шелудченка. Була створена українська бібліотека і діяв драматичний колектив.

Григорій Ващенко – комісар
Центральної Ради з питань освіти,
керівник роменської «Просвіти»,
визначний педагог

Члени «Просвіти» проводили літературні вечори, ставили спектаклі, вели археологічні розкопки під керівництвом професора М.Макаренка та Н.Онацького. Основою діяльності конотопської «Просвіти» стали ті традиції, які заклали патріоти краю – історик Олександр Лазаревський, бібліограф Степан Пономарьов, педагог Петро Кандиба та ін.

Досить ефективно діяла лебединська повітова «Просвіта», яка обрала своїм почесним членом Михайла Грушевського. На півдні Сумщини весною-літом 1917 р. створено 250 осередків «Просвіти», кожен з яких об'єднував від 50 до 100 чол.

Один із напрямків діяльності українського уряду передбачав відродження української мови та її використання в усіх сферах життя, ліквідацію неграмотності серед дорослого населення, створення нових і українізацію існуючих навчальних закладів. Освіта мала стати безкоштовною та обов'язковою. Широкого розмаху ця робота набула після проголошення I та II Універсалів Центральної Ради.

Уродженець м.Суми Павло Зайцев –
член Центральної Ради,
директор департаменту
Міністерства освіти

Про активну підтримку освітянської діяльності свідчить повідомлення про те, що «на засіданні Сумського суспільного комітету від 26 травня 1917 р. було прийнято рішення про заснування у Сумах народного університету. Перші пожертвування склали близько 30 тис. руб.».

Уряді повітів на початку літа 1917 р. приймаються постанови про викладання у середніх школах української мови, географії, літератури та історії рідного краю. «Земства і міське самоуправління, – зазначалося у них, – повинні бути такими, якими їх хоче бачити народ, давати кошти на видання українських книжок, газет та іншої літератури».

Однак процес створення національної школи проходив складно. Уряді повітів опір заходам щодо українізації чинила місцева адміністрація, яка орієнтувалась на Тимчасовий уряд, земства та вчительство, що входило до Загальноросійської учительської спілки. Складна ситуація склалась у північно-східних районах. Більшість шкіл тут не рахувалась з постановами УЦР, і лише жіноча гімназія та учительський інститут Чернігівського повіту перейшли на українськомовне викладання.

Поряд з організацією навчальних закладів почали створюватися у містах і селах педільні школи для дорослих, курси з ліквідації неписьменності, вечірні училища. Освітяни досить активно здійснювали українізацію навчання. За рішенням Генерального Секретаріату освіти, у разі викладання українською мовою вчителі, крім основної зарплати, отримували матеріальну допомогу – 100 крб. на місяць.

При Генеральному Секретаріаті освіти діяли підвідділи української пісні та народної музики, музичної освіти. Тоді ж розголосу набули курси співацької грамоти та хорового співу, утворені Харківським товариством грамотності. Їх організатори мали на меті поширення знань з нотної грамоти, навчання хорового співу. Відомими у краї були й конотопські хорові та драматичні колективи, які виступали в селах, а чудова капела бандуристів «Відродження» гастролювала містами України та Росії.

У липні 1917 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд медичних працівників, який розробив програму створення мережі лікарень та підготовки медико-санітарної служби.

Значно посилювався аграрний рух. Спочатку він проходив у формі вимог передачі селянам вільних земель, зниження орендних цін, ліквідації суборенди, підвищення заробітної плати сільськогосподарським робітникам. Урегулювати аграрне питання повинні були новостворені, згідно з положенням Тимчасового уряду, земельні комітети, які зайнялися підготовкою земельної реформи до скликання Установчих зборів.

Тим часом селяни почали створювати спілки для захисту власних інтересів. У резолюції Ради селянських депутатів Харківського з'їзду говорилося: «1. Земля як дар Божий... не може бути предметом купівлі-продажу. 2. Усі державні, удільні, монастирські і приватновласницькі землі повинні стати загальнонародними». Тобто селяни ще за півроку до того, як III Універсал скасував право приватної власності на землю, стихійно почали здійснювати соціальні перетворення.

В Охтирському та інших повітах нашого краю, які входили до Полтавської губернії, була тоді введена примусова оренда землі у великих землевласників, установлені нормовані орендні ціни, а під час жнив землевласники зобов'язувались розрахуватися з безземельними та малоземельними селянами. І хоча ці заходи викликали незадоволення місцевих органів Тимчасового уряду, вони були схвалені селянством.

Як тільки III Універсал скасував право приватної власності на землю, широкою хвилею прокотились погроми поміщицьких господарств, селяни самі взялися розподіляти землі. Спроби судових органів притягнути до суду представників земельних селянських комітетів викликали глибоке обурення місцевого населення і не мали результатів.

Національні ідеї, які так широко проголошувались у перших двох Універсалах Центральної Ради, були не зрозумілі багатьом жителям сіл регіону. «Селянство темне, ніякого поняття не має про автономію, – писав у листі до В. Винниченка Є. Чикаленко. – Наші селяни такі байдужі до національного питання». Однак уряді повітів (Охтирському, Роменському, Лебединському тощо) місцеве населення досить активно підтримало національний український уряд.

Уповітах були створені комісії по боротьбі зі спекуляцією і дорожнечою для встановлення контролю над харчовим ринком. Аби забезпечити хлібом найбідніші верстви населення, вводився нормативний продаж борошна.

Доля української державності значною мірою залежала від ставлення до неї робітничого класу. Внаслідок історичних умов робітництво у переважній більшості було денационалізоване. Крім того, частина робітників підпала під вплив більшовиків.

Страйковий рух, що пожвавився на ґрунті матеріальної скрути, зводився частіше за все до вимог підвищення заробітної плати, бо життєвий рівень робітничого класу постійно знижувався внаслідок поглиблення економічної кризи у виробництві.

Після провалу липневого (1917) наступу російської армії швидко почали ширитися в Україні безладдя й анархія. Сотні тисяч деморалізованих солдатів-дезертирів заповнили тил, сіючи на своєму шляху паніку, насильство, погроми. Своєю ненавистю до війни й існуючого Тимчасового уряду, не здатного налагодити життя, вони часто переносили на невинних людей. Для підтримки порядку на місцях почали утворюватись органи міліції.

Газета «Наша жизнь», орган Лебединського повітового комітету, 27 серпня 1917 р. надрукувала звернення до губернських та повітових комісарів України, де йшлося про утворення Вільного козацтва, яке мало сприяти налагодженню громадського порядку на місцях. Ради повітів приймають рішення про надання коштів на утримання місцевої міліції. Крім того, як говорилося у постанові Роменської повітової народної Ради, кожна волость, коли визнає за потрібне, може просити надбавку в штатах на волосну міліцію.

У серпні 1917 р. відбулися страйки булочників і працівників електростанцій деяких міст. Багато робітників підтримало також загальний страйк залізничників Росії. Часто виступи закінчувалися задоволенням вимог страйкуючих.

Після повалення Тимчасового уряду до влади прийшли більшовики. Аби не стати залежними від нової російської влади, Центральна Рада прийняла III Універсал (7 листопада 1917 р.) в якому поряд із загальнодемократичними правами, нормованим

робочим днем, державним контролем над виробництвом та продукцією – задекларовано ще й право на створення спілок і страйкових комітетів.

Після перевороту в Петрограді більшовики України спрямували дії «проти самого факту існування української революційної демократії як такої, самостійної, незалежної від московської». На кінець 1917 р. чисельність більшовицьких партійних організацій в Україні перевищувала 70 тис. членів. Українські більшовики також мали намір проголосити Українську радянську республіку (на зразок Російської). У грудні 1917 р. в Києві проведено з'їзд більшовиків, хоча він і не мав мандата від усіх більшовицьких організацій країни.

Тоді ж відбувся й I Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому була зроблена спроба передати всю владу більшовикам. Коли стало зрозуміло, що на з'їзді в Києві більшовики не зможуть провести свої рішення, їхня фракція (124 чол.) переїхала до Харкова і там проголосила по суті встановлення влади більшовицької меншості над більшістю. Там же було створено новий, радянський уряд – Народний секретаріат. Таким чином, у грудні 1917 р. ситуація в Україні ще більше загострилася.

Із проголошенням IV Універсалу (січень 1918 р.) Генеральний Секретаріат перетворився на Раду Міністрів. Міністерство праці й Військове міністерство очолювала одна людина – Микола Порш. Зрозуміло, що в той момент основна увага була спрямована на військову справу.

25 січня (ст.ст.) 1918 р. Мала Рада поспіхом ухвалила закон про 8-годинний робочий день, опублікований уже під час її перебування в Житомирі. Закон поширювався на всі підприємства, що використовували найману працю, незалежно від їх розміру.

Після падіння Тимчасового уряду більшовицька Рада Народних комісарів з проголошенням «Декларації прав народів Росії» якоюсь мірою взяла на себе повноваження поваленого уряду.

Прихід до влади більшовиків вимагав зміни поглядів українських та інших політичних сил на Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів як на потенційні органи державної влади. Аналізуючи ситуацію в краї у листопаді-грудні 1917 р., слід

враховувати, що ще наприкінці жовтня 135 посланців від 69 Рад Слобожанщини (Харкова, Полтави, Ромен, Конотопа та ін.) взяли участь у II Всеросійському з'їзді Рад у Петрограді, де за передачу всієї влади Радам (у тому числі і в Україні) висловилися представники 39 Рад.

Більшовики, незважаючи на заяву Центральної Ради від 26 жовтня 1917 р. про засудження жовтневого збройного повстання у Петрограді, запропонували разом провести перевибори до Центральної Ради як центру всіх Рад України. Як відомо, їхню пропозицію було відхилено. Українська преса назвала цей крок «троянським конем» більшовиків, вважаючи, що він спрямований проти Центральної Ради зсередини.

Газета «Нова громада», яка видавалася в Харкові Радою Слобідської України, що складалася із представників українських есерів, українських соціал-демократів та українських соціал-федералістів, писала наприкінці листопада 1917 р.: «Міжусобиці, які розгорілись на півночі, не повинні бути в нас. Політичним центром в Україні є Центральна Рада, де зібрались усі кращі сили... Центральна Рада є революційним парламентом України».

Однак у листопаді-грудні 1917 р. до Полтавщини, Чернігівщини стали все більше і більше прибувати з Росії представники більшовицької партії і проводити бурхливу агітацію за радянську владу.

Слід підкреслити, що поряд із ревкомаами продовжували існувати повітові земства, міські Думи, селянські спілки, Ради робітничих і солдатських депутатів. Так, у листопаді 1917 р. земські збори Лебединського повіту постановили: «Засудити більшовицький переворот, визнати владу Центральної Ради».

Засідання Сумської повітової Ради селянських депутатів ухвалило: «Визнати Українську Центральну Раду своїм тимчасовим урядом. (До Українських Установчих Зборів). Обіцяємо всесвітню свою підтримку». А на засіданні Сумської міської Думи в присутності 38 гласних пройшли вибори делегатів до Українських Установчих Зборів, а наступного дня Сумськими повітовими Земськими зборами Надзвичайної сесії визнана влада уряду УНР.

У цей складний для історії України час голова Центральної Ради М.Грушевський дав державне замовлення художнику

В. Кричевському (уродженцю с.Ворожба Лебединського району) – терміново зробити проекти Великого і Малого гербів УНР. Замовлення було виконано. В основу покладено Золотий Тризуб як символ тисячолітньої України.

5 січня 1918 р. проти військ Української Центральної Ради розпочався загальний наступ червоногвардійських загонів під керівництвом В.Антонова-Овсієнка. Мінський червоногвардійський загін під командуванням Р.Берзіна наступав з півночі на Чернігів–Бахмач. З Харкова на початку січня рушили червоногвардійські загоони під командуванням М.Муравйова.

Активного опору більшовицькі війська не зазнавали. «Українізовані радою військові частини, – писав В.Антонов-Овсієнко, – ніде не зробили нам і найменшого опору. Вони або ж здавалися без бою, або переходили на наш бік».

У січні 1918 р. військові підрозділи під командуванням М.Муравйова зайняли Ромни. Тоді ж загоони під командуванням П.Єгорова та Р.Берзіна оволоділи Конотопом, також були окуповані Охтирка і Суми.

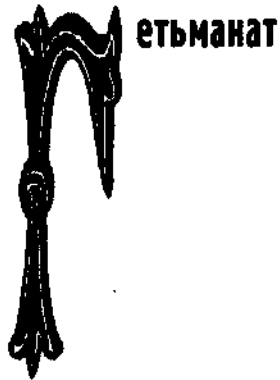
Підтримуючи війська Муравйова та Антонова-Овсієнка, кївські більшовики захопили «Арсенал» і тим самим відтягнули на кілька днів українські війська від фронту. У боях проти них відзначилась Конотопська сотня вільного козацтва. Саме в цей час навечно вкрили себе славою герої Крут.

Більшовики, захопивши владу, почали активно впроваджувати в життя свою політику: розпускали міське самоуправління, замінюючи його новим. Газета «Наш голос» у лютому 1918 р. надрукувала Декрет про розпуск Сумської міської Думи.

За цих обставин, оголосивши в IV Універсалі про повну самостійність, Центральна Рада підписує сепаратний мир з Німеччиною та її союзниками, однією з умов якого було визволення України від більшовицьких військ.

Під тиском «союзників» більшовики відступили за межі України. 4 травня 1918 р. на станції Коренево (Курська обл.) була підписана угода між представниками більшовицької Росії і УНР про утворення нейтральної зони шириною 10 км – від Рильська до Суджі. Як зазначив Голова Генерального Секретаріату В.Винниченко, «воістину ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ». Німці швидко пересвідчилися, що Центральна Рада не мала практично ніякого адміністративного

апарату для збору мільйонів тонн продуктів, що їх так відчайдушно чекали в Німеччині та Австрії. Тому, коли Центральна Рада готувалася прийняти конституцію Української Народної Республіки, німці розпустили збори. І Центральна Рада зійшла з історичної сцени.

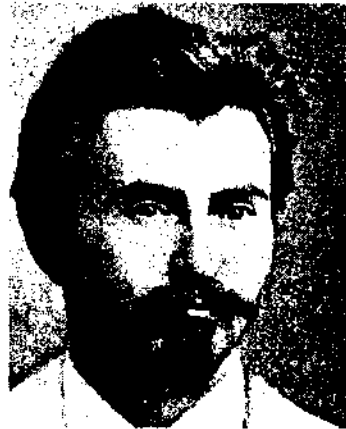

Гетьманат

29 квітня 1918 р. в Києві зібрався хліборобський конгрес, на який прибуло близько 8 тисяч делегатів від усіх губерній України. Делегати проголосили генерала Павла Скоропадського гетьманом України і закликали його «врятувати Україну від хаосу і беззаконня».

П. Скоропадський одразу ж оголосив про встановлення «Української держави» замість Української Народної Республіки, про відновлення приватної власності на землю.

Основним завданням нового уряду було зміцнення порядку та створення можливостей для скликання представницького органу, який мав би вирішити долю майбутнього державного устрою України. Для цього передбачалося провести реформу міського і земського самоврядування. Тому

Василь Кричевський

важливого значення гетьман надавав призначенню керівників губерній, на чолі яких замість комісарів були поставлені губернські старости. Полтавським губернським старостою гетьман призначив С. Іваненка, харківським – П. Заліського, чернігівським – М. Савицького.

Міністром закордонних справ і народної освіти Української держави був призначений уродженець Сумщини (с. Есмань Глухівського повіту), історик держави і права, дійсний член і президент ВУАН Микола Прокопович Василенко.

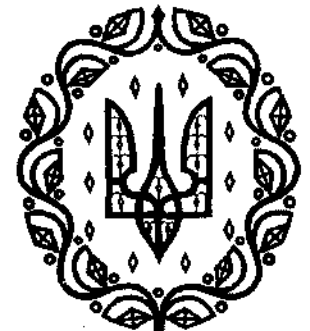
Для зміцнення гетьманського режиму потрібно було також упорядкувати взаємовідносини із земствами та міськими думами. З цією метою при Міністерстві внутрішніх справ створили «Комісію для перегляду закону про організацію земського самоврядування» та «Комісію діячів міського самоврядування».

Керівництво держави виділило значні кошти для фінансування роботи органів місцевого самоврядування (80 млн. крб.). Для перевірки фінансового стану земств та контролю за виконанням наданого урядом кредиту створили спеціальні ревізійні комісії.

Однак становище на Сумщині почало погіршуватися внаслідок взаємного недовір'я між гетьманським урядом та населенням. Ця недовіра наростала у зв'язку з антиурядовою пропагандою та соціальною політикою уряду, спрямованою не на користь трудящого люду. Достатньо того факту, що на посади губернських та повітових старост призначали переважно місцевих поміщиків, земських діячів або суддів.

Герби УНР
художника
Василя
Кричевського

Але найбільшу напругу в суспільстві викликала земельна політика гетьманського уряду. Прийнятий 31 січня 1918 р. закон Центральної Ради про встановлення максимальної норми землеволодіння (25 десятин) і конфіскацію поміщицьких маєтків був скасований Грамотою гетьмана від 29 квітня 1918 р. Рада Міністрів прийняла закон про тимчасові ліквідаційні комісії (губернські і повітові), які мали визначити і повернути землевласникам (головним чином поміщикам) усе, що раніше відібрано у них, і відшкодувати збитки, у тому числі й за посіви, зроблені селянами на поміщицьких землях весною 1918 р.

Усе це викликало велике незадоволення на місцях. У рапорті Головного губернського коменданта м. Чернігова Міністерству закордонних справ підкреслювалося, що «північні повіти поки що отруєні більшовицькою пропагандою (Конотоп, Кролевець). Деяко краще становище в Суджанському та Глухівському повітах. Хоча там теж відмічається незадоволення владою». Стихійні хвилювання селян почали переростати у погроми поміщицьких маєтків, підпали і розправи над поміщиками.

Досить складним було становище у промисловості. Фабрики та заводи майже не працювали, зростало безробіття. У доповіді комісара Чернігівської губернії до Міністерства праці повідомлялося, що Конотопські залізничні майстерні, Шосткинські порохові заводи не працюють. Подібна ситуація спостерігалася на Кролевецькій консервній фабриці.

Безробіття та відсутність коштів призвели до паралічу місцевого самоврядування. Та навіть у цей скрутний період уряд дбав про розвиток української мови та культури. За часів гетьманщини розширилася мережа сільських початкових шкіл, а у Сумах шкільна секція міської управи навіть перевіряла частину шкіл міста на наявність навчання учнів українською мовою.

Упродовж 1918 р. до Полтавського губернського земства надійшло більше 40 вимог про відкриття в селах українських гімназій (у тому числі й з Роменського та Лебединського повітів). У цей час створюються нові осередки «Просвіти». Лише в Сумському повіті започаткували діяльність близько 20 організацій, які відроджували національну самосвідомість, освіту та культуру населення нашого краю.

Микола Василенко –
уродженець Глухівщини, член
Генерального суду в уряді
Центральної Ради; міністр
освіти та мистецтв (1918 р.)

Невдоволення гетьманським та німецьким окупаційним режимами набрало загрозливих форм. Вибухали і ширилися селянські повстання, які відбувалися під різними політичними гаслами. У нашому регіоні їх організаторами виступала здебільшого партія комуністів-боротьбистів, що утворилася з лівого крила партії українських есерів, однак впливом користувалися і більшовики. Їхні організації працювали у глибокому підпіллі й, незважаючи на репресії, зберегли свої кадри. А ще вони дістали велику підтримку і допомогу (людьми, зброєю, пропагандистськими матеріалами) з боку Радянської Росії, яка всупереч умовам Брестського мирного договору продовжувала підтримувати діяльність.

У рапорті військовому міністру уряду Скоропадського від отамана 5 корпусу м. Чернігів зазначалося: «Більшовицькі банди раз у раз порушують демаркаційну смугу, особливо в Конотопському, Глухівському повітах. Агітація більшовиків збільшується, збільшуються й партії та організації, незадоволені державною владою».

Демаркаційна смуга, встановлена між Україною та Росією в цьому районі, не відповідала ні географічному, ні етнографічному, ні адміністративному становищу. Тому Глухівський, Путивльський, Суджанський повіти виявились розділеними на дві частини. Населення залишилось тут без реальної влади, а більшовицькі загони вбачали на цю територію своїми землями.

Сумщина була прикордонним краєм, відтак тут формувалися основні військові підрозділи Української держави. У Сумах розташовувалися Сумський полк (колишній 10 Новгородський драгунський) на чолі з полковником Яненком та запасний мортир-

ний дивізіон, озброєний 20 гарматами. Особливого значення набув Конотопський залізничний вузол. Тут несли службу полк ім. Дорошенка на чолі з курінним Пелешуком, який мав 1200 багнетів, та 1-а козацька піша стрілецька дивізія («сірожупанники»), сформована із полонених російської армії, за походженням українців.

Після утворення Комуністичної партії (більшовиків) України, влітку 1918 р. (у Москві) наступ комуністів на прикордонні українські території посилювався. Проте КП(б)У не була партією у звичайному розумінні цього слова, оскільки входила до регіонального відділення РКП(б), та й українців у ній нараховувалося лише 3,5%.

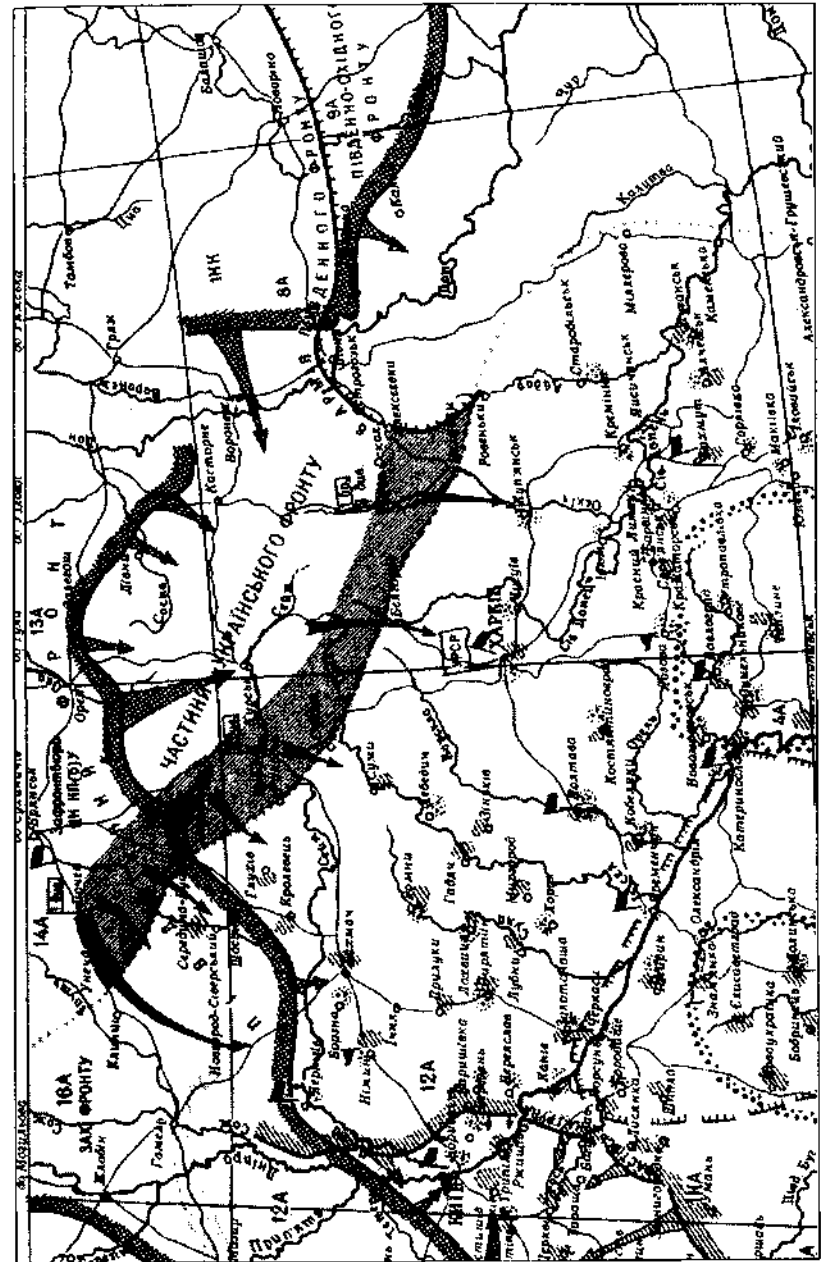
Таким чином, гетьманський уряд не покращив становища в краї. Численні факти в документах та дослідженнях істориків свідчать, що, незважаючи на ряд певних заходів, Гетьманат не став виразником інтересів усіх класів і націй України, не зміг вирішити особливо болючих питань – таких як земельне. Тому тут, як і по всій Україні, посилюється антигетьманська боротьба, яку очолила Директорія.

Директорія

У кінці 1918 р. в Австро-Угорщині та Німеччині на ґрунті поразок у світовій війні назрівали революції. Окупаційний режим в Україні послабшав, а разом з ним захиталася гетьманська влада. Назрівало загальне повстання. Ще влітку з опозиційних до гетьмана політичних партій, культурних, економічних та профспілкових організацій утворився Український національний союз, який виступив за встановлення в Україні законної влади, відновлення

УНР. 14 листопада на таємному засіданні Національного Союзу була створена Директорія у складі 5 чоловік: В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, О. Андрієвського та А. Макаренка, яка взяла на себе організацію повстання проти гетьмана. Центром повстання стала Біла Церква, де проходили переформування січові стрільці. Почався наступ (переважно селянських загонів) на Київ

«Нейтральна зона» між Українською державою і більшовицькою Росією

та інші міста, де знаходились німецькі та гетьманські війська. Німецьке командування оголосило про свій нейтралітет у боротьбі за владу в Україні, а гетьманські війська після поразки під с.Мотовилівка (листопад 1918 р.) стали переходити на бік повстанців.

27–28 листопада загони селян почали займати повіти Полтавської губернії. Крім селянських загонів, прибули козаки 2-го полку української запорізької дивізії П.Болбачана, який став командувачем Лівобережного фронту, головним завданням якого була оборона північних районів від Старобільська, через Харків, Конотоп, аж до Дніпра (600 км).

У Харкові між представниками Директорії і Добровільної армії велися переговори. У результаті сторони дійшли згоди, що частини Добровільної армії, які дислокувалися в регіоні, не втручаються в розпорядження нової влади і разом виступають проти зовнішнього ворога.

У серпні-вересні у Сумському та деяких інших повітах почали створюватися більшовицькі партизанські загони, командиром одного із яких був Іван Бочкін. У жовтні 1918 р. мешканці сіл Юнаківка, Біловоди, Хотінь, Писарівка та ін., на заклики більшовицьких прокламацій, зібралися в с.Троїцьке Суджанського повіту, підконтрольному більшовицькій владі. Там були сформовані червоноармійські роти: Ободівська, Юнаківська, Хотінська, Кіндратівська, Біловодська. На чолі полку став І.Бочкін, а своїм помічником призначив колишнього офіцера царської армії повного георгієвського кавалера Й.Харченка із Біловод. Сумський червоний полк захопив село Нова Січ, Кияницький цукровий завод і, з'єднавшись із партизанськими загонами П.Багацького, відбив у гетьманського війська м.Суми.

У кінці 1918 р. політична ситуація в регіоні, як і в державі, залишалася складною. Почала зменшуватися багатотисячна армія повстанців, яка повалила гетьманський режим, селяни розходились по ділках ділити панську землю, оскільки 26 грудня 1918 р. Директорія поновила закон Центральної Ради про передачу надліл без викупу.

У цей час більшовицька Росія вдруге розпочала війну проти України. У листопаді 1918 р. у Москві створено радянський уряд

України, і Червона Армія тепер йшла йому на «допомогу». Отаманщина, з якої складалася значна частина української армії, у боротьбі з більшовиками займала досить непослідовну позицію. Командири часто змінювали орієнтацію: то ставали на бік Директорії, то переходили до більшовиків (група М.Григор'єва, Дніпровська дивізія отамана Д.Терпила-Зеленого та ін.).

Вступ Червоної Армії в Україну ще більше загострив ситуацію. У січні 1919 р. більшовицькі війська зайняли значну частину Лівобережної України.

Були поширені державна хлібна монополія і продовольча розкладка, які зводились до того, що надлишки хліба в селянських господарствах підлягали вилученню на користь Радянської держави. Практичне здійснення розкладки покладалося на комітети бідноти, які мали стати опорою більшовицького режиму на селі. На допомогу їм із міст, головним чином з РРФСР, надіслали озброєні продовольчі загони робітників, оскільки легальна торгівля хлібом заборонялася, а хліб вилучався за твердими цінами (фактично без оплати). Селяни чинили цьому жорстокий опір.

Газета армії Української Народної Республіки (УНР) «Український козак» повідомляла: «По селах більшовики організують комітети бідноти, збирають тих, у кого нема нічого, і персядають їм в руки владу. Ці комітети мають обов'язки робити ревізю хліба і скоту та всякого харчу для Росії. По багатьох селах ніхто в ті комбідни не йде, бо совісно грабувати своїх селян».

У скрутному становищі опинилися і жителі міст. Радянська влада не могла забезпечити населення навіть мінімумом продуктів харчування. Тому масовим явищем стали стихійні заготівлі, які проявилися головним чином у формі мішечництва. Щоб якось прожити, жителі міст усупереч заборонам, обышкам і ревізіціям з боку загороджувальних загонів, займалися самозаготівлями. Села Сумщини заповонила хвиля мішечників з Росії. На станціях Конотоп, Ромни та ін. їх щодня прибувало близько тисячі. У травні 1919 р. за пуд зерна вони платили по 200–400 крб., у той час як тверді ціни на нього становили 12–18 крб.

Усе це призвело до швидкого зростання дорожнечі і зубожіння більшої частини населення міст. Ціна одного фунта хліба на осінь 1919 р. дорівнювала одноденному заробітку робітника.

Не сприяла популярності більшовицького режиму в Україні і політика щодо національного питання. Газета „Український козак» у липні 1919 р. писала з цього приводу: „З початку революції 1917 р. більшовики, щоб підірвати довір'я народу до уряду Керенського, звинуватили його в централізмі, дуже піклувались українським національним рухом. Але, коли вони знову захопили владу, то забули обіцянки й заспівали іншої. Поставились вороже до всього того, що нагадувало їм, що Україна є окрема нація».

Реакцією на непопулярну політику радянського уряду стали масові селянські повстання. Як свідчить одне з повідомлень Середино-Будського виконкому, „за останній час в навколишніх селах відбуваються повстання. З лютого в с. Березки було відправлено 10 міліціонерів, а в Голубівку, де заворушення набули великих розмірів, довелося направити загін міліціонерів у складі 25 чол. та 5 червоноармійців. На допомогу виділені кулеметники Бородулін і Шевельов. Повстання було розгромлене, і заарештовано 10 ватажків. Необхідне термінове розслідування. Чекаємо приїзду слідчого Фікельштейна. Голова райвиконкому Заплаткін. Секретар Сівцов».

З Дону вже наступала «біла» армія генерала А.Денікіна. І наприкінці літа більшовицький режим на Лівобережній Україні був замінений «денікінським». Сповнені рішучості відновити старий суспільний лад та „єдину неподільну Росію», ці вояки на своїх багнетах принесли ще реакційніший режим, ніж більшовицький. Газета „Український козак» від 24 серпня 1919 р. писала: „На селах денікінці страшенно грабують. Робітників халають і розстрілюють. Добровільна армія скрізь робить єврейські погроми».

Разом із денікінцями до своїх маєтків повертались поміщики й організовувались каральні загони. Денікін відмовлявся вести переговори з головним отаманом українського війська Симоном Петлюрою про спільну боротьбу з російськими більшовиками, тому Директорія змушена була відступити до кордонів із Польщею. Не вистачило сил на одночасну боротьбу з прибічниками реставрації монархії й більшовицьким режимом, підтримуваним Москвою. Українському народу, незважаючи на значні зусилля, не вдалось відстояти свою незалежність.

Розділ XVI.

Утвердження радянської системи

*В умовах нової економічної
політики (1921 – 1928 рр.)*

*Наслідки індустріалізації
та колективізації*

Масові репресії у 30-ті роки

Культурно-освітнє життя

Ситуація вимагала від більшовиків готовності йти на певні компроміси із суспільством. З точки зору революційної етики така поведінка була рівнозначна зраді. Однак найбільш далекоглядна частина більшовицького керівництва заговорила про необхідність «передишки», стратегічного відступу, який би у найближчому майбутньому забезпечив ширший фронт наступу.

Одним із найперших компромісів стало скасування вкрай непопулярного «воєнного комунізму» із властивими йому примусом, експропріаціями майна та тотальною централізацією виробництва. Проголошена у березні 1921 р. нова економічна політика (НЕП) покращила загальне господарське становище, частково відновивши вільний ринок та звільнивши приватну ініціативу від жорстких державних обмежень.

Рішення, прийняті у Москві, були обов'язковими для України. Тож Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет прийняв декрет про заміну продрозкладки натуральним податком. Цим найбільше скористалося селянство, яке тепер могло продавати продукти своєї праці на ринку. Результати не забарилися: були відновлені довоєнні рівні виробництва зерна і промисловості.

З 1921 р. на Сумщині більшість заводів і фабрик лежали в руїнах, решта – через брак палива й сировинних ресурсів – працювала з перебоями. Труднощі відбудови посилювалися голодом, епідеміями. У сільських і міських родинах не вистачало продуктів харчування. Багато людей помирало від тифу, холери та інших хвороб. Банди грабували місцевих жителів.

Відбудовою промислових підприємств керували губернські та повітові раднаргоспи. У Сумах такі підприємства, як машинобудівний, рафінадний заводи, сукопна фабрика, підпорядковувалися місцевій владі, дрібні підприємства тимчасово здавалися в оренду. Великі податки з орендарів на користь держави становили додаткове джерело фінансування промисловості. Масовим явищем стала безкоштовна праця під час комуністичних суботників і недільників. Промисловість потроху відроджувалася: залізничні майстерні в Конотопі почали ремонтувати паровози й вагони.

На початку 1922 р. Харківський раднаргосп прийняв рішення про відбудову Сумського машинобудівного заводу. Відновлен-

ням підприємства керував П. Сахно. Тут почали випуск нескладного сільськогосподарського устаткування та обладнання для млинів, олійниць, крупорушок, а також плутів. Наприкінці господарського року на заводі працювало 100 робітників і службовців. По завершенні відбудовних робіт стали до ладу ливарний та механічний цехи. Підприємство почало випускати більш складну продукцію, а саме: насоси, парові лебідки, ферми для залізничних мостів. Приступили також до виробництва устаткування для електростанцій, мостових кранів, парових котлів, електричних лебідок для шахт Донбасу. З 1925 р. відновилося виробництво центрифуг та іншого обладнання для цукрових заводів. У цей час на заводі працювало вже 780 робітників.

У 1926 р. завод виробив продукції на 1655 тис. руб. у цінах 1913 р., що склало 4,2% усієї продукції машинобудування України. Наступного року почалася реконструкція підприємства. Відтепер працювало понад 1000 робітників. Тут уперше застосували нову технологію виробництва – електродугове зварювання. На заводі були створені електродна майстерня, перша лабораторія для рентгенографічного контролю зварювальних швів і лабораторія для їх випробування. З 1930 р. завод став спеціалізуватися на випуску продукції хімічного та нафтового машинобудування. Постало завдання освоєння випуску важких компресорів для синтезу аміаку при виробництві мінеральних добрив, зварної хімічної апаратури, центрифуг, насосів.

У 1922–1923 рр. стали випускати продукцію металообробні підприємства в Конотопі, Свесі, Кролевеці, Ромнах. У цей час працювало 15 з 25 цукрових заводів. У середині 20-х років уже діяли всі великі підприємства металообробної, деревообробної, легкої і харчової промисловості, завершені відбудовні роботи на залізниці.

Для відродження сільського господарства велике значення мали здійснення земліупорядкування, організація системи сільськогосподарського кредиту й розвиток збутової та виробничої кооперації, підтримка заможного селянства. На території Глухівського, Конотопського, Кролевецького, Лебединського, Охтирського, Роменського, Сумського повітів ці заходи місцеві органи здійснювали

спільно з комнезамами (комітет незаможних селян), а в Путивльському повіті – з комітетами селянської взаємодопомоги. Останні, як і комнезами, були масовими організаціями на селі, що часто підміняли радянські структури. На 1 грудня 1923 р. в Сумському окрузі налічувалося 170 сільських комнезамів, до яких входило 11 430 чоловік.

На початку 20-х років ліквідовано безземелля і значною мірою скорочено малоземелля серед селян. Відповідна робота проводилася в багатьох повітах. Це обумовило дальше зростання кількості середняцьких господарств. У 1923 р. в Лебединському повіті вони становили 76,1%, Роменському – 64,7%, Путивльському – 57,4% загальної кількості господарств.

У період НЕПу на виділених державою землях створювалися радгоспи, комуни, артілі. У 1922–1923 рр. на Конотонщині налічувалося 25 радгоспів, у розпорядженні яких було понад 13,1 тис. десятин землі, у Роменському окрузі – 5 радгоспів із земельною площею понад одна тисяча десятин. Радгоспи існували у багатьох місцях. На Лебединщині у с. Лифине в числі перших у 1921 р. була заснована комуна «Новий світ», яку очолив Х.Фролов.

Здійснення економічних перетворень збіглося в часі з голодом, який охопив південні райони України. Він був спричинений посухою, повоєнною розрухою та політикою реквізиції зерна у селянства. Найбільше постраждало населення Поволжя і центральних районів Росії. Представники Американської адміністрації допомагали голодуючим і дивувалися, чому поїзди з продовольством із Києва і Полтави відправляють у цей час за сотні миль у Поволжя, замість того, щоб відправити їх до Одеси чи Миколаєва, в яких теж лютував голод. Голод в Україні приховувався від світової громадськості.

Влітку й восени 1921 р. жителі Глухівського повіту здали у фонд допомоги голодуючим близько 7 тисяч пудів продовольства і понад 14237 тис. руб. З Конотопського повіту в серпні-грудні 1921 р. було надіслано до Самарської губернії 12,3 тис. пудів продовольства й понад 74 644 тис. руб. У переобладнаних під дитячі будинки приміщених утримувалося понад 1000 дітей з Поволжя. Селяни Путивльсь-

кого повіту надали 14 тис. пудів зерна голодуючим. У 1921–1922 рр. населення всіх повітів допомагало продовольством робітникам Донбасу, які відроджували заводи і шахти.

Починаючи з 1922 р. із Москви здійснювалося керівництво Особливим державним політичним управлінням (ОДПУ), Держбанком і Верховним судом. Республікам надавалася самостійність лише у сфері внутрішніх справ та справах юстиції, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

Збереження за Україною статусу, хай навіть формальної, але окремої державної одиниці, мало позитивний вплив на розвиток української національної самобутності. Українці дістали те, чого їх довгі роки позбавляла Російська імперія, – окрему адміністрацію, територію, державні і громадські структури – основи для майбутнього територіального усамотійнення країни.

У 20-х рр. на території нинішньої області відбувалися процеси культурного будівництва. Першочерговим постало питання ліквідації неписьменності. Повсюди відкривалися так звані лікнепи – пункти ліквідації неписьменності. Важлива роль відводилася пресі та бібліотекам. У Сумах функціонували такі заклади культури, як художньо-історичний музей у Палаці Праці, Будинок Пролеткульту, 5 клубів, 11 бібліотек, 2 кінотеатри, музично-драматичний театр, при якому була створена літературно-драматична студія Я.Мамонтова. Виходила газета «Плут і молот», користувалася попитом газета машинобудівників, був популярним український народний хор клубу рафінадного заводу.

Із Сумщиною пов'язані імена видатних діячів української культури М. Хвильового, Остапа Вишні, І.Кавалерідзе. Запроекта-

Микола Хвильовий

Утвердження
радянської системи

ми останнього встановлені пам'ятники Т.Шевченку – у Ромнах (1918 р.) та м. Сумах (1926), Г.Сковороді – у Лохвиці (1922). Наш ушлявлений поет О.Кандиба (Олесь) хоча й перебував у еміграції, але залишався на Сумщині у своїх піснях, які стали народними.

Чільне місце в культурному житті Сумщини посідав Сумський художньо-історичний музей. Директором музею 1920 р. призначили художника, поета, громадського діяча Н.Онацького (музей нині носить його ім'я). Як видно з колекції музею, перший директор закладу був схильним до збирання етнографічних старожитностей, українського малярства, порцеляни, гутного скла, килимів, вишиванок тощо. Багато речей надійшло з міського будинку Прянішнікова. Картини, переважно італійських майстрів, були взяті із Сумського кадетського корпусу.

Онацький об'їздив багато садиб на терені Сумщини, врятував від забуття значну кількість мистецьких творів. 1922 р. до музею надійшли цікаві експонати київського колекціонера О.Гансена, знайдені в будинку його родички Сумовської в Сумах. Вони, по суті, і стали основою збирання новоствореного Сумського художньо-історичного музею.

У 1927 р. загальна кількість експонатів – близько десяти тисяч одиниць. Серед малярських робіт – полотна українських, російських, німецьких, французьких, італійських, голландських митців: Айвазовського, Боровиковського, Нестерова, Рєпіна, М.Ге.

Іван Кавалерідзе

Олександр Олесь

Утвердження
радянської системи

Никанор Онацький

Антон Макаренко

Поленова, Пимоненка, Левітана, Рєріха, Светославського, Васильківського, Рубенса, Ватто, Брегеля та ін. Найширше представлене декоративно-ужиткове мистецтво XVI–XX століть.

В окремому приміщенні розмістилася тематична експозиція, присвячена життю і творчості Т.Шевченка, в якій знаходились офорти з власноручним підписом та написом червоним олівцем. Мав музей і дуже цінне зібрання книг – майже шість із половиною тисяч томів вісімнадцятьма мовами – з історії мистецтва та інших галузей знань.

У 20–30-ті роки плідно працював на ниві педагогічної освіти уродженець Білопільля А.Макаренко. Він займався вихованням безпритульних дітей. Власний досвід роботи узагальнив у творі «Педагогічна поема». Двадцять років – період, коли в області започаткували створення закладу з підготовки вчительських кадрів. У Сумах розпочалась підготовка по створенню Вищих педагогічних курсів. Їх урочисте відкриття відбулося 28 грудня 1924 р. У першому навчальному році на курси зарахували 93 учнів, серед них жінок – 32, чоловіків – 61. За соціальним станом вони розподілялися так: робітників – 5, селян – 53, службовців – 7, інших – 28. Знаходились курси по вул. Петропавлівській у старому приміщенні теперішньої середньої школи №4. Заняття проводили 7 викладачів.

Утвердження
радянської системи

Сумський
педтехнікум.
Радяться
викладачі
(четвертий
ліворуч –
директор
П.Вовченко,
виступає
викладач
Ю.Самброс).
1926 р.

У 1925 р. всі Вищі педагогічні курси були реорганізовані у педагогічні технікуми. «Положення» передбачало, що вони є «вищі школи, які мають завдання підготувати фахівців вищої кваліфікації в певних вузьких спеціальностях для різних галузей народного господарства, державного і культурного будівництва».

Колегія наркомату освіти України 20 травня 1930 р. реорганізувала педагогічний технікум в інститут соціального виховання. У 1933 р. Сумський інститут соціального виховання реорганізований у державний педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання. У ньому були факультети: історичний, мови й літератури, хіміко-біологічний, фізико-математичний. Наприкінці 30-х років тут функціонували 11 кафедр, бібліотека на 110 тисяч книг, працювали 54 викладачі і навчалися 1483 студенти, із них на денній формі – 552.

У 1927 р. Сумська піхотна школа переформована в артилерійську. У період з 1927 до 1930 рр. тут проходила навчання група китаїців. Уже на початок 30-х років артилерійська школа стала справжньою кузницею командних кадрів для Червоної Армії. За 1928–1936 рр. проведено 17 випусків, у війська направлено понад 1270 командирів-артилеристів. У березні 1937 р. Сумська військова школа перетворена на артилерійське училище.

У квітні 1923 р. ухвалено рішення про здійснення у національних республіках т. з. «коренізації». Ця кампанія мала на меті залучити до співпраці українців, завоювати їхню прихильність, а з іншого боку – піднести престиж влади в очах міжнародної громадськості.

Утвердження
радянської системи

Основою українізації стали декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних установ» і постанова республіки від 1923 р. про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови. Поряд із загальними вимогами українізації формулювалися і суто конкретні, а саме: приведення у відповідність із національним складом населення мови викладання в освітніх закладах; мова та українознавство пропонувались як обов'язкові дисципліни для неукраїнських шкіл; забезпечення шкіл педагогічними кадрами, здатними викладати українською мовою. Впровадженням українізації на місцях займалися спеціальні окружні комісії.

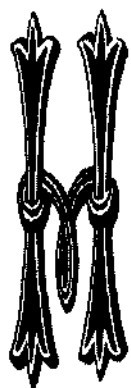
На Глухівщині, у Новгород-Сіверському та Конотопі такі комісії створені на початку 1924 р. Вони склали реєстр шкіл, списки вчителів, збирали відомості про національний склад учнів і викладачів, стан українізації самого шкільного процесу, забезпеченість його відповідною літературою та реакцію населення на українізацію тощо.

Порубіжне становище Сумщини зумовило зросійщення всіх сфер життя, у тому числі й освіти. Для досягнення українізації школи необхідно було забезпечити її кваліфікованими вчительськими кадрами. Повсюди створювалися курси вивчення української мови для тих учителів, які нею володіли недостатньо, або й зовсім не володіли.

Далеко не всі вчителі змогли оволодіти українською мовою. Це пояснювалося рядом чинників. Хронічно не вистачало літератури: підручників, словників. Найскладніше становище було у вчителів природничих дисциплін. Складність термінології викликала нарікання з боку як учнів, так і їхніх батьків.

Але попри всі негаразди, завдяки активності уряду України, процес українізації дав позитивні наслідки: була приведена у відповідність із національним складом мова викладання у школах. Наркомаами освіти України на той час були Г.Гринько (уродженець с. Штепівка на Лебединщині), О.Шумський, М.Скрипник, які вимагали національного самовизначення України і дійсно прагнули культурного відродження нації.

Проте сприятливі умови для розвитку українізації тривали недовго. Уже у вересні 1929 р. заарештували найбільш активних провідників українізації. Це поклало початок «розстріляному відродженню».

Наслідки індустріалізації та колективізації

Утвердження
радянської системи

На базі НЕПу промисловий розвиток країни у середині 20-х років досяг довоєнного рівня, однак СРСР суттєво відставав від передових капіталістичних держав. Тому цілком закономірним стало проголошення курсу на індустріалізацію. Важлива роль відводилася Україні.

Однак на промислових підприємствах хронічно не вистачало кваліфікованих кадрів. Серйозною проблемою став і дефіцит обладнання, адже на більшості заводів і фабрик

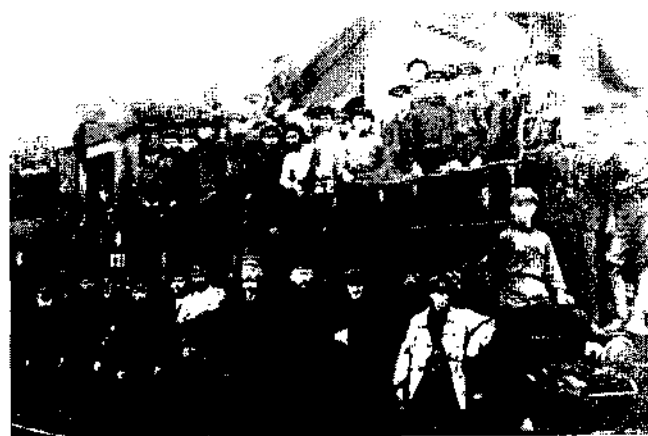
воно застаріло, а значну частину машин та устаткування промисловість узагалі не виробляла. Основною перешкодою для успішного здійснення проголошеного курсу була нестача коштів.

Новим виміром в економічному перетворенні країни стали п'ятирічки, спрямовані на «стрибок» в індустріалізацію. Перший п'ятирічний план встановлював для промисловості загальне зростання на 250%, а для важкої промисловості – 330%. У сільському господарстві після його колективізації піднесення мало становити 150%.

У ті часи на Сумщині споруджувалися нові й реконструювалися старі підприємства. У 1931 р. стала до ладу Шосткинська фабрика кіноплівки. З її пуском кінопромисловість СРСР почала працювати на вітчизняній плівці. Впродовж першої п'ятирічки в одне з найбільших підприємств країни перетворився Сумський машинобудівний завод (працювало понад 7 тис. робітників та службовців). У Конотопі на базі головних залізничних майстерень відкрили паровозоагоноремонтний завод, а на заводі «Червоний металіст» значно збільшилися виробничі потужності. У Глухові 1931 р. відкрили завод переробки конопель. Новобудовами першої п'ятирічки стали плодоконсервний комбінат у Ромнах (1930 р.), взуттєва фабрика в Охтирці (1931 р.), плодоконсервний завод у Путивлі (1932 р.) та інші підприємства.

У роки першої п'ятирічки на території Сумщини, як і України в цілому, поширювалася така форма організації праці, як рух ударних бригад. У Сумах на машинобудівному заводі перша ударна бригада створена в котельному цеху. Її очолив один із кращих

Утвердження
радянської системи

Паровоз,
відремонтований
учнями
школи ФЗУ
(1925 рік).
Білопілля

виробничників П. Мельник. Котельники достроково виконали план першого року п'ятирічки.

Рух ударних бригад переростав у вищу форму організації виробництва – госпрозрахункові бригади. На Конотопському паровозоагоноремонтному заводі в січні 1932 р. налічувалося 150 таких бригад, а в червні – уже 250.

Реконструкція промисловості здійснювалася в роки другої п'ятирічки. На існуючих підприємствах запроваджувалася нова техніка й технологія. Сумські машинобудівники на початку листопада 1933 р. склали потужний компресор – тиском у 300 атм., продуктивністю 10 тис. кубометрів газу на годину, який призначався для Березниківського хімічного комбінату. Газети писали, що вперше в Сумах почали виготовляти таке високотехнічне обладнання для хімічної промисловості.

Певний внесок в індустріальний розвиток області зробив завод «Червоний металіст»: освоїли випуск електробурів та стрічкової електричної пилки. На заводі «Головсільелектро» (Суми) вперше в Україні розпочали випуск електродільних апаратів. Нарощував потужності Сумський рафінадний завод, продукція якого відзначалася високою якістю і йшла на експорт. Освоїли виробництво нової продукції заводи Шостки, Охтирки, Свеси та ін.

Трудовий ентузіазм і творча самодіяльність трудящих у роки другої п'ятирічки знайшли найбільш яскравий вияв у стахановсь-

Навчальна
дільниця
для
підготовки
котельників
у школі ФЗУ
(30-ті роки).
Конотоп

кому русі. Першим стахановцем на Сумському машинобудівному заводі став токарь механічного цеху № 1 Ф. Сударенко. Щозміни він перевиконував норму на 500 і більше процентів. Набув широкого розмаху стахановський рух на підприємствах Свеси, Шостки, Путивля, Конотопа, на Дубов'язівському, Буринському та інших цукрових заводах області.

У роки третьої п'ятирічки перемогою Сумського машинобудівного заводу стало створення компресора тиском 850 атмосфер. Налагодивши випуск цієї машини, сумчани випередили західноєвропейські підприємства хімічного машинобудування. Конотопський завод «Червоний металіст» уперше освоїв виробництво електровідбійного молотка. Наприкінці 1939 р. роменські нафтовики здали в промислову експлуатацію першу свердловину.

Відомо, що Сумська область заснована на початку 1939 р. До її складу тоді ввійшли суміжні території Харківської, Чернігівської, Полтавської і Курської областей, які були сформовані за радянської влади з одноіменних губерній. Адміністративно-територіальний поділ, що передував створенню Сумської області, відбивав особливості історичного розвитку різних її частин.

Таким чином, за роки довоєнних п'ятирічок Сумщина стала областю з досить розвиненою промисловістю. У 1940 р. тут налічувалося 511 великих промислових підприємств. На них пра-

цювало 90 тис. робітників і службовців, які виробили промислової продукції на 737 млн. карбованців. Усього на території області нараховувалося 8946 великих і дрібних підприємств, де працювало 140 тис. робітників і службовців.

Болісним періодом у житті населення нашого краю стала колективізація сільського господарства, початок якої пов'язаний із рішенням листопадового (1929 р.) пленуму партії про утворення загальносоюзного наркомату землеробства. Почалося визначення практичних підходів до суцільної колективізації. Україну віднесли до регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні наступного року. Комісія політбюро ЦК ВКП (б) розробила порядок розкуркулення. У постанові від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації «куркульських» господарств у районах суцільної колективізації» визначалася конкретна кількість селянських дворів, що підлягали розкуркуленню.

Керівною вказівкою для місцевих органів влади щодо проведення колективізації стала постанова від 1 лютого 1930 р. про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством – йшлося про повну конфіскацію майна «куркулів» і виселення їх за межі окремих районів та країв.

Інструктивний лист ЦК КП(б)У до місцевих парторганізацій містив лозунг: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну до осені 1930 р.» На виконання рішення вищого партійного керівництва республіки відбулися нарада партійного і радянського активу в Сумах, пленуми Глухівського, Конотопського і Роменського окружкомів партії з питань колективізації, які передбачали протягом 1930 р. добитись об'єднання більшості господарств Сумського, Конотопського округів. Були визначені райони суцільної колективізації.

З початком реалізації цієї політики поширився опір з боку заможних селян, які всіма способами захищали свою власність. Так, упродовж зими 1930 р. лише в Конотопському окрузі здійснено 10 підпалів і 12 замахів на більшовицьких активістів. У Жовтневому районі були випадки спалення господарств окремих селян, які примусово вступили до колгоспу.

Насильницька колективізація і посилення опору з боку селянства призвели до того, що радянська партійна верхівка почала коригувати свою політику на селі. 14 березня 1930 р. прий-

Перший трактор.
Село Ведмеже
Роменського району.
1930 р.

нята постанова, в якій вимагалось покінчити з адмініструваннями у справі колективізації. 22 березня 1930 р. бюро Сумського окружкому прийняло постанову «Прохід колективізації і підготовки до весняної посівної кампанії». Пропонувалось провести інструктаж партійно-радянського активу з питань колективізації, вилучити зі списків розкуркулених сім'ї середняків, червоних партизанів, червоноармійців і червонофлотців, посилити політико-масову роботу по залученню в колгоспи бідняків і середняків.

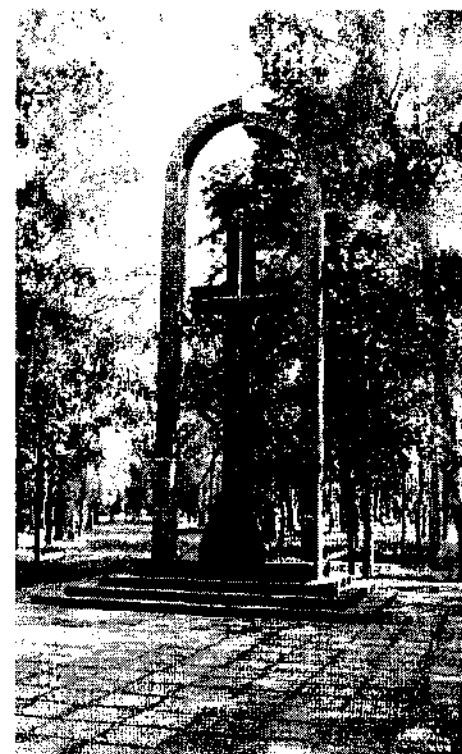
Однак конфіскаційна політика, яка проводилася під час суцільної колективізації, торкнулася багатьох районів краю. У лютому 1932 р. жителька с. Сміле Недригайлівського району М.Вихторова написала скаргу до голови уряду Г.Петровського про своє розкуркування і виселення з хати за невиконання хлібозаготівлі. Вона звинувачувала у незаконних діях Смілянську сільраду, члени якої за несплату нарахованих на її господарство непосильних податків забрали все майно і вигнали її сім'ю з хати. Селянка просила захисту, а також «повернути нам хоч хату, щоб ми не спотикались по вулицях голодні і обездолені...»

З 1 січня по 25 серпня 1932 р. із Лебединського району надійшло 62 скарги на адресу уряду, перевірка яких виявила факти необґрунтованого розкуркування та включення до колгоспу, відбирання худоби, розпродажу майна, доведення нереальних планів хлібозаготівлі.

Про тяжке становище сільського населення свідчить анонімний лист колгоспника від 8 серпня 1932 р. про занепад колгоспів і загрозу голодної смерті у селах Лебединського району. Автор інформує голову уряду, що в колгоспі люди працювати не бажають, діти, старики голодні, худоба гине, люди стали злі. «Радянську владу проклинають, ніхто їй не вірить. Земля заросла бур'янами, цукрові буряки неполені. Хлібні аванси видають по 400 гр. на день – здебільшого фуражних культур...» Далі анонімний автор пише про такі села, як Михайлівка, Ворожба, Великий Вистороп, Межиріч, Нижня Сироватка, «де життя вмирає», закликає врятувати людей від голодної смерті.

Смертність від голоду стала масовою. Начальник Харківського обласного відділу Державного політичного управління інформував про загрозові розміри голоду у районах області, серед яких був відзначений і Миропільський район Сумщини. Повідомлялося про випадки людожерства та трупоїдства.

Аналіз даних демографічної статистики свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду в 1932 р. становили близько

Обласний меморіал
жертвам голодомору.
Відкритий 1993 року.
Лебедин

150 тис. чоловік. У 1933 р. голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. чоловік.

Продовжувалася боротьба із селянами-власниками, проти яких застосовувались адміністративні заходи виселення як за межі району, так і республіки. На засіданні Конотопського райвиконкому (від 5 січня 1933 р.) було заслухано справу К. Дем'яненка з хутора Графський Дубов'язівської сільради. На клопотання загальних зборів колгоспників прийнято рішення про його висилку за межі України. Підставою стала інформація, що він «є куркулем, до революції мав вітряний млин та крамницю, у 1930 р. оподатковувався й веде на селі агітацію проти радянської влади».

Можна стверджувати, що примусова колективізація як на всій Україні, так і на Сумщині, здійснювалася методом протиставлення різних за майновим станом верств селянства. Щоб селянин-власник «добровільно» написав заяву про вступ до колгоспу, його треба було залякати прикладом розкуркуленого сусіда. Тому колективізація супроводжувалася знищенням найпрацьовитішого прошарку селянства і призвела до істотного руйнування продуктивних сил сільського господарства. Посилення податкового тиску на «куркулів», техніка розкуркулення, організація «куркульських виселків», депортація розкуркулених у віддалені райони Сибіру були складовими частинами політики «ліквідації куркуля як класу».

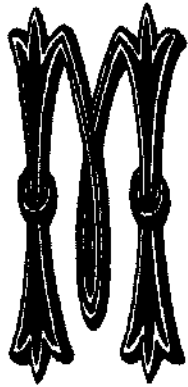
Керівництво країни робило ставку на зміцнення колгоспного ладу. Почали виникати крупні колективні господарства, такі як артіль «Гігант» у селі Землянка Ярославського району Глухівської округи, яка об'єднувала 375 дворів із загальною площею землі 2500 гектарів. Колективізовані посівні площі повинні були оброблятися за допомогою машин, що у подальшому призвело до утворення машинно-тракторних станцій (МТС). Їх наявність була засобом економічного контролю над колгоспами. При МТС створювалися політвідділи, у яких зосереджувалася вся повнота влади.

Перший всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників відбувся у Москві в лютому 1933 р. У його роботі брав участь голова колгоспу Кролевецького району М. Нищенко. З'їзд проходив під гаслом: «Зробити колгоспи більшовицькими, а колгоспників – заможними».

До кінця 1934 р., добившись деякого зміцнення колгоспів, правляча радянська верхівка скасувала карткову систему розподілу продовольчих товарів і ліквідацію політвідділів МТС. Узимку 1935 р. прийнято новий Примірний статут сільськогосподарської артілі, в якому скасовувалися обмеження на прийом до колгоспу, проголошувалося, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними у довічне користування. Статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибної ділянки. Мотиви рішення відверто обґрунтовувалися у виступі на з'їзді хліборобів голови колгоспу Орехова: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу».

На Всесоюзній сільськогосподарській виставці свої досягнення демонстрували і трудівники сільського господарства Сумської області. Колгосп «Червона зоря» Лебединського району за успіхи у розвитку громадського тваринництва занесено до Почесної книги. Золотою медаллю нагороджено робітника цього колгоспу І.Хобота.

У 1940 р. на Сумщині налічувалося 22 радгоспи і 1610 колгоспів. Під зерновими було зайнято близько 70% всієї орної площі (875, 4 тис. га). Колективні господарства обслуговували 57 МТС, які мали у своєму розпорядженні майже 5 тис. тракторів і 1,5 тис. комбайнів. У радгоспах та колгоспах нараховувалося 183,4 тис. голів великої рогатої худоби, 166 тис. свиней, 140,7 тис. овець. У Лебединському держплемрозпліднику виростили групу високоцінної породи лебединських овець, що мало велике значення для поліпшення породних і продуктивних якостей худоби. У 1936–1939 рр. з держплемрозплідника вивезено понад 5 тисяч голів худоби до колективних господарств України, Російської Федерації, Азербайджану, Вірменії, Грузії та інших республік СРСР.

Масові репресії у 30-ті роки

Масові репресії 30-х років стали невід'ємною частиною суспільно-політичного життя. Правовою основою для проведення цих репресій послужила постанова уряду від 10 жовтня 1928 р. У ній йшлося про надання органам ОДПУ (особливе державне політичне управління) права заводити й вести кримінальні справи, дізнання і передсудове слідство про контрреволюційні, урядові, службові, господарські, майнові, військові злочини.

З переходом до суцільної колективізації передбачалися конкретні санкції проти куркульських господарств. Такі господарства ліквідовувалися у першу чергу. Їх члени, дії яких кваліфікувались як участь в організації антирадянських виступів і терористичних актів, підлягали ізоляції у в'язниці або концтаборі.

Варто відзначити, що репресії торкнулися й інтелігенції. Наприкінці січня 1930 р. співробітниками Глухівського окружного відділення ОДПУ заарештовані учасники культурно-освітньої організації «Просвіта» (с. Вороніж Шосткинського району). У процесі слідства виявили, що ця організація виникла в 1920 р., пізніше пішла у підпілля і на «нелегальному становищі» вела активну роботу по зриву колективізації на селі. Органи ОДПУ встановили, що метою діяльності «Просвіти» було виховання молоді в українському «національно-шовіністичному дусі». Постановою особливої наради при колегії ОДПУ від 26 лютого 1930 р. її організатор І. Захарко ув'язнений на 3 роки.

У 30-ті роки підвищилася кількість покарань за злочини проти радянської економіки, за зраду, за дезорганізацію народного господарства, шкідницькі акти. Закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суцільної власності» розглядав будь-кого, хто посягав на громадську власність, як ворога народу. Цей закон встановлював кримінальну відповідальність за антиколгоспну агітацію, загрозу насильства щодо колгоспників.

Населення нашого краю торкнулися і масові репресії другої половини 30-х років. Вони здійснювалися позасудовими «трійка-

ми» у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області.

Національно свідомій інтелігенції висунули звинувачення у співпраці з організацією «Просвіта» і провели масові арешти її членів. Керівник хору сумської «Просвіти» П. Шелудченко був засуджений як ворог народу і розстріляний у сумській в'язниці.

22 вересня 1937 р. органи НКВС заарештували жителя Конотопа М.Алексенка, який працював на посаді бухгалтера. Його вина полягала в тому, що мав родичів у Румунії і листувався з ними. Рішенням особливої наради НКВС від 2 січня 1938 р. його було засуджено на 10 років позбавлення волі «за шпигунство на користь Румунії».

Звинувачення у шпигунстві на користь тієї чи іншої країни було характерним у роботі органів НКВС. Про це свідчить і факт арешту 25 грудня 1937 р. жителя Середини-Буди М.Бранського, який працював у меблевій артілі. Він був засуджений на 10 років позбавлення волі начебто за співпрацю з польськими розвідвальними органами.

Звертає на себе увагу той факт, що репресії торкнулися різних верств населення. 17 лютого 1938 р. заарештовано К.Адамовича, який працював укладачем потягів на станції Ромни. Він засуджений на 10 років позбавлення волі «за шкідницьку діяльність на залізничній станції».

Органи НКВС «викривали» й підпільні організації на території Сумщини, які займалися «антирадянською діяльністю». Було заарештовано О.Шишкіна, який працював на посаді начальника постачання фабрики кіноплівки №6 м.Шостки. 21 вересня 1938 р. на засіданні «трійки» при Чернігівському обласному управлінні НКВС його засуджено до розстрілу. Звинуватили ж у тому, що він агент французької розвідки, активний член право-троцькістської диверсійно-шпигунської організації на Шосткинській фабриці кіноплівки і займається шкідницькою діяльністю, постачаючи на підприємство некондиційну сировину, що призводить до браку продукції фабрики. Всього у справі тамтешньої право-троцькістської організації заарештували і засудили 70 чоловік.

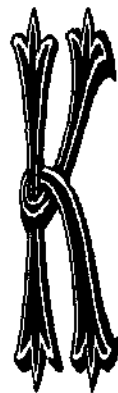
У квітні 1938 р. органи НКВС викрили у м. Конотопі есероменшовицьку підпільну організацію. У справі по розслідуванню її діяльності арештовано і засуджено 26 чоловік.

Іван Багрянний

Масові репресії на Сумщині у 30-х роках мали звичайно неправовий характер. Переважна більшість засуджених за різними статтями була реабілітована за відсутністю складу злочинів органами радянської юстиції наприкінці 50-х та 80-х років. Але мало хто дожив до жаданої реабілітації. Майже всі розстріляні або померли у сталінських концтаборах.

Яскравою ілюстрацією до репресій 30-40-х років став роман охтирчанина І. Багряного «Сад Гетсиманський», у якому розкрито механізм винищення української еліти. В цілому цей період є болісною і повчальною сторінкою нашої історії.

Культурно-освітнє життя

Незважаючи на репресивний характер більшовицького режиму в Україні, культурно-освітнє життя набувало подальшого розвитку. За роки першої п'ятирічки в усіх районах Сумщини досягнуто майже стовідсоткового охоплення дітей початковим навчанням. У багатьох селах почали працювати семирічні і десятирічні школи.

Зростала кількість середніх спеціальних навчальних закладів. Зокрема, у Сумах працювали машинобудівний, хіміко-технологічний технікуми та фельдшерсько-акушерська школа, у Глинську – скло-фарфоровий технікум. У Коно-

топі на той час діяло 5 технікумів та 5 шкіл ФЗУ. У 1930 р. Сумський педагогічний технікум реорганізований в інститут соціального виховання. Відкрилися хіміко-технологічний інститут у Шостці та сільськогосподарський у Глухові.

У 1933–1937 рр. на Сумщині ліквідована неписьменність серед населення, у містах і робітничих селищах здійснювалося загальне обов'язкове семирічне навчання, а в селах – чотирирічне. У 1190 школах навчалось понад 300 тисяч учнів, у вузах і технікумах – майже 8 тисяч юнаків і дівчат.

Поліпшилася охорона здоров'я. У районах діяло 106 лікарень, 181 поліклініка, сотні амбулаторій та інших лікувально-оздоровчих установ.

Були певні досягнення і в науковій діяльності. Співробітники Іванівської дослідно-селекційної станції вивели два високоврожайні сорти цукрових буряків. Значний вклад у розвиток сільськогосподарської науки вносив Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур (м. Глухів). Ботанік академік М. Гришко вивів високоврожайний сорт одночасно достигаючих конопель.

Восени 1939 р. виставою «Заколот» відкрив свій перший сезон Сумський обласний драматичний театр, якому було присвоєно ім'я М. Щепкіна. У 1939–1940 рр. репертуар театру поповнився виставами «В степах України» О. Корнійчука, «Тев'є-молочнику»

Учасники
художньої
самодіяльності
школи ФЗУ
(1935 рік).
Тростянець

Шолом-Алейхема, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «На дні» М. Горького. Театр постійно гастролював містами і селами області. На Сумщині також діяли два робітничо-колгоспних театри, пересувний театр для обслуговування населення глибинних пунктів, ляльковий театр, держфілармонія, держестрада. Будинок народної творчості.

У Сумах і Лебедині працювали художні музеї. Багато цінних експонатів з історичного минулого Сумщини мали 5 краєзнавчих музеїв. На кінець 1940 р. в області працювали 1300 державних, профспілкових і колгоспних будинків культури та клубів, 250 кінотеатрів та кінопересувок.

Активізувалася робота аероклубу, навчальних пунктів протиповітряної хімічної (ППХО) та санітарної оборони. У життя підприємств, установ, закладів освіти міцно ввійшли дні оборони. Тільки за 1939 р. 14 тисяч сумчан склали норми на значок «Вороциловський стрілець», 55 тисяч – на значок ППХО. Поширювалася і спортивно-масова робота. У 1940 р. в області було понад 62 тисячі фізкультурників, зросли лави значкістів «Готовий до праці та оборони».

Сумщина зробила свій внесок і у підготовку військових спеціалістів. У січні 1940 р. Сумське артучилище випустило групу молодших лейтенантів, які були направлені для проходження служби у військових частинах.

Розділ XVII.

Велика Вітчизняна війна

*Мобілізація сил на відсіч
ворога*

*Оборонні бої на території
області*

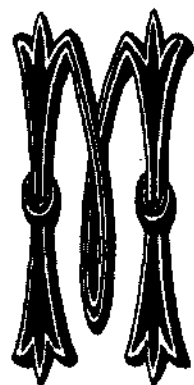
Окупаційний режим

*Партизанський рух
на Сумщині*

*Звільнення краю
від окупантів*

Мобілізація сил на відсіч ворога

Літнього недільного ранку 22 червня 1941 р. ніхто не очікував, що в цей день життя розколеться на дві половини – до війни і війну. Фашистська Німеччина напала на Радянський Союз. На той час у лавах Червоної Армії служили десятки тисяч наших земляків. З перших днів Великої Вітчизняної війни вони стали учасниками запеклих боїв, виявляючи мужність і героїзм у боротьбі з ворогом.

На одній із прикордонних застав нерівний бій вів М.Синокоп. Збереглася його посмертна записка: «Пом. нач. застави мл. лейтенант Николай Данилович Синокоп. Сумская область, Роменский район, с. Бобрин. Погибну за Родину, но живым врагу не сдамся. 22.06.41». 24 червня 1941 р. уродженець с.Обтове Кролевецького району капітан Г.Храпай спрямував свій палаючий літак на міст, по якому переправлялися ворожі війська. Це був перший таран по наземних цілях. Екіпаж капітана М.Гастелло здійснив такий подвиг 26 червня 1941 р. У вересні подвиг Г.Храпая повторили А.Ключко з Ямполья, В.Яковенко з с.Білиця Ямпільського району. 4 липня у нерівний бій із шістьма фашистськими винищувачами вступив Герой Радянського Союзу, уродженець с.Річки Білопільського району С.Супрун. Ворожий літак був збитий, однак мужній льотчик загинув. Йому першому за роки війни було присвоєно звання двічі Героя Радянського Союзу.

За мужність, проявлену в оборонних боях 1941 р., звання Героя Радянського Союзу одержали О.Кириченко (с. Локня Сумського району), Г.Коцеба (с. Обложки Глухівського району), С.Рідний (с. Мала Рибиця Краснопільського району), І.Серєда (Вслика Писарівка).

Віроломний напад фашистських агресорів викликав гнів і глибоке обурення трудящих Сумщини. У містах і селах відбувалися багатолюдні мітинги, учасники яких висловлювали рішучість стати на захист Батьківщини, самовідданою працею забезпечити міцний тил і створити всі необхідні умови для перемоги над

Степан Супрун

ворогом. До військкоматів, партійних і комсомольських комітетів почали надходити заяви від людей різного віку з проханням послати їх на фронт. Особливу ініціативу виявляла молодь. Уже в перші дні війни від юнаків і дівчат області надійшло 1847 заяв. На початку липня 1941 р. Сумщина перевиконала план мобілізації першої черги призовників. Тут же сформувався загін особливого призначення Харківського військового округу, до якого увійшло і Сумське артилерійське училище ім. М.Фрунзе.

У кінці червня почало створюватися народне ополчення. На початок серпня було сформовано 18 полків, 43 батальйони, в яких нараховувалося понад 100 тис. бійців. Для охорони промислових, стратегічних та інших об'єктів, для боротьби з десантниками, диверсантами і шпигунами створювалися винищувальні загони.

Одночасно вживалися заходи по організації протиповітряної, протихімічної та протипожежної оборони. Усе це дало змогу підготувати громадян до діяльності в екстремальних ситуаціях.

Справжнім проявом патріотичного піднесення став добровільний збір коштів у фонд оборони. Від мешканців нашої області до фонду надійшло грошей і цінностей на суму понад 13 млн. карб., облігацій позик – майже на 5 млн.

Жінки виготовляли подарунки для червоноармійців, тисячі громадян ставали донорами, аби врятувати життя пораненим. Від загальнонародної справи не відставали і діти. Створені при Сумському Палаці піонерів культбригади виступали перед пораненими в госпіталях.

Господарство Сумщини, як і всієї країни, перейшло на військовий лад. Машинобудівні, металургійні, хімічні підприємства, такі як Сумський завод ім. Фрунзе, Конотопський «Червоний металіст», Свіський насосний, Шосткинська фабрика кіноплівки тощо, стали виробляти озброєння, боєприпаси, військове спорядження. Підприємства легкої і харчової промисловості постачали війську обмундирування, провіант і все необхідне для боротьби з ненависним ворогом. На місцях мобілізованих на фронт стали пенсіонери, учні старших класів, технікумів, ремісничих і фабрично-заводських училищ, студенти. Авколгоспах на тракторах і комбайнах чоловіків замінили жінки.

Червона Армія з боями відступала, над Сумщиною нависла загроза фашистської окупації. Почалась евакуація населення, культурних цінностей, найважливіших промислових підприємств, техніки МТС, племінної худоби.

Розпочалась евакуація заводу ім. Фрунзе, 25-го серпня перший ешелон з обладнанням, кваліфікованими робітниками й інженерно-технічним персоналом відправився із Сум. Цехи заводу розмістилися в Тамбові, Челябінську, Кемерово, а основна його частина – в м. Чирчик (Узбекистан). Конотопський завод «Червоний металіст» розташувався в м. Анжеро-Судженськ (Новосибірська область), Охтирський ливарно-механічний – в Ульяновську, Шосткинська фабрика кіноплівки – у Краматорську і т.д. Обладнання евакуйованих сумських підприємств змонтували на нових місцях за рекордно короткий час. Основним гаслом робітників було: «Все для фронту, все для перемоги!».

Наприкінці літа племінна рогата худоба з колгоспу «Червона зоря» Лебединського району в кількості 260 голів (серед яких 62 корови і телиці, відібрані на Всесоюзну сільськогосподарську виставку 1941 р.) залишила рідне подвір'я і рушила на схід. Худобу супроводжували працівники ферми. Перезимувавши в одному з колгоспів Воронізької області, стадо наступного року прибуло на Саратовщину до Волоського району. Тваринникам були створені необхідні умови для проживання і роботи. Ферму розмістили в досвідному господарстві Волоського агрозоотехнікуму, де вона і перебувала до визволення Сумської області від загарбників.

Евакуйовувались у східні райони РРФСР не тільки матеріальні, а й духовні цінності. Експонати Сумського художнього музею збе-

рігалися у Горькому, а потім – Новосибірську. Сумський театр ім. Щепкіна виїхав до Чкаловської області і гастролював у містах Бутуруслан і Бузулук. Обладнання лабораторій і кабінетів Сумського педагогічного інституту перебувало у м. Чкалов.

Залишили домівки і рушили на схід сотні мешканців Сумщини. Вони знайшли притулок у приволзьких регіонах (Мордовська АРСР, Чуваська АРСР, Куйбишевська, Саратовська, Ульяновська області), частково на Уралі (Чкаловська і Молотовська області), Казахстані і Середній Азії.

боронні бої на території області

У червні-липні Сумщина перебувала на досить далекій відстані від фронту, але незабаром становище стало змінюватися на гірше.

Наприкінці серпня ворог оточив під Києвом 600 тис. радянських військ, форсував Дніпро і розпочав бої за Лівобережжя. Гітлер наказав тимчасово призупинити наступ на Москву і частину військової групи «Центр» розвернути на південь. 2-а танкова група Гудеріана одержала наказ в обхід правого флангу Черво-

ної Армії просуватися на Конотоп. У цей же час із Кременчуцького плацдарму 1-а танкова група Клейста в обхід лівого флангу Червоної Армії рушила у напрямі Хорол-Лубни. Задум німецького командування полягав у тому, щоб оточити і ліквідувати війська Південно-Західного напрямку. Для цього танки Гудеріана мали пройти по західних районах Сумської області й на території Полтавщини з'єднатися з групою Клейста.

Для прикриття району Конотоп-Бахмач, куди рвалися танки Гудеріана, була сформована 40-а армія, до якої ввійшли 293-а стрілецька дивізія комбрига П. Лагутіна та загін особливого призначення Харківського військового округу під командуванням генерал-майора О. Чеснова.

25 серпня 1941 р. передові частини 2-ї танкової групи форсували Десну, а наступного дня на території Хільчанського і Шосткинського районів розгорілися жорстокі бої. У ніч на 27 серпня фашисти намагалися захопити Шостку. Сили були нерівні, і

гітлерівці увірвалися до міста. Того ж дня вони окупували містечко Вороніж, а наступного дня – Ямпіль.

Героїчно захищаючи Сумщину, червоноармійці без наказу не залишали своїх позицій. Стримуючи наступ ворога, 7-а рота 1036-го полку 293-ї дивізії повністю загинула в нерівному бою. Під час бою молодший лейтенант С.Ємбулаєв замінив загиблого навідника гармати і підбив 2 ворожі танки. Таких проявів військової звитяги було безліч.

Долаючи опір захисників, гітлерівці захопили Кролевець, Дубовичі, Ленінське, Камінь і вийшли на берег Сейму. Прикривав Конотопський напрям і захищав переправи через Сейм 3-й повітряно-десантний корпус. Загін особливого призначення Харківського округу зайняв позицію по лінії Катеринівка – Соснівка – Литвиновичі – Стрільники – Червона Слобода – Петухівка. Так на початку вересня 1941 р. на території Сумщини склалася система рубежів, які протистояли спробам фашистів прорватись на південь і схід. На півночі області оборонні бої вела 13-а армія Брянського фронту.

Опір Червоної Армії став настільки сильним, що німецьке командування змушене було посилити 2-у танкову групу Гудеріана двома моторизованими корпусами. Одержавши підкріплення, гітлерівці прорвали оборону на Сеймі і з району Мельня 150 танків посунули на Конотоп. Десятки ворожих літаків безперервно бомбили радянські позиції на околицях міста. Головний удар фашисти завдали з півночі, уздовж залізниці.

Місто захищали 227-а стрілецька і 10-а танкова дивізії, а також 5-та бригада 3-го повітряно-десантного корпусу під командуванням комбрига О.Родимцева. Бої за Конотоп тривали чотири дні. За цей час фашисти втратили 40 танків і значну кількість солдатів та офіцерів. 7 вересня радянські війська змушені були залишити Конотоп. Того ж дня фашисти захопили Глухів. Це відкрило шлях ворогу на Ромни.

Червоноармійці стояли до останнього. На позиції роти 10-го мотострілецького полку 10-ї танкової дивізії наступало 17 фашистських танків і бронетранспортерів. 9 бійців, які залишилися ще в живих, під командуванням лейтенанта Петрова зустріли їх гранатами і пляшками з горючою сумішшю. Майже всі вони загинули, але їхня смерть обійшлася гітлерівцям дорого: 9 ворожих машин було знищено. Тоді ж у небі над Роменщиною здійснила

свій подвиг старший лейтенант К.Зеленко. 12 вересня під час розвідувального польоту її літак атакували 7 «мессершмітів». Один з них був збитий. Та закінчилися патрони і було поранено штурмана. К.Зеленко наказала штурману стрибнути з парашутом, а сама спрямувала літак на ворожу машину. Це – єдиний повітряний таран, здійснений жінкою в роки війни.

10 вересня передові частини 3-ї танкової дивізії генерала Моделя захопили Ромни, Глинськ і рушили далі на південь. У ніч на 15 вересня в районі Лохвиці Полтавської області танкові групи Гудеріана і Клейста з'єдналися і замкнули кільце оточення військ Південно-Західного фронту.

18 вересня командуєчий Південно-Західним фронтом М.Кирпонос видав наказ виходити з оточення двома напрямками: на Лохвицю і Ромни. На території Сумщини була створена спеціальна ударна група у складі кавалерійських, танкових і стрілецьких частин під командуванням генерала П.Белова, яка в районі Ромен звільнила з оточення бійців 21-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта В.Кузнецова. Однак повністю прорвати кільце оточення не вдалося.

Наступ ворога відбивали 293-я стрілецька дивізія, яка обороняла села Глушець, Піски, Михайлівка, Вікторинівка. 227-а стрілецька дивізія тримала рубіж по лінії Чмилівка – Діброва – Тернівка, 6-а бригада 3-го повітряно-десантного корпусу утримувала переправи через Сейм у районі Мутин-Камінь. Поразки Червоної Армії на Південно-Західному фронті значно погіршили їхнє становище. 10 вересня фашистам удалося захопити Путивль

і вийти в район Бурині, загрожуючи Ворожбі і Білопілью. Танкова дивізія ворога разом із мотопіхотним полком прорвалися до Білопілья, де розгорілися запеклі бої.

З території Роменщини німецькі танки і мотопіхота почали наступ на схід у напрямі Липова Долина – Недригайлів. 22 вересня радянські війська залишили Липову Долину, а наступного дня – Недригайлів. Значна частина Сумської області була окупована. 40-а армія захищала Сумський напрям на фронті Тьоткино – Нові Вирки – Ворожба – Череватівка – Шкуратівка – Прокопчуки – Вороніж – Новопетрівка – Терни – Деркачівка.

Південні райони Сумщини перебували в зоні дії 21-ї армії. На півночі оборону тримала 13-а армія Брянського фронту. 28 вересня танкова і моторизовані дивізії Гудеріана, прорвавши фронт, стрімко просувалися шляхом Синівка-Василівка-Штепівка. У цьому районі зосередилися значні сили ворога: 9-а і 16-а танкові і 10-а та 25-а моторизовані дивізії Гудеріана.

Командуючий Південно-Західним фронтом маршал Тимошенко наказав ліквідувати це фашистське угруповання. Виконували наказ кавалерійський корпус П.Белова і мотострілецька дивізія О.Лизюкова. 1 жовтня вони атакували Штепівку зі сходу і півночі, а 1-а танкова бригада пішла в обхід з південного заходу. Фашистам удалося зупинити гвардійців на підступах до селища. Тоді П.Белов пустив у хід свій резерв – 5-у кавалерійську дивізію. Спішившись, кіннотники підтримали гвардійців. Коли бій перемістився на північно-східну і північну околиці селища, з південного заходу увірвалися танки полковника А.Касіна, а з південного сходу – кавалерійський полк майора А.Висоцького. Оточені з усіх боків, фашисти відступали, залишаючи бойову техніку і спорядження. Їх переслідували кавалеристи Белова.

Упродовж кількох днів радянські війська звільнили 20 сіл, захопили 150 гармат, 5 мінометних батарей і багато іншої зброї. Фашисти втратили понад 1000 вантажовок, 500 мотоциклів, 200 коней-вагозовів і біля 8 тис. солдатів та офіцерів.

У боях по ліквідації Штепівського угруповання ворога бійці показали приклади стійкості і героїзму, особливо танкісти 1-ї танкової бригади. Командир танка молодший лейтенант І.Сторожев під Штепівкою 9 разів водив свій танк в атаку, знищив 2 протитанкові батареї, 3 середні танки, батарею мінометів, до 50 ав-

томашин і кілька десятків солдатів та офіцерів. Прорвався у тил ворога, з гармати і кулеметів розстрілював фашистів. Від кількох прямих попадань ворожих снарядів танк загорівся, але Сторожев, продовжуючи бій, спрямував свій палаючий танк на гармати і піхоту ворога. Командир та його екіпаж загинули. Ефрейтор А.Мітін знищив батарею протитанкової оборони, кілька кулеметів, транспортних машин і десятки солдатів. Коли підбитий артилерійськими снарядами танк загорівся, Мітін повів його на ворога і загинув у палаючій машині.

Старший сержант Т.Шашло 9 разів водив машину в наступ. Кулеметним і гарматним вогнем знищив мінометну батарею, один танк і майже 40 транспортних машин. Коли підбитий ворожим снарядом танк загорівся, він продовжував вести вогонь і в упор розстріляв гармату ворога. Охоплений полум'ям танк загасити не вдалося. Екіпаж залишив його, але опинився в оточенні ворога. У бою Шашло знищив 5 фашистів із пістолета, а потім з екіпажем приєднався до піхоти, продовжуючи бити ворога. Старший механік-водій М.Криворотов 7 разів відбивав наступ ворога, знищив 1 гармату, 2 крупнокаліберні кулемети і мінометну батарею. Коли від прямого попадання снаряда його танк загорівся, водій не розгубився, відвів його в укриття і загасив. Указом Президії Верховної Ради від 20 листопада 1941 р. Т.Шашло і М.Криворотов нагороджені Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу.

Серйозна поразка гітлерівців під Штепівкою мала великий позитивний вплив на армію і мирне населення, але не змогла кардинально змінити загальної ситуації на фронті. 30 вересня 2-а танкова армія Гудеріана прорвала оборону 13-ї армії Брянського фронту. Впродовж наступних десяти днів фашисти захопили Хутір-Михайлівський, Свесу, Середину-Буду. Північна частина Сумщини була окупована повністю.

У зв'язку з просуванням фашистських армій у напрямі Орла виникла загроза удару з тилу на правому фланзі Південно-Західного фронту. С.Тимошенко запросив у Ставки дозволу вивести 40-у і 21-у армії на рубіж Суджа-Суми-Охтирка-Котельва. Дозвіл було дано, й армії відійшли. У результаті цієї передислокації ворог 7 жовтня захопив Ворожбу і Білопілья, 8 – Штепівку, 9 – Миколаївку-Вирівську, Терни, 10 – Межиріч і Тростянець. Того ж дня

після жорстокого бою фашисти увірвалися до обласного центру, а 11 – до Лебедина.

На 12 жовтня 40-а армія займала позиції по лінії: Коренево, Снагость (Курська область), Володимирівка, Писарівка, Стецьківка, Токарі (Сумський район), Холодове (Тростянецький район). Далі на південь оборону тримали частини 21-ї армії. Але під натиском переважаючих сил ворога радянські війська відходили на схід. Невдовзі вся область опинилася під п'ятою окупантів.

окупаційний режим

У таємному циркулярі під назвою «Про політику і управління людьми на Україні» фашистські верховоди заявляли: «Ми повинні стати панами на Сході... Люди цього краю можуть лише підкорятись... Виникають дві відмінні одна від одної верстви: перша – керуюча. Це ми – німці. Друга – підлеглі. Це українці. Верства керівників панує, організує, управляє і наказує. Підлеглі підкоряються і працюють».

Щоб ефективніше управляти багатомільйонним народом, фашисти запровадили в Україні новий територіально-адміністративний поділ. Основна частина українських земель була поділена на 6 генеральних округів: «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ». Планувалося створити і сьомий генеральний округ – «Чернігів», до якого мала увійти і Сумська область. Але оскільки військові дії в 1942 р. проходили недалеко від Сумщини, то її територія перебувала у військовій зоні. Влада тут зосереджувалася в руках військового коменданта, який спирався на польові комендатури. Крім них, діяли деякі органи таємної поліції, жандармерії, служби безпеки.

Під контролем німецької військової адміністрації на території області формувалися органи місцевого цивільного управління. Було створено 2 магістрати (Роменський і Кролевецький), 7 міських, 15 районних і 97 управ, а також загони так званої допо-

міжної поліції. До органів управління і в поліцію йшли служити особи, згодні співробітничати з окупаційними властями.

Міські і районні управи очолювали начальники, а сільські – старости. На чолі міст і сільських общин стояли бургомистри. Під загрозою смертної кари вони змушені були виконувати накази і постанови окупаційних властей.

Головне завдання органів військового і цивільного управління полягало в тому, щоб за допомогою репресивних структур не допустити будь-яких проявів опору з боку місцевого населення й організувати ефективну експлуатацію економічного і людського потенціалу області. Здійснити це, на думку верховодів рейху, можна було єдиним методом – залякуванням населення і карами. При цьому головний вид покарання – смерть. Саме таку міру і передбачали численні накази військових комендантів з перших днів окупації області. За участь у партизанському русі, підпільній діяльності, за підтримку партизанів і підпільників, за надання притулку немісцевій людині – шибениця; за переховування зброї, за пошкодження поштово-телеграфного і телефонного зв'язку, за уникання реєстрації – розстріл і т.п.

У перші тижні окупації фашисти знищили в Шостці понад 1000 чоловік, у Конотопі – 445, у Буринському районі – 249.

Щоб нажахати населення і добитися повної покори, окупанти публікували накази про смертні вирoki і влаштовували прилюдні страти. Так були повішені 12 партизанів Талалаївського району у сквері по Шевченківській вулиці м.Ромен. 5 грудня 1941 р. оприлюднений наказ коменданта м.Ромен про за-судження до страти через повішення 12-ти партизанів. 15, 18 і 20 грудня на Червоній площі в Сумах були повішені 9 чоловік – учасники підпілля і партизанського руху. При цьому окупанти зігнали на площу мешканців міста. Але ніякі залякування не могли подолати рух опору. Нерідко публічні страти мали на населення не той вплив, якого чекали окупанти. Приречені на смерть не завжди приймали її мовчки. Так, одна з керівників Сумського підпілля С.Тихончук, стоячи під шибеницею, звернулася до сумчан, зігнаних на Червону площу, зі словами: «Я вмираю за справедливу справу! Хай кати лютують, їм все одно не уникнути загибелі. Наш народ перемаже!»

По всій області систематично здійснювалися арешти й ув'язнення громадян. Оскільки в'язниці були переповнені, для утримання арештованих використовувалися інші приміщення. У Сумах – клуб рафінадного заводу, школа № 5 (нині № 8), міське овочесховище, в Охтирці – кінотеатр, у Шостці – приміщення хіміко-технологічного технікуму.

В'язні потерпали від голоду, холоду, хвороб, побоїв і різних знущань. Систематично здійснювалися їх страти. У Сумах найчастіше це відбувалося у в'язниці, на території заводу ім. Фрунзе, в кар'єрі цегельного заводу № 2 та інших місцях. У грудні 1942 р. у Сумській в'язниці фашисти розстріляли 37 громадян, а у січні 1943 р. – понад 500, серед яких були і діти віком від 6 до 10 років. У лютому 1943 р. страчено 650 чоловік.

На Роменщині масові екзекуції проводилися в алебастровому кар'єрі біля Герасимівки, протитанковій траншеї під Ромнами, урвищі поблизу хутора Піски. На Конотопщині місцем розстрілу були кар'єри цегельного заводу, яри, де забивалася худоба м'ясокомбінату, кладовища. У зоні дій партизанів німці спалили 128 сіл.

На території області створили кілька таборів радянських військовополонених, у яких загинули тисячі червоноармійців.

З перших днів окупації фашистська влада провела реєстрацію й огляд населення щодо придатності чоловіків і жінок для

Пам'ятник
«Жертвам фашизму».
Суми

роботи в Німеччині. Спочатку була зроблена спроба добирати добровольців, обіцяючи їм райські умови життя та праці в рейху. Але коли це не подіяло, застосували примус. 13 липня 1943 р. Буринська районна управа попереджала громадян району, що за неявку на медичну комісію по відбору робочої сили будуть карати, аж до розстрілу. Коли і це не дало бажаних результатів, фашисти стали проводити масові облави на базарах і вокзалах, арешти, хапали людей на вулицях. Таким способом їм удалося відправити до Німеччини тисячі й тисячі людей.

Здійснюючи терор серед мирного населення, вивозячи громадян Сумщини на каторжні роботи до Німеччини, фашисти намагалися водночас максимально використати економічний потенціал області. Оскільки виробниче обладнання промислових підприємств було майже повністю евакуйоване, то основна увага зосереджувалася на сільському господарстві. Окупаційні власті швидко зрозуміли, що колгоспи та радгоспи є надзвичайно вдалою формою організації примусової праці і вилучення продовольства із села. Тому вони залишили їх, змінивши тільки назви. Колгоспи стали називатися громадськими господарствами, радгоспи – державними маєтками. Працювали – за планами, під жорстким контролем німецької адміністрації. Фашисти вивезли із Сумщини сотні тонн продовольства і тисячі голів великої рогатої худоби, свиней, овець і птиці.

З метою залучити на свій бік українську інтелігенцію фашистська адміністрація на початку окупації зробила деякі поступки. Почали виходити газети «Сумський вісник» (Суми), «Відродження» (Ромни), «Визволення» (Конотоп), «Голос Охтирщини» тощо. Було дозволено створювати 4-класні школи, відродилася «Промісія», у Сумах і в деяких райцентрах організувалися театральні колективи, хоріві капели.

Міністр окупованих територій Альфред Розенберг у розпорядженні від 29 грудня 1941 р. заборонив відкривати вищі навчальні заклади для українців. Дозволялися лише 4-класна початкова освіта та професійне навчання. Початкову школу мусили відвідувати діти від 7 до 11 років, а за порушення цієї вимоги з батьків стягували штраф. У школі вивчали рідну мову, німецьку, лічбу,

Газети,
які видавалися
на Сумщині
в 1941-1943 рр.

малювання, правопис, співи. Згідно з інформацією Охтирського відділу освіти, в 1941–1942 навчальному році в районі працювало 53 школи. У 1–4-х класах навчалося 3 тис. учнів, у старших класах – 1,6 тис. У школах працювало 230 учителів.

Центром загальноосвітньої і фахової підготовки були Суми: діяли школа художньої вишивки, реміснича, приватні заклади (в тому числі дитсадки), для глухонімих дітей. У тогочасній пресі друкувалися статті, в яких оцінювалася діяльність шкільних закладів, подавалися «Дитячі сторінки» з національно-патріотичним змістом.

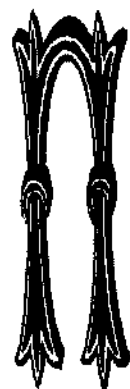
Проте вже на початку 1942 р. починається наступ на українську культуру, чиняться репресії проти її провідних діячів. У грудні 1942 р. фашисти розкрили велику організацію ОУН у Сумах та районах області. У донесенні комендатури м.Суми від 12 грудня 1942 р. повідомлялося про політичну ситуацію: «Рух опору української інтелігенції стає все більш агресивним... СД розкрило нитки аж до Києва, до централі руху Бандери. Дотепер арештовано обласного провідника. Семен Сапун – директор приватної гімназії під прикриттям товариства «Просвіта» керував підпіллям. У грудні 1942 року його і ще 38 членів ОУН було розстріляно у Сумській в'язниці. Розстріли членів оунівського підпілля тривали в Котопі, Ромнах, Охтирці та інших містах.

Дворічне господарювання гітлерівських окупантів на Сумщині дорого обійшлося населенню області. Від фашистського терору загинуло 110,7 тис. чол., у тому числі 67 тис. військовополонених

і 43,7 тис. – цивільного населення. Вивезено на каторжні роботи до Німеччини 78038 чоловік.

Сільське господарство фактично було зруйноване і зведене до примітивних форм існування (широке використання ручної праці, волів і корів як тяглової сили тощо). У колгоспах, радгоспах та господарствах селян і робітників відібрано безліч корів, свиней, овець і кіз, домашньої птиці, зруйновано 27,6 тис. колгоспних будівель. Відступаючи, гітлерівці знищували те, що залишилось.

Повністю знищена легка, харчова, будівельна промисловість, підприємства якої не були евакуйовані. На території області підірвано 37 залізничних вузлів і станцій, 11 депо, 46 мостів, 913 км залізничних колій. Фашисти зруйнували 1604 приміщення навчальних, культурно-освітніх та медичних установ і закладів, пограбували бібліотеки, лабораторії, музеї.

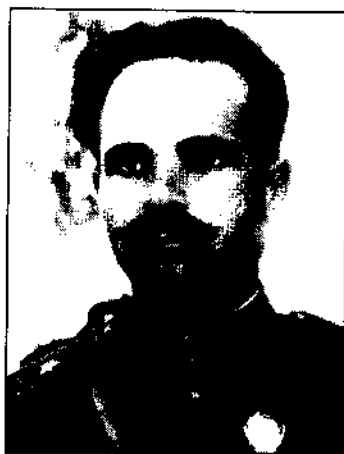
артизан- ський рух

З початку війни керівники партійних і радянських організацій прифронтових областей отримали директиву від 29 червня 1941 р., в якій були визначені завдання місцевих партійних, радянських, профспілкових та комсомольських організацій по розгортанню всенародної партизанської боротьби в тилу німецько-фашистської армії. 18 липня ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальне рішення «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». На територіях, що опинилися під загрозою окупації, створювалися підпільні осередки, партизанські групи, продовольчі бази, арсенали, явочні квартири. Але розгорнути підпільну роботу в задуманому масштабі не вдалося. Лише до грудня 1941 р. проіснував Сумський міськом партії, до лютого 1942 р. – Кролевецький і Смілівський райкоми, до травня 1942 р. – Лебединський і Хотинський райкоми та Сумський обком. Останній довелося створювати у новому складі в жовтні 1942 р. Переважна більшість підпільних партійних комітетів, у тому числі і обласний, перебувала не в містах і селах, а в лісі при партизанських загонах.

Серйозних втрат зазнали і партизанські загони. Одні розпалися, інші були розгромлені фашистами, а деякі приєдналися до діючої армії. Серед тих, що збереглися і почали активну боротьбу з окупантами, був Путивльський партизанський загін у Спадщанському лісі під командуванням С.Ковпака. Кількісний склад його зростає за рахунок бійців і командирів Червоної Армії, які виходили з оточення.

26 вересня до Путивльського приєднався Конотопський загін В.Кочемазова, 18 жовтня – другий Путивльський загін під командуванням С.Руднева. З ним прибули харківські розвідувально-диверсійні загони К.Погорелова і М.Воронцова. Були встановлені зв'язки з Глухівським (командир П.Кульбака), Шалигинським (командир П.Сагонюк), Воргольським (командир С.Кириченко) загонами.

За пропозицією С.Руднева створено Об'єднаний Путивльський партизанський загін. До нього, крім двох Путивльських, увійшли Воргольський, група шосткинських партизанів і група військових, які виходили з оточення. Командиром загону став С.Ковпак, комісаром – С.Руднев, начальником штабу – Г.Бази́ма. В оперативному відношенні командуванню Путивльського загону підпорядковувався Конотопський. Так почалося формування 1-го партизанського з'єднання. 19 жовтня відбулася на-

Сидір
КовпакСемен
Руднев

рада командирів і комісарів партизанських загонів. Вирішено координувати дії і встановити зв'язок із Москвою. Під час наради на території бази з'явилися два фашистські танки. Зав'язався бій. Партизани підірвали важкий танк і захопили середній. Незабаром ворожа маршова частина й есесівці намагалися знищити партизанів, але, зазнавши значних втрат, відступили.

Діяльність партизанів активізувалася. Вони підривали мости, влаштовували диверсії на шляхах і залізничних вузлах, порушували телефонний і телеграфний зв'язок, вели антифашистську пропаганду серед населення.

1 грудня 1941 р. після артпідготовки ворог силами понад 3 тис. солдатів і офіцерів з кулеметами, мінометами і гарматами розгорнув наступ на Спадщанський ліс. Бій тривав до вечора. Карателі відступили, але у партизанів закінчилися боеприпаси. Опівночі Об'єднаний Путивльський загін залишив Спадщанський ліс і взяв курс на північні райони області. 6 грудня він прибув у зону Хінельських лісів на стику Сумської, Курської та Орловської областей.

У Хінельських і південній частині Брянських лісів перебували Червоний, Ямпільський, Середино-Будський, Хільчицький райкоми партії, Есманський загін Червоного району під командуванням І.Анисименка, Ямпільський загін С.Гнибиди, групи партизанів І.Федорова, М.Таратути, група військовослужбовців під керівництвом батальйонного комісара О.Сабурова й ін. Сабуров мав зв'язок з Москвою, що сприяло створенню «Партизанського краю» – опорної бази українських і російських партизанів.

30 грудня 1941 р. Об'єднаний Путивльський партизанський загін вирушив у рейд по районах Курської і Сумської областей. В цьому рейді брали участь глухівські, кролевецькі і шалигинські партизани. 1 лютого 1942 р. на мітингу в хуторі Новоселиця Шалигинського району утворилось 1-е партизанське об'єднання Сумської області. До нього увійшли Путивльський, Глухівський 1-й, Глухівський 2-й, Шалигинський, Шалигинський ім.Леніна, Кролевецький, Конотопський загони – всього близько 750 бійців і командирів.

Одним зі значних успіхів зимового рейду став бій 28 лютого біля с. Веселе Шалигинського району. Проти партизанів була кинута так звана Угорська окупаційна армія. Втративши кількасот солдатів і офіцерів, ворог відступив.

Понад два місяці тривав зимовий рейд ковпаківців. За цей час партизани тримали під своїм контролем 6 районів Сумщини і суміжні населені пункти сусідніх областей. На початку березня з'єднання повернулося в Хінельські ліси.

У той час, коли з'єднання С.Ковпака-С.Рудисва здійснювало рейд по Сумщині, партизанські загони, що залишились у Хінельських лісах, вели боротьбу з фашистами на території Середино-Будського, Хільчицького і Ямпільського районів. Керував ними створений 15 грудня 1941 року об'єднаний штаб. У березні 1941 року з цих та інших загонів виникло пове партизанське з'єднання під командуванням О.Сабурова. На аеродром, збудований орловськими партизанами, літаки з Великої землі доставляли зброю, боеприпаси, медикаменти, пошту, а зворотними рейсами відправляли поранених, жінок, дітей. Кордони «Партизанського краю» значно розширилися.

Весною 1942 р. гітлерівське командування вирішило покінчити з партизанами Сумської, Чернігівської, Орловської та Курської

Командування
Путивльського
об'єднаного
загону

областей. Проти них були кинуті кілька німецьких дивізій, угорський охоронний корпус із танками, артилерією та авіацією.

Упродовж кількох тижнів «хінельська» партизанська армія вела тяжкі бої з переважаючими силами карателів, але великі втрати і нестача боеприпасів змусили відійти вглиб Брянських лісів. Фашисти намагалися щільно блокувати ліси, відрізати партизанів від хлібних районів і приректи на голодну смерть. Але це їм не вдалося. 15 квітня в с. Стара Гута Середино-Будського району відбулася нарада командирів і комісарів, на якій прийнято рішення силами всіх загонів ударити по фашистських гарнізонах, що блокували «Партизанський край». Блокада була прорвана і партизани знову вийшли на оперативний простір. Під час цих боїв з'явилися народні пісні. В одній із них поет-ковпаківець П.Рудь оспівує мужність партизанів:

... ходили назустріч боям
На страх і загибель лихим ворогам,
Як біла катів богатырська рука
Під сивим Путивлем, де Сейм протіка.

12 травня 1942 р. радянські війська розпочали наступ на Харківському і Львовсько-Курському напрямках. Щоб допомогти Червоній Армії, партизани Сумської, Чернігівської, Орловської, Курської областей одержали наказ активізувати свою діяльність. У ніч на 15 травня 1942 р. з'єднання С.А.Ковпака вирушило в черговий рейд по Сумській області, маючи завдання посилити диверсійні акти на залізницях, зокрема на магістралі Конотоп-Ворожба. Розгромивши фашистські гарнізони на правому березі р.Клевень у селах В'язенка, Стрільники, Яцина, Стара Шарпівка й ін., партизани вранці 26 травня захопили Путивль. Ковпаківці звільнили в'язнів гестапо, роздали населенню заготовлені гітлерівцями зерно, борошно, сіль, провели мітинг. Але наступного дня на Путивль рушили карателі з танками. Партизани відійшли до Спадцанського лісу, потім – до Новослобідського, а звідси – у Брянські ліси. За 70 днів рейду з'єднання пройшло з боями понад 600 км.

У цей же час на півночі області успішно діяли Есманський, Ямпільський, Шосткинський та інші загони, які входили до з'єднання О.Сабурова. Були розгромлені фашистські гарнізони в Ямполі, Хуторі-Михайлівському, Грем'ячці, захоплено багато зброї, боеприпасів, продовольства.

18 травня 1942 р. за організацію та успішне керівництво партизанським рухом Президія Верховної Ради СРСР присвоїла С.Ковпаку і О.Сабурову звання Героя Радянського Союзу. Багато бійців і командирів були нагороджені медалями.

У травні 1942 р. для здійснення загального керівництва створені Центральний штаб партизанського руху, який очолив П.Пономаренко, та Український штаб партизанського руху на чолі з Т.Строкачем. Посилена допомога партизанським загонам з Великої землі, а їхня бойова діяльність підпорядковувалася безпосередньо тим завданням, що стояли перед Червоною Армією.

Під впливом партизанського руху відроджувалося й активізувалося партійно-комсомольське підпілля, яке діяло у Глухові (керівник Н.Опенько), Шостці (В.Єфіменко), Кролевіці (М.Журило), Дубов'язівці (Г.Осадчий), Конотопі (І.Сохіна, В.Долбіна), Охтирці (Ф.Михайлов). Влаштувалися диверсії, збиралися розвіддані для Червоної Армії, велася агітація серед населення. Члени підпілля допомагали військовополоненим тікати з таборів, переховували їх і переправляли до партизанських загонів.

За активну допомогу партизанам гітлерівці жорстоко розправилися з жителями с. Нова Слобода, що на Путивльщині. За один день 7 липня 1942 р. фашисти скарали на смерть 586 мешканців. А на фронтах Великої Вітчизняної і в партизанських загонах воювало 660 новослобідців, 340 із яких полягли в боях.

26 жовтня 1942 р. з'єднання С.Ковпака та О.Сабурова вийшли в рейд на Правобережну Україну і розгорнули широку «рейкову війну», перешкоджаючи фашистам перекидати війська і техніку під Сталінград.

Збереглися цікаві документи. Перший – розпорядження по об'єднанню начальника штабу майора Базими: «Всем командирам батальонов воинской части 00117. При встречах с националистами и местами их дислокации ни в коем случае их не трогать. Высылать парламентаров и через них разъяснять нашу политику относительно националистов. Им объяснить, что мы никого не будем трогать, здесь мы останемся весьма непродолжительное время и отсюда уйдем. В качестве парламентаров направит украинцев. О всех столкновениях с националистами немедленно информировать штаб соединения».

І другий документ. За діями партизанів у карпатському рейді уважно стежила оунівська розвідка. Її донесення висвітлюють поведінку народних месників: «Провід партизан веде Колпак. Партизани дуже добре озброєні, не щадять амуніції. Моральний стан добрий. В рядах строга дисципліна. У поведінці з населенням вони дуже коректні, особливо політруки. Пускаються навіть на такі жести, що скидають з себе останню маринарку, віддаючи її бідним селянам. Пропаганди майже не проводять».

Після виходу за межі Сумщини основних партизанських сил боротьба з ворогом на її території не припинялася. У зоні Хінельських лісів кількість партизанів зростала. Проводилися бойові операції в Червоному, Ямпільському та інших районах.

Узимку 1943 р. на базі декількох загонів сформоване кінне з'єднання під командуванням М.Наумова (комісар І.Анисименко). На початку лютого з'єднання вийшло з Хінельських лісів і, пройшовши територію Курської області, вийшло до південної частини Сумщини.

Партизани завдали ударів по ворожих комунікаціях, звільнили у селищі Мала Ворожба близько двох тисяч військовополонених, у Краснопіллі, Миропіллі, Мезенівці захопили звезене окупантами продовольство. Далі їх маршрут проліг через Полтавську, Кіровоградську, Одеську, Київську, Житомирську області і закінчився в Поліському партизанському краї. Тоді ж було сформоване ще одне з'єднання – під командуванням Я.Мельника. 22 лютого воно вийшло в рейд на Правобережну Україну за маршрутом Сумська, Чернігівська, Поліська, Київська, Житомирська області.

Перша партизанська дивізія П.Вершигори провела рейди на Сян і Віслу (Польща), чим прискорила визволення України від окупантів. За подвиги та уміле командування партизанами у п'яти рейдах по тилах ворога П.Вершигора був двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

У жовтні 1941 р. в Сумах створена підпільна група «Прапор», очолювана випускником СШ № 2 Дмитром Косаренком. До неї входило 26 чоловік – переважно шкільна молодь. Маючи свій радіоприймач, члени групи приймали і поширювали зведення Радінформбюро, писали листівки, збирали і передавали військовому командуванню та партизанам дані про розташування ворожих військ, мінних полів, влаштували диверсії на залізниці.

Навесні 1943 р. фашисти натрапили на слід групи і схопили Дмитра Косаренка, Володимира і Наталку Рапотів, Володимира Худякова. 22 квітня їх стратили. Решта підпільників уникнула арешту, вони працювали під керівництвом Володимира Тербуна аж до визволення Сум.

Напередодні Курської битви фашистське командування вирішило розгромити партизанські формування в зоні Хінельських і Брянських лісів. Почалися жорстокі бої, у результаті яких хінельські партизани залишили свої бази і відійшли до Брянських лісів.

У квітні–травні 1943 р. ускладнилося становище партизанів і в Брянських лісах. Майже місяць тривали кровопролитні бої. Партизани втратили аеродром, радіозв'язок з Великою землею. Кінчалися боєприпаси і продовольство. Загибло багато командирів, бійців. Загони розділилися і групами виходили з оточення або відходили вглиб лісу.

У липні 1943 р. були заново сформовані Есманський, Середино-Будський, Грем'яцький загони, об'єднані під єдиним командуванням. Партизани стали організованою і досить озброєною силою, здатною надати допомогу наступаючим радянським військам. Вони прорвали ворожу блокаду і в дні Курської битви розгорнули широку боротьбу з ворогом, паралізували рух на залізниці Унеча–Хутір-Михайлівський–Ворожба, пускали під укіс ворожі ешелони, влаштовували диверсії на шляхах тощо.

Визволення краю від окупантів

Після поразки гітлерівців під Сталінградом Червона Армія перейшла в наступ. У лютому 1943 р. війська Воронежського фронту вступили на територію Сумщини, звільнили від окупантів Велику Писарівку, Охтирку, Краснопілля, Лебедин, Чупахівку, Боромлю, а на початку березня – Миропілля, Юнаківку та інші населені пункти.

Але німецькому командуванню вдалося зосередити на лівому фланзі Воронежського фронту значні

Жителі с. Кузьки Конотопського району зустрічають визволителів

У визволених Сумах

сили і перейти в контрнаступ. Ворог зайняв звільнені міста і села, за винятком Миропілля, Юнаківки та деяких інших. Тут склалася фронтова зона – одна з ділянок південної частини Курської дуги.

Остаточне визволення Сумщини почалося на завершальному етапі Курської битви.

3–5 серпня 1943 р. війська Воронежського фронту генерала армії М. Ватутіна перейшли в контрнаступ, 8 серпня звільнили від окупантів Велику Писарівку і Краснопілля, а 10 серпня досягли опорних пунктів ворога біля Боромлі, Тростянця, Охтирки. У районі Охтирки німці зосередили великі сили – 11 дивізій і кількості танків. Зав'язалися жорстокі бої. Місто переходило з рук у руки. Пілоти 2-ї повітряної армії здійснили 7900 бойових вильотів, провели 205 повітряних боїв і збили 182 фашистських «стервятників». У ході боїв звільнені Лебедин, Тростянець, а 25 серпня – Охтирка. Фашисти спорудили на підступах до Сум оборонні рубежі з мінними полями, тому радянське командування вирішило обійти його з флангів. Боячись опинитися в оточенні, фашисти залишили Суми. 2 вересня сумчани зустрічали своїх визволителів.

Павло Рибалко

Іван Кожедуб (ліворуч) після переможного бойового вильоту

У наступні дні були визволені Штепівка, Ромни, Недригайлів, Липова Долина, інші населені пункти. Війська Центрального фронту вийшли до кордонів північних районів Сумської області. Уже 30 серпня був звільнений Глухів, наступного дня – Есмань, а з 2 по 6 вересня – Ямпіль, Кролевець, Хутір-Михайлівський, Середина-Буда, Шостка, Шалигине, Путивль, Білопіль, Ворожба, Конотоп. На початку жовтня визволення Сумської області від німецько-фашистських загарбників завершилося.

На фронтах Великої Вітчизняної війни у боротьбі з німецькими окупантами та їхніми союзниками брали участь 577,6 тис. уродженців та жителів області, у тому числі в регулярній армії – понад 350 тис. 154,5 тис. воїнів-земляків не повернулися з поля бою, 120 тис. нагороджені за ратні і трудові подвиги орденами й медалями, 192 стали Героями Радянського Союзу, з них 44 – по-смертно. Прославили Сумщину тричі Герой І. Кожедуб, двічі Герої С. Супрун, С. Ковпак, П. Рибалко. 32 сумчанина стали повними кавалерами ордена Слави.

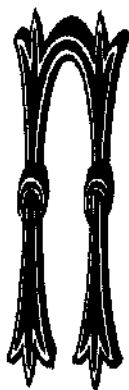
За мужність і героїзм, проявлені в боротьбі за визволення Сумщини, 24 воїнам присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. З'єднання, які особливо відзначилися в боях, одержали найменування «Сумські», «Глухівські», «Конотопські», «Роменські».

Розділ XVIII.

На шляху
до нового
суспільства
(1943 – 1991 рр.)

Повоєнна відбудова
Економічний розвиток
у 60-х – 80-х роках
Освіта. Наука
Література. Мистецтво.
Художня творчість
Пам'ятники. Музеї.
Містобудування

ОВОЄННА ВІДБУДОВА

У роки Великої Вітчизняної війни Сумщина зазнала величезних матеріальних втрат, але найболючішими були людські. За два роки окупації фашисти знищили понад 100 тис. чол., у тому числі близько 70 тис. військовополонених і 44 тис. мирних жителів. У Середино-Будському, Зноб-Новгородському, Ямпільському і Червоному районах залишилося менше половини населення. Понад 78 тис. юнаків і дівчат насильно відправлено на каторжні

роботи до Німеччини. Гітлерівці зруйнували повністю 128 і частково 635 населених пунктів, особливо в зонах активного партизанського руху – Брянському, Хінельському, Спадщанському й Новослобідському лісах. Виведено з ладу 420 (82 %) промислових підприємств, 37 залізничних вузлів і станцій. Спалено 27,5 тис. колгоспних будівель, 35,6 тис. приватних дворів. Повністю або частково зруйновано 1604 будівлі навчальних, медичних і культурних закладів. Матеріальні збитки області оцінюються в 14 млрд. крб.

Сумчани, проявляючи масовий героїзм і патріотизм, прагнули якнайшвидше ліквідувати наслідки війни, повернутися

Зруйнований
міст
через
річку Псел.
Суми

до мирного життя, відбудувати господарство, створити нормальні і побутові умови. Комуністичною владою широко застосовувалися типові для командно-адміністративної системи мобілізаційні, пропагандистські, примусові й репресивні методи.

Головна увага була спрямована на відновлення роботи промислових підприємств, залізниць, станцій, мостів, доріг. Шефство над Сумщиною здійснювала Кіровська область РРФСР, яка мала всляко сприяти її промислового відродженню, а допомогу технікою та устаткуванням надавали 14 областей Росії, Вірменія, Грузія, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Азербайджан.

З перших днів визволення Охтирки робітники артілі «Червоний переможець» приступили до відбудови свого підприємства, щоб якнайшвидше постачати для фронту кінську зброю та взуття для бійців. На четвертий день після закінчення боїв охтирчани відновили залізничну колію, по якій прийшов перший потяг з Харкова. Залізничники Конотопа пустили військові ешелони до лінії фронту на третій день після звільнення від окупантів.

У жовтні 1943 р. відновився регулярний рух поїздів на ділянках Брянськ-Конотоп, Ворожба-Конотоп-Бахмач, Ворожба-Суми. Для введення в дію Сумського заводу ім. М. Фрунзе, Конотопських паровозовагонобудівного заводу й заводу «Червоний металіст», шосткинських підприємств уряд виділив 75 млн. крб. У вересні-листопаді 1943 р. на відбудові заводу ім. М. Фрунзе щоденно працювало в позаробочий час близько 1 тис. чол. У 1944 р. кожен робітник заводу відпрацював на відновлювальних роботах 50 годин безкоштовно на шахтах. У кінці року стали до ладу ковальський, ливарний, ремонтно-механічні цехи, які давали продукцію для фронту й шахт Донбасу.

На Червонозоряному цукровому заводі бригада слюсарів, яка складалася з підлітків і комісованих фронтовиків під командуванням 82-річного ветерана К. Малярчука, ударно змонтувала вакуум-апарати і прискорила пуск підприємства.

У 1946 р. в Конотопі методом народної будови споруджена гребля і прокладена залізнична колія від заводу «Червоний металіст» до станції. Конотопці таким же чином вирішили і проблему громадського транспорту, побудувавши трамвайну колію. Два вагони подарували виконкоми міських рад Києва і

Москви. Конотоп став 23-м містом України, яке мало зручне, дешеве і надійне трамвайне сполучення.

За надзвичайно важких умов відбудовувалося сільське господарство. Відновили свою діяльність 1589 колгоспів, 27 радгоспів, 57 МТС. Не вистачало коштів, робочих рук, техніки, тягової сили. Непосильну роботу виконували жінки, підлітки, престарілі. Звичним стало використання корів як тягової сили. Більше 4 тис. га землі селяни обробляли вручну. Продукція аграрного сектору вилучалася державою по суті безкоштовно, бо закупівельні ціни на неї були символічні. Так, пшеницю закуповували по 1 коп. за кг, яловичину – 23 коп., картоплю – 0,03 коп. Норми хлібоздачі встановлювали вольовими рішеннями партійних та радянських органів і, як правило, значно перевищували можливості їх виконання. Багато колгоспів трудовні не оплачували, бо не мали чим.

У секретній постанові Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 23 січня 1946 р. керівництво Сумської області піддавалося гострій критиці за невиконання плану хлібозаготівель. Зазначалось також, що голови деяких господарств дозволили собі виділити частину зерна на насіння. Постанова вимагала негайних санкцій як проти безпосередніх порушників, так і проти тих, хто недостатньо контролював дії кадрів на місцях.

Улітку 1946 р. після малосніжної зими настала небувала посуха, майже всі сільськогосподарські культури загинули. Багато колгоспів не зібрали навіть обсягу того зерна, яке засіяли. Влада забирала все вирощене, щоб за будь-яку ціну виконати план.

Секретна постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 22 липня 1946 р. вимагала збільшити обов'язкові поставки хліба в областях до 50%. Сумська область мала здати додатково 150 тис. пудів зерна. Результатом такої політики став масовий голод.

За неповними даними, у 1946-1947 рр. в 16-ти північних, східних і центральних областях України (включаючи Сумську) померло 800 тис. чол. В області найбільше постраждали мешканці Шосткинського, Ямпільського, Лебединського, Охтирського районів. На 20 червня 1947 р. було офіційно зареєстровано 29958 хворих на дистрофію, з яких 16274 чол. госпіталізовано. У віддалених районах і селах така статистика не велася.

Під час голоду 1946-1947 рр. з Радянського Союзу до Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії і навіть Франції вивезено 1,7 млн. т зерна у вигляді "братерської допомоги". Поставки здійснювалися за цінами, нижчими від світових, і переведено в кредит. Пропаганда замовчувала масштаби цієї трагедії, а в труднощах звинувачувала "саботажників". Десятки голів колгоспів області були відправлені в табори за роздачу колгоспникам зерна, щоб урятувати їх від голодної смерті.

Карткова система, яка діяла під час війни та в повоєнні роки, не давала можливості людям отримати в достатній кількості харчів, одягу, взуття. Мізерна заробітна плата змушувала робітників і колгоспників перебувати на положенні жebraків. Особливо низькою була купівельна спроможність селян. Навіть колгоспник-ударник, який виробляв за рік 350 трудовнів, працюючи майже без вихідних, одержував близько 800 крб. Після сплати податків і обов'язкових платежів у нього залишалось 150 крб., які він і міг витратити на річні потреби своєї сім'ї. Бавовняні штани у той час коштували 60-70 крб., гімнастерка – 70 крб., наручний годинник – 360 крб., радіола – 1000 крб., костюм – 1500 крб.

У кінці 1947 р. була скасована карткова система і проведена грошова реформа, яка мала конфіскаційний характер і знищила значну частину заощаджень у тих, хто їх мав. З пропагандистською метою знижувалися ціни на деякі продукти і товари.

Водночас держава продовжувала різними способами зменшувати і без того мізерні прибутки населення. Кожна сім'я мусила щорічно купувати облігації державних позик на суму не меншу, ніж розмір місячного заробітку. Селяни виживали за рахунок обробітку присадибних ділянок, бо майже нічого не одержували на трудовні. Сільський двір мав платити 500 крб. податку і 40-страховки, а також «добровільно» віддавати від 300 до 1000 крб. позики. Щороку колгоспник мусив здавати безкоштовно 320 яєць, 40 кг м'яса, 1 свинячу шкіру (смажити туші заборонялось), від 800 до 1200 л молока. Податком обкладали кожну свійську тварину до коженого дерева в садку. Тодішній керівник України М. Хрущов розповів Сталіну про знищення селянських садів і просив його скасувати податок на плодові дерева, але «вождь» лише вилаяв "захисника" і назвав народником. До 1955 р. населення України постійно недоїдало, і це за умови, що в колишньому СРСР налічувалося 225 млн. га орних земель.

У 1950р. вище радянське керівництво оголосило про успішне завершення відбудови народного господарства. У 1946-1950 рр. держава виділила на відновлення промисловості Сумщини 130млн. крб., сільського господарства – 28млн. крб., освіти, культури, медицини – 150 млн. крб. На відбудову Сум одержано 100млн. крб. Значні обсяги робіт виконані безкоштовно.

На другу половину 40-х – початок 50-х років припадає останній виток сталінських репресій. Після визволення Сумщини від фашистських загарбників спецслужби (Міністерство державної безпеки) розпочали переслідування громадян, які в роки війни намагалися об'єктивно оцінити причини поразок радянських військ. Олександр Довженко записав у своєму "Щоденнику" ще під час війни слова одного високопоставленого радянського генерала: "Після війни доведеться розстріляти мільйони українців за те, що були під німцями в окупації". За звинуваченнями у "наклепі на Збройні Сили СРСР" і "капітулянтських настроях" було порушено 852 справи на 1154 особи, які визнані винними і засуджені.

Непосильна праця, тяжкі умови життя, свавілля партійних і господарських чиновників викликали справедливе незадоволення населення. Властями знову розпочалися пошуки "ворожої руки" та "ворогів народу". Відновлювалася дія закону 1932р. "Про п'ять колосків", за яким застосовувалися суворі покарання за децицю взятого з колгоспного поля врожаю. 21 лютого 1948р. Верховна Рада СРСР прийняла указ "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя". Цей документ надав колгоспникам право порушувати на колгоспних і сільських зборах питання про виселення за межі України людей, які нібито "підривали" колгоспний лад, бо з тих чи інших причин не виробили мінімуму труднів. Були це, як правило, жінки з малими дітьми – працювали на своїх городах, щоб якось прогодувати сім'ю. Відразу ж республіканські органи почали спускати на місця вказівки щодо кількості виселених. Так, постановою Верховної Ради УРСР від 10 березня 1951р. для Сумської області встановлювався план вислати в Бурят-Монголію 500 сільських сімей.

У 1949р. жертвою репресивної машини став 8-класник Глухівської школи №2 Борис Крючик, син токаря з с.Веригино. У своїх віршах 15-річний поет, порівнюючи голодомори 1932і 1946 років, признавався, що він, аби не вмерти з голоду, крав колоски на колгоспному полі. Рік Бориса катували у спецорганах Сум, а потім "за ворожий наклеп на Комуністичну партію" засудили до 10 років суворого режиму з відбуттям покарання у віддалених таборах.

Починаючи з XX з'їзду КПРС (1956р.) справи репресованих сталінським режимом переглядаються й досі. Багатьох жертв тодішнього терору вже реабілітовано. Процес реабілітації триває.

У 1947 році посівні площі були розширені на 125 тис. га. Боротьба за врожай того року характеризувалася великою активністю селян – потрібно було вижити. Колгоспи і радгоспи почали отримувати нові машини, трактори, комбайни, забезпечувалося вчасне збирання врожаю.

За успіхи в боротьбі за врожай багатьох передовиків сільського господарства було нагороджено орденами і медалями, а 27 чол. удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Це звання присвоєно широковідомому тоді майстру високих врожаїв, ланковій колгоспу "Більшовик" Білопільського району А.Пармузіній.

Ще серйозніше відставало тваринництво, тому сільськими трудівниками докладалось немало зусиль для виправлення становища. Збільшувалося поголів'я худоби, розширювалися посівні площі під кормові культури. Уже у 1948р. поголів'я великої рогатої худоби у господарствах перевершило довоєнний рівень. Значно підвищилася продуктивність тваринництва.

Марія Савченко –
двічі Герой
Соціалістичної Праці

У цей час з'явилася ще одна яскрава трудова перемога М. Савченко. У 1948 р. вона надоїла по 6334 кг молока від кожної корови, їй першій серед тваринників області присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Тодішнім керівництвом країни як важливий крок розвитку розглядалось укрупнення колгоспів, що розпочалося в Україні у 1948-1949 рр. На Сумщині у 1950 році, до укрупнення, нараховувалось 1957 колгоспів, а після – 642.

Хоч в основному і були освоєні придатні для рільництва землі, значно розширились посівні площі, однак урожайність зернових залишалась низькою. Валовий збір зерна у 1950 р. не досяг довоєнного рівня.

І все ж таки, попри усі негаразди, крок за кроком країна піднімалася з руїн. Передусім завдяки самовідданій праці народу. У 1950 р. вище радянське керівництво оголосило про успішне завершення відбудови народного господарства. У 1946-1950 рр. було виділено на відновлення промисловості Сумщини 130 млн. крб., сільського господарства – 28 млн. крб., освіти, культури, медицини – 150 млн. крб. На відбудову Сум одержано 100 млн. крб. Значні обсяги робіт виконані безкоштовно.

Помітні зрушення відбулися в шкільному будівництві. В області діяло 1178 шкіл, в яких навчалось 270 тис. дітей. За непростих умов "Роменська мадонна" – Олександра Деревська – здійснила громадянський подвиг, виховуючи 48 дітей-сиріт різних національностей. У Ромнах встановлений пам'ятник матері-героїні, яка стала взірцем для сучасних сімейних дитячих будинків. Її діти щорічно збираються біля могили, вшановуючи пам'ять матері.

Були відбудовані всі лікарні, число лікарняних ліжок перевищувало 5 тис. (це більше довоєнного рівня), введено в експлуатацію 240 м² житла. Люди вийшли із землянок.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК У 60-х – 80-х РОКАХ

П'ятирічні плани, які широко пропагувалися, передбачали відбудову і нове значне піднесення економіки, підвищення життєвого рівня трудящих. Вони не лише сприймалися людьми, а викликали неабиякий ентузіазм і самовідданість. Це було свідченням того, що в їхніх очах виросла довіра до партії як організатора перемоги над найлютішим ворогом – фашизмом.

Як засіб мобілізації трудящих на здійснення завдань п'ятирічок широко використовувалося соціалістичне змагання. Найбільш масовими були рухи за дострокове виконання п'ятирічок. Організація змагання доручалася профспілкам. Вони прагнули залучати до нього робітників і селян. Але його дієвість досягала далеко не завжди, так як в саму його основу не включалось матеріальне заохочення.

Ширився рух за оволодіння стахановськими методами праці, а також – досвідом передових виробничих колективів, зокрема Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе, який систематично виконував державні плани, освоював нові типи важких компресорів високого тиску, більш досконалих вакуум-насосів тощо. Поширювався також досвід роботи охтирського заводу «Промзв'язок», конотопського «Червоний металіст» і Сумського Червонозоряного рафінадного заводу.

Колективи підприємств освоїли випуск 40 нових типів машин, апаратів, різних виробів. У другій половині 50-х років нарощувались потужності підприємств хімічного машинобудування. На Сумському суперфосфатному заводі став до ладу новий цех, де вперше в Союзі був освоєний випуск знефторених фосфатів. Завершено будівництво нових цехів на шосткинських заводах: хімічному та хімічних реактивів.

У 1956 році запрацював флагман електронної промисловості – завод електронних мікроскопів та електроавтоматики. Його перший прилад – мас-спектрометр – призначався для аналізу складу газів, пари рідини і твердих речовин, а перший мікроскоп збільшував досліджувальний об'єкт у 90 тис. разів.

Розпочалася промислова розробка Качанівського нафтородовища в Охтирському районі. В його освоєнні надали допомогу досвідчені нафтовики з Азербайджану, Татарії, Росії. Залізничники області перейшли на електровізну і теплову тягу, реконструювали залізничні вузли і шляхи. По закінченні будівництва високовольтної лінії «Зміївська ГРЕС-Суми» завершилася загальна електрифікація області.

З приходом першого секретаря ЦК партії М. Хрущова в основних економічних адміністративних районах країни були створені раднаргоспи. Підприємства області підпорядковувались Харківському раднаргоспу. Здійснювалися спроби щодо поглиблення спеціалізації і кооперування підприємств у межах економічних районів. Але, як відмічалось у пізніших партійних документах, нова система не дала бажаних результатів.

Насправді, утворення раднаргоспів через ліквідацію ряду міністерств було недостатньо підготовлене, здійснене без широкого аналізу ситуації, тобто волонтаристськи. Хоч у самій суті цього кроку були і позитивні сторони – розширювалися можливості запровадження госпрозрахунку, більш раціонального використання місцевих ресурсів. Підпорядкування підприємств республіці розширювало економічну самостійність України.

У 1956-1957 рр. було проведено укрупнення районів. Їх кількість зменшилась на третину. На перших порах децю скоротився адміністративно-управлінський апарат. Місцеві ради намагалися спиратися у своїй діяльності на відділи та організації, які працювали на громадських засадах.

Хоч і децю зросла кількість господарств, які збирали непогані врожаї, однак сільське господарство області залишалось в цілому відсталою галуззю. Причини відставання виявлялись тепер уже не лише в понесених втратах у роки війни, а й порушенні принципу матеріальної зацікавленості сільських трудівників. Колгоспи і радгоспи за врожайністю зернових культур тільки-но наблизились до передвоєнного рівня. Прибутки колгоспів зростали повільно, порівняно низькою залишалася грошова оплата сільських трудівників.

У 1953-1955 рр. із міст і промислових підприємств Сумщини на зміцнення колгоспів направлено 188 інженерів і техніків, 226 комуністів і комсомольців очолили найслабші господарства. Для

158 колгоспів і 47 МТС призначалися шефи з міста. Чимало підприємств були зобов'язані допомагати підшефним грошима, технікою, робочою силою, відповідати перед партійними органами за їхні виробничі показники.

На початок 1961 р. сільськогосподарське виробництво області уже мало помітний матеріальний і людський потенціал. У колгоспах і радгоспах нараховувалось 1,5 тис. тракторів, 2,6 тис. зернових, 1,8 тис. спеціалізованих комбайнів, а також більше 6 тис. вантажних автомашин. На полях і фермах працювало понад 2 тис. спеціалістів, близько 20 тис. механізаторів.

Багато молодих спеціалістів підготовлено для різних галузей сільського господарства через систему ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання, а також безпосередньо на виробництві. Завдяки цим заходам складну проблему робочої сили на селі в цілому вдалося вирішити.

У 70-ті роки помітно змінилася структура промислового виробництва. Частка продукції важкої індустрії у загальному його обсязі в 1965 р. становила 50 % проти 27 % у 1958 р.

Активну участь у будівництві нових цехів на Сумському хімкомбінаті, хімічних підприємствах Шостки, Конотопа, Свеси брала молодь. Споруджувалися заводи «Центролит», важких компресорів у Сумах. Зокрема, будівництво нових цехів Сумського хімкомбінату було оголошено комсомольською будовою республі-

Герої
Соціалістичної
Праці:
М.Кисіль,
І.Огреб,
М.Бездрапко
на Кургані
бойової
слави.
Охтирка

канського значення. Кількість робітників на будовах області перевищила 40 тис. чоловік.

Патріотичним кроком вважалось направлення 13 тис. молодих посланців Сумщини на новобудови Сибіру та Донбасу.

В області створюються нові галузі промисловості – електро-технічна, приладобудівна, газова і нафтова, верстатобудівна, будівельна. Розвиваються підприємства легкої та харчової промисловості.

З 1966 р. встановлюються зв'язки області з Врачанським округом Народної Республіки Болгарії. Налагоджується регулярний обмін делегацій представників влади, спеціалістів. Господарствам Сумщини надана допомога в організації зрошення полів, вирощенні овочів тощо.

Трудове суперництво і взаємодопомога продовжувалися з трудящими Курської області. Вони сприяли обміну досвідом організації виробництва, благоустрою населених пунктів тощо.

У 1967 році за активну участь у партизанському русі, мужність і стійкість, виявлені трудящими області в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни, і за успіхи, досягнуті в розвитку народного господарства, область нагороджена орденом Леніна.

У травні 1970 року повсюдно було відзначено 25-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Святковий настрій забезпечувався помітним прискоренням розвитку основних галузей виробництва. За другу половину 70-х років на підприємствах області впроваджено понад 230 механізованих потокових автоматичних ліній, створено 220 нових апаратів і приладів, у серійне виробництво передано 254 види продукції.

Здійснювались реконструкція і технічне переобладнання багатьох діючих підприємств, збільшилось виробництво сільськогосподарської продукції, дещо підвищилася середня оплата праці в колгоспах, нарощувалося житлове будівництво.

За рахунок усіх джерел фінансування було введено в експлуатацію 3 млн. кв.м житлової площі, 250 тис. чол., або кожний шостий житель області, одержали нове житло.

Побудовано 139 шкіль, що дало можливість п'ятій частині учнів перейти в нові приміщення. Розширилась мережа лікувальних

закладів. Майже на 400 чол. збільшилось лікарів. У 1970 році до послуг населення було 1000 будинків культури і клубів, майже 1200 кіноустановок. У Сумах стали до ладу тролейбусні лінії, 11 авіаліній зв'язали Суми з районними центрами.

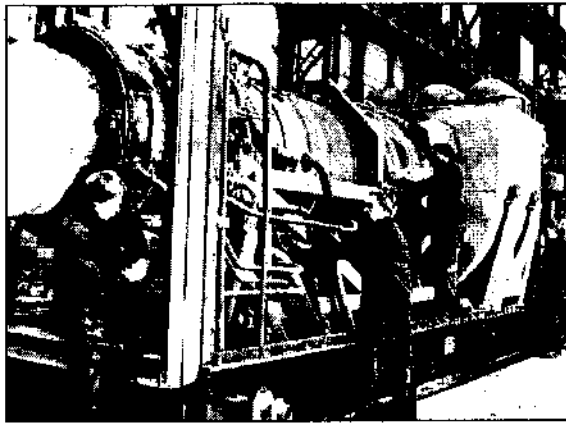
У 70-80 роки Сумщина стає краєм великої хімії, нафти і газу, сучасного машино- і приладобудування. Вона давала одну третину хімічного обладнання в Україні. А по виробництву кіноплівки і магнітної стрічки, електронних мікроскопів і засобів шахтної автоматики промисловість області займала одне із провідних місць у країні. На свемівській плівці знято переважну більшість радянських кіно- і телефільмів 60-80-х років, бо її використовували 60 кіностудій і 100 телестудій. Мільйони любителів фотографування та звукозапису теж могли займатися своїм аматорством завдяки продукції «Свєми».

Конотопський завод «Червоний металіст», що спеціалізувався на виробництві устаткування для автоматизації і безпеки праці шахтарів, давав до 72 % такого обладнання в СРСР. «Промзв'язок» став провідним виробником поштового обладнання в Радянському Союзі і виготовляв продукцію 70 видів: від найпростішої штемпелювальної машинки і поштової скриньки до супутникової антени і складних автоматичних установок різного призначення. Крелевецький арматурний завод уперше в Європі виготовив емальовану трубопровідну арматуру. Крайні зразки продукції СМНВО ім. М. Фрунзе, заводів «Електрон», «Хімпром», «Свєма», «Промзв'язок», «Червоний металіст», інших підприємств завойовували світові ринки, успішно конкуруючи із зарубіжними аналогами. Це був результат натхненної праці сумчан.

Широковідомим стало об'єднання «Насосенергомаш», яке брало участь у 20-ти цільових комплексних програмах, пов'язаних з освоєнням передової техніки в різних галузях, і випускало 136 видів насосів. Вони встановлені на абсолютній більшості атомних і теплових електростанцій, наприклад на енергоблоках Ленінградської, Ново-Воронезької, Смоленської, Курської, Белоярської, Калінінської, Інгалінської, Південно-Української, Запорізької, Рівненської та інших АЕС. Їх експорт здійснювався до 30 країн світу.

«Хімпром» поставляв мінеральні добрива, інші товари в усі радянські республіки, на Кубу, до Польщі, НДР, Болгарії, Монголії, Франції, Італії. 4 види його продукції – амофос, знефторений фос-

Сумське НВО
ім. М.Фрунзе.
Бригада Героя
Соціалістичної
Праці
О.Ковальова
(другий зліва)
складає
газоперекачувальний
агрегат. 1983 р.

фат, олеум, рідкі комплексні добрива – за рівнем ефективності були визнані на світовому ринку серед кращих.

Високих показників на виробничих підприємствах досягли котельник І.Коваленко, складальник О.Ковальов, токар Г.Кириченко. У будівництві – М.Ісаєв. Їм усім присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Токар С.Скринник у співдружності з інженерами розробив раціональну вітчизняну технологію (високий клас чистоти оброблювальних поверхонь) і біля верстата довів її ефективність. У 1974 р. йому теж присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці.

За 30 повоєнних років обсяг промислового виробництва області зріс у 30 разів, у хімічній галузі – у 65 разів, у металообробці і машинобудуванні – у 100 разів.

Однак на суспільно-політичному житті, господарсько-економічній діяльності трудящих області не могли не позначитися загальні негативні тенденції розвитку країни, які ставали все більш помітними. Більше себе стали виявляти кризові процеси, які засвідчували про недосконалість суспільних відносин. Проголошені програми партії не виконувалися, що нерідко замовчувалось. Хибність практики соціалістичного будівництва виявилася в розриві слова з ділом.

Тоді, коли в розвинених капіталістичних країнах почався новий виток науково-технічної революції, прагнення впроваджен-

ня нового в життя не економічними, а притаманними системі командно-адміністративними методами не давало бажаних результатів. Програмні орієнтири на вдосконалення технології виробництва, прискорення науково-технічного прогресу на практиці наштотувались не лише на обмеженість коштів, за винятком підприємств військово-промислового комплексу, а й на затиснуті рамки управлінської творчості, різних бюрократичних нашарувань.

У суспільстві все більше визрівало розуміння недосконалості керівництва виробництвом командно-адміністративними методами. Вівся пошук нових шляхів господарювання та управління виробництвом. Зокрема орієнтир був узятий на запровадження на підприємствах повного госпрозрахунку. Погляди всієї країни в цей час зосереджувались на позитивному досвіді двох колективів – СМНВО ім. М.Фрунзе та Вользького автомобільного заводу.

Новий підхід полягав передусім у значному розширенні самостійності підприємств, упровадженні економічних методів управління, встановленні більшої залежності рівня прибутків колективу від ефективності його роботи.

У 1987 р. в області на повному госпрозрахунку і самофінансуванні працювало уже 25 підприємств та об'єднань, які випустили 43% продукції від її загального обсягу. 1988 року ще 44 підприємства перейшли на госпрозрахунок.

Заходи і зусилля, спрямовані на удосконалення сільськогосподарського виробництва, так і не забезпечили виконання продовольчої програми країни. Низька продуктивність сільського господарства свідчила про відсутність достатніх матеріальних стимулів до кращої праці селян, недосконалість колгоспно-радгоспної системи.

Відставання в розвитку аграрного сектору економіки обумовлювало відтік селян у місто. Чимало сіл було оголошено безперспективними. За 1972-1986рр. в області зник 151 сільський населений пункт.

У 70-х роках розпочалося створення великих тваринницьких комплексів, з якими пов'язувалось різке збільшення продукції. Для цього відводилася значна частина орних земель, утримувалися спеціальні бригади механізаторів.

У різних галузях тваринництва ефективність роботи комплексів була неоднаковою. Проте сьогодні в основному сформувалась негативна думка щодо їх доцільності взагалі. Однак практика їх функціонування на території колишньої НДР багато в чому стає виправданою. Отже вони, як й інші – нерідко прогресивні по своїй суті – підходи, не прижилися у зв'язку з відсутністю достатніх економічних важелів виробництва, нездатністю колгоспно-радгоспних господарських відносин до сприйняття нового.

Вітчизняна техніка не витримувала конкуренції із закордонними зразками. Наприклад, з гектара на одному і тому ж полі зернозбиральний комбайн «Нива» намолочував 43 ц, а німецький – 65 ц і при цьому значно менше споживав пального.

Серйозно також відставала система зберігання і переробки продукції. В сільськогосподарському виробництві не завжди враховувались місцева специфіка, конкретні фактори, навіть кліматичні умови. Діяльність безпосередніх товаровиробників, нерідко до дрібниць, регламентувалася зверху.

У роботі з людьми, організації соціалістичного змагання, розгортанні руху за комуністичну працю, підтримці трудових ініціатив усе більше утверджувався формалізм, створювались подвійні стандарти, що ставало все більш помітною перешкодою на шляху розвитку країни. Навіть за офіційною статистикою у восьмій п'ятирічці (1966-1970) середньорічний приріст національного доходу становив 7,2%, дев'ятій – 5,1, десятій – 3,8, одинадцятій – 3,1. Уже в 1982 р. приросту реальних доходів на душу населення не було.

Країна продовжувала йти по екстенсивному шляху розвитку, що вимагало додаткових матеріальних затрат і робочих рук. Штурмівщина з виконанням планів п'ятирічок, збільшення норм виробітку, без достатнього рівня автоматизації і механізації виробництва, призводили до зниження якісних показників у роботі.

Продовжувало експлуатуватись технологічно застаріле виробництво. У повітря викидалася значна кількість шкідливих речовин, а природні водойми забруднювались неочищеними стічними водами. Менше половини заводів і фабрик мали очисні споруди.

Унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС на території області забруднено радіоактивними елементами 11 населених пунктів, із них 7 – у Шосткинському і 4 – в Ямпільському районах. Два села Шосткинського району віднесені до зони обов'язкового відселення. У Середино-Будському і Ямпільському районах чимало ділянок лісу також були забруднені радіацією.

Незважаючи на певні зрушення в соціальній сфері, освіта, медицина, фізична культура і спорт продовжували фінансуватись по залишковому принципу. Житлове будівництво хоч і набуло досить динамічного розвитку, однак значною мірою відставало від росту населення. Ганебною картиною стали довгі черги за товарами – обсяги їх виробництва відставали від реальних потреб населення.

Уповільнення динаміки розвитку соціально-економічної сфери виявило наростання кризових явищ у суспільстві.

світа.
Наука.
Спорт

Після визволення від фашистської окупації відновлювався навчальний процес у школах, технікумах, вузах. Багато зруйнованих і напівзруйнованих шкільних приміщень зводилося методом народної будови. У 1944 р. на Сумщині вже працювали 959 шкіл, 9 технікумів. Сумський педагогічний, Глухівський і Лебединський учительські інститути.

Надзвичайно гостро стояла проблема педагогічних кадрів. Війна завдала Сумському педінституту великих збитків, але найбільш цінне майно та архів удалося врятувати. Зусиллями викладачів і студентів облаштувалися аудиторії, навчальні кабінети, лабораторії, агробіостанція, комплектувалася бібліотека. Перший повоєнний навчальний рік в інституті тривав з 25 листопада 1943 р. по травень 1944 р. До роботи приступили 15 викладачів, з яких троє мали наукові ступені і вчені звання. Дипломи отрима-

ли 20 студентів, 12 з яких стали вчителями математики і 8 – біології. Цей випуск повністю направлявся працювати не в школи, а в індустріальні технікуми України і Росії.

З 1 травня 1944 р. розпочалася робота заочного відділення на всіх факультетах, тоді ж відкрилися і підготовчі курси до вступу в інститут. У 1945 р. робота факультетів відновилася в повному обсязі. У вересні 1947 р. в Сумському педінституті навчалось вже 617 чоловік. Державні стипендії отримувало 585 студентів. У гуртожитках проживало 319 чоловік, іншим оплачувалось проживання на приватних квартирах. Педінститут вніс вагомий вклад у забезпечення шкіл, інших освітніх закладів необхідними кадрами.

У 50–80-х роках шкільна система Сумщини, як і всієї країни, кілька разів піддавалася реорганізації. Змінювалися терміни навчання в загальноосвітніх школах, вводилися нові програми і предмети.

У 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в СРСР». Існуючі 7-річні і 10-річні школи перетворювалися на обов'язкові 8-річні та середні 11-річні загальноосвітні трудові політехнічні з виробничою практикою. Передбачався поступовий перехід до загальної середньої освіти. П'ята частина випускників (медалістів, відмінників навчання тощо) вступила до вищих навчальних закладів одразу ж по закінченні школи. Інші випускники, відпрацювавши 2 роки на виробництві, набували трудовий стаж за обраною спеціальністю і як абітурієнти мали перевагу при зарахуванні. З 1960 р. вводився цільовий прийом студентів за направленнями підприємств, будов, колгоспів і радгоспів.

У 1980-ті роки освіта вступила в якісно новий етап свого розвитку. Верховною Радою СРСР були прийняті «Основні напрями реформування загальноосвітньої і професійної школи». Учні мали більш якісно оволодівати конкретними знаннями з природничо-технічних, економічних та суспільно-політичних наук. Період початкового навчання збільшено до чотирьох років, восьмирічні школи реорганізовані в дев'ятирічні. Професійно-технічні училища різних типів перетворено в єдиний тип навчального закладу – середнє професійно-технічне училище.

У ці роки в основному завершено перехід до загальної середньої освіти. В області функціонувало 690 загальноосвітніх шкіл, із них – 53 у сільській місцевості, 35 – профтехучилищ. Усього навчалось понад 200 тис. учнів.

Значно поліпшено трудове виховання і підготовку учнів до свідомого вибору професій. В області було створено 14 міжшкільних виробничих комбінатів, до 200 навчальних цехів і дільниць, у яких забезпечувалася підготовка третьої частини старшокласників.

Позитивні зміни відбулися в зміцненні матеріально-тенічної бази закладів освіти. Саме в ці роки заново були побудовані приміщення кожної сьомої загальноосвітньої школи, кожного 10-го дошкільного навчального закладу.

Педагогічні колективи навчальних закладів області наполегливо працювали над підвищенням науково-теоретичного рівня, посиленням системності у викладанні навчальних курсів, поглибленням політехнічної спрямованості середньої освіти.

При цьому особлива увага зверталася на збереження кращих традицій нашої школи, передачу досвіду педагогів старшого покоління молодим, удосконалення педагогічної майстерності.

Серед педагогів, які повною мірою виявили свій талант, була Касьяненко Євгенія Карпівна. Вона мала власну методику й стиль проведення уроків. Пізніше, ставши директором Першотравневої школи Буринського району, домоглася того, щоб ця школа стала однією з кращих на Сумщині. У започаткованій на базі цього колективу школі молодого вчителя навчалися сотні молодих педагогів-початківців. Учителю Є. Касьяненко присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

За великі заслуги у справі навчання й виховання молоді звання Героя Соціалістичної Праці присвоєно також директору Лебединського профтехучилища О. Гадяцькому. В училищі створено й ефективно функціонувало учнівське господарство. Цей навчальний заклад було визначено базовим для проведення обласних і республіканських конкурсів, нарад, семінарів, практичних конференцій з питань навчання і виховання учнів у закладах профтехосвіти.

Середню спеціальну освіту в області набували в 25 технікумах, де вчилосся 23 тис. студентів. Фахівців середньої ланки для різних галузей промисловості готували в Сумах (машинобудівний), Конотопі

(електромеханічний), Ромнах (радіоелектронного приладобудування), Шостці (хіміко-технологічний) та інші. Професії, пов'язані із сільським господарством і переробкою сільськогосподарської продукції, надавали сільгосптехнікуми в Сумах, Ромнах, Глухові, Путивлі, Охтирці та Маловисторопському радгоспі-технікумі. Учителі молодших класів і вихователі дитсадків здобували фахову підготовку у Путивльському і Лебединському педучилищах, середній медичний персонал – у Сумському, Глухівському, Лебединському, Конотопському медучилищах, працівники культури – у Сумському музичному та Сумському культосвітньому училищах.

До середини 70-х років область мала 2 вищі навчальні заклади – Сумський і Глухівський педінститути, які випускали дипломованих учителів. Висококваліфіковані спеціалісти для інших сфер готувалися за межами Сумщини. Так, наприклад, інженери, економісти, лікарі, ветеринари надсилалися на роботу в область із більш ніж 20 вузів України і СРСР. У сільському господарстві в 1965 р. лише 12% провідних спеціалістів мали вищу освіту.

Певну позитивну роль у забезпеченні Сумщини кадрами вищої кваліфікації відіграв загальнонауковий факультет при Сумському педінституті (1962–1968). Протягом 2–3-х років робітничі і сільська молодь тут одержувала підготовку, необхідну для продовження навчання в інших вузах. Випускники факультету направлялися на заочні відділення інститутів та університетів Харкова, Києва, Донецька, інших міст для здобуття відповідної спеціальності.

У 70-х рр. у Сумах відкрились філіали Харківського політехнічного інституту і Харківського сільськогосподарського інституту.

Щороку вузи області випускали 1500 фахівців. У кінці 80-х років у області працювало 64 тис. спеціалістів з вищою освітою.

Сумщина дала науці 26 дійсних членів і членів-кореспондентів АН СРСР, УРСР і галузевих академій, а також понад 50 докторів наук, які вважаються визнаними авторитетами в різних галузях знань.

Уславлений роменчанин, учений зі світовим іменем А.Йоффе (1880–1960) був одним із засновників сучасної школи теоретич-

ної фізики, пройшов шлях від асистента-практиканта лабораторії знаменитого В.Рентгена в Мюнхені до академіка АН СРСР, почесного члена АН США, Індійської АН, члена-кореспондента Берлінської АН, Геттінгенського наукового товариства, почесного доктора Сорбонського, Каліфорнійського та інших університетів.

Член-кореспондент АН СРСР Й.Шкловський (1916–1985) присвятив свої дослідження проблемам теоретичної астрофізики та рентгеноастрономії, розробив загальну теорію корони Сонця, вивчав походження космічного випромінювання. За видатні наукові відкриття нагороджений медаллю Брюса Тихоокеанського астрономічного товариства. Його обрали членом Національної АН США, Королівського астрономічного товариства Великої Британії, Міжнародної академії астронавтики.

Академік АН УРСР О.Усиков (1904–1995) працював у галузі квантової електроніки, досліджував високочастотні властивості твердого тіла, створив методіку цифрової та аналого-цифрової обробки зображення, започаткував наукову школу радіофізики.

Академіки та члени-кореспонденти АН СРСР і УРСР М. Андреев (1880–1970), І.Коробчанський (1895–1956), І.Швець (1901–1983), М.Шлак (1926–1993) розробляли проблеми фізики, радіофізики, квантової механіки, енергетики, акустики тощо.

Розвитку сучасної медицини сприяли дослідження епідеміолога А.Алимова (1893–1965), терапевта М.Губергріца (1886–1951), гігієніста Д.Калюжного (1900–1976), мікробіолога Є.Квасникова (1906–1995), травматолога М.Новаченка (1898–1965), вірусолога В.Рижкова (1896–1977).

М.Бюрюкович (1905–1986) вивчав причини психічних захворювань, нові методи їх діагностики та лікування. Вчений очолював Українську проблемну комісію з психіатрії, входив до правління Всесоюзного, Українського і Київського наукових товариств невропатологів і психіатрів. Гігієніст С.Черкінський (1897–1980) вперше у світовій практиці розробив стандарти на вибір та оцінку якості питної води, був експертом Всесвітньої організації охорони здоров'я. З.Гуревич (1898–1985) написав оригінальні праці із соціальної медицини.

Член-кореспондент АН СРСР Г.Бей-Бієнко (1903–1975) вніс помітний вклад у вивчення комах, академік АН УРСР П.Свириденко (1893–1971) – у систематику, зоогеографію й екологію тварин.

Не відставали від упровадження науково-технічного прогресу провідні підприємства Сумщини, які організовували свої науково-конструкторські бюро, лабораторії, дослідницькі відділи. Типовою рисою роботи стало тісне поєднання теоретичних розрахунків з практикою. На базі деяких із них створені науково-дослідні інститути. Сумські, конотопські, шосткинські науковці, інженери, технологи розробили й упровадили в серійне виробництво десятки нових машин, механізмів, приладів, пристроїв, матеріалів і реактивів. Вони успішно вирішували проблеми заощадження сировини, зниження енергомісткості та собівартості продукції, вдосконалення технологічних процесів.

Ще у 40-х – на початку 50-х років на заводі ім.Фрунзе був створений потужний газовий компресор. Керівник проекту М.Мионов, головний технолог В.Карбовничий, головний інженер П.Гончаренко за цей винахід удостоєні Державної премії СРСР 1951 р. У 1960 р. уперше в Радянському Союзі фрунзенці спроектували і виготовили опозитний компресор високого тиску з протилежним рухом поршнів, який пройшов успішні випробування на Руставському хімічному комбінаті (Грузія). Так був започаткований новий перспективний напрямок у радянському компресоробудуванні. 10 одиниць цієї техніки з першої партії експортовано до Болгарії, Польщі, Китаю, де вони добре себе зарекомендували.

Підтримувалося взаємовигідне співробітництво з такими науковими установами, як Інститут електрозварювання ім. Є. Патона АН УРСР, Московський науково-дослідний інститут азотної промисловості, Всесоюзний науково-дослідний інститут хімічного машинобудування, Харківський і Київський політехнічний інститути тощо.

Упродовж 1966–1970 рр. машини та обладнання, виготовлені колективом заводу ім. Фрунзе, експонувалися на 53 міжнародних, всесоюзних і республіканських виставках, на яких 75 виробів нагород-

жені золотими, срібними та бронзовими медалями. У наступні роки науковці об'єднання продовжували утримувати провідні позиції у конструюванні і виробництві конкурентоспроможної техніки для нафтової, газової, хімічної промисловості.

У 1970 р. на базі Сумського насосного заводу створений Всесоюзний науково-дослідний проектно-конструкторський інститут атомного й енергетичного насособудування, який розробив різні види насосів загального і спеціального призначення. Тут були сконструйовані центробіжні і вакуумні насоси, занурювальні насоси для забруднених рідин. Проекти, крім основних креслень, включали технічну документацію на з'єднувальні установки, системи автоматичного управління, контролю і захисту. У 80-х роках фахівці інституту створили головний та аварійний насоси ПЗА 1650-30 і ПЄ 4250-80 для головного блоку АЕС одиничною потужністю 1,5 млн. кВт, що давало економічний ефект 2,9 млн. крб. Співробітники інституту брали активну участь у монтажі обладнання і проведенні пускових робіт на багатьох об'єктах енергетики за кордоном: у Болгарії – ТЕЦ «Марица – Схід» і АЕС «Козлодуй»; в Угорщині – АЕС «Пакш»; в НДР – ТЕЦ «Боксберг» і АЕС «Норд»; на Кубі – ТЕЦ «Маріель»; у Фінляндії – АЕС «Ловиза».

Наукові підрозділи заводу «Електрон» розробили цілу серію електронних мікроскопів. Через сумський мікроскоп ЕМ-5 вчені медики вперше побачили віруси, прилад було нагороджено золотою медаллю на Всесвітній виставці у Брюсселі. Мікроскоп УЕМВ-1000 дозволив вести дослідження на молекулярному рівні, показував відстань між точками в одну тисячну частку мікрона. За допомоги растрового електронного мікроскопа вивчається рух електричного струму і звук людського голосу.

Фахівці спеціалізованого бюро конотопського заводу «Червоний металіст» одні з перших у СРСР приступили до практичного вирішення проблеми безпеки людей у підземних заоях. За сигнальну апаратуру і прилади блокування руху підземного транспорту при перевищенні допустимих норм метану та пилу в штреках інженери заводу П.Барзилович і Б.Смолянинников нагороджені Державною премією СРСР 1952 р. Згодом при заводі «Червоний металіст» створений науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут «Автоматвулгрудпром». Серед наукових розробок – автоматизований комплекс «НЕРПА», який забезпечував

надійність роботи підземних транспортних засобів. Комплекс «Метан» аналізував склад повітря в шахтах й у вибухонебезпечних ситуаціях автоматично зупиняв усю техніку. Десятки приладів демонструвалися на міжнародних виставках і ярмарках у Лондоні, Брюсселі, Турині, Ріо-де-Жанейро, Познані, Брно, Будапешті, Лейпцигу, Салоніках, де здобували престижні нагороди.

На базі провідних підприємств Шостки були створені науково-дослідний інститут хіміко-фотографічної промисловості та філіал Всесоюзного науково-дослідного інституту електроізоляційних матеріалів і фольгових діелектриків. Тут проводились наукові дослідження на рівні світових стандартів, створювалися технології виготовлення різних видів кінофотоплівок, магнітної стрічки, люмінесцентних і світловідбиваючих речовин, спеціальних барвників тощо. Здобутки цих установ йшли, в основному, на потреби військово-промислового комплексу. Деяка частина їх продукції знаходила застосування в цивільній сфері.

Вагомий вклад у розвиток сільськогосподарської науки не лише області, а й усієї країни вніс Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур у Глухові. Сорти конопель, виведені в інституті, займали 60% посівів цієї культури в СРСР. Важливе господарське значення мало виведення високоврожайних сортів конопель «південні досягаючі однодомні 14», «південні досягаючі однодомні 31» та інші.

Продовжувала працювати одна з найстаріших дослідних установ – Іванівська дослідно-селекційна станція Охтирського району, створена ще в 1897 р. з ініціативи відомого цукрозаводчика П. Харитоненка. Ця станція проводила цікаві роботи по виведенню цукрових буряків з однонасінними плодами. У 60-ті роки одержані такі сорти, як «іванівський 1745 поліпшений», «верхняцький 031», «іванівський однонасінний 5». Успішно проходила селекційна робота з озимою пшеницею, одержані відомі сорти «іванівська 13», «охтирчанка», «іванівська 60».

На Сумській сільськогосподарській станції створені нові сорти гречки «сумчанка» і «крупинка», які масово вирощуються в Росії, Казахстані, Азербайджані. З 80-х років селекційну роботу з картоплею проводять науковці сільськогосподарського інститу-

ту, де одержані нові сорти – «молодіжна», «ластівка», «злагода», «зоря Сумщини», «слобожанка», «ювілейна», «псільська».

Поява нових імен, плідних наукових ідей, розробок у різних сферах діяльності засвідчує про невичерпне творче джерело людей нашого краю. Значним досягненням стало введення обов'язкової середньої освіти, що відкривало простір для нових горизонтів науково-технічного прогресу.

Працівники освітньої галузі, дбаючи про збереження досягнень національної школи, удосконалювали педагогічні методики, спираючись, зокрема, на досвід і практику великого педагога і земляка А. Макаренка. Не випадково його ім'я носить Сумський державний педагогічний університет, а також Лебединське педагогічне училище.

Однак на розвитку освітньої галузі не могли не позначитися негативні риси, характерні для суспільства минулої доби. Проголошені привабливі гасла не завжди супроводжувалися необхідною матеріальною підтримкою школи та її наукової діяльності, якщо вона не була прямо пов'язана з інтересами військово-промислового комплексу. Розвиток наукових ідей суттєво стримувався бюрократичними перепонами і зволіканнями, характерними для командно-адміністративної системи. До останнього часу її функціонування все більш помітною ставала затримка з упродовженням наукових ідей у зв'язку з відставанням загального науково-технічного рівня виробництва.

Відокремлення школи від церкви, проголошене законом, викривлялося практикою повного заперечення християнського світогляду і пов'язаних із ним національних традицій. Войовничим атеїзмом формувалося нігілістичне ставлення щодо духовних надбань минулих поколінь: знищувалися культові споруди, монастирі, храми. Характерним стало роздвоєння суспільної моралі, що не сприяло формуванню у школярів духовної цілісності, чітких ціннісних орієнтирів.

Суттєвою перешкодою для формування у підростаючого покоління почуття національної гідності стало подальше витіснення з освітньої галузі української мови.

Важливе значення в житті нашого краю завжди посідали фізкультура і спорт. Наші земляки займали найвищі місця на п'єдесталах у чемпіонатах Європи, світу і на Олімпійських іграх. Сумщина дала світові знаменитих спортсменів В.Голубничого, Л.Жаботинського, О.Шапаренка.

Володимир Голубничий належить до кращих майстрів спортивної ходьби в історії легкої атлетики. Він брав участь у 5-ти Олімпіадах, двічі завойовував на них золоті медалі (1960, 1968), здобув срібну (1972) і бронзову (1964), нагороди (1960, 1968) в ходьбі на 20 км. В.Голубничий – чемпіон Європи, 6-разовий чемпіон СРСР. Його прізвище занесено до Книги рекордів Гіннеса. Він нагороджений радянськими орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани» та українським орденом «За заслуги». У Сумах працює дитячо-юнацька спортивна школа В.Голубничого, в якій він готує скороходів для українського спорту.

Володимир Голубничий

Леонід Жаботинський установив 17 світових рекордів з важкої атлетики. Він став олімпійським чемпіоном 1964 і 1968 рр., чемпіоном світу 1965–1966 рр., чемпіоном Європи 1966 і 1968 рр., 5-разовим чемпіоном СРСР. Жаботинський нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора й українським орденом «За заслуги».

Олександр Шапаренко, один із кращих радянських байдарочників, завойовував олімпійське золото (1968) на двійці, потім у гонках на одиночці (1972). Він – багаторазовий чемпіон і призер світових та європейських змагань, 18-разовий чемпіон СРСР на різних дистанціях. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», «За заслуги». Нині О.Шапаренко живе в Іспанії, де тренує молодіжну збірну з веслування. Там також засновано спортивний клуб байдарки, якому присвоєно ім'я О.Шапаренка.

Олександр Шапаренко

Видатних досягнень добилися також В.Куц, М.Маміашвілі, К.Рева, О.Сорокалет.

Передумовою визначних досягнень наших спортсменів-земляків періоду 80-х рр. були масовість спорту і його доступність. Численні гуртки, секції у навчальних закладах, групи загальної фізичної підготовки при спортивних спорудах сприяли залученню до регулярних занять фізичною культурою і спортом широких верств населення.

Традиційні масові змагання «Старти надій», «Шкіряний м'яч», «Тижні фізичної культури і спорту» збереглися та набули подальшого розвитку, що є прекрасною можливістю у відкритті нових спортивних талантів Сумщини.

**Література.
Мистецтво.
Художня
творчість**

Сумщина здавна багата на славні імена поетів і прозаїків, які народилися і творили в нашому краї. Гордістю української літератури стали Остап Вишня (П.Губенко, 1889–1956), Д.Білоус (1920–2005), П.Клочина (1914–1972), О.Ющенко (1917), Б.Антоненко-Давидович (1899–1984), М.Лукаш (1919–1988), Л.Новиченко (1914–1995), Л.Смілянський (1904–1966), П.Воронько (1913–1988), П.Кочура (1905–1966), В.Затулівітер (1944–2003) та інші.

Остап Вишня

Дмитро Білоус

Олекса Ющенко

Остап Вишня по праву вважається основоположником українського гумору й сатири. Він народився в с.Грунь (нині Охтирського району). Закінчив Київську військово-акушерську школу, навчався в Київському університеті. Працюючи в редакціях газет, виступав з численними фейлетонами, усмішками, памфлетами, гумористичними оповіданнями. У 20-30-х рр. видав збірки «Діла небесні», «Вишневі усмішки», «Кому веселе, а кому й сумне», «Лицем до села».

Він висміював пристосовництво, безкультур'я. Герої його гумористичних оповідань – мудра, збагачена досвідом людина, будівник і воїн-переможець, борець за мир на землі. Великою популярністю користуються «Мисливські усмішки», їм властиві не тільки народна дотепність і колоритна мова, а й справді поетичне відтворення природи. Створені Вишнею образи і вислови широко ввійшли у мовний вжиток. Окремими виданнями вийшло понад 150 його творів. На його батьківщині, в с.Грунь Охтирського району, проводяться літературно-мистецькі читання «Вишневі усмішки». Спілка письменників України заснувала літературну премію ім. Остапа Вишні.

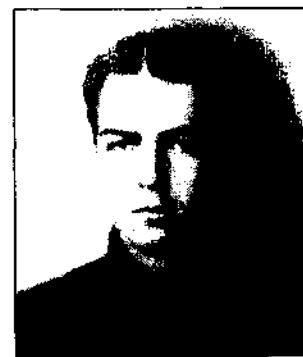
Д.Білоус теж відомий як автор гумористичних і сатиричних мініатурів. Ним здійснений переклад близько половини віршів у 2-томній збірці «Антологія болгарської поезії». Поет удостоєний премії ім. М. Рильського (1976) та Державної премії Украї-

ни ім. Т.Шевченка (1990). За художні переклади з болгарської мови Д.Білоуса нагороджено болгарським орденом Кирила і Мефодія I ступеня та орденом «Мадарський вершник».

Байкар П.Ключина працював учителем, журналістом, завідуючим літературним відділом Роменського краєзнавчого музею. Ним видані збірки «Солов'ї та жаби», «Муха на пасіці», «Свиня в саду», «Завзяті рогачі» та інші. Кращі твори П.Ключини перекладені російською, вірменською, польською, болгарською, чеською мовами.

Поет, прозаїк, критик, літературознавець О.Ющенко видав 40 збірок своїх творів. Він є автором текстів близько 100 пісень, які поклали на музику композитори П.Майборода, О.Філіпенко, М.Дремлюга, Л.Ревуцький та інші. Написав ряд нарисів про вихідців із Сумщини: письменників Б.Антоненка-Давидовича, Остапа Вишню, О.Олеся, М.Хвильового, П.Ключину, П.Капельгородського, режисера та драматурга І.Кавалерідзе, актора С.Шкурата.

Борис Антоненко-Давидович написав твори «Про що і я», «В літературі і коло літератури», «Здалека і зблизька», «Як ми говоримо». Його творчі доробки – це низка неповторних людських доль. З непідробною любов'ю, повагою і співчуттям ставився до людей чесних, порядних і, навпаки, відвертою неприязню до людей підлих і жорстоких. За збірки «Смерть», «Сибірські новели», «Завищені оцінки» він по-

Борис
Антоненко-Давидович

Микола Лукаш

Леонід Новиченко

смертно удостоєний Державної премії України ім. Т. Шевченка 1992 р.

Кролевчанин М. Лукаш належить до найкращих перекладачів усіх часів і народів. У світовій літературі важко знайти діяча, який би перевершив його доробок. Перекладав на українську з 18-ти мов. Здійснив переклади романів «Пані Боварі» Г. Флобера, «Перший удар» А. Стіля, «Декамерон» Дж. Бокаччо, трагедій І. Мадача, п'єс Лопе де Вега і В. Шекспіра, поезій Г. Гейне, В. Гюго, А. Міцкевича, Ю. Тувіма та ін. У 1989 р. Спілка письменників України і журнал «Всесвіт» заснували премію ім. М. Лукаша за кращий літературний переклад.

Цінні праці створені науковцями-уродженцями Сумщини з питань фольклору, мови, літератури, мистецтва. Член-кореспондент АН УРСР Л. Новиченко (1914–1996) написав понад 20 творів, найвідомішими з яких є «Творчість П. Тичини», «Т. Шевченко і сучасність», «Від учора до завтра», «Поетичний світ М. Рильського».

Член-кореспондент АН УРСР, фольклорист і мистецтвознавець П. Попов (1890–1971) вивчав зв'язки української культури з культурами Китаю, Румунії, Чехословаччини, Албанії, інших країн.

Л. Смілянський зосередив свою увагу на дитячій та історико-біографічній тематиці. Його перу належать твори «Сашко», «Михайло Коцюбинський», «Мужицький посол», широко відомий роман про Т. Шевченка «Поетова молодість» тощо.

У 1985 р. створена Сумська організація Спілки письменників України. Очолив організацію письменник О. Столбін, автор таких творів для юних читачів, як «Школа романтиків», «Барабани б'ють тривогу», «Берендей», «Моя неспокійна любов», «Чортова дюжина», «Горіхове озеро», «Залишаюсь собою», «Терористка», «Хмари над Журавкою» та інші.

Творчий доробок, який збагатив образотворче мистецтво України, належить нашим землякам-художникам і скульпторам Г. Гавриленку (1927–1984), В. Зарецькому (1925–1990), С. Луньову (1909–1978), І. Кавалерідзе (1887–1978), М. Лисенку (1906–1972). Їхній творчий талант відзначався різноманітністю стилів і жанрів, техніки і колористики.

Художник-графік Г. Гавриленко створив серію «Сюїта», яка навіяна лірикою О. Пушкіна. Ілюстрації до книг «Чіпка» П. Мирного, «Кобзар» Т. Шевченка, «Витязь у тигровій шкурі» Ш. Руста-

велі, «Доробок» М. Бажана допомагали кращому сприйняттю змісту та ідейної спрямованості творів як літературної класики, так і сьогодення.

Відомий художник-шестидесятник В. Зарецький у своїй творчості 50–60-х років головну увагу зосередив на темі праці, вдало передав внутрішній світ звичайних трудівників. Такими є картини «Спекотний день», «Шахтарський двір», «Дівчата», «Після зміни». У 70–80-х роках підходи художника до мистецтва дещо змінилися. Він прагнув осмислити складні проблеми буття, піднятися над буденністю. Його полотна набули філософського звучання («Ідеалізм», «Квіти благородства», «Озонова діра», «Кольяда»).

С. Луньов створював витончені пейзажі, натюрморти, портрети в техніці акварелі. Відомими є твори майстра «Хмарний день. На риболовлю», «Проліски», «Місто. Відлига», «Студентка за книгою», «Яблука на білій скатертині», «На Сумщині» та інші.

У Києві продовжувалась активна творча і педагогічна діяльність І. Кавалерідзе, уродженця с. Новопетрівка Роменського району. У 50–60-х роках майстер написав серію портретів українських і російських театральних та оперних акторів: «А. Бучма в ролі Миколи Задорожного», «М. Литвиненко-Вольгемут у ролі Одарки», «І. Паторжинський у ролі Карася», «М. Кропивницький», «Ф. Шаляпін у ролі Івана Грозного», «І. Іллінський у ролі Акіма». Ним були створені оригінальні портрети «О. Пушкін і М. Гоголь», Л. Толстой і М. Горький у Ясній Полянці. І. Кавалерідзе – автор меморіальних дощок Г. Сковороді, Ю. Шумському, М. Доброхотову, Є. Гаккебуш, Б. Гмирі. У 1989 р. відкрито галерею скульптури митця в Сумському художньому музеї, а в 1991 – його майстерню-музей у Києві.

Михайло Лисенко

У 1956 р. за рішенням місцевої влади у Сумах був знищений пам'ятник Тарасу Шевченку, створений скульптором І.Кавалерідзе. Причиною акту вандалізму став «стиль кубізму», який різко критикував тодішній перший секретар КПРС Микита Хрущов. Фрагмент зруйнованого пам'ятника було відкопано у сквері. Він зберігається у запасниках художнього музею.

Професор Київського художнього інституту, скульптор М.Лисенко є одним з авторів пам'ятника М.Щорсу в Києві, меморіалу Пагорба Слави у Львові, пам'ятника С.Ковпаку в Путивлі, пам'ятника радянським громадянам і військовополоненим, що загинули від рук німецько-фашистських окупантів у 1941–1943 роках в Бабиному Яру, в Києві. Погруддя Т.Шевченка роботи М.Лисенка встановлене в Парижі.

Велика група художників жила і працювала в Сумах, інших містах і селах області. У 1952 р. було організоване Сумське товариство художників як складова Харківської організації Спілки художників України. Його очолював спочатку Ю.Ступак, а потім Ю.Александрович. Активну роль у цьому об'єднанні відіграли художники М.Бончевський, Я.Красножон, В.Юрченко, М.Маринич, С.Блайвас. У 1984 р. створена самостійна Сумська організація Спілки художників України. Її першим головою став заслужений діяч мистецтв України В.Коростельов, а в 90-х рр. очолив О.Чердниченко.

Театрально-музична спадщина часів «Глухівського періоду» продовжується й у ХХ столітті.

Роменський кобзар Є.Адамцевич зберіг для нащадків неоціненний скарб – «Запорізький марш».

Ю.Шапорін (1887–1966) – професор Московської консерваторії, глухівчанин – написав оперу «Декабристи» (1953), романси, хори, ораторії, музику до кінофільмів. Він тричі удостоєний Державної премії СРСР (1941, 1946, 1952).

Композитор Г.Давидовський (1866–1952) прославився тим, що все своє життя присвятив активній пропаганді хорового співу, у різні роки організував 35 хорових капел, з якими гастролював по країні. Ним здійснені хорові обробки народних пісень, написані такі неординарні твори, як хорові опери та хорові сюїти-фантазії. Він є автором пісень на слова Т.Шевченка «Заповіт», «Світе ти-

хий, краю милий», «Ще як були ми козаками».

Композитор-фольклорист О.Стеблянко (1896–1977) багато років працював у Харківській консерваторії, брав участь у етнографічних експедиціях по регіону, записав 2 тис. народних пісень. Йому належать наукові дослідження про техніку і стиль виконання народних пісень хорами, ансамблями, солістами.

На Сумщині народилися відомі оперні співаки: бас Б.Гмиря (1903–1969), баритон А.Мокренко (1933).

Син лебединського муляра Б.Гмиря пройшов складний життєвий шлях. У молоді роки працював кур'єром, вантажником, матросом, секретарем полтавського товариства «Геть неписьменність!», учився в інституті, готуючись стати інженером-будівельником. Проте любов до музики перемогла. Після закінчення консерваторії Б.Гмиря тривалий час був провідним солістом Київського театру опери і балету ім. Т.Шевченка. Він запам'ятався глядачам у ролях І.Сусаніна з опери М.Глінки, Мельника в «Русалці» О.Даргомижського, Мефістофеля у «Фаусті» Ш.Гуно та ін. Співак став першим виконавцем багатьох ролей в українських операх: Тихона («Зоря над Двіною» Г.Мейтуса), Кривоноса («Богдан Хмельницький» К.Данькевича) та ін. Його концертний репертуар включав понад 500 творів світової вокальної класики та української народної музики. З величезним успіхом він гастролював по країні та за рубежом.

Євген Адамцевич

Анатолій Мокренко

Борис Гмиря

Народна артистка
Ада Роговцева

Соліст Київського оперного театру А. Мокренко створив непересічні образи Остапа («Тарас Бульба» М. Лисенка), Тугара Вовка («Золотий обруч» Б. Лятошинського), Гаральда («Ярослав Мудрий» Г. Майбороди), Перелесника («Лісова пісня» В. Кирейка), Ігоря («Князь Ігор» О. Бородіна) та ін. З 1991 до 2001 р. А. Мокренко очолював Київську оперу.

У театральному мистецтві України повоєнного періоду Сумщину гідно представляли актори Д. Антонович-Будько (1889–1975), Г. Яременко (1895–1976), А. Роговцева (1937). Уродженець Білопільля народний артист СРСР, лауреат

Державної премії СРСР Д. Антонович-Будько 66 років життя віддав Харківському драматичному театру. Його багатогранна акторська діяльність є цілим етапом в історії українського театрального мистецтва.

Актор Львівського драматичного театру Г. Яременко радував своїх прихильників виразним виконанням різнопланових ролей у класичних і сучасних п'єсах. Це – Яго і король Лір у творах В. Шекспіра, Шельменко в комедії Г. Квітки-Основ'яненка, Назар Стодоля в однойменній п'єсі Т. Шевченка.

Глухівчанка А. Роговцева – провідна актриса Київського драматичного театру ім. Л. Українки – створила десятки переконливих сценічних образів. Вона також з успіхом знялася в кінофільмах і телесеріалах «Хвилі Чорного моря», «Приборкання вогню», «Вічний поклик», «Діти як діти», «Осіньня історія» та інші.

Спільним, що об'єднує наших земляків – майстрів художнього слова, митців, є неприхована любов до рідного краю, його людей, вічні людські цінності.

Характерною загальною рисою, яка тим чи іншим чином виражалася в їхніх творах, була небайдужість. Відтак викривалися пороки, що впливали з недосконалість суспільних відносин, зволікання у вирішенні соціальних проблем, недооцінка в здійсненні культурної політики, національних традицій, звуження сфери вживання української мови.

Саме за це О. Вишня, Б. Антоненко-Давидович, І. Багрянний піддавалися репресіям. Однак після звільнення вони не втрачали віру в справедливість і продовжували працювати на благо рідного народу. Не минула така ж доля і М. Лукаша, І. Кавалерідзе, які хоча й уникнули таборів, але через заборони не могли сповна займатися улюбленою справою.

Високе мистецтво серед населення краю поширювали Сумський обласний театр драми та музичної комедії ім. М. Щепкіна, театр юного глядача та обласна філармонія.

До репертуару театру ім. М. Щепкіна входили відомі твори української, російської і світової драматургії, п'єси на сучасну тематику – від трагедії до комічної опери і мюзиклу. Тут плідно працювали народні і заслужені артисти України О. Тарасенко, А. Носачов, Н. Михайлова, О. Льдов, М. Лісова, І. Дехта, С. Дідусенко, О. Сокол, М. Ластовецький, В. Курта, О. Рибчинський, Є. Серебрякова, В. Берелет, заслужена артистка РРФСР І. Досаева. Одночасно в репертуарі театру, який постійно оновлювався, перебувало близько 30 спектаклів.

Під час гастролей щепкінців у Києві справжньою сенсацією для столичної публіки стала вистава «Медея» за п'єсою давньогрецького автора Еврипіда. Виконавиця головної ролі Н. Михайлова пристрасно передала складний душевний стан і почуття своєї героїні. Захоплені глядачі влаштували акторам овацію.

Сумчани запам'ятали такі постановки театру, як «Пора жовтого листя» М. Зарудного, «Рожеве павутиння» Я. Мамонтова, «Зачарований вітряк» М. Стельмаха, «Передвісник» А. Шияна та Ю. Збанацького, «Кінармія» І. Бабеля, «Зустріч опівночі» В. Шевченка, «Сестрички» Л. Синельникова, «Григорій і Параскева» І. Кавалерідзе та ін. Спектакль «Піднята цілина» за мотивами відомого роману О. Шолохова витримав 27 аншлагов.

Велике місце у сценічній діяльності театру займали музичні постановки. У 50–60-х роках щепкінці порадували глядачів такими складними виставами, як опери «Наталка-Полтавка» М. Ли-

Яків Мамонтов

сенка, «Русалка» О. Даргомижського, «Галька» С. Монюшка, «Катерина» М. Аркаса. З 70-х років перевага почала надаватись оперетам. Успіхом у публіки користувались музичні вистави «Вільний вітер» І. Дунаєвського, «Севастопольський вальс» К. Лістова, «Кето і Коте» В. Долідзе, «Довгожитель» В. Дмитрієва, «Чорний дракон» Д. Модуньо тощо.

У 1976 р. в Сумах відкрився обласний театр ляльок, який започаткували 5 випускників Харківського інституту мистецтв. Наймолодші глядачі побачили п'єси «Чарівний фургон» В. Орлова, «Рім-тім-ті» Я. Вільковського, «Ще раз про Червону Шапочку» С. Єфремова і С. Когана, «Головне бажання» П. Висоцького, «Вікентій Премудрий» Я. Стельмаха і багато інших.

У 1981 р. ляльковий театр було реорганізовано в театр юного глядача. Почали ставитися вистави і для дітей середнього шкільного віку та старшокласників на теми, які їх цікавили і хвилювали. Частиною репертуару театру становили п'єси за творами, що входили до шкільних програм з літератури.

Надбанням колективу ТЮГу слід вважати вміння працювати з підлітками, розширювати їхній світогляд, розвивати естетичний смак, ненав'язливо виховувати. Практикувалися творчі зустрічі, обговорення вистав, конференції глядачів, батьківські збори.

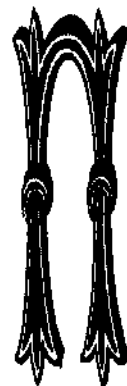
У складі обласної філармонії працювали лекторські групи, творчі колективи, концертні бригади, окремі виконавці. Великою популярністю у слухачів користувалися концерти-лекції про життя і творчість видатних композиторів минулого і сьогодення: М. Лисенка, Л. Ревуцького, В. Косенка, А. Штогаренка, М. Глінки, П. Чайковського, С. Рахманінова, Д. Шостаковича, В. А. Моцарта, Л. Бетховена, І. Сметани. У залі філармонії виступали з авторськими концертами сучасні українські композитори Л. Дичко, В. Філіпенко, О. Сабодаш, В. Кирейко, П. Майборода, П. Гайдамака. Тут співали для сумчан і гостей міста А. Солов'яненко, Є. Мірошніченко, Л. Зікіна, Ю. Богатиков, М. Бієшу, І. Архипова, Е. П'єха, танцювали ансамблі Чорноморського, Балтійського, Закарпатського, Закавказького військових округів. За плідну творчу роботу у філармонії отримали звання заслужених артистів України Н. Кожуховська, В. Будянський, В. Кузьмін.

Суттєвою складовою духовного життя Сумщини стало проведення загальнообласних культурних заходів. Це обласні фестивалі – «Хліборобська весна», «Сумські зорі», «Партизанські зірничі».

Вони були своєрідним оглядом росту майстерності колективів художньої самодіяльності. Найбільш відомими стали колективи, які отримали звання народних. Серед них – ансамбль бального танцю «Силует», оркестр народних інструментів Палацу культури ім. М. Фрунзе, окремі колективи палаців культури ВО «Хімпром» (Суми), Шостки та Конотопа. Високу виконавську майстерність показували також сільські самодіяльні художні колективи, зокрема хори с. Береза Глухівського, с. Червоне Сумського районів, ляльковий театр Тростянецького, народний театр Охтирського, капела бандуристів Крелевецького районних будинків культури.

Увійшли в практику дні культури на виробничих ділянках, огляди агіткультбригад. У 80-ті роки було створено близько 7000 самодіяльних художніх колективів, які об'єднували понад 90000 учасників. У ці роки також започатковані в області всеукраїнські фестивалі «Боромля» та «Крелевецькі рушники».

В цілому народна художня творчість, діяльність закладів мистецтва області сприяли утвердженню у суспільній свідомості високих моральних ідеалів, формуванню патріотичних почуттів, створенню здорової творчої атмосфери в колективах.

пам'ятники. Музеї. Місто- будування

Сумщина є одним із регіонів України, в якому зосереджена велика кількість пам'яток історії та культури. У нашій області знаходяться міста, які є пам'ятками історії: Путивль – твердиня Київської Русі, Глухів – гетьманська столиця Лівобережної України, Суми, Ромни, Охтирка, Конотоп, Лебедин – центри базування козацьких полків, осередки економічного, політичного, культурного життя України.

Постановою Державного комітету з архітектури Ради Міністрів УРСР від 9 серпня 1968 р. Суми, Ром-

Воскресенська церква 1789 р.
Лебедин

ни, Охтирка, Путивль, Білопідлля були включені до переліку міст, де заборонялося зносити старі квартали та окремі споруди і перебудовувати історичні центри. Це рішення дозволяло місцевій владі виділяти кошти на реставрацію ряду будівель, враховувати історичні аспекти при розробці генеральних планів забудови міст. У 80-х роках велась робота по підготовці «Зводу пам'яток історії та культури» по Сумській області. 55 пам'яток оцінені як такі, що мають загальнодержавне значення, 426 – місцеве. До історичних міст віднесені Суми, Ромни, Лебедин, Охтирка, Конотоп, Тростянець, Путивль і Глухів. Два останніх отримали статус державних історико-краєзнавчих заповідників.

В області немає такого населеного пункту, де не було б пам'ятника, пам'ятного знака, обеліска на честь воїнів Радянської Армії, бійців партизанських загонів і з'єднань, земляків, які загинули в боях у роки Великої Вітчизняної війни.

Установлені пам'ятники ушануванням полководцям і героям – уродженцям області: у Сумах – двічі Герою Радянського Союзу льотчику-випробувачу С. Супруну; у с. Ображіївка Шосткинського району – тричі Герою Радянського Союзу льотчику І. Кожедубу; в центрі с. Малий Вистороп Лебединського району – двічі Герою Радянського Союзу маршалу бронетанкових військ П. Рибалку; у Глухові – генерал-майору танкових військ Г. Рудченку.

У Сумах зведено меморіальний комплекс Вічної Слави. На полірованих стелах написані імена 4050 сумчан, котрі не поверну-

лися з боїв. Меморіальні комплекси створені в Охтирці, Конотопі, Лебедині, інших містах і селах.

Сумщина – край антифашистського руху Опору. Подвигу партизанів і підпільників присвячені меморіальний комплекс Партизанської слави та Алея Героїв Радянського Союзу у Спадчанському лісі; пам'ятник партизанському генералу С. Ковпаку у Путивлі; пам'ятники комісару партизанського з'єднання С. Рудневу в Путивлі, а також в с. Рудневе Путивльського району. На Привокзальній площі обласного центру споруджено монумент «Слава героям Сумщини» на честь трьох сумських партизанських з'єднань і 35-ти партизанських загонів.

Велика група пам'ятників увічнює заслуги відомих людей нашого краю, а також громадських, військових, культурних діячів, життя яких було пов'язане із Сумщиною.

Інтерес до історії і культури рідного краю призвів до створення мережі музеїв. У 70–80-х роках в області працювало 7 державних і близько 280 народних музеїв і кімнат, що відтворювали багатство минувшину древньої землі. Їх експозиції базувалися на оригінальних матеріалах і розповідали про участь земляків у подіях місцевого, загальнодержавного та міжнародного значення.

Сумському художньому музею належить одне з найбагатших в Україні зібрань живопису, графіки, скульптури і декоративно-вжиткового мистецтва. У кінці 80-х років у його фондах налічувалося понад 11 тис. експонатів. У залах відвідувачі могли побачити старовинні українські й російські ікони, портрети-парсуни гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола, полковника М. Залізняка. Тут виставлялися картини видатних митців XVIII – поч. XIX ст. В. Боровиковського, В. Тропініна, О. Кіпренського, марині-

Пам'ятник
на братській
могилі.
Суми

ста І. Айвазовського, художника-новатора І. Рєпіна, художників-передвижників. Добре представлено образотворче мистецтво Італії, Голландії, а також екзотичне мистецтво країн Сходу XVI – поч. XX ст. Музей пишається чудовими колекціями художньої порцеляни, київсько-межигірського фаянсу, скляних виробів.

У краєзнавчих музеях області зосереджено безліч рідкісних, унікальних експонатів, документів, матеріалів. Широко представлені палеонтологічні знахідки, що дають уявлення про тваринний світ доісторичної доби: кістки мамонта, шерстистого носорога, оленяти. Археологічні старожитності розповідають про знаряддя праці, зброю та предмети побуту далеких предків: кременеві скребки та ручні рубила, бронзові і залізні вістря стріл та списів, серпи, ножі, пряслиця, грузила, світильники, посуд слов'янських племен тощо.

У Сумському краєзнавчому музеї зберігаються сотні експонатів, пов'язаних із шедевром давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім». Це – рукописні документи, окремі видання «Слова», археологічні знахідки: озброєння князівського дружинника, жіночі прикраси, плінфа з княжими знаками з розкопок церкви Вознесіння у Путивлі та ін.

У Путивльському краєзнавчому музеї відвідувачі побачать шафу XVIII ст., що належала гетьману І. Мазепі; крісло російського самозванця Лжедмитрія Першого; дзвін, подарований місту царем Михайлом Романовим.

Лебединський краєзнавчий музей давав конкретне уявлення про життя та обов'язки селян Сумщини в XIX ст. Тут експонувалися документи про сплату податків жителями с. Межиріч і відомість сільського правління за 1853 р. з величезним списком селян-боржників; «відпускна грамота» дворового селянина П. Рожєвицького і його дружини, видана їхнім власником, поміщиком Івановим; повідомлення про продаж с. Боброва з усіма його кріпаками. Увагу екскурсантів привертає щиток з 2-х дощок, на якому були записані викупні платежі після відміни кріпосного права, що їх мали сплатити селяни Бишкінської громади за 1887 р., – 5 крб. 9 коп. з душі. Оскільки грамотних серед селян не було, писар не лише вказав суму цифрами, а й для наочності намалював 5 паличок і 9 кружечків.

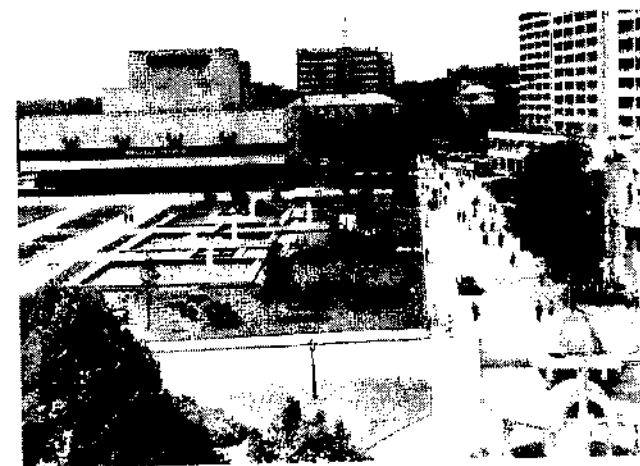
Ряд експонатів Шосткинського краєзнавчого музею розповідає про життя і побут робітників цього міста. Тут можна побачити

годинник і печатку порохового заводу, жетон-перепустку на його територію, жетон-перепустку в лазню. Представлене і тодішнє торговельне обладнання: терези для зважування великих вантажів із багатопудовими гирями; складний аршин, рахівниця, сейф, ключ від крамниці купця Зайковського тощо.

Частина музеїв присвячує свої експозиції важливим історичним подіям. У Спадицанському лісі поблизу Путивля почав працювати музей Партизанської слави (1966). У його відкритті взяли участь керівники партизанського руху двічі Герої Радянського Союзу С. Ковпак і О. Федоров, командир партизанського з'єднання Л. Мельник, Герої Радянського Союзу С. Тутученко, В. Войцехович, П. Кульбака.

Більшість народних музеїв і кімнат розповідають про життя та діяльність політиків і громадських діячів, художників, композиторів, артистів, учених, а також Героїв війни та праці. Далеко за межами Сумщини відомі музеї Т. Шевченка, П. Грабовського, Остапа Вишні, А. Чехова, П. Чайковського, К. Ушинського та ін.

Суми прикрасили нові оригінальні архітектурні споруди. З 1979 р. центром міста стала площа В. Леніна (нині площа Незалежності), де було зведено будинок обласних організацій і висотний готель «Суми». По вулиці Кірова виросла споруда музично-драматичного театру ім. М. Щепкіна, а навпроти – Театральна площа зі сквером і фонтанами. Поряд розмістилися торговий

Театральна
площа.
Суми

Дитячий парк
«Казка».
Суми

центр «Враца» і магазин «Дитячий світ». Були споруджені Будинок зв'язку, Будинок телерадіо, Будинок побуту, залізничний вокзал.

Обласна державна наукова бібліотека збудована у вигляді квітки лотоса – символу знань. Центральний хол піднімається вгору крізь 3 поверхи і зверху перекривається вітражем, через який всередину ллється світло. До читальних залів ведуть мармурові сходи.

Гордістю сумчан стало дитяче містечко-парк «Казка» із замками, дерев'яним теремом, підйомними мостами, фігурами літературних героїв, павільйонами гральних автоматів. Поруч розташувався центр молодіжного дозвілля «Романтика». Його перший поверх облицьований червоним гранітом, а другий – світлим каменем. У цілому споруда справляє враження скриньки ювелірної роботи.

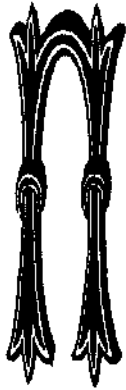
Одним із улюблених місць відпочинку мешканців обласного центру став фонтан «Садко» із каскадом і кольоровою підсвіткою. У місті розбито 15 парків і скверів. Серед обласних центрів України Суми за свої трояндові насадження набули слави міста троянд.

Розділ XIX.

У незалежній
Україні

Пара надій і сподівань
Зміни в галузі промисловості
Аграрні перетворення
Медицина
Розвиток освіти і науки
Культура
Громадські організації,
політичні партії
Фізична культура і спорт
Сумщина в авангарді
Помаранчевої революції

ора надій і сподівань

В умовах будівництва «розвиненого соціалізму» «передова» економіка Радянського Союзу не могла забезпечити прожитковий мінімум своїм громадянам. Накопичилося чимало об'єктивних факторів, що призвели до глибокої кризи в країні. Виховане на ідеях кількісного зростання виробництва Політбюро ЦК КПРС на чолі з Генеральним секретарем Михайлом Горбачовим шукало порятунку гинучої неефективної системи. Демократизація під гаслами «Перебудова – продовження

справи Великого Жовтня» та «Гласність» не дали бажаного результату. Нове падіння світових цін на енергоносії та цілий ряд інших об'єктивних причин спровокували черговий крах фінансової системи СРСР і призвели до розпаду тоталітарної держави. Це закономірний процес неминучої загибелі країни з неефективною економікою, надцентралізованою державною системою імперського типу.

М.Горбачов у своїй книзі «Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу» стверджував: «Безпроблемний показ дійсності зіграв негативну роль: виник розрив між словом і ділом, який породив у суспільстві пасивність, зневіру в проголошені гасла. Зрозуміло, що в такій ситуації стала падати довіра до того, що говорилося з трибун, друкувалося в газетах і підручниках. Розпочався занепад суспільної моралі, послаблювалося велике почуття солідарності людей один до одного, виховане в героїчні часи революції, перших п'ятирічок, Вітчизняної війни і повоєнного відродження, стали поширюватися алкоголізм, наркоманія і злочинність, посилилось проникнення в радянське суспільство стереотипів з чужої нам «масової культури», нав'язуючи блюзнірство, примітивні смаки, бездуховність.

Відбулося послаблення партійного керівництва, була втрачена ініціатива в деяких важливих суспільних процесах. У всіх на виду був застій у керівництві, порушені процеси його зміни. На якомусь

етапі це призвело до послаблення дієздатності Політбюро і Секретаріату ЦК партії, та і в цілому ЦК КПРС, партійного і державного апарату».

У таких умовах партійна організація Сумської області на чолі з секретарем обкому І.Грінцовим намагалася утримати під своїм контролем соціально-політичні зміни. Випереджаючи події, партійні ідеологи ініціюють створення громадських організацій: «Меморіал», Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, «Зелений світ» та інші. На керівні посади і в управління цих організацій добирались і рекомендувались віддані справі партії особи. Але утримати під своїм контролем народну стихію, яка зародилася в середовищі творчої інтелігенції, партійні органи не змогли. Новим імпульсом у розвитку демократії і гласності стали вибори депутатів до Верховної Ради СРСР у 1989 р. Вперше в історії на альтернативній основі від Сумщини балотувалися перший секретар обкому КПУ І.Грінцов та викладач Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту кандидат економічних наук Е. Козін.

Передвиборні перегони перетворилися на школу дійсної демократії. Суми зробили свій вибір на користь демократично обраного депутата Е.Козіна. Під час цих виборів у Сумах виник неформальний клуб «Виборець - 89», який об'єднував навколо себе усіх тих, кому не була байдужа доля України і демократії. В цей час мало в кого виникали думки про створення української незалежної держави, переважна більшість прагнула суттєвішої автономії та перетворення політичної системи на більш демократичну.

Проти демократичних перетворень у суспільстві виступали державні структури, керовані обласним комітетом Комуністичної партії України на чолі з її секретарем В. Шевченком, а також чиновники різних рівнів та рангів.

На мітингах і зібраннях, що проходили в Сумах біля пам'ятника В.Леніну на площі його імені, з'явилися синьо-жовті прапори, які тримали члени Спілки Української Молоді. Саме вони встановили перші намети на площі Незалежності у Києві, щоб через голодування змусити владу змінити курс на подальшу демократизацію країни. «Революція на граніті» холодної осені 1990 року підняла на боротьбу студентську молодь, яку підтримали і засновники СУМ «Сумщина» – Віктор Рог, Олег Медуніца, Андрій

Наметове містечко. Київ. 1990 р.

Член СУМу А. Наталуха

Сумські студенти О. Медунця (ліворуч), В. Рог (праворуч)

Наталуха, Іван Бортнік. З цього часу національні барви стали домінуючими в усіх громадських заходах, що в свою чергу готувало ґрунт до прийняття державної символіки.

Вибори до Верховної Ради УРСР та органів місцевого самоврядування стали причиною підвищення політичної активності мас. Долаючи супротив партгоспактиву, більшість виборців підтримувала тих депутатів, які закликали до зміни суспільного ладу в країні. У Сумах склалися два центри, які агітували за кандидатів у депутати до Верховної Ради. Інженер СМНВО ім. Фрунзе Олександр Воробійов, котрий балотувався по Ковпаківському виборчому округу, спирався на підтримку клубу «Виборець-89», а викладача Сумського філіалу Харківського політехнічного інституту, кандидата історичних наук Олександра Піскуна (Зарічний район) підтримували «Рух за перебудову» і Товари-

ство української мови ім. Т.Г. Шевченка (керівники В. Осадчий, О. Піскун та В. Казбан).

Ці вибори довели, що згуртовані народні маси можуть здолати організовані сили держпартактиву. Над містом 16 жовтня 1990 р. замайорів синьо-жовтий національний прапор (перший на Лівобережній Україні), і Суми стали новим центром після Львова, де поширюється ідея державної незалежності України.

На сесії міської Ради депутати прийняли рішення про використання української національної символіки: «На території міста Суми поряд з прапором Української РСР та гербом Української РСР, вважати офіційно прийнятою національною символікою синьо-жовтий прапор – як національний, тризуб – як український національний герб».

Депутати усіх рівнів, обрані під національно-демократичних організацій послідовно проводили політику на департизацію та деідеологізацію державних органів влади – відстоювання незалежності України, на основі Декларації про державний суверенітет України.

Усі намагання Президента Радянського Союзу М. Горбачова створити на уламках СРСР новий Союз Суверенних Республік закінчились московським путчем ортодоксальних представників ЦК КПРС. Державний Комітет з Надзвичайного Стану (ГКЧП) не зумів поширити свій вплив на Україну, а поразка путчу у Москві 19-21 серпня 1991р. звела нанівець намагання тоталітарного

Святкування першого Дня Незалежності України 1991р. Суми

«Ми – за
незалежність».
Суми

режиму зупинити розпад Радянської Союзу.

З цього часу розпочалася нова доба в історії українського народу, в якому важливу роль відіграли національно-демократичні організації. Неабияку роль у відродженні української мови та національної свідомості населення Сумщини зіграло Товариство української мови ім. Т.Г.Шевченка, яке діяло з 1989р. Закон «Про мови», прийнятий Верховною Радою України, давав можливість офіційно впливати на її впровадження в усіх сферах суспільного життя. На законодавчому рівні цьому сприяли ті депутати обласної та міської Рад народних депутатів, які виконували статутні обов'язки членів Товариства української мови. В органах самоврядування зазвучало рідне слово, а в освіті та культурі поширилася тенденція до використання державної мови, і цей процес став незворотним.

З часу відновлення діяльності (21 грудня 1990р.) товариства «Просвіта» ім.Т.Шевченка, цей патріотичний рух охопив більшість районів області. Творча інтелігенція створювала просвітнянські осередки на зразок тих, які існували в буремні 17-20 роки ХХ ст. За ініціативою обласної «Просвіти» у Сумах відбулася Всеукраїнська конференція, присвячена Слобідській Україні, відродженню української мови, визначним датам і подіям Сумщини. У 1989р. члени Руху і Товариства української мови взяли участь у живому ланцюгу злуки УНР та ЗУНР. П'ятдесят наших земляків, серед яких були В.Осадчий, В.Казбан, С.Дуб-

Ланцюг злуки
на День соборності
України.
Суми

ровська, О.Кра-
маренко, О.Шев-
ченко, Л.Шере-
мет, О.Садовсь-
кий, взявшись

за руки, «зв'язали» західну і східну Україну в одну державу. На відзнаку цієї події навколо пам'ятника Шевченку у Сумах патріотичні сил міста щороку створюють символічний ланцюг.

Активну участь у справі відродження нації брали Микола Данько, Павло Охріменко та Геннадій Петров, які відігравали роль генераторів державотворчих ідей.

Не маючи свого приміщення, майже усі заходи просвітняни проводили у бібліотеках ім.Т.Шевченка та обласній науковій.

Активісти брали шефство над військовими частинами, Сумським артилерійським училищем, щоб із радянського військовослужбовця створити воїна-патріота України. На сесії Сумської міської ради

Підняття українського
прапора біля пам'ятника
Т.Шевченку

було вирішене питання про виділення Товариству «Просвіта» приміщення за адресою Червона площа, 6.

Український уряд на той час виділяв кошти для фінансування цієї громадської організації, що дозволило залучити до співпраці потрібних фахівців. У новому приміщенні «Просвіти» запрацювала (як підрозділ товариства) художньо-виробнича фірма «Писанка» на чолі з художником-графіком Володимиром Ломакою. Він та його колеги розробили і поширили в області державну символіку. За підтримки обласного управління освіти у навчальних закладах створювались галереї символіки, класи історії, панно з використанням герба, прапора і гімну України. До цієї справи приєдналися провідні художники В.Смирнов, Б.Люклян, О.Беляєв, І.Гапаченко, В.Хряпов, І.Проценко та інші. Просвітяни створили літературно-мистецький клуб ім.М.Данька, який очолив поет Микола Гриценко.

Залучення до співпраці представників творчої інтелігенції обласного центру дало змогу розгорнути широку пропагандистську діяльність по формуванню національної свідомості та відродженню української мови. У Сумській середній школі №24 був створений центр відродження української культури, шефство над яким взяло подружжя Мирослави та Олександра Беляєвих, що дало змогу американській діаспорі виділити кошти на розвиток дитячої творчості. Самобутні вироби народного мистецтва, створені школярами, продавались на ярмарках штату Оклахома (США), частина коштів повернулася в Україну для придбання сировини та матеріалів для шкільної гурткової роботи.

Американська та канадська діаспори підтримували національно-культурне відродження України, надсилаючи в школи через просвітянську мережу комп'ютери, ксерокси, факси. На превеликий жаль, у Сумах українських шкіл на той час не існувало. Тільки з утворенням Сумської першої української гімназії комп'ютери надійшли в навчальний заклад нового типу.

З 1993 до 1995 р. у Сумах, Охтирці, Ромнах, Білопільлі діяли курси англійської мови, вчителями яких були українці – вихідці зі США, Канади та Англії. За кошти американської діаспори при Охтирській гімназії №1 був створений центр вивчення англійської мови, обладнаний комп'ютерами, факсами, ксероксами, те-

левідеосистемами, а 11 учителів англійської мови пройшли практику у школах Америки.

Канадське товариство приятелів України на чолі з професором Торонтського університету Юрком Даревичем започаткувало в 1996 р. іменні премії викладачам та педагогам за вагомий внесок у відродження мови та національної свідомості українців. Стипендійний комітет у Сумській області очолив В.Казбан. Першим номінантом стала учитель української літератури, завуч Сумської гімназії №1 Людмила Бідоленко. Щорічно збільшується кількість лауреатів премії. Серед них – письменник Євген Васильченко з с.Будилка Лебединського району, Катерина Будяк – вихователь Веретенівської школи-інтернату для сиріт, Микола Мошик – викладач Сумського вищого училища мистецтв та культури, Іван Мозговий – професор Української академії банківської справи, Алла Ярова – доцент Сумського педагогічного університету, Михайло Тесля – краєзнавець, член «Паліцинської» академії, Катерина Квітчаста – керівник дитячої літературної студії Охтирської гімназії та ін. Усіх лауреатів об'єднав клуб «Свічадо».

Керівник літературного гуртка «Джерельце» при Сумській середній школі №25 Валентина Кайпара започаткувала творчі відносини з представниками української діаспори в Австралії. Українці з цієї країни виділили кошти на заохочення юних талантів, сприяють публікаціям їхніх творів.

Діяльність «Просвіти» активізувалась у зв'язку з проведенням у Сумській області Шевченківського свята (1993р.). За підтрим-

Представник Канадського товариства приятелів України Марія Фішер-Слиж (Торонто) з лауреатами премії

ки обласної адміністрації у Конотопі споруджено пам'ятник Великому Кобзарю, а у Сумах і Ромнах пройшли конференції за участю поетів О.Ющенка, Д.Білоуса та членів Сумської обласної організації Національної спілки письменників України.

Як відомо, останнім жалобним шляхом Т.Шевченко повертався в Україну через місто Кролевець, знаменитий своїми рушниками. Місцеві просвітяни стали ініціаторами проведення щорічного мистецького свята «Кролевецькі рушники» і шкільних конференцій, присвячених ушавленому землякові Миколі Лукашу. Саме на цей час відроджується пам'ять про забуті імена письменників Івана Багряного, Миколи Хвильового, Михайла Петренка, на честь яких були відкриті меморіальні дошки в Охтирці, Тростянці та Лебедині.

Учасники заходів, присвячених пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр. в області, провели збір коштів на виготовлення пам'ятного знаку, який було встановлено у Лебедині – центрі найбільш поширеного геноциду у нашому краї. Цьому певною мірою сприяла книга лебединського краєзнавця Бориса Ткаченка «Під чорним тавром».

Поступово формується громадянське суспільство, яке впливає на державні органи влади, установи, організації, контролює виконання законів. Так, згідно із Законом «Про реабілітацію жертв політичних репресій», реабілітовано 1315 осіб. Органи прокуратури, Служба безпеки і суди переглянули тисячі справ.

Сумська міська рада повернула історичні назви вулицям Соборній, Петропавлівській, а проспект К.Маркса названо іменем Тараса Шевченка. Все це завдяки діяльності комісії з топоніміки, яка працювала при «Просвіті». До 300-річчя Свято-Воскресенського храму повернено історичну назву вулиці, на якій він збудований.

З початку проголошення державної незалежності України щорічно у день Конотопської битви (30 червня) делегації з усієї України проводили свято Козацької слави. Ініціатором цього святкування традиційно виступає Сумське обласне козацьке товариство. Воно ж відновило могилу закатованих Петром І козаків у Лебедині, створило меморіал останньому кошовому отаману Запорізької Січі Петру Калнишевському в с.Пустовійтівка за допо-

могою В.Ющенка, який був на той час Прем'єр-міністром. Усі ці заходи планувалися і проводилися за підтримки обласних та районних адміністрацій, що дало змогу віднайти кошти на реставрацію визначних архітектурних споруд та пам'ятників у Глухові, Ромнах, Охтирці, що в свою чергу впливало на пробудження національної свідомості краю.

З утворенням Української Православної церкви Київського патріархату постало питання про передачу Свято-Воскресенського храму, де розміщувався музей декоративно-прикладного мистецтва, під Українську церкву. Незважаючи на супротив державних чиновників, релігійна громада добилася відродження козацького храму. Брати Юрій та Станіслав Граділі допомогли

облаштувати приміщення церкви, а міська влада – реставрувала архітектурний комплекс, збудований полковником Герасимом Кондратьєвим 300 років тому.

Урочиста хода козацького товариства до пам'ятника Петру Калнишевському. Село Пустовійтівка Роменського району

Місто Суми стало оновлюватись після реставрації Соборної вулиці, яка отримала сучасне європейське оформлення. З площі Незалежності знесено пам'ятник В.Леніну. На свій постамент повернувся меценат І.Харитоненко. Завдяки зусиллям ректора Української академії банківської справи А.Єпіфанова у місті відновлений будинок Кондратьєвих, який став одним із корпусів цього навчального закладу. Гасло «Місто, що відроджується» породило оптимізм і віру сумчан у своє майбутнє благополуччя. Із року в рік набувають Суми українського колориту. Сприяє цьому і діяльність комісії контролю за виконанням Закону «Про мови», що діють при міській та обласній рада. Назви вулиць, афіші, вітрини оформлені державною мовою. Засоби масової інформації: радіо, телебачення, газети «Добрий день», «Червоний промінь», «Панорама Сумщини» – започаткували рубрики на захист української мови. Журналісти, які вболівали за національну ідею, друкували актуальні статті державотворчого характеру – Г.Хвостенко і Т.Бабинець («Сумщина»), А.Федорина («Україна молода»), В.Чернов і А.Қохан («Добрий день»), Г.Петров і М.Чугай («Панорама Сумщини»).

Неодмінним атрибутом демократичної держави є свобода думки і слова. Преса, радіо, телебачення покликані об'єктивно інформувати громадян про всі важливі події в області, країні, світі, донести до них точки зору різних політичних сил на кожну важливу проблему суспільства. Але не одразу відійшла в минуле практика контролю владних структур над змістом газет, журналів, радіо- і телепередач, переслідування журналістів за ідеологічними мотивами.

Усього ж на Сумщині видавалось 110 газет і журналів. 26 із них засновано органами державної влади і місцевого самоуправління, 12 – приватними особами, 9 – громадськими організаціями, 4 – партіями та рухами, 3 – журналістськими колективами, 12 – закладами освіти, 5 видань – це дитяча і шкільна періодика. У Сумах видавалось 35 газет і 8 журналів. У області функціонувало 24 телерадіокомпанії.

Демократичні перетворення в суспільстві неможливі без розвинутої системи волевиявлення народу. Виборчі кампанії проводилися згідно із «Законом про вибори» і відбувалися за мажоритарно-пропорційною системою. На превеликий жаль, і тут стереотипи минулого давалися взнаки.

Велику роль у духовному відродженні нації продовжувало відігравати українське слово. Згідно з вимогами чинного законодавства державна мова стала мовою діловодства і документації органів влади та самоврядування. Українською проводяться наради, семінари, конференції, що постійно розширює сферу її застосування. Хоча й тут існують певні проблеми.

Зміни на краще сталися у навчально-виховному процесі. В області навчалось українською мовою понад 130 тис.учнів (75,6%). У Глухові і Шостці, де взагалі не було українських шкіл, ситуація протягом 90-х років минулого століття значно змінилась: державною мовою навчаються відповідно 84,4 та 42,3 відсотка учнів. Усі школи Середино-Будського району почали працювати українською, лише в районному центрі залишилось кілька російськомовних класів. У Сумах 94,9% учнів навчаються українською. У вузах введено обов'язковий вступний екзамен з української мови на всі спеціальності.

Із 26 газет державної і комунальної власності 20 є українськими, а 3 – двомовними. Недержавні газети і журнали зареєстровані як двомовні, а на практиці видаються російською мовою.

Активізувалось національно-культурне життя. Національні меншини на Сумщині створили вірменське, грузинське, німецьке, єврейське, польське та інші національно-культурні товариства, що сприяють вивченню їхньої рідної мови, дотриманню традицій.

У незалежній Україні почала реально визнаватися свобода совісті, тобто право громадян сповідувати будь-яку релігію або жодної. На Сумщині діють релігійні організації 30 конфесій і напрямів. Традиційною релігією нашого краю є православ'я, а провідною конфесією – Українська православна церква Московського патріархату. Набуває популярності Українська православна церква Київського патріархату. В області існують громади й інших релігійних конфесій.

Державою передано у власність релігійним об'єднанням 102 культові споруди. В основному це православні церкви. Усього у власності релігійних громад знаходиться 135 культових споруд, з них 109 належить УПЦ Московського патріархату. Споруджуються або вже споруджені 16 православних храмів, у тому числі в селах Береза Глухівського району, Деркачівка та Хоружівка Не-

дригайлівського, Князівка та Рудневе Путивльського, Великі Бубни Ромненського, Степанівка Сумського районів.

З часу набуття Україною незалежності почалося відродження монастирів. Відновили свою діяльність закриті в радянські часи Софроніївський та Мовчанський монастирі, Глинська пустинь. У 1991 р. в Білопільлі відкрито новий Боголюбівський монастир. Суспільний авторитет церкви відновлюється, але єдності між різними православними конфесіями не досягнуто.

Віні в галузі промисловості

Незалежна Україна одержала у спадщину всі проблеми СРСР, що не могло не позначитися на розвитку і нашого краю: розрив господарських зв'язків, втрата значної частини ринків збуту і джерел сировини, велика енергозатратність, застарілі технології тощо. Головною мстою був перехід від командно-адміністративної системи в економіці до ринкових відносин.

Усі провідні підприємства області мали загальносоюзне підпорядкування. Після проголошення незалежності України вони втратили фінансування і впродовж деякого часу виявилися некерованими. СМНВО ім. Фрунзе підтримувало ділові відносини з 4 тис. підприємств, «Насосенергомаш» – із 3 тис., «Електрон» – із 200, Червонозоряний рафінадний завод – із 190, завод «Центролит» – із 52. Розрив господарських зв'язків дезорганізував виробництво. Особливо важка ситуація склалася в Шостці з підприємствами, що працювали на військово-промисловий комплекс СРСР. У 1998 р. обсяги промислового виробництва в Шостці ледве сягали 10-відсоткового рівня 1990 р.

Лібералізація Росією цін на енергоносії і наближення їх до рівня світових призвели до того, що ціни на газ у 1996 р. зросли у 100 разів, а на нафту – у 300. Почалося стрімке зростання собівартості продукції, надіння рівня виробництва і зменшення

надходжень до бюджету. Бюджетний дефіцит держава покривала випуском не забезпечених продукцією грошей. Інфляція переросла в гіперінфляцію. За 1992 р. гроші знецінились у 21 раз, за 1993 р. – у 103 рази. У 1994 р. рівень інфляції сягнув 102%. Вона знецінила основні та обігові кошти підприємств і організацій. Почалося небачене зростання податків. Ділова активність швидко переміщалася з легальної сфери в тіньову. Економічна криза почала загрожувати державній незалежності України.

Усі намагання обласної державної адміністрації на чолі з тодішнім головою А. Єліфановим були спрямовані на покращення стану економіки й переорієнтацію аграрно-промислового комплексу на ринкові відносини. З осені 1994 р. почала запроваджуватися нова програма економічних перетворень. Досягнута грошова стабілізація, введена національна валюта – гривня (1996 р.) Здійснювалася лібералізація цін і валютного курсу. Відпрацьовувалися механізми зовнішньої торгівлі. Поступово склалися більш сприятливі умови для діяльності національної економіки і відродження регіонів. У 1999 р. вдалося призупинити подальший спад промисловості Сумщини. Почала реалізовуватися програма відновлення промислових підприємств області.

Рік 2002-й став четвертим роком позитивних зрушень. Середньорічний приріст обсягів промислового виробництва склав 4 відсотки. Стабільно запрацювала видобувна промисловість: в області добувається понад 40 % нафти та близько 10% природного газу країни. Високими темпами розвивається машинобудівний комплекс, який за умов ринкової трансформації залишається провідною галуззю промисловості Сумщини і в її структурі за 2002 рік займає частку, що дорівнювала 27%. Наростила обсяги виробництва промисловість будівельних матеріалів.

У харчовій промисловості, яка була і залишається пріоритетною галуззю, за рахунок залучення інвестицій, упровадження нових прогресивних енерго- і ресурсозберігаючих технологій, сучасного технологічного обладнання та пакувальних матеріалів був забезпечений випуск високоякісних конкурентоспроможних продовольчих товарів. За три останні роки обсяг виробництва цієї галузі збільшився більш ніж на третину, тобто щорічний приріст у середньому перевищив 10 відсотків.

Перехід до нових форм організації виробництва розпочався з акціонування промислових підприємств і перетворення їх в акціонерні товариства відкритого (ВАТ) або закритого (ЗАТ) типу. Промислові гіганти здійснили реструктуризацію. На базі профільюючого виробництва створювалися самостійні дочірні підрозділи, що випускали продукцію, яку можна було швидко реалізувати на внутрішньому і зовнішньому ринках. Це дало можливість розблокувати рахунки, підвищити відповідальність кожної структури за ефективність виробництва. ВАТ «Сумхімпром» реструктуризувалось у 8 дочірніх підрозділів. ВАТ «Мотордеталь» (Конотоп) – у 19, ВАТ «Червоний металіст» (Конотоп) – в 11, ВАТ «Талан» (Ромни) – у 5. Вдалося врятувати від повного закриття одне з найстаріших підприємств Сумщини – Конотопський вагоноремонтний завод, якому виповнилося 130 років. Підприємство, що мало 11 млн. грн. боргів, після реструктуризації продовжує здійснювати капітальний ремонт вагонів.

Основна частина невеликих підприємств харчової і переробної галузей об'єдналися в асоціації «Сумимолоко», «Сумим'ясо», «Сумицукор», «Сумиконоплепром», «Сумиліс» тощо для координальної діяльності й узгодження дій на ринку.

З 1992 р. на Сумщині почався процес реформування державної власності. За 10 років роздержавлено 2195 об'єктів. У 2002 р. недержавними підприємствами вироблено понад 85% усієї продукції у промисловості.

За рахунок приватизації державної власності і створення нових виробництв формується приватний сектор. У 1998 р. на Сумщині налічувалося близько 1 тисячі малих приватних підприємств, у 2001 – їх кількість майже подвоїлася.

Для ефективної діяльності за умов жорсткої ринкової конкуренції підприємства Сумщини створили служби маркетингу. Проводиться цілеспрямована робота по завоюванню ринків збуту як на терені країн СНД, так і в інших країнах світу, запровадженню новітніх технологій, залученню іноземних інвестицій. Організаторами і координаторами в цій справі виступили відповідні управління облдержадміністрації та Сумська торгово-промислова палата. Велика увага приділяється пропаганді досягнень області на численних всеукраїнських і міжнародних виставках.

Підприємства Сумщини мають певні здобутки по налагодженню роботи в сучасних умовах.

ВАТ «Сумське науково-виробниче об'єднання ім. М. Фрунзе» поставляє свою продукцію до кількох країн світу: газоперекачувальні агрегати нового покоління для магістральних газопроводів, різні типи насосів, центрифуг, перекриваючої арматури для трубопроводів, обважнених бурильних і ведучих труб. Випускається устаткування для хімічної, нафтогазової, енергетичної, атомної промисловості. СНВО ім. Фрунзе має міжнародний сертифікат якості на свою продукцію від її проектування до монтажу і сервісного обслуговування.

Незважаючи на всі складнощі входження в ринок, ВАТ «Сумхімпром» випускає продукцію понад 50 найменувань і постачає її до Росії, США, країн Азії та Африки. Це – мінеральні добрива, емалі, лаки, розчинники та ін. «Сумхімпром» є базовим підприємством області по запровадженню енергозберігаючих технологій за програмою міжнародної організації TACIS. На здійснення поетапної реконструкції виробництва двоокису титану підписаний контракт із німецькою фірмою «Лургі».

Знана в усьому світі продукція ВАТ «Сумський завод «Насос-енергомаш». Підприємство має давні зв'язки з Китаєм, Росією, Казахстаном, Іраком, Білоруссю, Індонезією.

Високоточну вимірнювальну техніку ВАТ «Селмі» постачає Росії, Південній Кореї, Китаю.

Сумська біологічна фабрика виготовляє широкий асортимент імунпрофілюючих, діагностичних, лікувальних, біостимулюючих препаратів, поживних речовин, гідролізаторів, які користуються попитом у Росії, Білорусі, Молдові.

Роменське ВАТ «Талан» виготовляє якісне взуття для військових, працівників міліції, пожежників, шахтарів, сталеварів, нафтовиків. Усього тут виробляється близько 80% спеціального взуття України, що йде на продаж до Куби, Росії, Сирії та інших країн. Його представництва працюють у Москві та далекосхідному регіоні Росії. В ряді країн Латинської Америки місцеві галузеві профспілки надали перевагу саме роменському спецвзуттю, а не подібній продукції відомих взуттєвих фірм.

Шосткинське підприємство «Свєма» – єдиний у країнах СНД виробник плівки для потреб оборони, космічних досліджень, охорони здоров'я.

В цеху відкритого акціонерного товариства «Сумхімпром»

Конотопське ЗАТ «Мотордеталь-Правекс» співпрацює з німецькою фірмою «Мерседес», випускаючи комплектуючі для знаменитої марки автомобіля. Конотопські деталі поставляються до Німеччини, Італії, Іспанії, Франції, Угорщини, Китаю, Пакистану, Єгипту.

Підприємство «Авіакон» (Конотоп) ремонтує вертольоти різних модифікацій на замовлення країн близького і далекого зарубіжжя, в тому числі для миротворчих сил ООН.

Лісогосподарські підприємства Сумщини поставляють деревину для паркету, оздоблювальних робіт, меблів до Австрії, Голландії, Ізраїлю, Італії, Іспанії, Німеччини, Польщі, Словенії, Туреччини, Франції.

Багатьом підприємствам, серед них і деяким визнаним лідерам у своїх галузях за радянських часів, довелося за ринкових умов перейти на виготовлення іншої, конкурентоспроможнішої продукції. Відомий охтирський «Промзв'язок» реорганізувався у ЗАТ «Нафтопромаш» і перепрофілювався на випуск техніки для нафтової та газової промисловості. Це підприємство експортує свою продукцію до Туркменістану, Казахстану, В'єтнаму, Киргизстану, Вірменії.

Значний вклад у нарощування експортного потенціалу вносять підприємства переробної галузі: ЗАТ «Роменський молочний комбінат», ЗАТ «Конотопм'ясо», ЗАТ «Крафт Фудс Україна».

Сумщина підтримує економічні зв'язки з 80 країнами світу. Річний зовнішньоторговельний оборот у 1998 р. скла-

дав 326 млн. дол., у тому числі на експорт припадало 88,4 млн. дол. У 2002 р. оборот досяг уже 700 млн. дол., експорт становив 164 млн. дол. Найбільші експортні поставки здійснювалися в Росію, Туркменістан, Білорусь, США, Німеччину, Голландію, Великобританію. Це – складні машини й устаткування, хімічна продукція, продовольство. В область ввозилися, в основному, нафтопродукти та паливо, сировина, продукція машинобудування. Близько 75% імпорту Сумщини припадає на Росію.

Великого значення владні структури, підприємці надають розширенню прикордонного співробітництва із сусідніми областями Росії.

Окрім укладених угод про співробітництво з Курською, Мурманською областями, налагодилися зв'язки з Астраханською областю. Відновлюються торговельно-економічні та соціально-культурні зв'язки з Калузькою областю.

За домовленістю Сумської обласної державної адміністрації з послом України в Російській Федерації була проведена презентація Сумської області в Москві. Сумщина мала нагоду в центрі міста, на Старому Арбаті, провести виставку, на якій були представлені економічний, інвестиційний потенціал регіону та культурно-історичні надбання. Важливим моментом цих заходів стало підписання

У цеху сухого молока ЗАТ «Роменський молочний комбінат»

угоди про створення громадської організації – «Сумське земляцтво в м. Москва».

У Сумській області успішно втілюється державна програма прикордонного співробітництва з Росією, яка розрахована на 2001–2007 рр. Вона дозволить напрацювати механізм реалізації угоди про режим вільної торгівлі між Україною та Росією.

У вересні 2002 р. у м. Суми відбулося чергове засідання Ради керівників прикордонних областей Республіки Білорусь, Російської Федерації та України, на якому розглянуто важливі питання прикордонного співробітництва та підписано ряд документів, які сприятимуть напрацюванню відповідної законодавчої бази. Ведеться також у цей період і робота по укладанню угод про співробітництво з Гомельською областю Республіки Білорусь та Кашкар'їнською областю Республіки Узбекистан.

Важлива роль в успішному проведенні економічних перетворень належить залученню іноземних інвестицій, які необхідні для технічної реконструкції виробництва, створення нових підприємств, запозичення передових технологій, завоювання нових ринків збуту. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку Сумщини на початок 2000 р. становив 31,2 млн. дол., станом на 1 січня 2003 р. – 127,6 млн. дол. США.

Зростання вкладень зовнішнього капіталу в економіку області підвищило обсяги інвестицій на душу населення з 27,2 долара у 2000-му до 98 доларів у 2002 році. Зарубіжні капітали з 21 країни світу залучили 66 підприємств Сумщини.

Прикладом високоефективної «роботи» інвестицій в області є ЗАТ «Крафт Фудз Україна» (обсяг інвестицій – 25,5 млн. дол. США) та ЗАТ «Слобожанська будівельна кераміка» (понад 5 млн. дол. США). Солодоці під маркою «Корона» відтепер знають далеко за межами України. ЗАТ «Слобожанська будівельна кераміка» значно розширило обсяги та асортимент виробів до 45 видів. Слобожанська цегла, як добротний і екологічно бездоганний будівельний матеріал, визнана в Росії, Греції та на Кіпрі. Підтвердження цьому – численні замовлення на продукцію. Нині фасонна цегла, виготовлена на французькому обладнанні з місцевої сировини, може експлуатуватись 500 років. Підприємство поставляло будівельні матеріали для реставрації Успенського собору в Києво-Печерській лаврі.

У 2002 р. ЗАТ «Слобожанська будівельна кераміка» стало переможцем 7-го Всеукраїнського національного конкурсу з якості.

Успішно працює з іноземними інвесторами ВАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об'єднання ім. М. Фрунзе». На цьому підприємстві введена в дію високоефективна енергетична газотурбінна установка потужністю 16 МВт, яка забезпечує власні потреби підприємства в зимовий період на 65, а у літній період – на 80 відсотків.

На базі ВАТ «Сумхімпром» здійснено будівництво тепличного комплексу потужністю 3 га з використанням голландських технологій.

У 1999 р. Президент України видав Указ про спеціальний режим інвестиційної діяльності в м. Шостці, який передбачає створення умов для реорганізації в національних інтересах України промисловості міста, що раніше була орієнтована на оборону СРСР. На його основі розроблено ряд інвестиційних проектів.

Налагоджується співпраця зацікавлених в інвестиціях підприємств Сумщини із міжнародними організаціями і фондами. Для ознайомлення з економічними можливостями області її відвідали останніми роками послы в Україні таких держав, як Російська Федерація, США, Німеччина, Японія, КНР, Австрія, Голландія, Словачія, Чехія, Південно-Африканська Республіка, Італія, Велика Британія, Республіка Білорусь, Азербайджан, Вірменія та Югославія, а також представники ділових кіл держав СНД, Іспанії, Франції, Швеції, Куби та ін.

Але попри загальні позитивні зрушення в промисловості залишається ще чимало і невирішених складних проблем. Особливо у соціальній сфері, бо значна частина прибутку, отриманого від діяльності підприємств різних форм власності, не потрапляє до бюджету у вигляді податків, а різними шляхами «розчиняється» в тіньових структурах, офшорних зонах, використовується у різного роду кримінальних схемах. Не все гаразд і з приватизацією державних підприємств, яка не завжди здійснюється в межах чинного законодавства.

аграрні перетворення

Перехід економіки України на ринкові засади викликав необхідність реформування сільськогосподарства, передачі землі у власність тим, хто на ній працює. Верховною Радою прийняті законодавчі акти «Про селянське (фермерське) господарство» (1991), «Про форми власності на землю» та ін. Законодавча база аграрних ринкових перетворень доповнювалася відповідними указами Президента України. Цими документами перед-

бачалася реорганізація колгоспів у асоціації – колективні сільгоспідприємства (КСП) або акціонерно-пайові товариства (АПТ). Забезпечувалося право колгоспників на вихід із колгоспів і створення власних приватних господарств. Для надання ділянок усім громадянам, які бажали стати фермерами, створювався спеціальний земельний фонд. Державна, колективна і приватна форми власності оголошувалися рівноправними.

До середини 90-х років колгоспи залишалися основними сільськогосподарськими товаровиробниками Сумщини, від їх функціонування залежали продовольче забезпечення населення, поставки сировини для промисловості. Саме життя висунуло вимогу прискорення аграрної реформи. За 1990–1995 рр. ціни на товари для сільського господарства (пальне, мастила, техніка, запчастини, добрива, засоби захисту рослин) зросли в 6 разів більше, ніж на сільськогосподарську продукцію. Порушення цінового паритету призвело до повного фінансового знекровлення сільгоспідприємств і різкого падіння обсягів виробництва. Якщо в 1990 р. урожайність зернових у середньому по області склала 31 ц з 1 га, картоплі – 112 ц, цукрових буряків – 249 ц, то в 1995 р. ці показники впали відповідно до 23, 85, і 167 ц.

З часу переходу економіки держави до ринкових відносин та напрацювання відповідної законодавчої бази в аграрному секторі проводився активний пошук найбільш ефективних форм господарювання. І на час прийняття Указу Президента України від 3 грудня 1999 року «Про невідкладні заходи щодо

прискорення реформування аграрного сектору економіки» в області вже функціонувало 781 фермерське господарство, а із 502 сільгоспідприємств 130 функціонували на засадах приватної власності на землю і майно (14 закритих та 24 відкритих акціонерних товариства, 66 товариств з обмеженою відповідальністю, 13 приватних сільгоспідприємств).

Продовжували свою діяльність великі колективні сільгоспідприємства. В агрофірмі «Колос» Білопільського району основу економіки становило тваринництво. Тут утримувалося 2000 голів худоби, серед них 600 корів, 1000 свиней, 70 коней. Створено культурні пасовища з багаторічних трав, зокрема люцерни, для цілодобового утримання тварин у весняно-осінній період. Собівартість молока, свинини, яловичини була вдвічі нижча від закупівельної ціни. Рентабельність тваринницької галузі досягла 25%. Велика щільність поголів'я худоби в розрахунку на 100 га орної землі дозволяла підвищувати її родючість завдяки внесенню органічних добрив. Відтак одержували високі врожаї зернових і круп'яних культур, цукрових буряків.

Ефективно працювали агрофірми «Мрія» Конотопського, «Колос», «Перше травня», «Підліснівське» Сумського, «Восход» Тростянецького, «Семенівське» Липоводолинського районів та ін. Приватна фірма «Авангард» Білопільського району давала половину промислового виробництва курячих яєць в області.

Прийнятий Президентом Указ щодо прискорення реформування мав вирішальне значення в переведенні аграрного сектору на рейки ринкової економіки.

В області проведено роздержавлення земель та їх передачу в колективну власність КСП, відкритих та закритих акціонерних товариств. Понад 266 тисяч селян стали власниками земельних паїв і більше 245 тисяч – отримали право на частку майна колишніх сільгоспідприємств.

Земельні паї виділяються, за бажанням власників, натуроплатою, селянам вручаються державні акти на право власності на землю. Відніпі власники паїв повинні самі вирішувати, як їм використати свою землю: господарювати самостійно, передати в оренду чи спадок. Середній розмір паїв на Сумщині до-

рівнію 4–5 га. Їх грошова оцінка становить 8–18 тис. грн. Реалізаційна вартість змінюється залежно від ринкової ситуації. Паюванню підлягало також майно колгоспів. На розмір майнового паю впливали результати участі членів господарств у господарській діяльності за тривалий час і наявність матеріальних цінностей.

Користуючись наданим правом, близько 6,5 тисячі власників земельних і майнових паїв вирішили господарювати самостійно: не передавати земельні ділянки та майно в оренду новоствореним сільгоспформуванням, а використати для розширення особистих господарств.

Значного розвитку набуло фермерство. Станом на 1 січня 2003 р. в області – 808 фермерських господарств. У їх користуванні знаходиться 50,2 тис. га сільськогосподарських угідь, у тому числі 45,9 тис. га ріллі, або 4,5 % усіх сільськогосподарських угідь. У середньому на одне фермерське господарство припадає 62,1 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 56,8 га ріллі. За останні роки поле фермера збільшилось удвічі.

Переважна більшість сільських пенсіонерів, котрі самі неспроможні обробляти свої земельні паї, передавали їх в оренду агрофірмам, фермерам і мали можливість одержувати орендну плату в натуральному вигляді або грошима. Однак можливість – це ще не гарантія кінцевого результату. І тут не обійшлося без втручання різного роду аферистів, ділків та махінаторів, які, внаслідок необізнаності селян у нових для них формах ринкових відносин, використовували їхні паї за незначну плату або взагалі безкоштовно.

Приватне господарство стало основою фінансового забезпечення сільської сім'ї. Головною проблемою дрібних сільських господарств залишалась майже повна відсутність машин і механізмів. Селяни області утримували близько 90 тис. корів, 250 тис. свиней, чимало коней, овець, кіз, птиці. Частина продукції надходила на переробку через заготівельні пункти. У Путивльському районі, наприклад, у 1999–2000 рр. населення здавало молока стільки ж, скільки разом узяті всі інші виробники. Відбувалося розмежування виробництва різних культур за секторами. Вирощування картоплі, овочів, плодів, ягід зосереджувалося в основному у приватних господарствах, а зерна і технічних культур – у колективних.

З метою подальшого розвитку фермерського руху, покращання виробничої діяльності новостворених господарств, підвищення прибутковості в області на базі Сумського національного аграрного університету та передового фермерського господарства «Деметра» проводяться навчання фермерів.

Якщо в перші роки реформування колективних сільськогосподарських підприємств був узятий курс на створення ЗАТ (закриті акціонерні товариства), то після виходу вищезгаданого указу розпочалося масове створення товариств із обмеженою відповідальністю та приватних підприємств, у тому числі й на базі закритих акціонерних товариств, які в більшості своїй так і не набули такого статусу.

На селі запроваджені різні форми господарювання: колективна, приватна, фермерська, індивідуальна. Всі вони базуються на приватній власності на землю і засоби виробництва. У 2002 р. функціонувало 577 сільськогосподарських підприємств, у тому числі: 116 приватних підприємств; 365 товариств із обмеженою відповідальністю; 30 закритих акціонерних товариств; 23 відкритих акціонерних товариств; 17 виробничих кооперативів; 14 інших формувань; 12 держгоспів.

У ході реформування агропромислового комплексу через використання приватної власності в області запроваджувалися ринкові механізми регулювання сільськогосподарського виробництва. Враховуючи те, що основою ринкового виробництва є збалансування попиту і пропозиції на будь-який товар, було прийняте рішення про створення агропромислової біржі. Вона в Україні стала першою, яка провела відкриті торги конкретною продукцією. Завдяки її роботі вдалося з самого початку сформувати ціну на зерно, вивести з тіньового обігу (на жаль, тільки частково) стратегічний продукт агропромислового виробництва. Найбільш вагомо ринок на зерно спрацював у 2000 р.

Створення біржі, торгових домів, брокерських контор стало школою впровадження ринкових відносин в агропромисловому комплексі. На жаль, у 2002 р. робота бірж була практично заблокована, і це також стало однією з причин неадекватного формування цін на зерно, особливо того, що споживалося на внутріш-

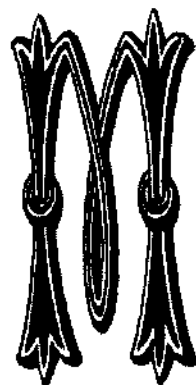
ньому ринку. Прийняття Верховною Радою закону про зерно дало можливість поживити роботу ринкових структур.

Останні роки були досить результативними для сільського господарства. Виробництво валової продукції по всіх категоріях господарств зросло на 27 відсотків. У 2002 р. досягнуто найвищу за останні сім років урожайність зернових культур – 25,5 ц/га, що на 4,2 ц/га більше 2001 р. Всього отримано понад 1,3 млн. т зерна, що на 8 відсотків перевищує рівень попереднього року. Збільшено виробництво соняшнику, картоплі, овочів.

Ефективність сільгоспвиробництва значно підвищується при використанні наукових досягнень. Іванівська дослідна станція успішно працює над поліпшенням сортів озимої пшениці і їх районуванням. Високоякісне насіння цукрових буряків поставляє замовникам АТ «Ворскла» (Тростянець). Агрофірма «Суминасіння» добре відома в Україні і в Західній Європі як постачальник високоякісного насіння багаторічних трав.

Сумське обплемпідприємство, його філії у Білоціллі, Глухові, Лебедині можуть забезпечити репродукцію лебединської, швіцької, сментальської, лімузинської, герефордської порід великої рогатої худоби. Племзаводи «Василівка» Лебединської і «Тернівський» Недригайлівського районів вирощують високопродуктивних свиней великої білої і великої чорної порід. Роменський сервісний центр «Сула» поліпшує породи корів і коней, додатково розводить хутрових звірів.

Сільськогосподарські товаровиробники добилися насичення ринку вітчизняним продовольством і деякими видами сировини. Повністю задовольняється попит населення на хлібобулочні вироби, м'ясомолочну продукцію, цукор, напої, ставкову рибу та багато інших харчових продуктів. Узагалі ж, попри певні позитивні результати, реформування аграрних відносин йде поступово і має безліч складних проблем.

Медицина

На медичному обслуговуванні населення також негативно позначилися кризові явища перехідного періоду. Збільшилась кількість захворювань, у тому числі інфекційних. Ситуація із туберкульозом наближалась до епідемічної.

Після реорганізації галузі в другій половині 90-х років медичну допомогу населенню Сумщини надавали 833 заклади, у тому числі – 30 обласних, 18 центральних районних лікарень, 25 міських. На селі функціонує 20 дільничних лікарень, 117 – лікарських амбулаторій, 560 – фельдшерських та фельдшерсько-акушерських пунктів. Відбувається перепрофілювання сільських дільничних лікарень у лікарські амбулаторії, впроваджуються стаціонаро-замінюючі технології – денні стаціонари, амбулаторно-профілактичні відділення хірургії «одного дня».

В області працюють 4257 лікарів і 13191 середній медичний працівник. Серед них – 39 заслужених лікарів України, 15 докторів і кандидатів медичних наук. Покращився професійний рівень медичних кадрів, від чого залежать якість та своєчасність надання медичної допомоги: 59% лікарів та 51% середніх медпрацівників мають атестаційні категорії. Є медичні трудові династії декількох поколінь, у яких медичну професію обрали не лише діти лікарів, а й онуки. Це родини Сміянових із Сум, Задвернюків із Ромен, Шевченків із Кролевеця та багато інших.

На території області функціонують навчальні заклади, які поповнюють кадровий склад медпрацівників, а також підвищують їх професійний рівень. А саме: медичний факультет Сумського держуніверситету, філія Харківської академії післядипломної освіти та 5 медичних училищ, які знаходяться у містах Суми, Лебедин, Конотоп, Шостка, Глухів.

На медичному факультеті Сумського державного університету функціонують 10 клінічних кафедр, на яких працюють 10 професорів, 38 кандидатів медичних наук, 25 клінічних ординаторів.

Вони залучаються до проведення консультативного прийому хворих, планових операцій, науково-практичних, клінічних та патологоанатомічних конференцій. За період роботи медичного факультету дипломи з лікувальної справи отримали понад 800 випускників – громадян України та понад 100 випускників-іноземців.

У 1993 р. в обласному центрі відкрито новий факультет – філію Харківського інституту удосконалення лікарів (нині медична академія післядипломної освіти), що дозволило більшості лікарів підвищувати свої знання, не залишаючи меж області, більш ніж із 50 спеціальностей. З 2002 р. розпочата підготовка сімейних лікарів, у першу чергу для первинної ланки охорони здоров'я. Пройшли курси спеціалізації 60 лікарів.

Відбулися значні зміни в підготовці кадрів середніх медичних працівників. З переходом на світову традиційну модель медсестринства внесені відповідні зміни до навчальних програм. У Сумському базовому медучилищі відкрито відділення бакалаврів, що дає змогу підвищити рівень підготовки головних та старших медичних сестер лікувальних закладів.

Проводилась робота по зміцненню матеріально-технічної бази охорони здоров'я. За рахунок різних джерел фінансування введено в експлуатацію ряд дільничних лікарень, лікарських амбулаторій, фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пунктів, дитячу поліклініку №2 в Сумах, поліклініку Охтирської ЦРЛ, ведеться будівництво Охтирської та Недригайлівської центральних районних лікарень, обласного центру профілактики ВІЛ-інфекції/СНІДу, обласного бюро судово-медичної експертизи. Закінчується реконструкція обласного кардіодиспансеру.

Відкрита обласна дитяча стоматологічна поліклініка, на реконструювання якої з обласного бюджету виділено близько 1 млн. гривень. Встановлене сучасне стоматологічне обладнання. З жовтня 2003 р. в обласній лікарні діє кабінет комп'ютерної томографії. Реконструйована перша черга головного корпусу Шосткинської центральної районної лікарні, де створено сучасне реанімаційне відділення.

В області діє 26 державних та регіональних комплексних цільових медико-соціальних програм, які спрямовані на покра-

щення здоров'я населення, зокрема «Здоров'я нації», «Діти України», «Цукровий діабет», програма боротьби із захворюваннями на туберкульоз тощо. На виконання цих програм на базі обласної дитячої клінічної лікарні створене відділення інтенсивної терапії та реанімації новонароджених, яке укомплектоване дихальною та іншою апаратурою. Задовольняються потреби хворих на цукровий діабет в інсуліні вітчизняного виробництва, а також людей з вадами слуху – протезуванням. Успішно вирішуються питання із забезпеченням дітей лікувальними сумішами, хворих на туберкульоз – відповідними препаратами.

Створені обласні центри високоспеціалізованої медичної допомоги: в обласній лікарні – шлунково-кишкових кровотеч та «Діабетичної ступні», в обласній дитячій лікарні – серцево-судинної хірургії, у міській – центр ендопротезування суглобів, у Сумській лікарні №5 – суїцидологічний та інші.

Усього останніми роками функціонувало 42 санаторно-курортних заклади різних форм власності, з яких 3 – санаторії, 6 санаторіїв-профілакторіїв та 33 – бази відпочинку. За останній рік оздоровлено 14 тис. осіб (4,4 тис. дітей, 1,2 тис. підлітків). Оздоровлення дітей здійснюють і Лебединський багатопрофільний та Шосткинський протитуберкульозний санаторії.

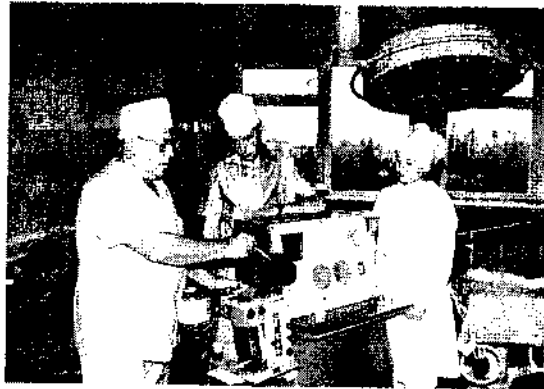
Розпочала роботу приватна медицина. Так, при 5-й міській лікарні відкрито клініку косметичної та пластичної хірургії (керівник О. Сафонов), працюють приватні кабінети зі стоматологічної, хірургічної, педіатричної допомоги та ін.

У м. Суми діє центр «Екобінф». До його складу ввійшли: виробничий та екологічний відділи, диспансерне відділення та аптека. На екологічно чистих ґрунтах вирощують та збирають лікарські рослини, близько 120 видів яких використовуються для приготування лікарських зборів. Виробничим відділом опанований випуск ряду медичних та ветеринарних препаратів. Поліклініка «Екобінф» відокремлена у самостійний госпрозрахунковий медичний заклад.

Усе більше з'являється в області спеціалістів народної та нетрадиційної медицини: з мануальної терапії, рефлексотерапії, фітотерапії, біоенергоінформотерапії тощо.

Набувають розвитку створення лікарняних кас, добровільне медичне страхування та більш активне залучення коштів благо-

Студенти медичного факультету Сумського державного університету на практиці в хірургічному відділенні

дійних фондів для гарантованого забезпечення кваліфікованою медичною допомогою за рахунок власних коштів, внесків підприємств та закладів.

Важливим напрямом у реформуванні медичної галузі є покращення здоров'я дітей. В обласній дитячій лікарні створено неонатальний центр із виїзною бригадою та відділенням інтенсивної терапії. Понад 25% усіх госпіталізованих новонароджених доставляються виїзною бригадою до обласної дитячої лікарні. В лікувальних закладах функціонує 448 ліжок для сумісного перебування матері та дитини. Зросла кількість дітей, які знаходяться на грудному вигодовуванні, – з 32% до 63%.

На жаль, демографічна ситуація в області, як і в усій країні, погіршується. Немає жодного району та міста з позитивними показниками приросту населення, що є типовим не лише для України, а й усієї Європи. Поки що ситуацію не вдається стабілізувати. Тому одним із суттєвих напрямів реалізації державної політики в охороні здоров'я є профілактика та попередження захворювань серед населення області. З цією метою проводяться медичні профілактичні огляди населення, диспансерне спостереження за групами ризику, пропаганда здорового способу життя, санітарно-освітні заходи з профілактики захворювань.

В області виконується програма профілактики СНІДу. При цьому посилена інформаційно-освітня робота серед різних контингентів населення. Ще в 1999 р. створено обласний центр профілактики СНІДу, ведеться співпраця з Міжнародним фондом «Відродження».

В обласній лікарні працює томограф. Суми

У рамках Державної комплексної програми соціально-медичного забезпечення ветеранів та інвалідів війни в області функціонують 1340

лікарняних ліжок. Щорічно всі інваліди, учасники Великої Вітчизняної війни та бойових дій охоплюються диспансерним наглядом. За рахунок централізованих коштів забезпечуються слуховими протезами, електростимуляторами роботи серця. Для цієї категорії населення працюють 9 аптек і 29 аптечних відділень, де медикаменти відпускаються за пільговими цінами.

І тут, як і в інших галузях народного господарства, накопичується чимало непростих проблем: занадто повільна модернізація медичного обладнання, низька заробітна плата, недостатнє фінансування стаціонарних закладів, хабарництво тощо.

ОЗВИТОК ОСВІТИ І НАУКИ

Освітня система Сумщини стає більш гнучкою і різноманітною. Освітня область працюють над виконанням вимог Закону України «Про освіту» та національної програми «Освіта» (Україна – XXI ст.) З'явилися нові типи навчальних закладів – гімназії, ліцеї, класи з поглибленим вивченням предметів. По-іншому, з урахуванням нових реалій, будується навчальний процес, введена 12-бальна система оцінювання знань учнів. При цьому

зберігаються, примножуються кращі традиції національної педагогіки.

Мережа навчальних закладів у області в цілому задовольняє освітні потреби населення. Функціонують 670 загальноосвітніх, 420 дошкільних, 34 професійно-технічні та 23 вищі навчальні заклади I-IV рівнів акредитації. Дошкільною освітою охоплено 28 тис. дітей відповідного віку – 60 відсотків (у 2002 році – 47) до загальної кількості. Функціонує 79 комплексів «загальноосвітня школа – дитячий садок».

З введенням у дію нової законодавчо-правової бази дошкільна освіта одержала новий імпульс, що дає можливість долати негативні тенденції, які нагромаджувались упродовж останніх років. Припинено процес необґрунтованого закриття дошкільних закладів, триває цілеспрямована робота по збалансуванню їх мережі за потребами населення. Взято курс на варіативність різних типів організації дошкільної освіти залежно від контингенту дітей, режиму їх перебування, форми власності. Поряд із групами з короткотривалим режимом перебування дітей функціонують сезонні групи та дошкільні групи при загальноосвітніх навчальних закладах.

У дошкільних закладах №№ 2, 3, 8, 9 м. Суми, «На-лінка» м. Охтирки, № 7, 8 м. Конотопа, № 10 м. Кролевеця та № 5 м. Глухова впроваджуються розвиваючі програми з іноземної мови, хореографії, вокалу. Створені творчі системи навчання забезпечують реалізацію особистісного потенціалу дитини, дають підґрунтя для подальшого успішного навчання у школі.

В умовах переходу до інформаційного суспільства важливим є здійснення певної переорієнтації навчального процесу у 5-11 класах. Цьому сприяють запровадження семестрової структури навчального року, проведення тематичного обліку знань і семестрової підсумкової атестації. Нова ситуація у школі змушує учня самостійно займатися пошуком знань, осмислювати їх, активно використовувати у повсякденній практичній, професійній, громадській діяльності.

В усіх навчальних закладах області, відповідно до рекомендації Міністерства освіти і науки України, практикується переведення учнів 5-8-х і 10-х класів без екзаменів – учні не зали-

шаються на повторний курс навчання. Такі заходи вирішують проблему другорічництва.

Реформування середньої освіти орієнтоване насамперед на розвиток особистості учня, здатності до самостійної роботи. Особлива увага при цьому надається роботі по виконанню Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо державної підтримки обдарованої молоді». Є певні результати.

У 2003–2004 навчальному році функціонувало 5 гімназій, 3 загальноосвітні і 15 професійних ліцеїв, 29 спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням окремих предметів та 490 профільних класів. Ці навчальні заклади все впевненіше займають вагоме місце в системі загальної середньої освіти. Окремі з них визначені опорними Міністерства освіти і науки України у проведенні республіканських заходів.

На базі гімназії № 1 м. Суми відбуваються Всеукраїнські турніри юних біологів та журналістів, школи № 10 м. Суми – Всеукраїнський турнір юних математиків. Проведена також Всеукраїнська олімпіада з історії та правознавства серед закладів приватної форми власності на базі приватної гімназії «Казка» м. Суми.

70 відсотків переможців III, IV етапів всеукраїнських учнівських олімпіад – це вихованці закладів нового типу, майже 90 відс. їх випускників підтверджують свої знання, вступаючи до вищих навчальних закладів.

Щороку високу результативність показують учні класичної гімназії, гімназії № 1, НВК № 10 м. Суми, НВК № 2 м. Шостка, Конотопської міської гімназії.

Учениця гімназії № 1 м. Суми Надія Липова стала срібним призером Міжнародної олімпіади з екології (2002 р.). Випускники класичної гімназії м. Суми – неодноразові переможці олімпіад різних етапів. Євген Антипов та Максим Кривогуз, закінчивши Московський фізико-технологічний інститут, стали аспірантами Масачусетського технологічного університету (США).

Запровадження у шкільне навчання вимог Конституції України та Закону «Про мови» дало можливість відновити україномовні школи в більшості районів області. Це сприяє поглибленому вивченню рідної мови в навчальних закладах області. 12 школярів Сумщини із 27 учасників Міжнародного конкурсу знавців української мови 2002 р. стали його переможцями.

Щороку збільшується кількість учасників Всеукраїнського конкурсу «Учитель року». Переможцем 2002 року став викладач хімії обласного багатопрофільного ліцею Сумського державного педагогічного університету О.Гиря, який виборов республіканське звання кращого вчителя хімії.

Почесні звання «Заслужений учитель України» отримали: вчитель іноземної мови НВК № 1 м. Суми В. Яніна, вчитель фізики Вищевеселівської школи Великописарівського району М. Чичикало, математик НВК № 2 м. Шостка О. Бур, директор школи-інтернату с. Гребениківка Тростянецького району О. Рибалка.

У містах Суми, Конотоп, Глухівському, Конотопському, Лебединському, Тростянецькому, Середино-Будському, Роменському районах вишукуються кошти для матеріальної підтримки обдарованої молоді. За активну участь у підготовці учнів-переможців Всеукраїнських учнівських олімпіад учителям установлені надбавки до посадового окладу в розмірі 50-ти відсотків.

Одним із основних напрямків діяльності органів освіти став перехід старшої школи на профільне навчання. Набутий певний досвід по створенню закладів нового типу переважно у містах переноситься у практику роботи сільських загальноосвітніх закладів. Поряд з роботою по забезпеченню якісної освіти за рахунок підвищення рівня навчально-виховного процесу кадрового зміцнення – в першу чергу опорних шкіл сільських округів (а їх в області 128) – здійснюється робота по підготовці до створення у кожному районі одного-двох закладів для обдарованої та здібної учнівської молоді.

Для забезпечення профільного професійного навчання старшокласників розширюється база міжшкільних навчально-виробничих комбінатів. З цієї метою проведена також реорганізація ряду професійно-технічних училищ у професійні ліцеї відповідно до регіональної програми підготовки робітничих кадрів. У 2003 році цього статусу набули 17 закладів професійно-технічної освіти.

Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, враховуючи необхідність переходу на профільне навчання у старшій школі, здійснює відповідне науково-методичне забезпечення та проводить перепідготовку кадрів для роботи за новими навчальними планами. Підготовлено близько 3 тис. учителів.

Ускладнення демографічної ситуації на селі загострило проблеми малокомплектної школи, в якій учитель не може мати повного навантаження зі свого предмета і вимушений «на ходу» оволодівати іншим. До того ж у таких школах нерідко практикують зведені класи, що, безумовно, позначається на якості навчання. Тому створені умови для навчання учнів віддалених населених пунктів у повнокомплектних опорних школах сільських округів. Вони в першу чергу забезпечуються навчальним обладнанням та комп'ютерною технікою.

Сучасними комп'ютерними комплексами на кінець 2003 року забезпечена кожна друга опорна школа. З цією ж метою розроблена і реалізовується обласна програма «Шкільний автобус». Закуплені і курсують маршрутами перші 12 мікроавтобусів. Для безкоштовного підвезення школярів у Сумському районі використовують розгалужену мережу приватного транспорту.

В області зросли обсяги інвестицій, спрямованих на будівництво закладів освіти. Завершено, зокрема, будівництво навчального корпусу Української академії банківської справи. За рахунок коштів обласного бюджету побудований і зданий в експлуатацію навчальний корпус Гребениківської школи-інтернату на 120 місць. Здійснений капітальний ремонт Кучерівської загальноосвітньої школи Глухівського району тощо.

Заслугує на увагу робота по залученню бюджетних коштів шефської і спонсорської допомоги підприємств, організацій, комерційних структур. Наприклад, у м. Ромни за рахунок різних джерел фінансування загальною сумою близько 2 млн. грн. ка-

Урок біології
у навчально-
виховному комплексі
№10.
Суми

пiтально вiдремонтванi покрiвлi, опалювальнi мережi, котельнi в 13 загальноосвiтнiх навчальних закладах.

За рахунок цiльових коштів побудованi шкiльнi котельнi iз сучасним обладнанням у селах Полошки Глухiвського, Юр'єве Путивльського, Дубов'язiвка Конотопського районiв. Завершено будiвництво газових мiнi-котелень у селi Лантратiвка Охтирського, селищi Жовтнєве Бiлопiльського, у Новосуханiвськiй школi Сумського районiв.

Серед тих, хто надає постiйну пiдтримку й допомогу освiтянам, – колектив ВАТ «СНВО iм.Фрунзе», яке вже понад 10 рокiв пiклується про вихованцiв Правдинської школи-iнтернату для дiтей-сирiт. За участю благодiйної органiзацiї «Благовiст» проводяться щорiчнi конкурси на кращий навчальний заклад областi. Випускник Конотопської школи №7 Є.Сур своїм коштом збудував для неї нове примiщення.

За роки незалежностi Суми перетворилися в унiверситетський центр. На базi фiлiалiв харкiвських полiтехнiчного та сiльськогосподарського iнститутiв спочатку були створенi самостiйнi iнститути, пiзніше – Сумський державний унiверситет i Сумський аграрний унiверситет, який згодом отримав статус нацiонального. Вiдкрито Українську академiю банкiвської справи. Реорганiзовано у педагогiчнi унiверситети Сумський i Глухiвський педiнститути.

Глухiвський педагогiчний унiверситет вiдзначив своє 130-рiччя. За цей перiод він пiдготував понад 22 тис. учителiв. Серед вiдомих людей, якi його

Уродженець Сумщини Василь Кремень, академік НАН України, Президент АПН України, міністр освіти і науки України (2000 – 2005 рр.)

закiнчили, – письменник, академік С.Сергєєв-Ценський, кiно-режисер О.Довженко, український письменник i педагог С.Васильченко, бiлоруський поет, перекладач i публiцист Янка Журба, академіки С.Шаповаленко, Ф.Овчаренко, М.Вашуленко, лауреати державних премiй професори Є.Квасников i П.Агалецький, визнанi майстри педагогiчної справи. На 4-х факультетах навчаються 3 тис. студентiв. На 15-ти кафедрах працюють 125 викладачiв, 70 з яких мають науковi ступенi та вченi звання. Унiверситету належить цiнна науково-педагогiчна бiблiотека, фонд якої налiчує 400 тис. одиниць наукової, навчальної, довiдкової, художньої лiтератури (понад 10 тис. книг виданi до 1917 р.).

Сумському педунiверситету iм.А.С.Макаренка – 80. Серед 40 тис. його випускникiв багато заслужених педагогiв, учених. Серед них В.Пiгуль – народний учитель СРСР, заслужений учитель України, нагороджений медаллю А.С.Макаренка; Н.Чайченко – професор, доктор педагогiчних наук, автор пiдручникiв та методичних посiбникiв з хiмiї, яка визнана американським бiографiчним комiтетом «Жiнкою року 2003», багато iнших.

Навчальний процес тут здiйснюють 32 кафедри, 296 викладачiв, у тому числi 18 докторiв наук i близько 200 кандидатiв наук, доцентiв. Готують учителiв з 19 спеціальностей. На базi педунiверситету створений навчальний науково-виробничий комплекс, до якого увiйшли 18 закладiв рiзних рiвнiв акредитацiї: 3 педагогiчнi коледжi (Путивльський, Донецький, Стахановський), Лебединське педучилище, 4 гiмназiї, 4 лицєї, 2 ПТУ, окреми середнi школи Сум та областi.

Функцiонує навчально-науково-виробничий комплекс Сумського державного унiверситету. Він об'єднує, крiм iнститутiв у Шостцi та Конотопi, Сумський машинобудiвний коледж, Шосткинський хiмiко-технологiчний коледж, Конотопський iнженерно-педагогiчний та полiтехнiчний техникуми, 2 професiйно-технiчнi навчальнi заклади i бiльше 10 загальноосвiтнiх шкiл, гiмназiй та лицєїв. Структурним пiдроздiлом унiверситету вважається i Вiйськовий iнститут артилерiї iм.Б.Хмельницького. Про рiвень пiдготовки в унiверситетi красномовно свiдчить той факт, що протягом останнього десятирiччя за пiдсумками Всеукраїнських студентських олімпіад унiверситет утримується в трiйцi

Заняття зі студентами в лабораторії теоретичної механіки державного університету. Суми

лідерів, змагаючись на рівних з Київським ім. Т.Г.Шевченка та Донецьким національним університетами.

Для поглиблення інтеграції між закладами освіти різних рівнів акредитації, науковими установами та виробництвом на базі Сумського національного аграрного університету створено регіональний університетський центр, до якого увійшли Глухівський агротехнічний коледж, Роменський, Маловисторопський, Охтирський та Путивльський державні технікуми як структурні підрозділи.

Робота в системі комплексів дозволила підняти рівень попиту на випусників, які володіють новітніми технологіями, комп'ютерним програмуванням, знають кілька іноземних мов. Комп'ютер, наприклад, опановується кожним випусником Сумського держуніверситету, переважною

Комп'ютерна підготовка студентів Сумського національного аграрного університету

більшістю випусників Академії банківської справи, обох педуніверситетів області.

Поглибленню підготовки сприяє і розширення міжнародної співпраці вузів. У Сумському національному аграрному університеті випускники щорічно проходять практику в Англії, Німеччині, Голландії. Значна частина студентів факультету іноземних мов Сумського державного педуніверситету та випусників за спеціальністю «переклад» Сумського держуніверситету також практикується або стажується за кордоном.

Розширюються міжнародні зв'язки вузів. Сумський державний університет став базою для проведення міжнародних наукових конференцій, у яких беруть участь учені України, Польщі, Німеччини, Угорщини, Росії, Білорусі, Англії, Японії, Канади, США. Традиційною стала міжнародна студентська наукова конференція «Економіка для екології», на яку до Сум з'їжджаються представники США, Бельгії, Латвії, Польщі, Росії та інших держав.

Науковці Сумського національного аграрного університету беруть участь у міжнародних наукових конференціях, які проводяться у Німеччині, Англії, Польщі, США. Змістовні та результативні стосунки установлені з навчальними закладами Англії, Ірландії, Данії, Франції, Швеції, Росії.

У діяльності Української академії банківської справи важливе місце займає міжнародне співробітництво. Тісні зв'язки налагоджені зі Школою бізнесу університету Нортумбрія (м. Ньюкасл, Великобританія), Академією менеджменту Нижньої Саксонії (м.Целле, Німеччина), продовжується активна співпраця з Фінансовою академією при уряді Російської Федерації, з представництвами в Україні Світового банку, Європейського банку реконструкції та розвитку.

Значна роль у діяльності вищих навчальних закладів науково-дослідної роботи. Наукові дослідження, наприклад, у Сумському державному університеті проводяться на 42 кафедрах, у 10 проблемних лабораторіях. В університеті – 10 наукових шкіл.

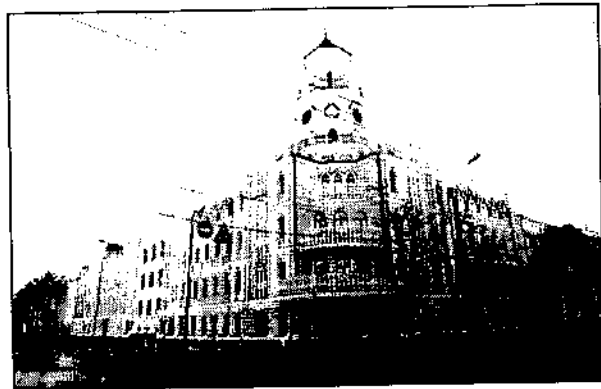
Сучасним вимогам відповідають лабораторії селекції, годівлі сільськогосподарських тварин, фізіології та біології, електротехніки, мікробіології Сумського національного аграрного університету.

Спільно з галузевими управліннями обласної державної адміністрації вищі навчальні заклади визначилися з прогнозними розрахунками щодо потреби спеціалістів вищої кваліфікації, внесли відповідні зміни до структури їх підготовки, переорієнтувавшись на нові професії. І це не лише у виробничих галузях. У педагогічних закладах значно розширилась, наприклад, практика підготовки фахівців, поєднаних спеціальностей з англійською, німецькою та іншими іноземними мовами, інформатикою тощо.

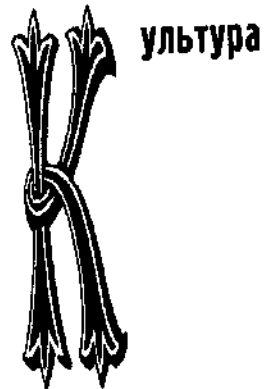
Під особливу опіку взяті, в першу чергу, випускники вузів, які ще під час навчання виявили організаторські здібності, хист до аналізу господарської діяльності, високу рейтингову оцінку знань. Передбачено порядок проходження практики та стажування, під час яких студенти виконують функції дублера керівника, заступника керівника підприємства, організації, установи. Щорічно цими формами охоплюється близько 100 студентів-випускників. Кращі з них призначаються заступниками голів райдержадміністрацій, спеціалістами в обласні управління, ставляться у кадровий резерв.

Досвід організації розподілу випускників вузів, коли кожний із них отримує робоче місце і підтримку обласної державної адміністрації (зокрема в забезпеченні житлом), є першим у республіці.

З 2002 року засновано 40 іменних стипендій голови обласної державної адміністрації кращим студентам, студентам-сиротам. У 2004 році 6 студентів області отримували Президентські стипендії.

Головний корпус Української академії банківської справи. Суми

Наша молода держава, відроджуючи культуру, стимулює й розвиток суспільства, а через неї впливає на формування національної свідомості людей. Навіть за скрутних часів перехідного періоду Сумщина змогла в цілому зберегти мережу закладів культури. Працюють 2 обласні театри, філармонія, обласний центр народної творчості, 718 клубних закладів, 627 – бібліотечних, 11 державних і 114 громадських музеїв, 35 дитячих музичних шкіл і шкіл естетичного виховання та 47 їхніх філій.

Поруч із державними закладами культури впевнено входять у наше життя заклади інших форм власності. Наприклад, громадське об'єднання «Органум», яке створене ще в 1989 р., сьогодні відоме далеко за межами України. Об'єднання, за підтримки державних органів влади, провело 17 міжнародних фестивалів «Органум», «Бах-фест» і «Джаз-фест», учасниками яких стали відомі музиканти з 18 країн світу, зокрема Німеччини, Японії, Австрії, Нідерландів.

Громадське об'єднання «Мистецький центр «Собор» сьогодні широко відоме і має міцні зв'язки з митцями Києва та інших областей України. Воно збирає під своїм дахом художників, поетів, письменників, музикантів, шанувальників інших видів мистецтва. Тут відбуваються вернісажі, літературні вечори, творчі зустрічі.

Великий вплив на формування патріотизму в підростаючого покоління відіграє Указ Президента України (2001) «Про відзначення Дня партизанської слави». Щорічно 22 вересня на вшанування подвигу партизанів у Великій Вітчизняній війні традиційно проводиться фестиваль патріотичної пісні «Партизанські заграви».

Культурно-мистецьке життя області насичене і різноманітне. Популярними стали Всеукраїнський сільський фестиваль мистецтв «Боромля», який збирає до гурту найталановитіших митців. За кілька років цей конкурс на краще виконання пісень про українське село подарував шанувальникам естради імена

своїх лауреатів і дипломантів: Анжели Вербицької, Петра Чорного, Євгенії Бистрицької, Валерія Козупиці та багатьох інших виконавців. Всеукраїнський сільський фестиваль народної творчості «Мистецькі береги Ворскли», що проходить в Охтирці, збирає шанувальників з усієї України.

Стали традиційними свято вшанування кращих працівників області «Самоцвіти Сумщини», вшанування кращих жінок «З любов'ю до жінки», обласне свято фольклору «Пісенні джерела рідного краю», регіональне свято хорового мистецтва «Пісенне Посулля», обласний фестиваль-конкурс «Вишневі усмішки». Жоден захід не обходиться без виступу кобзаря Миколи Мошика, який пише і виконує пісні. Ровесником нашої незалежності став Всеукраїнський відкритий фестиваль дитячого молодіжного кіно та телебачення «Кришталеві джерела», в якому беруть участь усі регіони України. На жаль, з ряду причин місцем його проведення став Крим. Уперше у Ромнах відбувся Всеукраїнський гумористичний фестиваль любителів сала (2000 р.) і споруджено «пам'ятник свині». У 2005 році відсвяткував своє 10-річчя фестиваль «Кролевецькі рушники», який завжди збирає в місті, що славиться майстрами народного мистецтва, як аматорів, так і найвідоміших діячів літератури та мистецтва.

Для вивчення, збереження і відтворення самобутньої української культури практично в кожному районі та місті області проводяться фестивалі народної творчості. Широку аудиторію збирають фестивалі «Хліборобська пісня» (Сумський), «Білопільські візерунки» (Білопільський), «Весняний заспів» (Тростянецький), «Зорі над Клеветню» (Глухівський), «Вінок хлібороба» (Конотопський та Ямпільський), «Таланти Кобзарського краю» (Великописарівський).

2002 р. став роком проведення першого Всеукраїнського конкурсу хорових диригентів імені Д. Бортнянського, першого обласного фестивалю мистецтв «Козацький родослав», що проходив у с. Шаповалівка Конотопського району. З метою виховання музичної культури серед дітей і молоді в області започатковано конкурс ім. П. Чайковського «Пролісок», фундаторами якого стали викладачі Сумського педуніверситету – сестри В. і Л. Макарови.

Уже декілька років поспіль проводиться обласна естафета праці і культури, досвід якої, як відзначено на Колегії Міністер-

Відкриття
Всеукраїнського
фестивалю
дитячого кіно
і телебачення
«Кришталеві
джерела».
Суми

ства культури і мистецтв України, переймають інші області. За час її проведення заклади культури значно поліпшили матеріально-технічну базу, а головне – залучили до справжнього, високомистецького творчого життя майже 4 тисячі художніх колективів області. Серед них, за підсумками проведеної атестації, – 195 колективів підтвердили або вибороли звання «народний», яке є найвищим ступенем відзнаки для самодіяльних колективів.

Значно активізувалась творча робота театральних закладів. З 2000 року відновила діяльність театрів. З великим успіхом пройшли гастролі театру ім. М. Щепкіна у м. Миколаєві, а 2001 рік став для щепкінців фестивалним. У міжнародному театральному фестивалі «Класика сьогодні» (м. Дніпродзержинськ) актриса театру Вікторія Данченко перемогла в номінації «Краща молода актриса року», а на Всеукраїнському фестивалі «Мельпомена Таврії» (м. Херсон) колектив театру став лауреатом. Театр для дітей та юнацтва гастролював у м. Брянську (Росія), м. Харкові, побував у м. Враца (Болгарія).

В обласній філармонії з 2001 р. створено ансамбль пісні і танцю «Славія» (керівник А. Полях), який добре зарекомендував себе на презентаціях області у Києві та Москві. З успіхом проходять у філармонії концерти лауреата республіканського конкурсу оркестру старовинної та сучасної музики «Ренесанс» (керівник В. Серебряков). У новому концертному сезоні розпочали роботу новостворені молодіжні колективи – вокальний ансамбль «Елегія», тріо «Ностальгія», камерний інструментальний ансамбль «Ассоль».

Значну роль у культурному житті відіграють творчі спілки. Активно працюють на Сумщині обласні організації Національ-

Передача естафети праці і культури. Недригайлів

них спілок художників, письменників, журналістів, народних майстрів, музична спілка. Кожна з них об'єднує фахівців певного напрямку, а всі разом виконують велику роботу по відродженню і розвитку культури.

Сумська організація Національної спілки письменників України об'єднує талановитих майстрів слова. Оpubліковано понад 200 книг поезій, прози, публіцистики. Видається альманах «Слобожанщина», в якому побачили світ твори більш ніж 100 авторів – як відомих письменників, так і початківців. Вийшли друком колективні збірники «Дзвони пам'яті», «Т.Г.Шевченко і Сумщина» тощо.

Визначною подією в культурному житті Сумщини стали видання історико-краєзнавчих книг «Вулицями старого міста» та енциклопедичного довідника «Сумщина в іменах». А сестрам В. і Л. Макаровим за написання книги «І слово в пісні відгукнеться» (видавництво «Собор») вручено премію імені І. Нечуя-Левицького.

Своєрідним творчим звітом художників перед громадськістю стала виставка, присвячена 60-річчю Спілки художників України, на якій експонувалося понад 100 робіт образотворчого і декоративно-вжиткового мистецтва майстрів Сумщини. Були представлені твори з фондів художнього музею і приватних колекцій, виконані як у реалістичному, так і авангардному стилі. Відвідувачі побачили картини відомих художників Ю.Александровича, С.Блайваса, І.Василевського, М.Жулінського, Г.Сергеевої, М.Сіробаби, О.Чередниченко, М.Ярового та інших. Керамічні

скульптури на фольклорну тематику представили В.Єрмоленко, В.Сіробаба-Климко, Л. і В.Шевченки, які у фарфорові вироби ввели архітектурні елементи, стилізовано показали історичні місця Сум. Після експонування на міжнародних виставках картини-художників охоче купують для приватних зібрань колекціонери США, Канади, країн Європи.

Мережа державних музеїв області збільшилася до 11 за рахунок відкриття Крелевецького районного краєзнавчого музею. Нове відреставроване приміщення колишнього будинку дворянського зібрання – пам'ятки архітектури XIX століття – отримав у 2001 р. Глухівський краєзнавчий, один із найстаріших музеїв України. Основний фонд музеїв області нараховує 165 тис. експонатів. Найбільші колекції мають обласний краєзнавчий музей – 41,5 тис., Роменський – 39,3 тис., Конотопський – 22,3 тис. Унікальна колекція творів мистецтва (в кількості 14,0 тис.) зберігається в Сумському художньому музеї ім. Н.Онацького.

У Сумах працює музей освіти і науки – четвертий в Україні після Києва, Львова, Івано-Франківська. Тут показаний розвиток освіти від III–II тис. до н.е. і до наших днів. Музей учителя створено і в Ямпільській школі №1. Музей медицини в Конотопській центральній лікарні розповідає про лікувальну справу в краї, знайомить із наукою цілительства – від магічних дій первісних знахарів і чаклунів до використання найновіших досягнень.

Вагомий вкладу культурне, політичне і громадське життя Сумщини вносять понад 600 бібліотек області, в яких зберігається близько 1 і млн. екземплярів книг. З метою подальшого розвитку інформаційного потенціалу бібліотек у 2002 р. прийнята державна програма поповнення бібліотечних фондів. Реалізувати культурні потреби читача сьогодні допомагає всевітня мережа «Інтернет», до якої поступово підключаються головні бібліотеки області.

Центром бібліотечного життя, головною книгозбірнею Сумщини є обласна наукова бібліотека. Щоденно її відвідують понад 700 користувачів, за рік – до 40 тис. Її універсальний книжковий фонд нараховує 580 тис. друкованих одиниць українською та іноземними мовами. Створюється електронний каталог. Бібліотека має 17 відділів і секторів. Тут працюють 98 кваліфікованих спеціалістів.

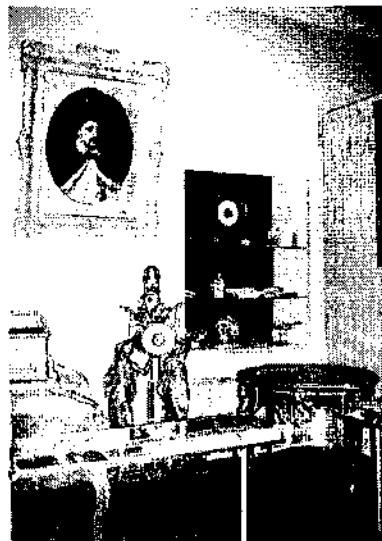
У рамках проекту «Інформація на користь розвитку суспільства», який фінансується міжнародним фондом «Відродження», обласна наукова бібліотека поповнилася 250 примірниками літератури «Бібліотеки тисячоліття», яка складається з кращих світових видань. На втілення інформаційного проекту «Вікно в Америку» бібліотека отримала грант у розмірі 20 тис. американських доларів.

Канадське товариство приятелів України створило при бібліотеці відділ української книги із 4 тис. примірників, надрукованих у Канаді та інших країнах.

Рідний край і пам'ять про малу батьківщину об'єднує усіх наших земляків, куди б не закидала їх доля. Саме тому створені й активно працюють Сумські земляцтва в Києві і Москві. Вихідці із Сумщини свято зберігають і пропагують духовну спадщину рідної землі. Про їхню діяльність розповідає серійне видання альманаху «Земляки», яке здійснює видавництво «Собор».

За роки незалежності лауреатами престижних міжнародних музичних конкурсів стали співак Ф. Руденко, солісти-інструменталісти О. Желудков, Л. Скринник. Органіст М. Чичерін з великим успіхом гастролює в європейських країнах. Композитор і музикант Г. Гончаренко після перемоги на міжнародному конкурсі запрошена працювати до Великобританії.

Значно ширшими і різноманітнішими стали міжнародні гуманітарні зв'язки. Після 9-річної перерви відновлені дружні стосунки між Сумами і Врацою, Сумською областю і Врачанським округом Болгарії. У 1997 р. Сумський театр дра-

Експозиція в обласному краєзнавчому музеї. Суми

ми і музичної комедії ім. М. Щепкіна успішно гастролював у Враші, а Врачанський драматичний театр – у Сумах. Відбувається регулярний обмін делегаціями, взаємно вивчається набутий досвід у різних сферах життя в Україні і Болгарії. Суми відвідало кілька десятків делегацій, які включали спеціалістів у галузі культури, освіти, охорони здоров'я, тролейбусного сполучення, торгівлі, промисловості і бізнесових структур, місцевої влади. Відновлюються побратимські зв'язки між містами Сумської області і Врачанського округу: Шостка-Орехово, Ромни-Бела Слатіна, Глухів-Криводол, Путивль-Козлодуй, Білопілля-Мізін, Лебедин-Борован, Охтирка-Кнежа. Інші міста-партнери Сум – Замосць (Польща), Курськ (Росія), Нітра (Словакія), Целле (Німеччина). Ромни встановили партнерські відносини з американським містом Лонгв'ю (штат Техас). Намічено широку програму співпраці.

Активізувалася робота владних структур і громадськості по збереженню культурно-історичних пам'яток. Йде відновлення історичного центру гетьманської столиці Глухова. У 1995 р. з центрального бюджету місту виділено 500 тис. грн. на відзначення 250-річчя видатного композитора М. Березовського. На ці кошти побудовано школу мистецтв і поставлено монумент на честь глухівського «маестро» Болонської музичної академії кінця XVIII ст. У жовтні та грудні 1998 р. підписано дві постанови Кабінету Міністрів України: «Про державний історико-культурний заповідник у м. Глухові» та «Про комплексну програму збереження історичної забудови м. Глухова». На їх виконання з державного бюджету намічалася виділити 12 млн. 570 тис. грн. Відбудована споруда Дворянського зібрання. Йдуть роботи по відновленню інших пам'яток старовини.

В Охтирці за останні 5 років відреставровано, а також триває опорядження Покровського собору, зведеного у XVIII ст. Відновлювальні роботи ведуться у Спасо-Преображенському храмі. Побудовані нові пам'ятники і стели: охтирчанам, загиблим у роки Другої світової війни, учаснику встановлення Прапора Перемоги над рейхстагом О. Бересту, письменнику Б. Антоненку-Давидовичу, поету П. Грабовському, архітектору П. Ярославському.

Дбаючи про старовину, Охтирка водночас набуває вигляду сучасного європейського міста. Вона має новий євроготель «На-

фтовик», спортивний комплекс із 25-метровим басейном, стадіон, центр культури та дозвілля молоді, краєзнавчий музей, 5 бібліотек, телестудію, стільниковий і мобільний зв'язок. Введено в дію дитячий центр із басейном, спортзалом, класом хореографії та образотворчою студією. У 1999 р. Охтирка представляла Україну на Всесвітній архітектурній виставці у Пекіні (КНР) і здобула нагороду в номінації малих міст за гармонійне поєднання історико-культурних традицій та здобутків сучасного містобудування.

У Тростянці на кошти трудових колективів і населення району відбудовано цирк князів Голіциних «Круглий двір» – унікальну пам'ятку архітектури середини XVIII ст., аналогів якій немає в Україні. Це овальна фортеця з 4-ма вежами і воротами. У вежах мешкали актори князівського кріпацького балету. На подвір'ї розташовувалася циркова арена, а навколо неї – місця для глядачів. У радянські часи «Круглий двір» використовувався під склади місцевої райспоживспілки, тож повністю занепадав. Після реставрації тут планується створити культурно-розважальний центр.

У Сумах відбудова історичних кварталів розпочалася з вулиці Соборної. У XVII–XVIII ст. тут знаходилися полкова козацька канцелярія, церковні та освітні споруди, у XIX ст. – кращі купецькі будинки, магазини, адміністративні установи, заклади освіти і культури. Вулиця впродовж майже 300 років вважалася візитною картою міста. Нині вона перетворена в пішохідну зону, вимощена різнокольоровою плиткою, має оригінальні лави і ліхтарі. Фасади будинків пофарбовані і витримані в єдиному стилі. У 2003 р. реконструйована вул. Фрунзе, яка завершила оновлення історичного центру міста. Після відзначення 300-літнього ювілею Свято-Воскресенського собору їй повернено історичну назву – Воскресенська.

Проведено конкурс на кращий проект реконструкції площі Незалежності в Сумах. Вона має стати місцем відпочинку і відображати історію міста. Проекти були виставлені для загального ознайомлення спочатку в театрі ім. М.Щепкіна, а потім – у холі Українського мобільного зв'язку по вул. Соборній, поруч із площею. Усі бажаючі могли висловити свої пропозиції у книзі відгуків. Переміг спільний проект архітекторів С.Віктоняка із Сум і В.Риж-

Реконструйовані вулиці Соборна та Воскресенська. Суми

кова з Тростянця. Його буде взято за основу при перебудові площі.

І все ж таки, попри незаперечні досягнення за роки незалежності у сфері культури, слід відзначити й ряд негативних тенденцій. Зокрема на людський загал, особливо молодь, починає все більше і більше впливати так звана «масова культура» з її сумнівними, далекими від традиційних для українців цінностями. Прояви кризових явищ у промисловому та аграрному секторах економіки призвели до послаблення роботи, а то й закриття численних будинків та палаців культури, сільських та районних клубів. Так і не була відновлена зруйнована ще на початку 90-х років минулого століття мережа книгорозповсюдження тощо.

Громадські організації, політичні партії

Суттєву роль у суспільно-політичному житті області відіграє активність політичних партій. Вона особливо зростає напередодні виборів.

В області зареєстровано та діє близько 100 осередків всеукраїнських політичних партій. Створено 134 молодіжні та дитячо-юнацькі громадські організації. Членами їх є майже 80 тис. юнаків та дівчат. Більшість громадських організацій, що діють в області, мають спортив-

не, культурно-розважальне, екологічне та науково-просвітницьке спрямування.

Функціонує сумська обласна рада профспілок, яка координує діяльність 17 галузевих обласних комітетів та рад профспілок. Найчисленнішими профспілками в області є профспілкові організації працівників агропромислового комплексу, освіти і науки, охорони здоров'я, машинобудування та металообробки, держустанов. Ці організації мають у своєму складі міські і районні комітети. Загальна чисельність членів профспілок – 370 тис. чоловік. Для координації діяльності галузевих профспілок у містах Суми, Конотоп, Шостка та районах області створені координаційні ради голів профкомів.

В області діють також інші профспілки, які не входять до складу облпрофради. Це профспілки сільських та транспортних будівельників, працівників кооперації та інших форм підприємництва, залізничників, профспілка «Солідарність» та Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ).

У цілому профспілковий рух в області характеризується як стабільний.

Основою діяльності облпрофради є політика соціального партнерства з державними структурами виконавчої влади та місцевого самоврядування, роботодавцями, політичними партіями та громадськими об'єднаннями. Практика активного співробітництва обласної влади з роботодавцями та профспілками, спрямова-

ного на захист інтересів людей праці, набуває подальшого поглиблення і конкретизації, що має неабияке значення взагалі, а в часи ринкових відносин особливо.

Органами влади приділяється увага питанням взаємодії з місцевими осередками політичних партій, профспілок та громадських організацій. Вони залучаються до вирішення конкретних питань соціально-економічного розвитку. Це дає можливість встановлювати партнерські стосунки практично з усіма політичними силами, спрямовувати їхню діяльність на шлях конструктивного діалогу. Але використовується ця можливість, на жаль, не належним чином. Декларуються ідеї демократизації суспільства, а на практиці втілюються зовсім інші, що породжує гострі протиріччя, втрату довіри громадян до тих реформ, що проводяться владою.

Фізична культура і спорт

Сумщина здавна славилася своїми спортивними досягненнями. Олімпійські ігри в Сідней та Нагано засвідчили, що на світовій арені окремою самостійною командою впевнено виступає і збірна України. Наших спортсменів підтримували уболівальники не лише нашої країни, а й українська діаспора в усьому світі.

У спортивні досягнення Батьківщини вагомі здобутки привносять фізкультурники та спортсмени області. Наочним свідченням цього є побудова у Сумах одного з найкращих стадіонів Європи – «Ювілейного» та легкоатлетичного манежу, який набув офіційного статусу «Центр олімпійської підготовки».

Сформована плеяда тренерів і спортсменів, яка змогла гідно репрезентувати Сумщину на всеукраїнських та міжнародних змаганнях.

У школах, ВНЗ, на підприємствах все більше уваги приділяється розвитку масової фізкультурно-оздоровчої роботи. Поліпшена

матеріально-спортивна база навчальних закладів. Разом з новими спорудами реконструйовані житлові і побутові корпуси бази олімпійської підготовки «Динамо», лижеролерної траси та стрільбища, передбачене будівництво сучасного стадіону для гри в хокей на траві. Введено в дію два спортивні зали: м. Суми, смт Недригайлів.

З метою пропаганди здорового способу життя і залучення до занять фізкультурою та спортом широких верств населення в області розпорядженням голови облдержадміністрації започаткована обласна естафета спортивних поколінь, присвячена річниці незалежності України. Естафета проходить у 3 етапи: перший – у містах і селах, другий – від району до району, третій – обласний фінал за участю збірних команд міст і районів. Тільки на першому етапі естафети у змаганнях взяли участь майже 360 сільських і селищних рад.

У ході естафети зміцнено і матеріально-спортивну базу, відремонтовано 79 стадіонів, більше 300 спортивних майданчиків, окрім цього придбано спортивного інвентарю, обладнання та одягу на суму понад 500 тис. гривень. Не тільки збережена, а й розширюється мережа дитячо-юнацьких спортивних шкіл. В області працюють 47 ДЮСШ, у тому числі три спеціалізовані школи олімпійського резерву, до занять у групах із 32 видів спорту залучено більше 16 тис. дітей і молоді.

У 14 містах і районах області діють 36 підліткових фізкультурно-спортивних клубів за місцем проживання, три – в Ромнах, по одному – у Шосткинському та Білопільському районах. У 36 таких клубах різними формами занять охоплено більше 5 тис. дітей і підлітків. За рішенням Міністерства освіти і науки у школах започатковано уроки футболу, а це в свою чергу сприяє масовим змаганням на призи клубу «Шкіряний м'яч» за трьома віковими категоріями. На всіх етапах беруть участь майже 2500 команд міст і районів області. Збірна команда області, яка була учасником Всеукраїнської спартакіади допризовної молоді 2002 р., посіла перше місце.

Серед найбільш відомих колективів – клуб туристів-альпіністів "Абалаковець" Сумського Палацу дітей та юнацтва з багатими традиціями по вихованню молоді засобами альпініз-

му. Члени клубу здійснили понад 650 походів по рідному краю, 117 виїздів до Криму, 36 – на Кавказ, 25 – у Карпати тощо. Альпіністами клубу здійснені сходження на обидві вершини Ельбрусу, підкорені інші висоти. На Пальмірських горах є вершина, яка з 1983 року носить назву пік «Абалаковець». За 40 років школу мужності пройшли понад 12 тис. сумчан, які з честю несуть звання «абалаківця».

Триває робота з розвитку фізичної культури і спорту у виробничій сфері. До занять всіма видами фізкультурно-оздоровчої роботи на підприємствах і в організаціях області залучено понад 40 тис. чол.

Поновлено проведення спартакіад обкомів профспілок: працівників АПК, лісогосподарських об'єднань, машинобудівної, хімічної, оборонної, нафтохімічної, металообробної промисловості та будівельників, культури, охорони здоров'я, комунальників, газового господарства, зв'язку. Регулярно проходять міжгалузеві спартакіади профспілок, у яких беруть участь 12 обласних галузевих комітетів.

У сільській місцевості проводиться реформування низової ланки фізкультурно-оздоровчих та спортивних осередків. З 2001 р. введено посади інструкторів з фізичної культури і спорту до штатів сільських та селищних рад.

В області культивуються 21 літній та чотири зимових видів спорту, з яких біатлон, лижні гонки, хокей на траві (жін.), стрільба із лука, вільна боротьба, легка атлетика затверджені Держкомспортом України пріоритетними.

117 представників літніх і зимових видів спорту у 2001 р. входили до складу національних збірних команд України, з яких 27 зараховані на посади спортсменів-інструкторів штатних збірних команд країни. Це сприяло спортивним досягненням. Лише за один рік (2001 р.) спортсмени області у 75 всеукраїнських та 23 міжнародних змаганнях завоювали 409 медалей, з них 162 – золоті, 138 – срібні, 109 – бронзові.

Упродовж багатьох років спортсмени області беруть участь у міжнародних змаганнях – Олімпійських іграх, чемпіонатах світу і Європи.

Наші переможці і призери 2001–2003 років: Олена Петрова та Оксана Яковлева (біатлон), брати Юрій і Михайло Голуби (вільна боротьба), Юрій Білоног (легка атлетика), Катерина Бурмистро-

ва (вільна боротьба), Євген Літовцев і Валерій Киреев (армреслінг), Юрій Дмитренко (ачері-біатлон), Давид Бічінашвілі (вільна боротьба).

Особливої ваги набула бронзова медаль Віталія Лук'яненка, завойована мужнім спортсменом на паралімпійських іграх у Солт-Лейк-Сіті (США), яку він здобув у лижній гонці на 5 км. На багатьох змаганнях успішно виступають, зокрема, команди сумських каратистів, тхеквондистів і кікбоксерів.

Гордістю спортивної Сумщини є гравці «Динамо-Сумчанки» (хокей на траві), які вже не один рік перемагають досвідчених хокеїсток на чемпіонатах України та міжнародних турнірах. Спортсмени-біатлоністи традиційно завойовують найвищі нагороди на світових першостях та Кубку Європи.

Сумська команда тенісистів «Локомотив-Південна залізниця» є неодноразовим чемпіоном України і володарем Кубка, гідно представляє нашу державу та область на європейській арені. Останніми роками особливої популярності набув баскетбол. Гравці «Сумхімпromу» представляють місто у суперлізі, де неодноразово вигравали у суперників і ставали фіналістами Кубка України (2002).

Завдяки зміцненню спортивної матеріальної бази поліпшується фізкультурно-оздоровча робота за місцем проживання та у зонах масового відпочинку. Шляхом підвищення ефективної діяльності дитячо-юнацьких спортивних шкіл та укомплектування їх висококваліфікованими кадрами забезпечується підготовка спортсменів високого класу.

Форми, зміст та засоби фізичної культури і спорту, що впроваджуються на Сумщині, відіграють важливу роль у формуванні, зміцненні здоров'я громадян, підвищенні їх працездатності, утвердженні спортивного авторитету області.

Регулярні зустрічі керівництва області з провідними спортсменами, фізкультурно-спортивним активом, дійова допомога державних та громадських організацій у вирішенні проблем спорту дають підставу розраховувати на подальший підйом масового спорту, покращення здоров'я усіх верств населення та підкорення нових спортивних висот в ім'я нашої незалежної країни. На Олімпійських іграх в Афінах наш земляк із Білопілья Юрій Білоног став чемпіоном у штовханні ядра.

умщина в авангарді Помаранчевої революції

За роки незалежності України сподівання українців не справдилися щодо бажаних змін у суспільстві. Крім певних досягнень, накопичувалося чимало й невирішених проблем. Одна з них – відсутність такої національної ідеї, яка б могла об'єднати різновекторно зорієнтовані Схід і Захід країни. Друга – проведення роздержавлення, тобто приватизації, здійснювалося в різних сферах економіки таким чином, що лівовою часткою державного майна заволоділа невелика групка можновладців, серед яких чимало представників колишньої партноменклатури. Дуже влучно окрестив народ цей процес «прихватацією». Новоявлені нувориші, тобто олігархи, зосередили у своїх руках величезні статки. Використовуючи недосконалість законодавчої бази, так званий адмінресурс та інші незаконні методи, вони почали у власних інтересах впливати на вибори до Верховної Ради, проводити у парламенті депутатів, готових лобювати їхні інтереси. Так утворилася корумпована влада, яка розділила країну на сфери впливу. У пресі з'явилися матеріали, що свідчать про незаконні дії влади, криміналізацію суспільства. Занадто сміливих журналістів почали переслідувати, а то й фізично знищувати. Складні проблеми того часу призвели до кризової ситуації в аграрному секторі економіки, все більше й більше з'являлося покинутих сіл, незасіяних полів. Поглиблювалися кризові явища і в промисловості.

Усе це не могло не вплинути й на демографічну ситуацію. Кількість населення почала скорочуватися (від високої смертності і виїзду за кордон на заробітки). Останній перепис засвідчив, що з 1989 року, коли українців було 52 млн., їх залишилося менше 48 млн.

Ускладнилася ситуація на Сумщині у зв'язку з призначенням на посаду голови обласної державної адміністрації В.Щербаня. Небезталанний організатор і політик (голова Ліберальної партії України), спочатку він зумів завоювати симпатії сумчан прогресивними нововведеннями в економіці, а також оновлен-

Професор
Л.Мельник
зі студентами.
Суми

ням Соборної вулиці обласного центру та зведенням стадіону «Ювілейний». Його керівні здібності

позитивно позначилися на роботі ряду підприємств агропромислового комплексу, але потім найрентабельніші та найперспективніші з них були викуплені ним у приватну власність. На керівні посади в області призначалися в основному прибульці з Донеччини, де він народився і впродовж кількох років посідав найчільнішу владну сходинку. За час його керівництва на Сумщині, особливо в останні роки, ця влада брутально порушувала морально-демократичні принципи суспільного життя, викликаючи все більше обурення населення Сумщини.

Боротьбу зі злочинною владою почали громадські організації і партії, які спромоглися об'єднатися в умовах загальної небезпеки для демократії.

Першим поштовхом до організованого супротиву став Указ Президента України Л.Кучми від 20 квітня 2004 р. про створення Сумського національного університету. По всій країні реформування вищої освіти здійснювалося поетапно, розроблялися й аналізувалися фахівцями спеціальні програми, а сумські університети вирішили об'єднати за два місяці без будь-якої підготовки. Виникла підозра, що робиться це з метою насильницького залучення студентів і викладачів до підтримки провладного кандидата під час виборів Президента України. Підозра зміцнилася після затвердження на посаду ректора новоутвореного університету народного депутата О.Царенка, який, ще будучи ректором

Мітинг студентів
у сквері
Т.Шевченка.
Суми

аграрного університету, нажив недоброї слави серед сумського студентства.

12 травня
2004 р. у сквері

ім. Тараса Шевченка в Сумах відбувся перший мітинг протесту студентів під гаслами «Ні-СНУ», «Ректор – не Царенко» та ін. Вимоги студентської молоді підтримали батьки, а також представники професорсько-викладацького складу вузів міста на чолі з професором СумДУ, доктором економічних наук Л.Мельником. На День Конституції України біля пам'ятника Т.Шевченку студенти встановили наметове містечко. Очолили протестні дії активісти студентського руху І.Меркун, В.Чепік, О.Веснич та інші.

Підтримувало студентів не тільки чимало викладачів та науковців, а й мешканців міста. Розгрому наметового містечка

Наметове містечко
студентського
супротиву владі

Підтримка студентського руху і Помаранчевої революції. Голландія

міліцією, яка не раз намагалася його вчинити, не допустила найактивніша частина громадян.

Репресивні заходи з боку влади не зламали волі студентів до перемоги, і вони вирішили йти пішки до Києва, щоб розпочати Всеукраїнську акцію студентської непокори. Акцію протесту підтримало студентство не лише України, а й закордону. У студентській колонії з'явилися представники Співки української молоді на чолі з О.Медуницею, замайорили прапори молодіжної організації «Пора».

Влада застосувала методи силового тиску, залучивши такі «виправдані» засоби, як виключення з університету непокірних студентів, їх побиття та арешти міліцією. Під час пішої ходи на

Зустріч В.Ющенка із земляками (крайній справа О.Лаврик)

Київ силами «Беркута» похід намагалися зупинити, а кількох учасників заарештували.

Акції громадянської непокори студентів та мешканців міста збіглися з початком виборчої президентської кампанії. Зрозумівши, що ситуація не сприяє популярності влади, Президент відмінив свій Указ про створення СНУ.

Загальний суспільно-політичний протестний настрій, розпочатий на Сумщині, поширився в країні і збігся з підтримкою кандидата у президенти від опозиції, нашого земляка В.Ющенка. Центрами агітаційно-пропагандистської діяльності на його підтримку став Сумський обласний осередок Всеукраїнського об'єднання «За Україну! За Ющенка!», який очолив О.Лаврик. Штабом «Нашої України» в області керував А.Єпіфанов. Підтримали цей рух також усі національно-демократичні організації і партії.

Висока політична активність виборців проявилася в умовах всебічного втручання державних службовців у перебіг голосування. Незважаючи на незаконні дії тодішньої влади, сумські виборці (близько 100 тис.) 29 жовтня 2004 р. тепло зустрічали свого земляка, чим засвідчили одностайну підтримку В.Ющенка як народного Президента.

Намаганням влади сфальшувати результати виборів у 1-му турі була протиставлена активна громадська позиція мешканців

Мітинг протесту проти фальсифікації виборів

Сумський майдан зустрічає майбутнього Президента В.Ющенка. 29 жовтня 2004 р.

Сум та області. З ініціативи головного редактора газети «Панорама» Є.Положія була створена «Громадська ініціатива «Нічний Дозор», яка об'єднала сотні бізнесменів і журналістів для захисту виборчих дільниць і недопущення фальсифікацій.

Тоді влада застосувала увесь арсенал у боротьбі з громадянською активністю. До редакції радіо «Всесвіт» (головний редактор Т.Сай) були кинуті димові шашки зі сльозогінним газом. Спосте-

Виступ на мітингу молодіжного лідера О.Медуніці. Суми

рігачів заарештовували, били гумовими палицями. Попри численні порушення виборчого закону Сумська область віддала В.Ющенку 31 жовтня 52,7% голосів.

У другому турі виборів брали участь провладний кандидат, прем'єр-міністр В.Янукович та В.Ющенко. Виборчий процес здійснювався з брутальними фальшуваннями, що призвело до соціального вибуху в Україні. Численні порушення і злочини спостерігалися у Тростянецькому, Лебединському, Білопільському, Сумському районах та обласному центрі. На підтримку провладного кандидата було задіяно чимало державних службовців та адміністрацій підприємств і установ. Особливо грубі порушення виборчого законодавства були зафіксовані на виборчій дільниці в Сумському аграрному університеті.

22 листопада в результаті фальшування виборів був створений Комітет національного порятунку. У Сумах він діяв на основі виборчого штабу «Нашої України». Мільйони патріотів держави підтримали заклик народного Президента, сотні тисяч вирушили до київського Майдану Незалежності. Подібні «майдани» з наметовими містечками і помаранчевою символікою виникли в багатьох містах і селах. Сімнадцять зимових днів громадяни України пліч-о-пліч захищали свою демократію.

Сумщина опинилась в авангарді Помаранчевої революції. Десятки тисяч людей щоденно мітингували на майданах в Сумах, Ромнах, Конотопі, Охтирці, Глухові, Шостці. Завдяки

підтримці бізнесменів проводилися агітаційні автопробіги теренами області. Перемога В.Ющенко у повторних виборах 26 грудня 2004 року була підтримана сумськими виборцями, які віддали за нього 78,73% голосів, а в Сумах – майже 90%.

Події на Майдані пробудили народ України, який вибухово, вулканічно, але толерантно проявив свою волю, про що заговорив увесь демократичний світ.

З часу проголошення Президентом України В.Ющенко розпочинається нова епоха національно-демократичного відродження України, яка обрала європейський шлях розвитку, про що свідчить його план дій: «Я бачу Україну справедливою і замочною європейською державою. Де кожна людина може реалізувати свої можливості, не шукаючи кращої долі за кордоном. Де кожен, хто бажає працювати, має роботу і гідну зарплату. Де кожна дитина може отримати якісну освіту. Де кожен громадянин має доступне медичне обслуговування; кожна літня людина отримує гідну пенсію. Де надійно захищене життя – сім'я, материнство і дитинство. Де шанують ветеранів. Де влада користується довірою і повагою громадян. Де державні чиновники компетентні і законотворчі, отримують високу зарплату і не беруть хабарів. Де всі рівні перед законом; де кожен із нас, а не лише вибрані, може захистити свої права у суді. Де надійно гарантовані свобода думки, свобода слова, свобода совісті. Я бачу Україну державою, яку шанують і цінують її власні громадяни і до якої з повагою ставляться у світі. Я бачу Україну, в якій житимуть, як казав Олександр Довженко, «по закону Божеському і людському».

Шановний друже!

Вивчаючи історію рідного краю, ти стаєш співучасником тих подій, в яких брали участь наші пращури, діди і батьки. Вони залишили у спадщину прекрасний край, пов'язаний історично з буремними роками боротьби за волю і щастя. У ХХІ ст. Сумщина продовжує історичний розвиток в умовах незалежності. Від тебе і твоїх ровесників залежить, яким наш край буде у майбутньому.

Щоб стати врівень з розвиненими державами, які плекали демократичні традиції впродовж століть, необхідно насамперед стати патріотом і будівничим своєї країни та рідної Сумщини. Треба все зробити для того, щоб кожен мешканець нашого краю усвідомив безцінність рідної землі, красу її природи, життєпис видатних людей. Обов'язково осмислюй прочитане, порівнюй з історією свого села, міста, роду, сім'ї.

Пам'ятай, що добробут і щастя людей можливі тільки в незалежній українській державі. Не забувай, що цю країну повинен будувати кожен: для свого народу, для себе, своїх дітей, внуків та правнуків, для тих поколінь, які йдуть за нами.

У нове, третє, тисячоліття ти вступаєш, коли народ вирішує, яку саме державу слід будувати, як облаштувати наш спільний дім, щоб кожен почувався в ньому затишно і комфортно. І хай дається це важко, і хай поки що не все виходить одразу, але є впевненість, що ваше покоління житиме в щасливій процвітаючій державі, ім'я якій – Україна.

Цікаві факти з історії рідного краю

***

Пам'ятник мамонту біля с. Кулішівка Недригайлівського району встановлено на місці знайдених кісток викопної тварини у 1839 році. Пам'ятний знак споруджено на клопотання професора Харківського університету І. Калиниченка на гроші поміщика Ю. Головкіна.

***

Величезні валуни Скандинавського граніту занесено льодовиком 200 тис. р. тому на територію нинішньої Сумщини (Роменський, Лебединський райони). Один із них встановлено біля Роменського краєзнавчого музею.

***

Стоянки людей пізнього палеоліту виявлено біля сіл Вороніж (Шосткинський район), Шаповалівка (Конотопський район), де знайдені крем'яні знаряддя праці, яким понад 150 віків, і житла з кісток мамонта.

***

Майстерня крем'яної зброї, знарядь праці із кістки і каменю, глиняного посуду часів неоліту розкопані археологами біля сіл Погорілівка Кролевецького, Хухра Охтирського, Антонівка Ямпільського районів.

***

На Сумщині відкрито поселення людей бронзового віку (друге тисячоліття до н.е.). Знайдені форми для виплавки бронзової сокири свідчать про те, що ливарництво в ті часи було поширене у нашому краї, і засвідчують панування патріархату.

***

Скарби Старшої Могили, відшукані археологами біля с. Анастасівка Роменського району, склалися із залізної та бронзової зброї, жіночих золотих прикрас, предметів туалету. Вони свідчать

Цікаві факти
з історії рідного краю

про віру у потойбічне життя. Таких курганів-могил на Сумщині понад сімдесят. Вони споруджені у 1-му тисячолітті до н.е.

***

Залишки дерев'яного плуга, знайдені біля с. Токарі (Сумський район) під час видобутку торфу, підтвердили легенду Геродота (5–4 ст. до н.е.) про скіфів-землеробів, яким подарував плуга бог Папай.

***

Розкопки Басівського городища (Роменський район) площею 170 га підтвердили дані про розселення в Посуллі у IV ст. до н.е. скіфів-хліборобів. Тут знайдені черепки амфор, зброя і прикраси із Причорноморських грецьких колоній.

***

Сармати, які витіснили в I ст. до н.е. скіфів у Крим, жили й на Битицькому городищі (Сумський район), про що свідчать кераміка і серп цього етносу з тамтешнього поховання.

***

Гігантське Більське городище (4400 га) охоплює землі с. Куземин (Охтирський район). Тут існувало місто Гелон – важливий торговий центр того часу. Деякі сарматські вироби, знайдені при розкопках, ймовірно, завезені з інших країв.

***

Срібна візантійська ваза II–IV ст. н.е., віднайдена біля с. Жигайлівка (Тростянецький район), вражає вишуканим карбуванням зі сценами боїв та полювання на хижих звірів. Посудина завезена праслов'янами із Константинополя.

***

Глиняний горщик зі скарбом золотих і срібних виробів підтвердив відомості візантійських істориків про слов'ян-антів, пращурів українців. Зразки ювелірного мистецтва VI ст. н.е. переконують у високій культурі наших предків.

***

Городище IX ст. н.е. біля с. Новотроїцьке (Лебединський район) було спалене ворогами, однак під шаром землі збереглося згарище, за яким археологи реконструювали макет поселення.

***

Язичники с. Божок (сучасне с. Червоний Ранок Кролевецького району) століттями зберігали свою прадавню віру. Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії за 1744 р. згадує про ідолів, яким у той час поклонялися селяни.

***

Село Глинськ (Роменський район) засноване у 1149 р. У XIV ст. подароване одним із литовських князів родичу хана Мамая Лексаді. Його нащадок Михайло Глинський після невдалого повстання у 1508 р. проти литовців утік до Москви. Ставши радником Московського князя, він досяг високого чину при дворі і видав свою племінницю Олену заміж за царя Василя III. Від цього шлюбу й народився Іван Грозний. За намовою Михайло Глинський помер у в'язниці, а наш Глинськ, відтак, увійшов у історію.

***

Місто Глухів наприкінці XVII ст. було центром гарматного виробництва. Ливарники – батько і син Йосип та Карпо Балашевичі – на замовлення полтавського полковника Павла Герцика у 1692 р. виготовили бронзову гармату з багатим рослинним орнаментом і гербом замовника. Найбільшою стала 50-типудова мортира, відлита 1698 р. на замовлення гетьмана Івана Мазепи. Глухівські гармати були на озброєнні запорожців. Нині зберігаються у музеях Москви, С.-Петербурга та Варшави.

***

Дзвіниця Успенського монастиря (1658 р.) біля с. Мала Чернечина (Сумський район) нагадує про розквіт центру іконопису в ті далекі часи. Тут перебував Григорій Сковорода і з цієї башти оглядав навколишні краєвиди.

***

Коштовне Євангеліє, виготовлене на замовлення кошового отамана Запорізької Січі П.Калнишевського, зберігається у Роменському краєзнавчому музеї. Київський майстер Іван Равич використав більше пуда срібла, вартість книги становила 600 крб. золотом. Оправа книги складала 50x34 см, а товщина 10 см. Оклад оздоблений дорогоцінним камінням.

Короткий словник історичних термінів

АВАРИ – племінний союз, головну роль в якому відігравали тюркомовні племена, які вийшли з глибин Азії. В I ст. А. просунулися в Сх. Європу й осіли на території сучасної Угорщини. Протягом VI-VII ст. слов'яни вели з А. постійні війни.

АВТОНОМІЯ (з гр. autos – сам і nomos – закон) – незалежність, самоуправління певної частини держави, її право самостійного вирішення внутрішніх питань, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією).

АНАФЕМА (від гр. anathema – прокляття) – прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, вигнання з громади віруючих, найвища церковна кара у християнстві.

АНТИ – об'єднання слов'янських племен, яке згадується у візантійських джерелах VI ст.

АНТРОПОЛОГІЯ (гр. anthropos – людина і logos – наука) – наука про походження й розвиток людини.

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. assimilatio – уподібнення) – процес злиття одного народу з іншими і втратою одним із них своєї мови, культури, релігії, звичаїв, національної самосвідомості.

БАНДУРА – український музичний інструмент на 12–30 і більше струн, західноєвропейського походження, відома в Україні з кінця XVI ст. (попередниці Б. – кобза).

БАРОКО (від італ. barocco – вибагливий, химерний) – напрям у європейському мистецтві кін. XVI – сер. XVIII ст., для якого характерні святково-монументальні ансамблі, театральні та музичні постановки, живопис, скульптура, що вирізняються грандіозністю й пишнотою.

БЕРДАНКА (польськ. berdysz) – велика широка сокира із лезом місяцеподібної форми. Застосовувалася стрільцями як холодна зброя або як підставка для мушкета.

БІЛЬШОВИКИ – представники політичної течії (фракції) в РСДРП (з квітня 1917 р. – самостійна партія), очолюваної В.І.Леніним. Поняття Б. виникло на II з'їзді РСДРП, після того як прибічники Леніна отримали більшість під час виборів до керівних органів партії.

БОРТНИЦТВО – спосіб бджільництва (розведення бджіл у бортах-колодах-дуплянках, прикріплених до дерев), що прийшли на зміну примітивному «видиранню» меду диких бджіл із природних дупел.

БОЯРИ – 1) представники правлячого стану в Київській Русі, які посідали друге, після князів, панівне становище в управлінні державою; 2) протягом XV-XVII ст. – найвищий стан феодалів у Московській державі; 3) в Румунії, Молдові, а також на українських землях, що входили до їх складу, Б. називали великих землевласників.

БРОНЗОВА ДОБА (III – I тис. до н.е.) – період історії людства, під час якого при виготовленні знарядь праці до міді почали додавати олово й отримали

новий метал – бронзу. Розвивалися нові ремесла (ковальське, гравірувальне), вдосконалювалося землеробство.

БУЛАВА – 1) вид холодної зброї, що виникла в найдавніші часи й мала форму палиці, на одному з кінців якої була закріплена головка у формі кулі, восьмигранника, шестигранника й т.п.; 2) один із клейнодів у реєстровому козацькому війську, на Запорізькій Січі та в Гетьманщині, що був ознакою влади гетьмана (кошового отамана).

БУНЧУК – одна з регалій у козацькому війську у вигляді палиці з кулею або вістрям на верхньому кінці, під якими прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або турячого хвоста.

БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ (ПІДБУНЧУЖНИЙ) – в українському козацькому війську в XVII-XVIII ст. – помічник генерального бунчужного. Під час військових походів виконував різні доручення гетьмана.

ВЕЛЕС (ВОЛОС) – давньослов'янське язичницьке божество – покровитель домашніх тварин, достатку і торгівлі.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ – 1) найвищий князівський титул у Київській державі; 2) в XIV-XVI ст. титул В.К. носили володарі Великого князівства Литовського; 3) в Московії з XIV-XV ст. цей титул стали привласнювати собі володимирські, рязанські, тверські, а з другої пол. XV – поч. XVI ст. – московські князі; 4) в Російській імперії – член імператорської родини, близький родич імператора або імператриці.

ВЕРСТА – давня міра великих відстаней в Україні, Росії. Становила 500-1000 сажнів (залежить від їхньої довжини), тобто за нинішньою метричною системою 1,068 км.

ВЕРТЕП – український народний ляльковий театр.

ВЕРШОК – давня руська міра довжини, що дорівнювала 4,45 см.

ВЕЧОРНИЦІ (ДОСВІТКИ) – український традиційний звичай молоді сходиться вечорами осінньо-зимової пори для розваг у спеціально найманій хаті бездітної вдови («вечорнична мати»).

ВИБОРНІ КОЗАКИ – одна з категорій українського козацтва, що з'явилися в Гетьманщині у XVIII ст. В.К. могли стати повноправні козаки, записані до полкових і сотенних компутів (реєстрів).

ВІЙСЬКОВИЙ КРУГ – загальні збори в козацьких військових частинах Росії у XVI-XVIII ст. Був найвищим органом влади та обирав вищих посадових осіб. Відроджений у сучасній Росії.

ВІЙСЬКОВИЙ ОСАВУЛ – виборна службова особа, яка обіймала одну з найважливіших військово-адміністративних посад у Запорізькій Січі XVI-XVIII ст.

ВІЙСЬКОВИЙ (КОШОВИЙ) ПИСАР – виборна службова особа, яка віддала всією канцелярією Запорізької Січі XVI-XVIII ст.

ВІЙСЬКОВИЙ ТОВАРИШ – почесний титул, якого у XVIII ст. гетьман України надавав козакам за бойові заслуги.

ВІЙСЬКОВИЙ (КОШОВИЙ) ТОВМАЧ – у Запорізькій Січі (XVI-XVIII ст.) – службова особа, що виконувала обов'язки військового перекладача.

ВІЙТ – у XIV-XVIII ст. – начальник міста, яке було удостоєне Магдебурзького права.

ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО – добровільні військово-міліційні формування, створені для захисту інтересів українського народу й охорони правопорядку (1917-1918рр.).

ВІЧЕ – народні збори у стародавніх слов'ян, у Київській Русі, на яких вирішувалися важливі громадські та державні справи.

ВОЄВОДИ – воєначальники, правителі у слов'янських народів. На Русі відомі з X ст., спочатку як проводирі варязьких дружин, згодом як командувачі загонів княжих військ загального типу.

ВОЗНИЙ – судовий чиновник у Польщі, Литві, Україні до XIX ст.

ВОТЧИНА – пануюча феодальна земельна власність на Русі в XI-XV ст., що передавалась у спадок.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – найвища адміністративна установа Гетьманщини (XVII-XVIII ст.).

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА РАДА – найвищий державний і політичний орган за часів Гетьманщини протягом 1648-1750рр.

ГЕНЕРАЛЬНА СКАРБОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – найвища фінансова установа гетьманського уряду у 1723-1781рр. в Україні.

ГЕНЕРАЛЬНА СТАРШИНА – 1) вища державна адміністрація в Гетьманщині (XVII-XVIII ст.); 2) у період Гетьманату (1918р.) – вищий старшинський командний склад Збройних Сил Української держави, до якого належали генеральний хорунжий, генеральний бунчужний та генеральний осаул.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ – 1) виборна посадова особа, що обіймала одну з найвищих урядових посад у Гетьманщині (XVII-XVIII ст.), член генеральної старшини; 2) у період Гетьманату (1918р.) – військове звання особи вищого командного складу у Збройних Силах Української держави.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ СУД (ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД) – найвища судова установа Гетьманщини (XVII-XVIII ст.).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОСАВУЛ – 1) член генеральної старшини, вища службова особа державної адміністрації у Гетьманщині (XVII-XVIII ст.); 2) в період Гетьманату (1918р.) – військове звання особи вищого командного складу в Збройних Силах Української держави.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПИСАР – 1) член генеральної старшини; вища службова особа, яка вела справи гетьманського уряду в Україні у XVII-XVIII ст.; 2) в 1917-1918рр. – член Генерального Секретаріату ЦР УНР, вища службова особа Української Народної Республіки.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБИЙ – член генеральної старшини, завідував державним скарбом і фінансами гетьманської України (сер. XVII-XVIII ст.).

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ – 1) вища службова особа державної адміністрації в Україні у XVII-XVIII ст., член генеральної старшини; 2) в Українській Народній Республіці та Українській державі (Гетьманаті) в 1917-1918рр. – вища судова посада, член Генерального Суду.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ – 1) член генеральної старшини, вища посадова особа гетьманської адміністрації в Україні у XVII-XVIII ст., охоронець військового прапора; 2) в період Гетьманату (1918р.) – військове звання особи вищого командного складу у Збройних Силах Української держави.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ – 1) член генеральної старшини, вища посадова особа гетьманської адміністрації в Україні у XVII-XVIII ст., охоронець військового прапора; 2) в період Гетьманату (1918р.) – військове звання особи вищого командного складу у Збройних Силах Української держави.

ГЕТЬМАН (польськ. *hetman*, від нім. *Hauptman* – начальник) – глава козацького війська в Україні в XV ст. і першій пол. XVII ст., який спочатку звався також «старшим»; з 1648 р. став на чолі державної організації. Обирався козаками, а з 1708 р. призначався царським урядом. На Лівобережній Україні посада Г. існувала до 1764 р. З 1663 до 1681 р. ця посада існувала також і на Правобережній Україні. Титул Г. мав П. Скоропадський (квітень-грудень, 1918 р.).

ГЕТЬМАН НАКАЗНИЙ – посадова особа в Україні у XVII-XVIII ст., яка тимчасово заміняла гетьмана в козацькому війську, а з 1648 р. – в українській Гетьманській державі.

ГЕТЬМАНАТ (ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА, УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА) (офіційна назва) – існував в Україні з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. у вигляді конституційної монархії на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

ГЕТЬМАНСЬКІ СТАТТИ – документи державно-правового й міжнародно-правового характеру, що визначали устрій української Гетьманської держави XVII-XVIII ст. й порядок її взаємин з Московською державою.

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ – офіційні акти державної влади гетьманської України. Видавалися від імені гетьмана й містили закони та розпорядження.

ГЕТЬМАНЩИНА (ГЕТЬМАНАТ, ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА) – 1) усталена в науковій літературі назва української національної держави, відновленої внаслідок національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Існувала впродовж 1648-1782 рр.; 2) Г. називають також Українську державу, на чолі якої стояв гетьман П. Скоропадський (29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р.).

ГЛАГОЛИЦЯ – одна з двох найдавніших слов'янських азбук, поширена в X-XI ст. переважно у південно-західних слов'ян. Відрізнялася від кирилиці формою букв.

ГОЛОВНІ НАРОДНІ УЧИЛИЩА – початкові навчальні заклади підвищеного типу в дореволюційній Росії, в т.ч. й Україні. Діяли з 1786 р. У 1804 р. реорганізовані в гімназії.

ГОЛОДОМОР – соціально-господарське явище, що виявляється в позбавленні населення мінімуму необхідних продуктів харчування й призводить до його вимирання, глибокої зміни демографічної та соціальної структури населення регіонів, а інколи й країн.

ГОРОДИЩЕ – поселення людей, пристосоване для оборони. Часто Г. будувалися на перетині доріг або коло водних шляхів. У період розкладу первіснообщинного ладу Г. були центрами племінних територій або цілих народностей, місцем постійного перебування вождів.

ГОРОДНИЧИЙ – у XVIII-XIX ст. в Російській імперії – глава адміністраційно-поліцейської влади повітового міста.

ГОРОДОВИЙ – у Російській імперії з 1862 р. – нижчий чин міської поліцейської охорони.

ГОРІДОВІ КОЗАКИ – 1) частина українського козацтва, яка, на відміну від низового запорізького козацтва, проживала не на Січі, а на волостях, або на городах, тобто на землях, що були під владою місцевої адміністрації Великого

князівства Литовського; 2) офіційна назва козацького стану, яка вживалася в Україні від сер. XVII до 80-х рр. XVIII ст.

ГРАМОТИ – вид правового акта, що походить від державної влади чи приватних осіб, зокрема поширений у князю та литовсько-руську добу. В період Гетьманату (1918 р.) – найважливіші державно-правові акти також називалися Г.

ГРИВНЯ – основна грошово-вагова одиниця в Київській Русі. Кількість срібла в Г. змінювалася. З XVI ст. Г. дорівнювала 10 коп., звідси й постала назва гривеник. Г. – грошова одиниця в сучасній Україні.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими й політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але взаємодіюче з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, культурного і морального статусу, які спільно з державою створюють розвинуті правові стосунки.

ГУБЕРНІЯ – основна територіально-адміністративна одиниця в Росії з 1708 р. Поділялася на повіти.

ГУБЕРНСЬКИЙ (ГУБЕРНІАЛЬНИЙ) КОМІСАР – в Україні в 1917-1918 рр. – посадова особа, що призначалася для адміністративного управління губернією замість губернатора.

ГУНИ (ГУНИ) – кочовий народ, що сформувався на території Центр. Азії наприкінці III ст. до н.е. В IV ст. н.е. прийшли на територію України, розпочавши своїм рухом Велике переселення народів.

ГУСАРИ – вид легкої кінноти в європейських та російських арміях у XVII-XIX ст. Батьківщина Г. – Угорщина. В Росії існували в 1650-1917 рр.

ДАНИНА – натуральний або грошовий податок, який сплачували підкорені племена переможцям.

ДВОПІЛЛЯ – система землекористування, коли орну площу ділили на два поля: одне засівали, інше залишали «відпочивати» (під пар).

ДВОРИЩЕ – назва господарського двору з усіма забудовами (також огнище) у Стародавній Русі.

ДВОРОВІ ЛЮДИ – в Київській Русі – придворні великих князів; у XVII-XIX ст. – кріпаки, взяті на службу в дім поміщика, позбавлені земельних наділів.

ДВОРЯНСТВО – привілейований стан середньовічного суспільства, основою економічної й політичної могутності якої були власність на землю та праця залежних селян.

ДЕМОКРАТІЯ (від гр. *demos* – народ і *kratos* – влада) – політичний лад, за якого встановлене і здійснюється на практиці народовладдя; закріплені в законах свободи та рівноправність громадян.

ДЕРЖАВНА МОВА – визнана законом офіційна мова в державі. Використовується в офіційному спілкуванні й виступає одним із символів державного й національно-культурного суверенітету.

ДЕСЯТИНА – вид церковного податку; 1) в середньовічній Європі – десята частина врожаю або інших доходів, яку сплачувало церкві населення на утримання місцевих храмів, парафіяльного духовенства та бідних; 2) у Київській державі (IX-XI ст.) – відрахування на користь церкви з доходів усіх князівських володінь та прибутків усіх землевласників.

ДИКЕ ПОЛЕ – історична назва території між Доном, Верхньою Окою й лівими притоками Десни та Дніпра, що відокремлювала Руську державу від Кримського ханства.

ДИКТАТУРА (лат. *dictatura* – необмежена влада) – нічим не обмежена влада особи, класу, групи, яка спирається на силу й певну державну структуру.

ДИРЕКТОРІЯ (франц. *Directoire*, від лат. *directorium* – управління, керівництво) – колегія правителів у Франції (1795-1799рр.), в Україні (1918-1920рр.) та ін.

ДИТИНЕЦЬ – центральна частина укріпленого міста в Київській Русі, обведена кам'яною, частіше дерев'яною огорожею.

ДІАСПОРА (від гр. *diaspora* – розсіяння) – розселення з якихось причин, внутрішнього чи зовнішнього порядку, частини одного народу серед народів інших країн.

ДРУЖИНА – 1) загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, а згодом князя, короля; 2) збройні загони у Київській державі, що були постійною військовою силою, члени якої (дружинники) брали участь в управлінні князівством та особистим господарством князя.

ДЯКИ – 1) у православній та католицькій церквах церковнослужителі зі світських людей, які не мають ніякого ступеня священства; 2) начальники канцелярій різних відомств (приказів) у Росії до XVIII ст.

ДЯЧОК – церковний служитель, котрий допомагає дяконові та священнику в церковних справах; причетник (паламар).

ЕНЕОЛІТ (від лат. *aeneus* – мідний, бронзовий і гр. *neo* – новий) – мідно-кам'яна доба. Час переходу від неоліту до доби бронзи. В період Е. поряд із кам'яними знаряддями праці з'являються виготовлені зміді – м'якого й простого для обробки металу.

ЕТНОГРАФІЯ (від гр. *ethnos* – народ і *grapho* – пишу) – наука, об'єктом вивчення якої є походження народів, їх розселення, процеси культурно-побутових стосунків на всіх етапах історії. Як аналоги поширені: «соціальна антропологія» (у Великобританії), «культурна антропологія» (в США) та «етнологія» (в західноєвропейських країнах).

ЕТНОС – вид історичної спільноти людей, куди входять племена, народності й нації, котрі мають спільні риси, стабільні особливості культури та психологічного складу, а також усвідомлюють свою єдність і відмінності від інших.

ЗАЛІЗНА ДОБА – період історії людства, що на початку I тис. до н.е. прийшов на зміну бронзовій добі. Характеризується широким використанням зброї та знарядь праці, виготовлених із заліза.

ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – організація українського козацтва, що сформувалася в першій пол. XVI ст. за Дніпровими порогами.

ЗЕМСТВА – установи місцевого самоврядування в царській Росії, запроваджені реформою 1864р. Складалися з повітів і губернських земських зборів та обраних ними виконавчих органів – управ. Опікувалися господарськими питаннями, народною освітою, охороною здоров'я, шляхами сполучення тощо. У Правобережній Україні Інститут З. було введено лише 1911р.

ЗНАЧКОВИЙ ТОВАРИШ – почесне старшинське звання, запроваджене у Гетьманщині в другій пол. XVIIст.

ЗРУВНАКУЛЬТУРА – археологічна культура бронзового віку, поширена в степовій і лісостеповій зонах України й Росії в другій пол. II – на поч. I тис. до н.е. Названа за похованнями в дерев'яних зрубках.

КАДЕТСЬКІ КОРПУСИ – закриті середні військово-навчальні заклади для дворянських дітей, в яких готували до військової та цивільної служби, існували в Росії в 1732-1918рр.

КАЗНА (тюрк.) – сховище грошей, коштовностей та інших матеріальних цінностей ханів, князів, царів, монастирів. У централізованих державах – сукупність їхніх фінансових ресурсів.

КАМ'ЯНА ДОБА – найдавніший період історії людства (бл. 1млн.800 тис. років тому – IV тис. до н.е.). Характеризується появою й використанням кам'яних знарядь праці.

КИЇВСЬКА РУСЬ, РУСЬКА ДЕРЖАВА, КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА, ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА – ранньофеодальна давньоруська держава з центром у Києві, яка в IX – на поч. XII ст. об'єднувала всіх східних слов'ян й охоплювала територію від Карпат до Волги, від Ладозького озера до Чорного моря.

КИРИЛИЦЯ – одна з двох, поряд із глаголицею, перших слов'янських азбук. Названа іменем слов'янського просвітника Кирила.

КИММЕРІЙЦІ – назва племен, які жили на Північному Причорномор'ї у VIII-VII ст. до н.е.

КІПШ (від татар. – укріплений табір) – 1) назва військового табору XI-XVI ст. та козацького табору в XVI-XVII ст. в Україні; 2) назва Запорізької Січі з її державно-політичним устроєм, а також запорізького військового товариства; 3) військовий підрозділ Легіону Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни.

КІЛЕЙНОДИ (нім. *Kleinod* – коштовність) – дорогоцінні військові знаки, регалії або атрибути українського козацтва, що використовувалися в XVI-XVIII ст. (коробка, бунчук, булава, пернач, гербова печатка, литаври, духові труби тощо).

КОБЗАРІ – українські народні співці-музиканти, виконавці історичних пісень і дум, які супроводжували свій спів грою на кобзі.

КОБЗАРІ-ПІДПОМІЧНИКИ – категорія козацтва, яка утворилася у процесі його економічної диференціації в кінці XVII ст. і вперше була оформлена за гетьмана І.Мазепи.

КОЗАЦТВО – з XV-XVI ст. збірна назва козаків в Україні й порубіжних державах. У тюркських мовах термін «козак» означає «страж», «конвоїр», «схильний до завоювання». Первісно слово «козак» вживалося на означення вільних людей, які населяли південно-українські степи. Під час національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького (1648-1657рр.) К. – привілейований стан. З XVIII ст. до 1917р. – частина населення Лівобережної України, а також окремих військових стан у царській Росії. В період української національно-визвольної боротьби (1917-1920рр.) – українські регулярні військові частини.

КОЗАЦЬКА (СІЧОВА, ВІЙСЬКОВА) РАДА – загальні козацькі збори, орган козацького управління, що існував на Запорізькій Січі, в реєстровому козацькому війську та в Гетьманщині (XVI-XVIIIст.).

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА – військовий та адміністративно-політичний керівний склад Запорізької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобідської України.

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО УКРАЇНИ – збройні сили українського козацтва в XVI-XVII ст.

КОЗАЦЬКЕ ПРАВО – сукупність звичаєвих норм (привіств), більшість яких виникла в Запорізькій Січі.

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ – історико-літературні твори, що висвітлюють історію України XVII – сер. XVIII ст.

КОЗАЦЬКІ СУДИ – узагальнена назва судів, що існували у козацтва на території Лівобережної України в XVII-XVIII ст.

КОЛЬЧУГА – основна частина захисного обладунку у вигляді сорочки, звичайно з короткими рукавами, виготовленої з протягнутих одне в одне металевих кілець.

КОМНЕЗАМИ (КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН) – селянські організації в Україні, створені більшовиками для зміцнення радянської влади на селі в 1920-1933 рр.

КОНФІСКАЦІЯ (лат. confiscatio) – примусове й безвідплатне вилучення майна на користь держави в результаті адміністративного чи судового рішення.

КОШОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – в Запорізькій Січі (XVI-XVIII ст.) – адміністративна установа, що вела листування, щоденники про походи, облік розрахункових залишків, зберігала архіви.

КОШОВИЙ ОСАВУЛ – у Запорізькій Січі (XVI-XVIII ст.) посадова особа, що здійснювала нагляд за виконанням судових вироків, розподіяла між старшиною провіант, керувала його заготівлею для війська.

КОШОВИЙ ОТАМАН (КОШОВИЙ) – виборна посадова особа в Запорізькій Січі (XVI-XVIII ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну та судову владу. Обирався козацькою радою строком на один рік.

КРІПАК – особисто залежний від поміщика, прикріплений до земельного наділу селянин.

КРІПОСНЕ ПРАВО, КРІПАЦТВО – система правових норм, які встановлювали залежність селянина від феодала й право останнього володіти селянином-кріпаком як власністю.

КУРКУЛІ (також – «глитаї») – уведений радянською ідеологією термін для визначення заможних селян, т. зв. сільської буржуазії.

КУСТАР – дрібний товаровиробник в Україні (швець, булочник, кравець).

ЛИТОВСЬКЕ ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО (ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ, ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА) – середньовічна держава на частині території сучасної Литви, Білорусі та України в XIII-XVI ст.

ЛИХВАР – людина, яка дає гроші в борг під проценти.

ЛІРНИКИ – народні мандрівні співці, сліпі старці, які співають у супроводі гри на лірі.

ЛІТОПИСИ – історичні твори, в яких розповідь велася за роками. Відомості про події, факти у Л. викладалися у хронологічній послідовності та у

міру того, як вони відбувалися. Починаються словами «в літо...» Звідси назва – «літопис» і «літописець» – автор твору.

ЛІКЕЙ (ЛІКЕЙ) (гр. Lykeion) – назва гаю на окраїні Афін, де стояв храм Аполлона Лікейського. Там у 335р. до н. е. Аристотелем була заснована давньогрецька філософська школа – Л., що проіснувала близько восьми століть.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО, НІМЕЦЬКЕ ПРАВО – середньовічне право, за яким міста звільнялися від управління та суду великих землевласників і створювали органи місцевого самоуправління. Склалося у XIII ст. у м. Магдебург.

МАЄТОК (МАЄТНІСТЬ) – земельний наділ у Московському царстві кін. XV – поч. XVIII ст., що надавався державою боярам і дворянам у тимчасове володіння за військову та державну службу.

МАЛОРОСІЙСТВО – комплекс провінціалізму серед частини громадян України, зумовлений її довгим перебуванням у складі Російської імперії.

МАЛОРОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ – назва двох різних установ XVIII ст. у гетьманській Україні: 1) російська урядова установа для нагляду та контролю над діяльністю українського гетьманського уряду; 2) утворений указом Катерини II від 10 листопада 1764 р., після скасування Гетьманату, вищий адміністративний орган Гетьманщини.

МАНДРІВНІ ДЯКИ – студенти-бурсаки, вихованці духовних шкіл, іноді й духовні особи без посади, які, мандруючи по Україні в XVII-XVIII ст., заробляли гроші приватним навчанням, іноді й у школах.

МАНУФАКТУРА (лат. manufactura, від manus – рука, factura – обробіток, виготовлення) – одна з ранніх форм капіталістичної організації промисловості, за якої зберігається ремісницька техніка, але виробництво вже спирається на кооперацію й технічний поділ праці серед робітників.

МЕЗОЛІТ (від гр. mesos – середній і lithos – камінь) – середня кам'яна доба (близько X-V тис. до н. е.), перехідний період від палеоліту до нової кам'яної доби (неоліту).

МЕЦЕНАТ (лат. mecenas) – римський політичний діяч I ст. до н. е., який уславився підтримкою поетів, музикантів, художників. Переносно – багатий покровитель наук і мистецтв.

МІСЬКІ ШКОЛИ (ГОРОДСЬКІ УЧИЛИЩА) – початкові школи підвищеного типу в Російській імперії, створені 1872р. замість повітових та парафіяльних. Навчання в М. Ш. тривало 6 років; вони були призначені для дітей дрібних торговців, ремісників, службовців. Навчальні плани та програми М. Ш. не давали можливості учням продовжувати освіту в гімназіях чи реальних училищах.

МІЩАНИ – жителі міста; один зі станів у царській Росії, в т. ч. й в Україні, що складався з ремісників, дрібних торговців, домовласників тощо.

МОГИЛЬНИК – комплекс поховань. М. Стародавнього Сходу й античного світу звичайно називають некрополями, християнські – кладовищами.

МОЛОДИКИ, ПАХОЛКИ, ХЛОП'ЯТА, ДЖУРИ, НОВИКИ – козаки, прийняті до Запорізької Січі в XVI-XVIII ст.

МУРАВСЬКИЙ ШЛЯХ – один із стратегічних шляхів XVI – поч. XVIII ст., яким кримські та ногайські татари чинили набіги на Лівобережну й Слобідську

Україну. Починався від Перекопу та йшов на північ територією Харківського й Охтирського полків. На поч. XVIII ст. перетворений на торговий шлях.

НАКАЗНИЙ ОТАМАН – тимчасова посада в армії УНР у 1919-1920рр. для командування бойовими діями на фронті.

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО – тип господарства, за якого продукти праці виробляються для задоволення потреб самих виробників, а не для продажу їх на ринку.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648-1657рр. – складова частина української національної революції 1648-1676рр., війна українського народу під проводом Б.Хмельницького за визволення від польсько-шляхетського панування. Основним її результатом стало утворення української національної держави (1648-1782 рр.).

НАЦІЯ (від лат. natio – народ) – стійка історична спільнота людей, що характеризується специфічними етнічними рисами, зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільністю території, мови, побуту, звичаїв, а також відображенням цих факторів у суспільній свідомості та суспільній психології.

НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ – безоплатні загальноосвітні або професійно-освітні школи в Російській імперії, в т.ч. й в Україні, у сер. XIX – на поч. XX ст. для дітей і дорослих, які з різних причин не могли відвідувати загальні школи. Працювали в недільні та святкові дні, давали початкову освіту. У видозміненому вигляді діють в Україні й тепер.

НЕОЛІТ (VIII тис. до н.е. – IV-III тис. до н.е.) – нова кам'яна доба. В цей час з'являються племена землеробів та скотарів, які вели осілий спосіб життя. Кінець Н. – час виникнення перших держав: Шумеру, Аккаду, Єгипту.

ОБОЗНИЙ – виборна посада державної та військової організації у козацькому війську й Гетьманській державі (XVII-XVIII ст.).

ОСАВУЛ – 1) виборна посадова особа у військово-адміністративному апараті в Україні XVII-XVIII ст.; 2) офіцерський чин у козацьких військах російської армії з 1576р. Прирівнювався до чигів ротмістра в кавалерії, капітана в піхоті.

ОСТАРБАЙТЕР (з нім. – «східні робітники») – німецький термін для позначення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій під час Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

ОТАМАН – 1) вищий начальник козацького війська XVI-XVIII ст. (військовий, курінний, наказний, похідний, кошовий), який обирався загальними зборами; 2) військове звання в армії УНР у 1917-1919рр.

ПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ – початкові школи в дореволюційній Росії, в т.ч. в Україні, при церковних парафіях. Відомі з XI ст.

ПЕРВІСНООБЩИННИЙ ЛАД (ОВЩИННО-РОДОВИЙ, РОДОВИЙ) – перша в історії людства соціально-економічна формація, що охоплює епоху від появи перших людей до виникнення класового суспільства.

ПІДСКАРБІЙ – 1) генеральний П. – вища службова особа державної адміністрації в Гетьманщині у сер. XVII-XVIII ст., яка віддала фінансами держави; 2) великий П. – у Великому князівстві Литовському й Речі Посполитій службова особа, що віддала державною скарбницею й фінансами держави.

ПЛЕМ'Я – союз родових общин, які жили в одній місцевості й мали спільні традиції та звичай. Для вирішення спільних питань збиралася рада старшин родових общин. Союз споріднених племен утворював племінний союз.

ПОВІТ – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, а також польських, литовських та білоруських землях від другої пол. XIV ст. Повітовий поділ в УРСР ліквідовано в 1923р.

ПОЛК – 1) назва військового підрозділу в Київській Русі та Галицько-Волинській державі в другій пол. IX – сер. XIV ст.; 2) військова й адміністративно-територіальна одиниця в Україні в XVI-XVIII ст.; 3) військова частина.

ПОЛКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ – центральна установа полкової адміністрації в Україні в другій пол. XVII-XVIII ст.

ПОЛКОВА РАДА – на Лівобережній Україні (сер. XVII-XVIII ст.) – орган полкового самоврядування у козацькому війську.

ПОЛКОВА СТАРШИНА – збірна назва представників військової та цивільної адміністрації України другої пол. XVII-XVIII ст., які здійснювали керівництво військово-територіальною одиницею – полком.

ПОЛКОВИЙ СУД – в Україні другої пол. XVII-XVIII ст. – суд на території полку, що розглядав кримінальні та цивільні справи рядового козацтва, сотенної старшини.

ПОЛКОВИЙ УСТРІЙ – місцевий, територіально-адміністративний, військовий і судовий устрій гетьманської України XVII-XVIII ст.

ПОЛОВЦІ (кипчаки у східних; куні, кумани – у західних історичних джерелах) – тюркські кочові племена, споріднені з печенігами, які на межі X і XI ст. заселяли південну частину Середньої Азії. Кочували від західних областей Тянь-Шаню до Дунаю.

ПОМІЩИКИ – феодалні землевласники в Росії та Україні. Назва походить від найменування феодалного землеволодіння в Росії кін. XV – поч. XVIII ст. – помістя. В Україні П. називали ще ділчачами.

ПОРЦІЯ – назва податку в Гетьманщині, встановленого московським урядом за правління Івана Скоропадського для утримання московських військ, які перебували на українських землях.

ПОСПОЛИТІ СЕЛЯНИ (від польськ. *rosopolity* – загальний, звичайний) – загальна назва для більшості селянського населення в Гетьманщині та Слобідській Україні у XVII-XVIII ст.

ПОУЧЕННЯ – своєрідний жанр ораторської прози повчального характеру.

ПРОГІМНАЗІЇ – неповні середні школи в Російській імперії з чотирирічним курсом навчання, засновані 1864р. окремо для хлопців і дівчат.

ПРОСВІТНИЦТВО – ідеологія епохи переходу від феодалного до громадянського суспільства, капіталістичних відносин, згідно з якою становлення нового суспільного ладу можливе за допомогою реформ та освіти.

ПСАЛТИР (гр. *psalterion* – збірка псалмів) – одна з книг Біблії, містить 150 псалмів (пісень релігійного змісту). В середньовіччя була основною навчальною книгою для оволодіння грамотою.

ПУСТИНЬ – у православ'ї – відлюдний монастир (або чернеча келія), часто розташований у віддалених і малодоступних місцях (лісах, горах, степах).

РЕАЛЬНА ГІМНАЗІЯ – середній навчальний заклад у Росії до 1917 р.

РЕАЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ – середній навчальний заклад у Російській імперії, в т. ч. в Україні, з семирічним курсом навчання (1 рік – на додатковому відділі для підготовки до вступу у вищі навчальні заклади).

«РЕЙКОВА ВІЙНА» – назва великої операції радянських партизанів у серпні-вересні 1943 р. з метою виведення з ладу залізниць на окупованих територіях.

РЕКРУТ (нім. Rekrut, від франц. recruter – набирати, вербувати) – людина, прийнята на військову службу за наймом чи рекрутською повинністю.

РЕМІСНИЧІ УЧИЛИЩА – нижчі професійні школи в радянській Україні та СРСР у системі професійно-технічної освіти, де готували кваліфікованих робітників для різних галузей промисловості, транспорту та зв'язку.

РЕПРЕСІЯ (лат. rescriptum, від describo – відповідаю у письмовій формі) – захід державного примусу, покарання, в т. ч. й за ідейні переконання, нерідко позасудовим шляхом.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – офіційна назва Російської держави (1721-1917 рр.).

СІВЕРЯНИ – східнослов'янське плем'я, що жило наприкінці 1 тис. н. е. в басейні р. Десна та над верхніми течіями р. Сейм, Сула, Псел і Ворскла.

СІЧОВА РАДА, ВІЙСЬКОВА РАДА – найвищий орган влади на Запорізькій Січі XVI-XVIII ст.

СКІФИ, СКІТИ (гр. Skythai) – давній народ, що в VII ст. до н. е. – III ст. н. е. жив у Півн. Причорномор'ї. Належали до іраномовних племен і за мовою були близькі до сарматів.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА (СЛОВОЖАНЩИНА) – історична область на сході країни, що з XVII ст. перебувала у складі Московської (згодом – Російської) держави.

СЛОВОДА – назва різних поселень на українських, російських і білоруських землях XI-XVIII ст., населення яких тимчасово звільнялося від князівських повинностей.

СОТНИК – 1) особа, яка очолювала військову та адміністративно-територіальну одиницю – сотню – в Лівобережній та Слобідській Україні в другій пол. XVII-XVIII ст., 2) військове звання в реєстровому козацькому війську та в армії Української Народної Республіки; 3) офіцерський чин у козацьких військах дореволюційної Росії, що відповідав чинові поручика в регулярній армії.

ТАБІР КОЗАЦЬКИЙ – тактичний бойовий порядок українського козацького війська в XVI-XVIII ст., за якого головні сили війська під час маршу або тимчасової стоянки оточували себе кількома рядами возів для захисту від несподіваних нападів ворога.

ТРИЗУБ – геральдичний знак, український національний символ на прапорі у вигляді золотого Т. на синьому полі; в минулому – герб князів Рюриковичів і Київської держави. В 1991 р. золотий Т. на синьому щиті затверджений малим Державним гербом України.

ТРУДОДЕНЬ – форма оплати праці в колгоспах СРСР, уведена в 1930-1931 рр. під час примусової колективізації сільського господарства. Система Т. існувала до 1966 р.

ТЬМА – в давньоруській лічбі – 10 тис. (тьма тем – 100 тис.). Переносно – безліч, незліченна кількість (тьма-тьмуца).

УДІЛ – у Стародавній Русі – адміністративно-територіальна одиниця, якою управляв князь, залежний від великого князя. Від XIII-XIV ст. У. почали називатися волості або князівства.

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ (УПА) – військово-політична організація, що діяла в Україні в 1942-1953 рр. Виступала й проти гітлерівських окупантів, і проти радянської влади, боролася за незалежну Україну.

УЧИТЕЛЬСЬКІ ІНСТИТУТИ – навчальні заклади для підготовки вчителів середніх класів загальноосвітніх шкіл; давали незакінчену вищу педагогічну освіту. Існували з поч. XIX до сер. XX ст. в Російській імперії, в тому числі й в Україні, в СРСР. Функціонують у ряді зарубіжних країн.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА – орган державної влади в Україні у 1917-1918 рр. Створена в березні 1917 р. групою української національно свідомої інтелігенції як громадсько-політична організація і перетворена згодом виборним шляхом у представницький орган України. Очолював Ц.Р. М.С. Грушевський.

ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСЬКІ (ПАРАФІАЛЬНІ) ШКОЛИ – в Росії до 1917 р. – початкові школи при церковних парафіях: однокласні (трирічні) та двокласні (п'ятирічні).

ЩИТ – обладунок воїна, використовувався з найдавніших часів до XVII ст. для захисту тіла від ураження холодною або металеною зброєю.

Список рекомендованої літератури

1. Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал, 1997. – № 2.
2. Археологія Української РСР: У трьох томах. – К., 1971–1975.
3. Белашов В. И. Глухов – забытая столица гетьманской Украины. – К., 1992.
4. Березанская С. С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986.
5. Багалея Д. И. Общий очерк древности в Харьковской губернии. – Харьков, 1890.
6. Багалея Д. И. Очерк из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Москва, 1987.
7. Багалея Д. И. Украинская старина. – Харьков, 1886.
8. Багалея Д. И. Історія Слобідської України. – Харків, 1993.
9. Вакулук П. Історія українців. – Київ, 2001.
10. Веретюк В. Українська Центральна Рада. – К., 1997.
11. Винниченко В. К. Відродження нації. – К., 1990.
12. Гербель Н. В. Изюмский слободской казачий полк (1651–1765). – СПб., 1852.
13. Гетманец А. Ф. Тайна реки Каялы: Слово о полку Игореве. – Харьков, 1988.
14. Головінов В. П., Гомон П. Л. Духовні джерела Слобожанщини: Навчальний посібник. – Харків, 1998.
15. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. – Л., 1981.
16. Голубченко В. Ю. Словознавці. – Суми, 1998.
17. Голубченко В. Ю. Шевченківський словник Сумщини. – Суми, 1993.
18. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ-Відень, 1921.
19. Давня історія України: У 3-х т. – К., 1997–2000.
20. Данилевский Г. П. Украинская старина. – Харьков, 1866.
21. Довідник з історії України. – К., 2001.
22. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991.
23. Дядиченко В. А. Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.
24. Дейнека А. И. Памятники архитектуры Сумщины. – Харьков, 1989.
25. Єрофеева Г. М., Ярошик В. О. Історія Слобідської України: Бібліографічний покажчик. – Харків, 1993.
26. Заповідні скарби Сумщини. – Суми, 2001.
27. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.

28. Карпенко М. П. Гетьман Іван Мазепа як будівничий української держави. – Суми, 1999.
29. Історія України в особах. – К., 1995.
30. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. – Суми, 2001.
31. Історія Слобідської України: Навчальний посібник з народознавства та краєзнавства. – Харків, 1998.
32. Корогод Б. Л., Корогод Г. І. Нарис історії Сумщини. Випуск I: З найдавніших часів до середини XVII ст. – Суми, 1999.
33. Корнюшенко І. Кризь призму століть. – Суми, 1999.
34. Крип'якевич І. Історія України. – К., 1992.
35. Крутляк Ю. М. Ім'я нашого міста. – К., 1998.
36. Лебедєв А. С. Харьковский коллегіум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – М., 1886.
37. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія. – К., 2003.
38. Млиновський Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918рр. – Львів, 1994.
39. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХст. – К., 1994.
40. Описи Харківського намісництва ічня XVIII ст. – К., 1991.
41. Петров Г. Рідний берег поета (Статті про Олександра Олесь). – Суми, 1997.
42. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1991.
43. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: Пособие по родноведению / Под ред. проф. В. И. Талиева. – Харьков, 1918.
44. Романчик О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. – К., 1990.
45. Скакун В. Літературна Сумщина. – К., 1995.
46. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины (XVII–XVIII вв.). – Харьков, 1964.
47. Сумцов М. Ф. Слобожань: історико-етнографічна розвідка. – Харків, 1918.
48. Сумцов Н. Ф. Из Украинской старины. – Харьков, 1905.
49. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873.
50. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – В 5-ти томах. – М.–Х., 1852.
51. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник. – Суми, 2000.
52. Шрамко Б. А. Хазяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху. – К., 1967.
53. Янко М. Т. Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К., 1978.

25.00.

Навчальне видання

«СУМЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

Навчальний посібник для загальноосвітніх навчальних закладів

Літературне редагування *В.В. Чубур*
Технічне редагування *В.Садівничий, В.О.Литвиненко, Н.І.Махонько*
Коректор *Н.А.Гавриленко*
Художнє оформлення *О.М.Чередниченко*
Комп'ютерний набір *С.Ю.Губарева*

Здано до складання 09.06.04. Підписано до друку 27.07.05. Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Гарнітура BookmanС. Друк офсетний. Умов друк арк. 31,0. Умов фарбовідб.31,75.
Обл.-вид.арк.22,55. Замов. №457. Вид.б. Наклад 7500 прим.

ПВКФ "Видавництво "МакДен", 40022, м. Суми,
вул.Тополянська, 16, тел. (0542) 25-10-54, 37-11-83

Віддруковано в друкарні ПВКФ "Видавництво "МакДен"